

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Наталія Ротар

**ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ
ГРОМАДЯН УКРАЇНИ
У СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ
ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ**

Монографія

Чернівці
Рута
2007

ББК 66.3(4УКР)12

Р79

УДК 323.21(477)

Рецензенти:

В. П. Горбатенко, доктор політичних наук, професор,
заступник директора (Інститут держави і права
ім. В.М.Корецького НАН України)

А. Д. Пахарєв, доктор політичних наук, професор, головний
науковий співробітник (Інститут політичних
і етнопонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України)

В. П. Фісанов, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
міжнародної інформації (Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича)

Науковий редактор

Ю. І. Макар, доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри
міжнародних відносин (Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича)

Друкується за рішенням вченої ради

*Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 9 від 30 листопада 2006 р.)*

Ротар Н. Ю.

Р79 Політична участь громадян України у системних трансформаціях
перехідного періоду: Монографія. – Чернівці: Рута, 2007. – 472 с.
ISBN

У монографії здійснено аналіз логіки електоральних циклів в Україні в контексті формування трьох основних моделей участі громадян у політичних процесах – електоральної, дискурсивної і протестної. Автор акцентує увагу на зміні парадигми політичного, соціального та економічного розвитку українського суспільства початку 90-х років ХХ ст., що відкрила перед громадянами України можливість автономної участі у процесах політичного управління, які, згідно з логікою демократичного правління, набули циклічного характеру. Досліджена специфіка формування, функціонування та перспективи еволюції політичної участі громадян України з позицій англо-американської традиції вивчення електорального циклу як процесу *від виборів до виборів*.

Для науковців, викладачів, політиків, студентів.

ББК 66.3(4УКР)12

© Н. Ю.Ротар, 2007

© „Рута”, 2007

ISBN

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ	19
1.1. Категорія політичної участі в системі інструментарію сучасної політичної науки	19
1.2 Політична участь у теоріях демократії та демократизації	34
1.3. Класичні теорії електоральної участі: проблеми адаптації до аналізу перехідних суспільств	59
РОЗДІЛ 2. ЕЛЕКТОРАЛЬНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТИВНИЙ ЧИННИК ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (на прикладі президентських електоральних циклів)	81
2.1. Основні форми та принципи участі громадян України у передвиборчих кампаніях	81
2.2. Передвиборчі програми як чинники формування мотивації електорального вибору на виборах Президента України	97
2.3. Еволюція змісту електорального вибору на президентських виборах у незалежній Україні	109
2.4 Інституційні мобілізаційні фактори електоральної участі громадян України	135
2.5. Протестна електоральна участь: трансформація основної моделі	149
РОЗДІЛ 3. ПРОТЕСТНА МОДЕЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У МІЖВИБОРЧИЙ ПЕРІОД: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ	177
3.1. Інституціоналізація опозиції як визначальний чинник конвенційної протестної участі громадян України	177
3.2. Моделювання політичного протесту громадян України: витоки специфіки	204
3.3. Сценарне проектування протестної моделі політичної участі у міжвиборчий період	229
РОЗДІЛ 4. УЧАСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ МІЖВИБОРЧОГО ПЕРІОДУ	287
4.1. Громадяни України у дискурсі незалежності та конституційному процесі	287
4.2. Концентрація ознак дискурсивної моделі політичної участі громадян України	301

4.3. Залучення громадян до постпомаранчевого політичного дискурсу еліти: наслідування традицій чи прорив демократії?	332
РОЗДІЛ 5. ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЯКОСТІ ТА ЗМІСТУ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У ЦИКЛІЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ	359
5.1. Перспективи становлення діалогових форм політичної участі	359
5.2. Політична участь громадян України в умовах інформатизації політичних відносин	395
ВИСНОВКИ	425
ДОДАТКИ	431
СПИСОК АБРЕВІАТУР ТА СКОРОЧЕНЬ	469

ВСТУП

Сильна демократія – це не врядування, яке здійснює „народ” або „маси”, бо народ – це ще не громадяни, а маси – це тільки номінально вільні люди, які фактично не урядують над собою. Так само й участь у політичному житті не слід розуміти як випадкове борсання худоби, що опинилася в одному потоці, або як рух табунів дрібної рибки, що сахається в унісон. Як і у випадку з багатьма головними політичними термінами, ідея участі в політичному житті має, по суті, нормативний вимір, – вимір, визначений громадянством. Маси галасують, громадяни міркують; маси поводяться, громадяни діють; маси стикаються й перетинаються, громадяни беруться до чогось, об’єднують зусилля і сприяють. Тієї миті, коли „маси” починають міркувати, діяти, об’єднувати зусилля і сприяти, вони перестають бути масами і стають громадянами. Тільки тоді вони „беруть участь у політичному житті”.¹

Бенджамін Барбер

Кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст. надали Україні історичного шансу для створення незалежної та демократичної держави, зорієнтованої на загальнолюдські цінності. Оптимальним для реалізації цих перспектив був і залишається принцип загальнонаціональної консолідації навколо державотворчої ідеї, яка в умовах демократичного розвитку набуває відмінних від радянського етатизму рис. За роки незалежності наша держава пройшла складний шлях політичного оновлення, який дозволив зрозуміти, що демократія є не тільки сукупністю інститутів та норм, інституційно та юридично оформленою структурою влади. Її невід’ємною складовою є вмотивована політична участь громадян у організації та функціонуванні влади, що ґрунтується на усвідомленому прагненні бути повноцінними, повноправними і компетентними суб’єктами політичних відносин.

Суперечливий характер політичних трансформацій в Україні, який багато в чому визначається складністю процесу взаємодії між інституційним та позаінституційним рівнями політики, ставлять перед політичною наукою низку проблемних питань, пов'язаних з необхідністю осмислення нової реальності та прогнозування її наслідків. У цьому контексті особливої актуальності та значимості набуває проблема осмислення місця та ролі політичної участі громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду.

Актуальність досліджуваної проблеми загострюється і наступними чинниками. По-перше, зміна на початку 90-х рр. ХХ ст. парадигми політичного, соціального та економічного розвитку українського суспільства відкрила перед громадянами України можливість вільної, автономної участі у процесах політичного управління, які, згідно з логікою демократичного правління, набули циклічного характеру. Проте, тривалий час процес засвоєння нових політичних можливостей, що визначалися незраними до цього часу формами, масштабами та механізмами політичної участі, ускладнювався тим, що у пострадянській людині переплелися „риси різних історичних епох, утворюючи специфічний, характерний тільки для нього, сплав архаїки та постмодерну, соціального та ліберального начал, села і міста, національного і глобального”². Багато в чому це пояснює автоматичне наслідування громадянами України радянських традицій політичної участі під час виборів, нехтування усіма іншими можливостями впливу на урядову політику в період між виборами та потребує відповіді на питання про перспективи становлення основних моделей політичної участі, адекватних демократичному розумінню політичного процесу.

По-друге, основні параметри електоральної участі громадян України, особливо в частині використання пасивних та активних форм електорального протесту, потребують систематизації та узагальнення. Ми виходимо з того, що електоральна суб'єктність громадян у ситуації політичної трансформації виходить за межі категорії *поведінки* і може бути більш повно пояснена в термінах *політичної участі*. Тому принципово важливим для нас є те, що традиційні чинники електорального вибору та електоральної активності, зокрема статусні ознаки громадянина й коло соціально-психологічних мотивів, що мають особистісне походження, не завжди дозволяють здійснити комплексний аналіз участі громадян

у системних трансформаціях перехідного періоду. Однією з причин, що гальмує демократичне оновлення електоральної моделі політичної участі є еkleктичне поєднання в свідомості громадян різних цінностей та орієнтирів, що утвердилося на ґрунті часткового розмивання старих та виникнення нових стереотипів і норм. З огляду на це набуває актуальності визначення інституційних чинників електоральної участі, які найбільш повно можуть бути визначені з методологічних позицій неінституціоналізму.

По-третє, специфіка сучасного політичного процесу в Україні, одним з проявів якої є характер взаємодії між владою та громадянами, актуалізує проблему політико-правового й інституційного забезпечення політичної участі громадян у міжвиборчий період. Адже сьогодні і владний, і опозиційний сегменти еліти фактично не визнають політичної суб'єктності громадян у позаелекторальній ситуації, що не сприяє засвоєнню останніми усього комплексу автономних та конвенційних форм політичної участі. Факт перетворення громадян на ресурс влади – на жаль, іноді за характером навіть не на політичний, а на фізичний – спонукає нас шукати оптимальну модель політичної участі громадян у міжвиборчому політичному дискурсі.

По-четверте, принципового значення для подальшої демократизації участі громадян України у політичних трансформаціях набуває окреслення шляхів розв'язання проблеми наступності принципів реалізації основних моделей політичної участі. Тому для вивчення специфіки формування, визначення особливостей функціонування та перспектив еволюції політичної участі громадян одним з найбільш актуальних напрямків досліджень для української політичної науки стає англо-американська традиція вивчення електорального циклу як процесу *від виборів до виборів* (А.Алсена, М.Гартнер, С.Кемані, С.Ломен, М.Пелдам), коли у міжвиборчий період шляхом дискурсивної практики визначається логіка наступного електорального змагання, яка поки що знаходиться осторонь наукового інтересу вітчизняних науковців.

По-п'яте, актуальність проблеми політичної участі громадян України у системних трансформаціях окреслюється можливістю перевірки гіпотез, підтверджених в умовах стабільних політичних систем і демократичних режимів, та необхідністю визначення співвідношення основних факторів, окреслених в межах класичних теорій участі, що впливають на її характер.

Отже, об'єктом нашого наукового інтересу є електоральні циклічні політичні процеси в Україні періоду постсоціалістичних трансформацій. Предметом монографічного дослідження є основні моделі політичної участі громадян України в циклічних політичних процесах трансформаційного періоду, взаємозалежність між якими визначає специфіку та тенденції процесів демократизації в цілому.

Обґрунтування авторської позиції потребувало аналізу та переосмислення наукових досліджень з широкого кола питань. Якщо для західної політології проблема політичної участі сьогодні є класичною (С.Верба, Н.Най, А.Марш, М.Каазе, С.Барнс, Е.Кармінес, Р.Хакфельд, Ф.У.Паппі, П.Данліві, У.І.Міллер), то для української політичної науки принципово важливим моментом у розвитку наукового знання про політичну участь громадян став кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст., пов'язаний з початком посткомуністичних перетворень. У сфері наукових досліджень це стимулювало зростання інтересу до окреслення та визначення специфіки основних форм та моделей політичної участі, що реалізуються відповідно до логіки циклічних політичних процесів, структура яких може бути визначена наступним чином:

До першої групи джерел відносимо наукові дослідження, в яких здійснюється системний комплексний аналіз проблеми трансформації політичної системи і політичних відносин в Україні після проголошення незалежності. Найбільш вагомими серед них є праці, Б.Андресюка, В.Андрущенка, О.Бабкіна, В.Бебика, О.Бойка, І.Варзаря, С.Василенко, О.Гараня, Є.Головахи, В.Горбатенка, В.Денисенка, В.Журавського, В.Євтуха, М.Кармазіної, І.Кресіної, А.Круглашова, Ю.Макара, В.Матусевича, М.Михальченка А.Пахарєва, В.Полохала, В.Потульницького, М.Примуша, Ф.Рудича, С.Рябова, С.Телешуна, Є.Тихомирової, В.Фісанова, Б.Яроша, в яких увага приділяється аналізу джерел та чинників демократизації українського суспільства, специфіці формування нових інститутів політичної системи, співвідношенню процесів політичної трансформації та становленню інститутів громадянського суспільства, методологічних проблем модернізації, трансформації та демократизації тощо.

Друга група джерел охоплює наукові праці, в яких проблеми політичної участі перебувають в центрі наукового інтересу. Найбільш широке та фундаментальне висвітлення дана проблема отримала у дослідженнях В.Речицького, А.Чемшита, І.Воронова,

І.Алексєєнко, в яких здійснено операціоналізацію категорії *політична участь*, визначено можливості його використання в процесі політологічного аналізу та основні якісні характеристики політичної участі громадян України. Незважаючи на активізацію теоретичних досліджень політичної участі, нагальним щодо розв'язання залишається підготовка узагальнених досліджень, у яких би систематизувалися наукові підходи до розуміння політичної участі.

Третя група джерел утворена низкою наукових праць, що належать до сфери електоральних досліджень. Зауважимо, що виборчій частині електорального циклу та формам електоральної участі українські науковці присвятили чимало ґрунтовних наукових досліджень. Найбільш плідно у цій сфері працюють І.Бекешкіна, О.Вишняк, Є.Головаха, М.Міщенко, Н.Паніна, А.Ручка, О.Стегній, О.Яременко.

Окрему групу джерел утворюють дослідження В.Бакуменка, О.Голобуцького, А.Колодій, Н.Нижник, В.Ребкала, А.Сіленко, Л.Шкляра, в яких визначається специфіка дискурсивної практики української політичної еліти у міжвиборчий період, що розкриває інституційний контекст політичної участі громадян та окреслює перспективи її демократизації.

Достатньо плідно в сфері дослідження політичної участі працюють російські науковці, які здійснюють її аналіз за такими напрямками: адаптація теорії політичної участі, розробленої для аналізу участі в стабільних демократіях, шляхом оновлення понятійного апарату, переосмислення методології та методики дослідження політичної участі (Д.Гончаров, Ю.Шевченко, Г.Артемов); аналіз політичної участі окремих груп населення та специфіки реалізації конкретних форм цієї участі; дослідження проблем становлення громадянського суспільства в Росії, політичної свідомості, політичних орієнтацій, у яких тема політичної участі порушується під кутом зору основного предмету дослідження (А.Айвазян, Р.Апресян, Т.Виноградова). Найбільш цілісна картина пошуку відповідної методології електоральних досліджень у посткомуністичних суспільствах представлена у дослідженнях Є.Мелешкіної, В.Гельмана, В.Голосова, Ю.Шевченко, М.Холмської, які висвітлюють шлях пошуку оптимальної моделі аналізу електоральної участі у перехідних політичних системах.

Віддаючи належне глибині та аналітичному характеру багатьох досліджень теоретичних і прикладних вимірів політичної участі

громадян України, слід зауважити, що існуючий комплекс наукових розвідок залишає багато відкритих питань, які виникають у процесі аналізу можливостей впливу громадян на інститути політичної системи на всіх етапах електорального циклу.

У цьому контексті особливої ваги набуває визначення специфічних рис електоральних циклічних політичних процесів, які є впорядкованою послідовністю дій та взаємодій політичних акторів, що відбуваються у логічній динамічній черговості та пов'язані з реалізацією владних інтересів, створенням і відтворенням політичних інститутів, здійсненням публічної політики. Структурно вони утворюються синтезом трьох відносно самостійних та незалежних етапів, які нерівнозначні як за тривалістю, так і за змістовним навантаженням, проте забезпечують цілісність електорального циклу його відтворення у політичному часі:

- *Передвиборчий етап* – етап цілеспрямованої підготовки до виборів, під час якої основні актори електорального процесу визначають стратегію та тактику передвиборчої боротьби, працюють з електоратом, а останній використовує специфічні форми політичної участі, що передують електоральному вибору.
- *Етап виборів* – етап активних дій основних суб'єктів виборчого процесу, які вступають у відносини електорального змагання за голоси виборців. Водночас виборці отримують можливість вжити низку специфічних форм, пов'язаних з передвиборчою активністю, які підкреслюють їх політичну суб'єктність.
- *Поствиборчий етап* – етап відкритого загальнонаціонального політичного дискурсу, що розуміється істеблішментом як пасивна підготовка до виборів, тому громадяни визначаються ним переважно як ресурс у досягненні тих чи інших політичних цілей. Загалом загальнонаціональний дискурс міжвиборчого періоду, характер його ведення, масштаби, механізми залучення громадян до нього залежать від перебігу передвиборчого та виборчого етапів електорального циклу.

Періодично відтворювана цілісна послідовність трьох етапів електоральних циклів приводить до формування електорального простору – „впорядкованої сукупності політичних позицій та ідентичностей акторів електорального змагання”³, структура якого залежить від взаємодії трьох типів суб'єктів електорального процесу, зокрема виборців, інституційних учасників електорального змагання

та суб'єктів, здатних прямо чи опосередковано впливати на виборчий процес. Характер взаємодії між основними суб'єктами електорального процесу визначається типом електорального циклу – парламентського чи президентського, специфікою самих суб'єктів і може набувати ознак конфронтації, нейтралітету, компромісу, союзу чи консенсусу. Суттєвим у дослідженні чинників політичної участі громадян України у циклічних політичних процесах є розуміння трансформаційного поля української політики як такого, що позбавлене „внутрішньої органічної єдності” і „становить мозаїчну, фрагментарно відокремлену систему політичних дій, що вибудована не на засадах розмежування функцій держави та громадянського суспільства”⁴, а на основі дихотомій *нове – старе, своє – запозичене*.

В Україні кожен наступний електоральний цикл суттєво відрізняється від попереднього, що викликає доволі широке коло методологічних проблем у дослідженні наступності електоральних процесів у постсоціалістичний період. Вважаємо, що визначаючи особливості електоральних циклів як певної системної цілісності, слід виходити з таких особливостей політичного процесу в Україні трансформаційного періоду, як відсутність чіткої межі між політикою та сферою суспільних і особистих інтересів; схильність політичних партій одноосібно претендувати на вираження інтересів виборців; тривале домінування у політичному полі олігархічних кланів; поширення політичних орієнтацій громадян, які передбачають, що керівництво політичних груп може на власний розсуд визначати стратегію і тактику; тенденція до існування опозиційних партій та еліти як революційних рухів; масштабність рекрутування нових сегментів політичної еліти для виконання існуючих політичних ролей; незначний консенсус стосовно узаконених цілей та засобів політичних дій; фактична відсутність зв'язку між інтенсивністю й широтою політичної дискусії та процесом ухвалення політичних рішень; високий ступінь суміщення та підміни політичних ролей носіями найвищих політичних статусів; незначний вплив організованих груп інтересів, що виконують функціонально спеціалізовані ролі, на перебіг електорального циклу; вимушеність національного керівництва апелювати до народу як до єдиного цілого, не розрізняючи у ньому соціальні групи, що спричиняє популістську риторику на третьому

етапі електорального циклу; неконструктивний характер політичного процесу, що змушує лідерів дотримуватися більш визначених поглядів у зовнішній, ніж у внутрішній політиці; домінування емоційної та символічної складових політики, які перетворюють на другорядні пошук рішень конкретних питань і проблем; значна роль харизматичних лідерів.

Більшість із цих ознак фіксується під час аналізу як президентських, так і парламентських електоральних циклів. Тому основними характеристиками циклічних політичних процесів в Україні можна вважати значну залежність суб'єктів електоральних процесів від історичних традицій; перманентну незбалансованість у системі суб'єктно-об'єктних відносин між основними акторами електоральних процесів; схильність провідних політичних сил відкидати здобутки попередників, що призводить до порушення ритміки політичного розвитку; використання громадянами переважно інерційних форм політичної участі; надмірною персоніфікацію громадянами політичного процесу, що сприяє значним коливанням у масових настроях від глибокого абсентеїзму до пасіонарності та реверсії.

Окреслене розуміння суті та основних характеристик електоральних циклів дозволяє визначити основні особливості циклічних політичних процесів в Україні. По-перше, електоральні цикли демонструють всепроникливість політики у всі без винятку сфери функціонування суспільства. Більшість економічних, соціальних, культурних чи релігійних проблем не розв'язуються без надання їм політичного забарвлення або визначення в системі пріоритетів урядової політики, що формує у громадян потребу саме у політичній участі в процесах соціального управління.

По-друге, циклічність електоральних процесів демонструє стабільну відсутність консенсусу щодо принципів функціонування політичної системи України, перш за все між інституційними суб'єктами політики. Основними причинами цього є відсутність відповідних традицій у політичній історії України та не завжди адекватне розуміння суті демократичних цінностей, які так чи інакше продовжують підпорядковуватися усіма сегментами політичної еліти проблемі *соціальної справедливості*, тоді як політико-правовий компроміс між основними суб'єктами політичного процесу повинен формуватися на конституційному та базовому рівнях політичних відносин. Основою першого рівня є визнання

держави як верховної інстанції та формальних норм і цінностей, декларованих конституцією, усіма політичними акторами. Конституційний консенсус обмежується переліком демократичних правил політичної гри і не претендує на узгодженість з приводу основних економічних та політичних питань, його можна визначити як основу для ухвалення певних рішень щодо шляхів подальшого розвитку України, за умови забезпечення збереження можливості широкої варіативності політичних рішень. Тільки після досягнення конституційного консенсусу можна говорити про зниження впливу факторів, які призводять до політико-культурної фрагментації політичного простору та про необхідність зосередження зусиль інституційних суб'єктів політичного процесу на досягненні базового консенсусу. Його основою в Україні можуть стати некорпоративна модель узгодження політичних інтересів, засвоєння громадянами діалогових форм політичної участі та інтеграція країни до західноєвропейського співтовариства націй.

По-третє, парламентські електоральні цикли засвідчують повільність процесів структурування політичного простору України, що сприяє постійній міграції інституційних суб'єктів політичного процесу в системі політико-ідеологічної структури внутрішнього поля української політики та накладанню політичних ролей. Це, в свою чергу, є вихідним моментом формування негативних партійних ідентичностей у громадян України та використання ними надто вузького кола конвенційних форм політичної участі.

По-четверте, циклічні політичні процеси в Україні демонструють стабільну асиметрію у системі вертикальних зв'язків між структурами влади та громадянами. Основною причиною асиметрії є, на нашу думку, незавершеність процесу інституціалізації системи представництва інтересів громадян, відсутність сталих традицій політичної участі на третьому етапі електорального циклу та стереотипне уявлення представників владних структур щодо більшої ефективності монологу влади, ніж налагодження діалогу в системі *влада – громадяни*.

По-п'яте, політичний дискурс в Україні міжвиборчого періоду, його форма, основні проблеми, механізми долучення громадян визначаються виключно владою, що можна означити як нав'язування. Недопущення громадян до формування політичного порядку денного в загальнонаціональних масштабах дозволяє владі, з

одного боку, робити передбачуваною політичну участь громадян на третьому етапі електорального циклу, контролювати її за допомогою політичних технологій на першому та другому етапах, з іншого – сприяти поширенню згубної практики використання абсентеїзму.

По-шосте, тривала концентрація влади у президентському центрі, відвертий популізм у поєднанні з постсоціалістичним авторитаризмом, які певний час були невід’ємною рисою політичного процесу в Україні, унеможливлювали використання громадянами більшості активних форм політичної участі, що спонукало їх до нехтування конвенційними формами політичного протесту й залишати поза увагою переваги політичного опонування до влади через інститут системної опозиції.

Електоральні політичні цикли в Україні трансформаційного періоду достатньо чітко співвідносяться з послідовними стадіями процесу демократизації. Перший етап процесу демократизації – *відкриття демократії* – є періодом демократичного бродіння та політичної лібералізації, використання громадянами активних форм політичної участі, в тому числі й неконвенційних. На цьому етапі відбувається інституційна та позаінституційна підготовка президентських і парламентських виборів (частіше – установчих зборів), які є вирішальним моментом в організації подальшого процесу розвитку демократії та її легітимації, вони виступають в якості індикатора рівня самоорганізації громадянського суспільства та ступеня усвідомлення демократичної альтернативи. Цим виборам передуює ліберальна делегітимація авторитарного режиму, яка включає в себе визнання з боку держави певної автономності громадянського суспільства, інституціалізацію політичних прав і свобод громадян, ревізію існуючих моделей політичної участі.

Вважаємо, що хоча перші вибори в незалежній Україні відбулися одночасно із референдумом про незалежність, який легітимував Акт проголошення незалежності, цей етап процесу демократизації в Україні було завершено тільки після проведення парламентських виборів 1994 р. Таке затягування із виборами до Верховної Ради, по-перше, призвело до втрати духу цього етапу демократизації, який визначається сподіваннями громадян на краще, загальносуспільним очікуванням швидких та ефективних змін, довірою до основних інститутів демократії; по-друге, сприяло ідеологічній адаптації старої політичної еліти, яка відбувалася

паралельно з процесами інкорпорації у владу нового сегменту політичної еліти, що позбавляло обидва сегменти еліти потреби у конструктивному протистоянні та залучення громадян до внутрішньополітичного дискурсу.

Етап *прориву демократії*, який передбачає падіння режиму та швидке формування нової демократичної інституційної структури політичної системи, що супроводжується зниженням політичної активності громадян та використанням конвенційних форм політичної участі, спрямованих на підтримку нового режиму, традиційно характеризує перший електоральний цикл (парламентський чи президентський). Проте в Україні прояв рис другого етапу демократизації був уповільнений відкладенням початку парламентського електорального циклу, що розпочався за умов незалежності. В цілому, зміна політичного режиму спричинила становлення та легітимацію кореневих інститутів демократії, що, в першу чергу, мало вияв в утвердженні механізмів вільних виборів до нових політичних інститутів; перерозподілі владних повноважень по горизонталі та вертикалі, відповідно до принципів демократії; розширенні кола форм політичної участі громадян України у політичному процесі.

До середини 90-х рр. ХХ ст. головна мета політичних трансформацій полягала у спресованому в часі переході до нової системи політичних інститутів. Значною мірою результати цього етапу залежали від індикаторів стартового стану основних соціетальних полів українського суспільства радянських часів на момент трансформації. Насамперед, це стосується інституційних характеристик політичної системи періоду пізнього соціалізму, ресурсного потенціалу основних соціетальних полів та рольових характеристик політичних акторів. Плавна траєкторія посткомуністичних трансформацій передбачає, що створення й утвердження нових політичних інститутів та формування і засвоєння нових моделей політичної участі набуває передбачуваного характеру. Домінуючі стандарти політичної участі громадян після президентських виборів 1991 р. почали визначатися корпоративними акторами, що відігравали провідну роль у політичних процесах пізнього соціалізму, зокрема партійною номенклатурою та тіншовим бізнесом. У процесі виникнення відповідних інституційних та ресурсних можливостей політичної системи стала можливою

всеохоплююча трансформація моделей політичної участі як еліти, так і громадян України.

Вектор змін політичної системи України не був заданий ззовні, тому зовнішньоорієнтований на захід сценарій політичних трансформацій, відповідно до якого громадяни засвоюють західноєвропейські моделі політичної участі, сформовані в надрах громадянського суспільства, в нашій країні не було реалізовано. Можна говорити про реалізацію в Україні змішаного сценарію постсоціалістичних перетворень, який поєднує у собі риси еволюційної і зовнішньорієнтованої моделей демократичного розвитку. В політичному плані це означає незворотність трансформаційного процесу в поєднанні з трансформаційним спадом, зокрема активні моделі політичної участі, які забезпечили успіх трансформаційних процесів на початку 90-х рр. ХХ ст., вже у середині 1990-х рр. перестають бути домінуючими для більшості громадян України, які починають використовувати менш ефективні форми політичної участі. Саме тоді, після прийняття Конституції України, почала простежуватися певна інерція щодо інтенсифікації трансформаційних процесів і в діях усіх сегментів політичної еліти.

Складність третього етапу демократизації – *консолідації демократії* – повільного, але цілеспрямованого процесу, в якому демократичні форми політичної системи наповнюються демократичним змістом, триває в Україні до сьогодні. Його специфіка визначається тим, що формальний інституційний порядок, відтворений в політичній системі упродовж двох президентських електоральних циклів (1994 – 1999 рр. та 1999 – 2004 рр.), видається нам вкрай мозаїчним. На всіх рівнях функціонування влади спостерігалось поєднання авторитарних та демократичних принципів функціонування політичних інститутів. Відповідно до мозаїчності політичних інститутів, відбувався і процес становлення основних моделей політичної участі громадян України, які будучи демократичними за формою, спиралися на авторитарні стимули.

Вагомим чинником, що суттєво уповільнює процес консолідації демократії в Україні, є одночасний подвійний перехід – політичний та економічний. Тому процес інституціалізації та консолідації демократії значною мірою залежить від стану та динаміки розвитку національної економіки. До того ж, демократичні перетворення розпочалися в країні, яка щойно здобула незалежність, в

якій були фактично відсутні інститути громадянського суспільства, здатні акумулювати громадянську ініціативу та перетворити її на конструктивні форми політичної участі. Одним з індикаторів завершеності процесу консолідації демократії є інституційне становлення та опанування громадянами діалогових форм політичної участі у міжвиборчому політичному дискурсі. Адже, демократія це „не стільки сукупність інститутів та норм або інституційно і юридично оформлена структура влади, скільки культура вмотивованої участі громадян у її організації та функціонуванні, здатність та бажання бути повноцінними та повноправними суб'єктами політики та державного управління”⁵. Перспективи цього процесу в Україні визначаються характером суспільної підтримки почуттів громадянського контролю, ініціативи, самостійності та критичності громадян стосовно влади та згортанням відновленої тенденції до підтримки неоестетистських настроїв.

Отже, політичні перетворення в Україні, що відбуваються в суперечливий за природою та суттю період, який поєднав і водночас посилив процеси глобалізації та регіоналізації, інтеграції та фрагментації, вимагають формулювання нових концептуальних положень щодо ролі та місця громадян у політичному процесі. Одним з найважливіших маркерів перспективності розвитку вибудованих інститутів демократії можна вважати відповідність даних трансформацій логіці еволюції основних моделей політичної участі громадян України у політичному процесі. Визначення громадян як суб'єктів політичного процесу дозволяє акцентувати увагу на раціональності їх свідомості та участі, здатності здійснювати вільний вибір у системі існуючих інституційних впливів.

Окреслені вище основні риси електоральних процесів в Україні трансформаційного періоду дозволяють сформулювати гіпотезу, що їх ефективність у контексті демократизації політичних відносин значною мірою перебуває в залежності від основних моделей політичної участі громадян, які обираються ними для впливу на владу. Вважаємо, що логіка електоральних циклів та процесів демократизації в Україні сприяла формуванню трьох основних моделей участі громадян у політичних процесах, зокрема електоральної, дискурсивної і протестної, свідоме використання яких є основою перетворення фасадної, делегативної демократії на реально функціонуючу. Розуміння взаємодії трьох моделей політичної участі громадян України як одного з механізмів перебігу

політичного процесу у циклічній динаміці створює підстави для прогнозування напрямків політичного розвитку, сприяє розкриттю перспектив демократизації, допомагає визначити вектор загального поступу українського суспільства.

Примітки

¹ Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 261.

² Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / Отв. ред. Э.Г.Задорожнюк; Ин-т славяноведения РАН. – М.: Наука, 2006. – С. 390–391.

³ Мелешкина Е.Ю. Факторы структурирования // Полис. – 2000. – № 2. – С. 89–92.

⁴ Денисенко В. До питання про методологічні засади політичної науки // Суспільно-гуманітарні студії. – 1998. – № 1. – С. 1.

⁵ Веденеев Ю.А. Политическая демократия и электорально-правовая культура граждан // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 33.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

1.1. Категорія політичної участі в системі інструментарію сучасної політичної науки

Вперше в історії зарубіжного конституціоналізму необхідність і принципи участі громадян у політиці були проголошені конституціями Франції (1946 р.) та Італії (1947 р.). Згодом політична участь громадян починає визначатися як одне з основних політичних прав людини, про що свідчать відповідні статті у міжнародно-правових актах – 5 стаття Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Резолюція 1763 А (XVIII) Генеральної асамблеї ООН від 7 листопада 1962 р.) та 25 стаття Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (Резолюція 22000 (XXI) Генеральної асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р.).

Традиційно політична участь розуміється як вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень. У такому контексті вона передбачає дії громадян по делегуванню повноважень; діяльність, спрямовану на підтримку кандидатів і партій у виборчому процесі; участь у діяльності партій і груп інтересів; політичну суб'єктність громадян у міжвиборчому політичному дискурсі. Проблема теоретичного осмислення участі громадян у політиці є вже традиційною для політичної науки країн Західної Європи і США та найбільш повно представлена в дослідженнях Л.Мілбраста, С.Верби, Н.Ная, Дже-он Кіма, Дж.Нагеля, К.Патенам, М.Каазе, А.Марша, які заклали теоретико-методологічний та емпіричний фундамент концепції політичної участі.¹ Стрімке зростання інтересу до цієї проблеми пов'язане з ускладненням соціально-професійної структури західних суспільства у 60-х рр. ХХ ст., формуванням

нових інтересів і вимог громадян, коли більш значимими для громадянина стає прагнення самореалізації, розвитку індивідуальних здібностей та потреба у реалізації громадянської активності.

Найбільш універсальне визначення політичної участі було запропоноване американським політологом Дж.Нагелем, який розуміє під нею „дії, через які рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності”². Сьогодні у теоретичній площині політичної науки фіксується декілька варіантів інтерпретації політичної участі. Зокрема, С.Верба, Н.Най та Дже-он Кім аналізують політичну участь як „законні дії окремих громадян, більшою або меншою мірою прямо спрямовані на те, щоб впливати на відбір урядового персоналу та (або) на його дії”³. Дослідники вказують на легальний характер участі, яка має законне підґрунтя. Легальність політичної участі слід аналізувати у поєднанні з її легітимністю, оскільки окремі форми участі, хоча і мають законний характер, можуть бути не легітимовані суспільством.⁴ Такий підхід до визначення суті політичної участі передбачає, що вона є епізодичним актом вираження особистого політичного інтересу громадян, який конкретизується тільки у конвенційних формах, зокрема участі у голосуванні, виборчих кампаніях, функціонуванні місцевих органів влади та управління, зверненнях до політиків, тоді як вияв політичного невдоволення, оформленого у вигляді протестних виступів, дослідники залишають поза категорією участі.

Згодом С.Верба та Н.Най визначили особливості процесу реалізації політичної участі тими чи іншими громадянами, які, на думку дослідників, залежать від їх майнового статусу: „політична участь є переважно діяльністю більш багатих, краще освічених громадян з характером діяльності, що має високий статус, тобто тих, хто потребує соціальних благ в результаті політичної участі меншою мірою, ніж ті, що і так мають переваги (підтримку з боку держави. – *Н.Р.*) у соціальному та економічному плані”⁵. Таким чином, науковці намагаються обмежити сферу політичної участі раціонально вивіреною (інструментальною) активністю, мета якої зводиться до опосередкованого контролю громадян за реалізацією урядовими структурами певних політичних курсів. Зазначимо, що інструментальні характеристики політичної участі спрацьовують при дослідженні її автономних форм, тоді як за допомогою цього

підходу не можуть бути досліджені окремі аспекти мобілізаційних характеристик політичної участі, які визначають зміст участі більшості громадян пострадянського простору у політичних процесах сьогодення.

Ширше аналізують політичну участь М.Каазе та А.Марш, які пов'язують її не тільки з можливостями громадян впливати на уряд та його структуру, а і з можливостями впливу на політичну систему в цілому. Запропонована ними інтерпретація визначає політичну участь як „вільну активність громадян, зорієнтовану на прямий чи опосередкований вплив на ухвалення тих чи інших варіантів або альтернатив на різних рівнях політичної системи”⁶, тому участь у політиці розуміється, перш за все, як система усвідомлених цілеспрямованих дій. Причому вибір громадянином однієї з декількох альтернатив не виключає, що вона може належати до неконвенційних форм політичної участі, навіть у їх радикальному спектрі. Таким чином, М.Каазе та А.Марш значно розширюють зміст категорії *політична участь*, що дозволяє визначати та досліджувати всі без винятку канали і механізми впливу громадян на політичну систему. До того ж, розуміючи політичну активність як вільну активність громадян, дослідники підкреслюють її добровільний та автономний характер, а принципи мобілізаційних практик вкладають у параметри політичних технологій або недемократичних режимів.

Таке достатньо широке визначення політичної участі охоплює всю діяльність, яка добровільно здійснюється громадянами з метою впливу на процес ухвалення політичних рішень на різних рівнях політичної системи.⁷ Воно не передбачає з'ясування, яким чином або чи взагалі легітимовані суб'єкти політичного процесу, чи включені вони до державних або недержавних структур, чи визначають вони себе як союз/асоціація/партія або існують у більш довільній формі. Не грає ролі і форма політичної участі – конвенційна чи неконвенційна. Для широкого розуміння політичної участі значимою є тільки якість участі, яка вимірюється за фактичним впливом на політичну систему. Тому аналіз політичної участі завжди передує з'ясуванню ступеня усвідомлення політичним актором того, на якому рівні та в яких органах відбувається вироблення політичного курсу – у парламенті, політичними партіями, президентськими структурами, регіональними органами влади.

Особливостями такого підходу до політичної участі є насамперед те, що він не зважає на персональні особливості політичних акторів як на її детермінанти. Зокрема, М.Каазе виходить з того, що політична участь є соціальною поведінкою, „яка виникає в складному взаємозв'язку між інституційними структурами, конкретними політичними подіями, груповими зв'язками та індивідуальними особливостями”⁸, підкреслюючи що характер політичної участі залежить від специфіки взаємозв'язку між інститутами політичної системи та взаємодії між акторами політичного процесу.

Останнім часом все більшого значення набуває ще один зріз у визначенні суті категорії *політична участь*, коли вона ставиться в залежність від того, ким реалізується в політичному просторі. Зокрема, йдеться про громадянство окремих осіб, які виступають у ролі акторів політичного процесу. Проблема участі негромадян у політичному процесі країни, в якій вони постійно проживають, є досить актуальною для сучасної політичної науки. Це зумовлено проблемою отримання та реалізації політичних прав негромадянами як у країнах стабільної демократії, так і в країнах пострадянського простору. Останнім часом у нашій державі все важче говорити про *населення України* як цілісність у політичному плані, уникаючи його структурування на громадян та негромадян.

Щодо теоретичного розв'язання проблеми політичної участі негромадян, то можна виокремити декілька основних підходів. М.Дж.Міллер, будучи прихильником традиційного розв'язання питання співвідношення громадянства і політичних прав людини, підкреслює, що позбавлення негромадян політичних прав не завжди повинно мати абсолютний характер. Звертаючись до подібних прикладів, він наводить найбільший виняток з правил – Великобританію, яка як член наднаціональної Співдружності націй надає в повному обсязі виборчі права всім негромадянам, які є громадянами країн Співдружності або Ірландії.⁹

Натомість, Ю.Хабермас пропонує систему громадянства національних держав замінити на систему громадянства світу, що сприятиме уникненню політичних конфліктів світового масштабу.¹⁰ Підтримуючи Ю.Хабермаса, С.Конопацький вбачає у космополітичному громадянстві відповідь на сучасний розвиток капіталу, тому

вважає, що політичні аспекти громадянства не повинні ставати на перешкоді економічному потенціалу глобалізованого світу.¹¹

Третій підхід найбільш повно представлений ідеями У.Брубейкера, який стверджує, що уряди всіх країн повинні бути зацікавлені в тому, щоб більшість негромадян отримали громадянство. Це стосується як легалізованих мігрантів у країнах Західної Європи та Північної Америки, так і осіб без громадянства в країнах Прибалтики. Останнім часом в країнах Європи та Північної Америки отримала розвиток система подвійного членства, яка являє собою два концентричних кола. Внутрішнє коло символізує тих членів суспільства, які входять до національної політичної спільноти і є громадянами. Зовнішнє коло символізує членство у національній соціально-економічній спільноті та охоплює окрім громадян, що постійно проживають у країні, іноземців, негромадян, і у випадку Європи – громадян країн ЄС, що проживають у країні. Членство у політичній спільноті передбачає привілеї і обов'язки, зокрема і право у формуванні загальнонаціональної політики шляхом політичної участі, які не поширюються на членів більш широкої соціально-економічної спільноти. Парадоксом співіснування двох концентричних кіл У.Р.Брубейкер називає самовиключення або виключення члена соціально-економічної спільноти зі спільноти політичної. Самовиключення пов'язане з тим, що надійний статус натуралізованого іноземця може задовольняти людину та уповільнювати її дії на шляху отримання статусу громадянина. Однак, демократія, на думку дослідника, може відбутися тільки за умови максимальної відповідності контурів зовнішнього та внутрішнього кіл.¹²

Співзвучними з ідеями У.Р.Брубейкера є розуміння політичної участі, сформоване в межах комунітарної теорії. Один з її найяскравіших представників Х.Ларді вважає категорію політичної участі центральною в процесі створення стійкого політичного співтовариства (спільноти). За допомогою політичної участі індивідуальні актори в першу чергу пізнають себе та усвідомлюють власні політичні інтереси, соціалізуються та реалізуються в певній політичній системі, відповідно до її норм і правил, тому неправильно заперечувати право політичного голосу за тими, в кого відсутній юридичний статус громадянина.¹³

Водночас у сучасній політичній науці авторитетною є точка зору, відповідно до якої тільки повноправні громадяни, при всіх інших рівних умовах, є достатньо компетентними для участі у виробленні рішень, які обов'язкові для всієї політичної системи.¹⁴ Автор ідеї Р.Даль зазначає: „Я б сформулював так: Загальна участь. До корпусу громадян країни, яка управляється відповідно до демократичних норм, повинні входити всі особи, на яких поширюється юрисдикція даної країни, за винятком тих, хто перебуває в ній тимчасово, і тих, чия недієздатність доведена”¹⁵. Одночасно він визнає, що будь-яка група дорослих людей, яка виключена з демосу, оскільки немає громадянства, „неминуче виявляється ущемленою у захисті своїх інтересів. Виключаючий демос зазвичай не захищає інтереси виключених”¹⁶. Отже, в сучасній зарубіжній політичній науці стосовно змісту та суті категорії *політична участь* сформувалася певна єдність поглядів, проте відкритою залишилася дискусія стосовно характеру і форм участі негромадян у політичних процесах країни проживання. На нашу думку, в умовах суттєвих диспропорцій рівня політичного та економічного розвитку країн сучасного світу вести мову про космополітичне громадянство не видається можливим. Більш адекватним буде надання легалізованим громадянам прав участі у процесах управління місцевого рівня.

Сформувавши концептуальне бачення категорії *політична участь*, західні науковці зосередили увагу на теоретичному осмисленні її структури та основних форм реалізації. Зокрема, Л.Пай та С.Верба (1975) визначили чотири основні форми політичної участі: участь у виборах; участь у передвиборчій боротьбі; групова активність на рівні обшин; окремі політичні контакти, між якими існує взаємозв'язок. Згодом, американський дослідник Уелінгер (1988) запропонував нове бачення структури політичної участі, яка конкретизується у наступних формах її реалізації: участь громадян у виборах; розв'язання специфічної проблеми (наприклад, участь у громадській ініціативі); партійна діяльність (членство у партії); громадянська непокора; насилля проти осіб та речей.¹⁷ Порівнюючи наведені типології політичної участі, відзначимо, що Уелінгер, на відміну від Л.Пая та С.Верби, розширив її діапазон за рахунок включення протестних форм політичної активності, хоча і не зауважив, що громадянська

непокора та насилля використовуються переважно у неконвенційних формах. Саме останній принцип – визначення конвенційного/неконвенційного характеру політичної участі поклав в основу структурування цього явища А.Марш (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Класифікація типів політичної участі за А.Маршем

Ортодоксальна політична участь	Неортодоксальна політична участь	Політичні злочини
Звичайна політика Голосування Лобіювання Участь у групах формальних інтересів	Політична непокора Групова громадська непокора Бойкотування Неофіційні страйки	Незаконні демонстрації Захоплення приміщень Пошкодження власності Насилля Захоплення заручників Партизанські дії Вбивства Революції Війни Викрадення

Джерело: Шестопап Е.Б. Очерки политической психологии. – М., 1990. – С. 29.

За допомогою таблиці ми можемо зробити висновок, що основними чинниками використання неортодоксальних форм політичної участі та політичних злочинів є рівень протестного потенціалу громадян, груп громадян та суспільства в цілому, який, на думку А.Марша, збільшується із зростанням відносної депривації; більше характеризує громадян, у яких відносна депривація зростає упродовж останніх п'яти років; може бути високим у тих громадян, які очікують посилення відносної депривації у наступні п'ять років; буде посилюватися у тих громадян, які відчули відносну депривацію та очікують на її посилення упродовж наступних п'яти років; буде більш високим у тих, хто очікує на різке погіршення власного становища порівняно з попереднім часом.

Отже, вихідним моментом використання неортодоксальних форм політичної участі А.Марш вважає відносну депривацію, яка спрямовує громадян на вираження протестних вимог проти урядової політики.

Подібну позицію займає американський науковець У.Мілбрайт, який термінологічно ортодоксальну політичну участь визначає як конвенційну – легальну, що регулюється законом і може вимірюватися чотирма залежними змінними – участь у виборах, контакти з представниками влади, участь у місцевих політичних акціях, втягнення у політичні кампанії, а неортодоксальну – як неконвенційну – незаконну, що заперечується більшістю суспільства за певними мотивами та пов'язана з протестними формами політичної активності громадян.¹⁸

Зауважимо, що більшість західних науковців ототожнюють протестну та неконвенційну політичну участь. У цьому контексті конструктивною специфікою насичене розуміння протестної політичної активності, запропоноване польським політологом Т.Жиро, який вважає, що потенціал політичного протесту громадян як оформлений акт протиставлення політичній владі реалізується у вигляді скоординованих колективних акцій проти політичних лідерів чи політичної системи. Ці акції можуть набувати двох форм – протесту, якщо виступи опозиції мають на меті змінити структуру правління, виступають за радикальну реорганізацію політичної системи чи вимагають визнати свою суб'єктність у політичному процесі; або тиску – в разі, якщо опозиційна група, що ініціювала протестні виступи, розуміється політичним керівництвом країни як легітимований член політичної системи.¹⁹ Перспективність використання такого розуміння суті політичного протесту дозволяє корелювати це поняття з якісними рисами та завершеністю процесів інституціоналізації системної політичної опозиції, що в умовах процесів демократизації є вихідним у формуванні протестної моделі політичної участі.

З початком посткомуністичних перетворень проблема політичної участі громадян у політичних процесах потребувала теоретичного переосмислення. Сьогодні в українській політичній науці можна зустріти досить різні за суттю визначення категорії *політична участь*. Зокрема, в одному з перших видань „Політологічного енциклопедичного словника” політична участь визначається як „залучення членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин; вплив громадськості на перебіг існуючих соціально-політичних процесів у суспільстві та на формування владних політичних структур”²⁰. Згодом розуміння політичної участі як процесу залучення до сфери політичних відносин отримало свій розвиток в дослідженнях Н.Дембіцької, Л.Угрин та І.Алексєєнко.

Н.Дембіцька, використовуючи політичну участь як одну з категорій теорії політичної соціалізації, підкреслює, що „поняття „політичної участі” конкретизується нами як форма залученості особистості до політики”²¹. Автор зазначає, що підтримує традицію виокремлення двох рівнів залученості:

1. *Інструментальна залученість* як мотивація участі політичних акторів передбачає професійну стабільність, гарантії певного соціального статусу, приналежність до політичної влади як спосіб соціального самоствердження особистості.
2. *Ціннісно-орієнтована залученість* як мотивація політичної участі в основному базується на тих цінностях, які виробляються різними соціальними групами в процесі усвідомлення ними своїх інтересів та переваг.

Натомість Л.Угрин підкреслює, що політична участь є поняттям що „визначає міру залучення громадян до процесів політичного життя, будь-які вияви та форми активності, дії, через які громадяни намагаються впливати на уряд, владні інститути, на результати функціонування політичної системи загалом”²², підтримуючи таким чином концепцію політичної участі Х.Маккლოსкі, який першим почав аналізувати політичну участь насамперед як відчуття залучення/втягнення у політичні процеси. Однак, таке розуміння політичної участі не дозволяє співвідносити її з широким суспільним контекстом політичного життя, функціонуванням політичної системи, оскільки інтерес, що визначає міру втягненості громадянина у політичні процеси, є тільки певним фоном участі.

І.Алексєєнко політичну участь характеризує як рівень залучення громадян до політики – „наскільки задіяні громадяни у різних політичних процесах”, – який реалізується у вербально-емоційній та інструментальній формах.²³ Основними характеристиками політичної участі емоційного рівня, на думку науковця, є рівень загального інтересу громадян до політичних процесів, рівень і характер поінформованості, втягненість або відчуження від політичної сфери життя. Інструментальний рівень політичної участі пов’язується, насамперед, з активною діяльністю громадян та спрямований на представництво і захист інтересів громадян на всіх рівнях владних відносин. Отже, теоретичне розуміння категорії *політична участь*, представлене в українській політичній науці працями Н.Дембіцької, Л.Угрин та І.Алексєєнко, більше може бути

визначене як політико-психологічне, коли інституційні аспекти політичної участі виступають у вигляді її контексту.

Інституційні аспекти політичної участі найбільш повно в українській політичній науці розробляються О.Чемшитом, який вважає, що „життєздатна концепція політичної організації суспільства повинна виходити не тільки з аналізу дії фактора влади. Знадобиться ввести в аналіз ще один об'єктивний фактор, який стосовно фактора влади діяв би за принципом доповнення. Цей аргумент політичного процесу викликається до життя природними якостями об'єкта політичного управління і має назву “політична участь”²⁴. Вважаючи однією з найважливіших характеристик політичної участі її оптимальність стосовно державної влади, дослідник намагається визначити чіткі критерії прийнятності та неприйнятності участі для влади. Виходячи з того, що демократична участь передбачає наділення громадян певним обсягом політичних свобод, О.Чемшит підкреслює, що методи визначення прийнятності/неприйнятності політичної участі, використані С.Хантінгтоном, Д.Істоном, Г.Алмондом та А.Дугінім, мають обмежену здатність працювати під час аналізу конкретних політичних ситуацій та процесів, оскільки вони „майже завжди виходять із завдання збереження існуючого політичного режиму або, навпаки, його повалення”²⁵. Тому дослідник пропонує аналіз проблеми в дещо іншій площині. Використовуючи теорему К.Шеннона, він робить висновок, що основні критерії прийнятності політичної участі слід шукати у спільних інтересах еліти та іншої частини суспільства, які полягають у добровільному самообмеженні еліти у контролі за ресурсами в межах 80 % усіх національних ресурсів.²⁶

Другим, однак не другорядним, аспектом оцінки прийнятності політичної участі О.Чемшит вважає співвідношення держави та громадянського суспільства. Так, у стабільних демократіях відносна слабкість держави компенсується розвиненим громадянським суспільством і відповідно широким віялом демократичних прав і свобод громадян. Натомість у транзитних суспільствах, у ситуації несформованого, слабкого громадянського суспільства держава повинна бути сильною та контролювати процеси демократизації, оскільки „форсована демократія подібна передозуванню сильнодіючих ліків”²⁷. Отже, з міркувань дослідника випливає, що для різних типів політичних систем прийнятними є різні типи та форми політичної участі.

Поглиблюючи цю ідею, О.Чемшит намагається визначити джерела цієї ситуації. Порівнюючи політичну участь у західних демократіях та транзитних суспільствах, він доходить висновку, що у західних демократіях переважає автономний тип політичної участі насамперед тому, що вони є традиційно демократичними системами, а громадяни „не тільки вважають себе джерелом влади і розуміють важливість політичних рішень для них особисто, але і здатні продумати, організувати та здійснити акції, метою яких є вплив на орієнтацію та діяльність політиків усіх рівнів”²⁸. Це пояснюється домінуванням у західних демократіях раціонального типу національної самосвідомості, для якої основним мотивом політичної участі є матеріальний мотив. Водночас, країни з політичними системами, які не можуть бути визначені як традиційно демократичні, сформуvalи емоційний тип національної самосвідомості: „Для народів з емоційним типом самосвідомості провідними мотивами політичної участі є неполітичні стимули – обов’язок, страх, підкуп”²⁹. Тип політичної участі громадян, який формується на такому соціально-психологічному ґрунті, є мобілізаційним. Таким чином, дослідник опосередковано вважає, що перспективи демократизації політичної системи та системи владних відносин, так само як і поступова заміна типу політичної участі з мобілізаційного на автономний, є незначними для пострадянських країн і в першу чергу залежать від зміни типу національної свідомості. До того ж, інституційні аспекти політичної участі в транзитних політичних системах ставляться в залежність від психологічних характеристик усього соціуму та окремого громадянина.

Ще один методологічний напрямок у визначенні змістовного навантаження категорії *політична участь* в українській політичній науці представлений ідеями І.Воронова, який вважає, що політична участь „це різновид непрофесійної політичної діяльності”, модифікації якої досить різноманітні, „але в цілому вона завжди являє собою спроби простих людей при будь-якому типі політичної системи вплинути на діяльність своїх правителів, а деколи і замінити їх”; є “способом самоствердження людини й формування культури спілкування, навичок управлінської і самоуправлінської діяльності”; “це практичний рівень залучення індивіда у політичне життя, що змушує його реалізувати конкретні соціально значимі дії”³⁰.

Дослідник вважає непотрібним, характеризуючи політичну участь, зважати на мотивацію або умови її здійснення, оскільки для визначення суті цієї категорії найбільш значимим є те, що „до політичної участі відносять тільки реальні політичні дії ...а не вчинки, що можуть викликати політичні наслідки. Наприклад, свідомо спланований прихід на мітинг може бути кваліфікований як політична участь, а його (громадянина. – *Н.Р.*) випадкова поява там – не може”³¹, підкреслюючи, таким чином, що участь громадян у політичних процесах має винятково цілеспрямований характер.

Незважаючи на відмінне розуміння суті політичної участі, І.Воронов підтримує О.Чемшита у тому, що в різних політичних системах індивід має можливість реалізувати різний за обсягом спектр форм політичної участі: “різноманітність форм політичної участі незмінно визначається наявністю умов і розгалуженістю структур, спроможних сприймати індивідуальні запити громадян до влади”³².

На фоні такого розмаїтого розуміння суті категорії *політична участь*, що сформувалося в українській політичній науці, найбільш інтегральним видається визначення, запропоноване В.Козаком: „Під політичною участю ми розуміємо систему форм, методів і засобів впливу на політичні інститути влади з боку суб’єктів політичних відносин для досягнення власної мети”³³.

Дещо під іншим кутом зору визначають зміст категорії *політична участь* російські політологи. Г.Артемов розуміє її як „вплив на здійснення та розподіл влади”³⁴, підкреслюючи процесуальні характеристики політичної участі. Науковець виходить з того, що незважаючи на те, що структура та характер участі зумовлені специфікою політичної системи тих країн, в яких вона здійснюється, можна виокремити деякі загальні характеристики політичної участі, які виступають як перемінні порівняння політичних систем цих країн. Найбільш значимими з них є форми політичної участі, зокрема вибори, підписання звернень, контакти з функціонерами, мітинги, робота на партію або кандидата, демонстрації, бойкотування, несанкціоновані страйки, захоплення приміщень.

Інші російські дослідники політичної участі, зокрема О.Мелешкіна, підкреслюють, що для політичної науки, що сформувалася у національних школах на пострадянському просторі, актуальною є проблема термінологічної неадекватності основних понять і категорій, пов’язаних із характеристикою участі громадян

у політичних процесах: „...зарубіжними дослідниками (насамперед англомовними. – Н.Р.) досить часто використовується термін *political action*, який достатньо часто вживається в значенні політичної участі. Під терміном *political behavior* іноді розуміють тільки електоральну поведінку”³⁵. На термінологічну неадекватність звертає увагу й О.Шестопал, яка, до речі, фактично ототожнює поняття *політична участь* та *політична поведінка*: „...у політичній науці під терміном „політична поведінка” розуміють як дії окремих учасників, так і масові виступи, як активність організованих суб’єктів влади, так і стихійні дії натовпу, як акції на підтримку системи, так і спрямовані проти неї”³⁶. Пропонуючи розв’язання проблеми термінологічної неадекватності, О.Мелешкіна вважає, що найбільш відповідними будуть наступні термінологічні комбінації:

- політична поведінка – *political behavior*;
- політична діяльність – *political action*;
- політична активність – *political activity, political involvement*;
- політична участь – *political participation*.

Остання визначається дослідницею як більш або менш регулярне і, перш за все, інструментальне застосування акторами різних форм політичної діяльності, за допомогою яких громадяни намагаються впливати на процес ухвалення політичних рішень.³⁷

Класичним для російської політичної науки можна вважати розуміння політичної участі, запропоноване Д.Гончаровим. Виходячи з того, що політична участь водночас є інститутом та складним соціокультурним явищем, дослідник підкреслює важливість комплексного підходу до розуміння суті цієї політологічної категорії. Використовуючи його, Д.Гончаров визначає політичну участь перш за все як інструментальну активність, „через яку громадяни намагаються впливати на уряд таким чином, щоб він здійснював бажані для них дії”³⁸. Він підкреслює, що політична участь належить до сфери дій громадян, зокрема її активних аспектів, залишаючи поза увагою психологічні складові, які є характеристиками політичної поведінки.

Важливо, що Д.Гончаров визначає громадянина або рядового члена політичної системи як одного з суб’єктів політичної участі, характеризуючи його як „будь-яку людину, активність якої з того чи іншого питання не пов’язана з його службовими обов’язками”³⁹. Це дозволяє чітко розрізнити поняття політичної участі та

політичної діяльності, які однаковою мірою належать до дій у політиці. Однак, якщо політична участь характеризує дії громадян поза службовими обов'язками, то політична діяльність насамперед характеризує дії професійних політиків. До того ж, дослідник пропонує розрізняти поняття *інструментальної політичної участі* – „участі, що спирається на виразні процедури соціально-політичної активності, яка має інструментальний характер та ефективно здійснюється у демократичному ціннісному контексті”, та *політичної участі – дії*, „яка не завжди піддається інструментальній інтерпретації, будучи проявом більш-менш стихійної активності”⁴⁰. Таким чином, підкреслюється важливість врахування інституційних аспектів у дослідженні політичної участі в різних типах політичних систем, оскільки за її допомогою „громадяни підкорюють собі уряд, роблять його відповідальним перед народною волею”⁴¹.

Останнім часом у російській політичній науці почали проводити чітку межу між поняттями *політична участь*, *громадянська участь* та *громадська участь*. Зокрема, А.Айвазян диференціює політичну участь та громадянську участь, де остання розуміється як участь, що здійснюється суспільством або його більшістю, очолюється опозицією та мотивується ціннісно-раціональними імперативами – прагненням до встановлення громадянських прав і свобод. Поряд з таким розумінням громадянської участі, дослідник пропонує тлумачити її як один із принципів функціонування громадянського суспільства, коли громадянам конституційно гарантується право публічно висловлювати власну точку зору та забезпечується залучення рядових громадян до процесів політичного управління.⁴² Р.Апресян підкреслює, що ця форма участі має чітко окреслені принципи функціонування, зокрема представництва інтересів усіх верств суспільства в політичному процесі; включення громадян в обговорення та розробку політичних, соціально-економічних, культурних програм і проектів; впливу громадян на ухвалення рішень та контролю за їх виконанням.⁴³ Фактично під громадянською участю слід мати на увазі найменш політизовані форми політичної участі, наголошуючи не просто на участі населення, а саме громадян країни. Якщо при аналізі політичної участі голосування виступає як центральна, основна форма, то під час використання категорії *громадянська участь* голосування є однією з найменш дієвих, несуттєвих форм участі.

На думку російської дослідниці Т.Виноградової, громадянська участь не тотожна громадській участі, оскільки основними акторами останньої виступають не громадяни, а громадські організації. Тому громадська участь є запланованими зусиллями по втягненню громадян у процес ухвалення рішень і запобігання/розв'язання конфліктів через двосторонню взаємодію громадських організації та органів місцевого самоврядування.⁴⁴ Отже, якщо політична та громадянська участь реалізуються на загальнонаціональному рівні політики, то полем реалізації громадської участі є, в першу чергу, місцевий рівень політичних відносин. На фоні пропозицій російських науковців щодо відокремлення від політичної участі таких понять, як *громадянська* та *громадська участь*, слід згадати ідею Г.Алмонда та С.Верби про *синдром демократичної участі*, яка характеризується високими показниками суб'єктивної впевненості в ефективності власної участі; почуттям громадянської відповідальності, тобто розуміння важливості активної громадянської участі кожної людини для підтримки життєдіяльності суспільства; довірою, яку громадяни відчувають одне до одного та до інститутів державного і місцевого управління; членством громадян у різних організаціях, пов'язаних з функціями артикуляції та акумуляції суспільних інтересів.⁴⁵ На жаль, у посттоталітарних суспільствах проблема громадянської участі, осмислена як перерозподіл політичної влади, загострюється стереотипами, відповідно до яких громадянська активність сприймається як вираження конформізму та кар'єризму або внутрішня несвобода та „ідейність”, що не сприяє її ширшому використанню.

Отже, політична участь є одним з найбільш демократичних інститутів, який забезпечує реалізацію політичною системою основної функції – виявлення, формування і вираження інтересів громадян; вона виступає одним з критеріїв якісної специфіки політичної системи, характеризує наслідки взаємодії політичних інститутів, соціально-економічних інтересів та сил, національних традицій та типу політичної культури. Конкретні форми політичної участі, інтенсивність їх використання та наслідки підкреслюють і водночас визначають процесуально-функціональні характеристики політичної системи, специфіку політичного режиму, особливості політичної культури суспільства.

Незаперечним є зв'язок між інституційним дизайном політичної системи та формами політичної участі громадян у

політичних процесах. Тому ми підтримуємо динамічне розуміння політичної участі, яке базується на визначенні того, якою мірою інституційні зміни, викликані трансформацією політичної, економічної та соціальної систем, змінили способи, форми та характер участі громадян у політиці. Вважаємо, що політичну участь можна розуміти як дії людей або груп, що здійснюються з метою вираження власних інтересів і, відповідно, як вплив на зміст політичних рішень, які ухвалюються на різних рівнях реалізації державної влади. Основними факторами, від яких залежить практика політичної участі, є особливості самого суб'єкта політичної участі, умов, в яких вона відбувається, та загальних параметрів політичної системи. З огляду на останній фактор особливої ваги набуває визначення суті політичної участі, сформульоване у теоріях демократії та демократизації.

1.2. Політична участь у теоріях демократії та демократизації

Участь громадян у політичних процесах є одним з найважливіших індикаторів вимірювання демократії. Саме тому в усіх класичних теоріях демократії – ліберальній, елітарній, плюралістичній, партиципаторній – дослідники намагалися визначити межі політичної участі громадян у політичному житті суспільства, які б забезпечували ефективне і стабільне функціонування демократичної політичної системи.

Елітарна теорія демократії, представлена класичними поглядами Й.Шумпетера, до сьогодні використовується політологами як базова, вихідна модель для побудови емпіричних концептів вимірювання демократії та процесів демократизації. Зокрема, до елітарної теорії активно звертаються політологи для аналізу процесів переходу до демократії, коли демократичний транзит характеризують з позицій реальної політичної конкуренції, вільних та відкритих виборів з відносно низьким бар'єром участі.⁴⁶

На противагу іншим класичним підходам до аналізу демократії, в яких вона трактується виходячи з ідеї загального блага, що досягається завдяки функціонуванню відповідної політичної системи, Й.Шумпетер пропонує досліджувати демократію з позицій законів економічної конкуренції, коли основними

конкурентами в боротьбі за владу стають елітарні групи. „Демократична засада – це така інституціональна система для прийняття політичних рішень, в якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців”⁴⁷. На думку Й.Шумпетера, переваги такого розуміння демократії полягають у тому, що воно дозволяє акцентувати увагу на відкритій політичній конкуренції як цінності демократії, в розумінні якої чималу роль дослідник відводить вивченню ролі політичного лідерства. Водночас, пропонуючи розуміти демократію з позицій економічних законів конкуренції, дослідник підкреслює, що „демократія є політичний метод, тобто певна система інституцій для прийняття політичних (правових та адміністративних) рішень, а отже, вона не може бути самоціллю, незалежно від породжених нею рішень у даних історичних умовах”⁴⁸.

Й.Шумпетер не вважав демократію режимом, який гарантує більшу свободу порівняно з іншими типами політичних режимів, однак стверджував, що якщо кожен може вільно виборювати політичне лідерство, виставляючи свою кандидатуру перед виборцями, то у більшості випадків це означає значне збільшення свободи дискусій для всіх. І якщо виходити з того, що індивідуальної свободи не існує взагалі, то сформульований метод найбільше наближує нас до неї. За допомогою поняття політичного лідерства Й.Шумпетер пояснює як і звідки виникає загальна воля або як вона підмінюється та підробляється. Роблячи наголос на волі більшості, дослідник підкреслює, що „демократія не означає і не може означати, що народ дійсно править у будь-якому очевидному значенні слів „народ” і „правити”. Демократія означає лише те, що народ має можливість погодитись чи не погодитись, аби ним правила та чи інша особа”⁴⁹. Для Й.Шумпетера принцип демократії означає, що влада повинна бути у тих політичних лідерів або елітарних груп, які мають більшу підтримку, ніж їхні суперники, окремі індивіди чи групи.⁵⁰ В свою чергу, роль народу полягає у створенні уряду або посередницького органу, який формує виконавчий національний орган або уряд. Тому його воля є прихованою до певного часу, доки політичний лідер не актуалізує її та не перетворить на фактор політичного життя. Відповідно, участь виборців у розв’язанні політичних проблем є вторинною стосовно того, хто буде ухвалювати рішення.

Основним механізмом актуалізації прихованих інтересів виборців Й.Шумпетер вважав вибори, що відбуваються на засадах конкуренції, які здатні створювати інші свободи, зокрема свободу слова, друку, віросповідання. Новим у концепції було й те, що дослідник розумів виборчий процес як реальну (раціональну) політичну конкуренцію за політичне лідерство, характерну для будь-якого суспільства. В інтерпретації сучасних шумпетеріанців вимога конкурентності означає, що політію не можна вважати демократичною доти, доки уряди принаймні двічі не поступалися владою внаслідок поразки на виборах.⁵¹

Новаторською можна вважати ідею Й.Шумпетера щодо значимості у виборчому процесі не тільки функцій політиків-професіоналів, а й функцій виборців, оскільки вони мають можливість не тільки формувати уряд, але й брати участь у процедурі його розпуску. Водночас саме цією функцією – можливістю відмовитися перевибрати уряд або парламентську більшість, яка його підтримує, – обмежується контроль виборців за урядом. На нашу думку, переваги концепції Й.Шумпетера полягають у тому, що індикатори вимірювання демократії пов'язуються дослідником із виборчим процесом, а тому можуть бути легко перевірені емпіричним шляхом. У даному контексті найхарактернішу оцінку теорії демократії Й.Шумпетера дав відомий американський науковець І.Шапіро, який підкреслює, що запропонований підхід „знаменував собою радикальну відмову від такої позиції: замість того, щоб змиритися перед владою (за Гобсом) або усмирятися владою..., її, вважав він, можна контролювати, перетворивши на об'єкт електорального змагання”⁵².

Отже, зміст основних постулатів теорії демократії Й.Шумпетера дозволяє проаналізувати суть форм, моделей, функцій політичної участі основних суб'єктів виборчого процесу. Розуміючи під демократичним методом інституційний устрій для ухвалення політичних рішень, у якому індивіди отримують владу в процесі боротьби за голоси виборців, Й.Шумпетер одразу виокремлює двох суб'єктів демократичного політичного процесу: (1) *той, що виборює голоси і згодом приймає рішення*, є узагальненою фігурою політика; (2) *той, що віддає голос*, виступає в ролі виборця.

Кожен з означених вище суб'єктів політичного процесу володіє та оперує певним рівнем раціональності під час реалізації окремих

форм політичної участі. Однак, підкреслює Й.Шумпетер, рівні раціональності дій кожного із зазначених суб'єктів політики є якісно відмінними у виборчому процесі. Різниця у раціональності дій *політика* та *виборця* як суб'єктів політичних відносин зумовлена рівнем політичних знань та водночас метою політичних дій, які вони прагнуть реалізувати або реально реалізують у політичному процесі.

Й.Шумпетер підкреслює, що політик, будучи професіоналом, володіє спеціальними знаннями та навичками у цій сфері, він зацікавлений у результатах своєї діяльності і тому здатен перетворювати латентну волю виборців на реально існуючу волю, що робить лідерство домінуючим механізмом будь-якої колективної дії. Дослідник визначає прямий зв'язок між професійністю політика та його успіхом у виборчих кампаніях, пояснюючи це потребою професіоналізації політичної діяльності. Для забезпечення власного політичного успіху у виборців Й.Шумпетер, дотримуючись економічного підходу до пояснення політичних процесів, пропонує політикам запам'ятати вислів: „Я торгую голосами так само, як вони (бізнесмени. – *Н.Р.*) торгують нафтою”⁵³.

Другий суб'єкт політичного процесу – виборець, будучи професійно підготовленим у будь-якій іншій сфері життєдіяльності суспільства, є дилетантом у сфері політичних відносин, оскільки не володіє спеціальними знаннями, які б дозволяли йому здійснювати якісний аналіз реальної політики і діяти об'єктивно-раціонально. „Спосіб, у який він аргументує й аналізує, він сам назвав би інфантильним, якби це стосувалося сфери його реальних інтересів”⁵⁴ – підкреслює Й.Шумпетер. Раціональність виборця може бути визначена як суб'єктивно-раціональна, оскільки його політичні дії визначаються раціональністю внутрішньої (індивідуальної) аргументації та ґрунтуються на ірраціональних за своєю природою мотивах – миттєве враження, спрощений образ політичного лідера, випадкові фактори. Обмежена раціональність окремого виборця як суб'єкта політичного процесу є раціональністю побутового характеру, оскільки здебільшого формується та функціонує на рівні інтуїції та невідрефлексованих образів. Для того, щоб воля виборців стала значимим фактором політичного процесу, вона повинна бути „чимось значимішим, ніж випадковий вибір невиразних імпульсів, що хаотично спалахують... Кожен має чітко знати, що він обстоює”⁵⁵. Єдиним можливим шляхом досягнення цього, вважає

дослідник, є формування *спрямованої волі* виборців, які здатні спостерігати за політичним процесом та правильно тлумачити факти, до яких вони мають безпосередній доступ, і аналізувати інформацію про факти, доступ до яких обмежений, з критичних позицій.

Однак, навіть якщо припустити, що виборець коли-небудь стане виборцем-професіоналом, людиною, яка оцінює політичний процес об'єктивно та відповідно до цього реалізує певні моделі електоральної участі, залишається відкритим питання про те, що може примусити/вплинути на вибір нею саме об'єктивно-раціональної моделі участі. Адже політичний досвід виборця не приводить до визначення та усвідомлення ним залежності між результатами власного електорального вибору та його безпосередніми наслідками для повсякденного життя. Відповідно, у людини не формується позитивна мотивація до зростання своєї виборчої кваліфікації. Не відіграє вагомої ролі у формуванні потреби набуття спеціалізованих знань виборцями і негативна мотивація, оскільки виборець не несе відповідальності за можливу помилку в здійсненні електорального вибору. Не впливають на професіоналізацію знань виборців і матеріальні стимули, які б спонукали їх усвідомлювати відповідальність за свій політичний вибір та розвивати власну політичну компетентність.

Політичний процес і зокрема його електоральна циклічність передбачають, що політики та виборці повинні вступати у відносини взаємодії. Й.Шумпетер звернув увагу на те, що вступаючи у них, політик, який виборює право на ухвалення політичних рішень та володіє певними навичками у цій сфері, опиняється у незвичній для себе ситуації, оскільки демократична процедура виборів вимагає від нього іншого роду професійної підготовки, аніж тільки підготовка до ухвалення політичних рішень. Політик повинен зрозуміти та виробити технологічну схему щодо того, як він, будучи носієм раціональних мотивів політичних дій, повинен впливати та управляти ірраціональними мотивами електоральної участі населення. Таким чином, Й.Шумпетер пропонує, аналізуючи процес взаємодії політичних лідерів та виборців, враховувати технологічні елементи, які сьогодні відомі як політичні технології. За аналогією з ринковими механізмами, коли споживачі „настільки залежать від впливу реклами й інших методів впливу, що виробники частіше диктують умови замість того, щоб самим

керуватися бажаннями споживачів”, у політиці технології згодом стають настільки впливовими, що „не народ у дійсності порушує і розв’язує питання; ці питання, що визначають його долю, порушуються й вирішуються за нього”⁵⁶. Підкреслимо, що еліта спрямовувала політичну участь виборців переважно в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст., коли населення тільки-но починало втягуватися у масові форми політичної участі, перш за все електоральні, та не володіло розвиненими навичками виборчої активності. Починаючи з другої половини ХХ ст., взаємодія політичної еліти та виборців в електоральних циклах все більше визначається ефективністю політичних технологій.

Незважаючи на посилення ролі технологічних елементів у політичному процесі, за Й.Шумпетером демократія як тип політичного режиму здатна здійснювати самоконтроль, який забезпечується визначеними вище суб’єктами електорального процесу. Принципи демократичного самоконтролю прямо пов’язані з особливостями політичної участі як лідерів, так і виборців, і зводяться до наступного:

- виборці та парламентарі повинні мати високий інтелектуальний та моральний рівень, що стане на перешкоді проникненню у владу недостойних людей;

- політики в парламенті повинні утримуватися від спокуси відправляти у відставку уряд кожного разу, коли в них з’являється така можливість;

- виборці, які не стали парламентарями, повинні розуміти, що оскільки вони обрали того чи іншого політика до парламенту, то процес ухвалення політичних рішень – це його справа, а не справа виборців;

- ефективна боротьба за лідерство вимагає насамперед того, щоб кожен лідер міг викласти свою позицію.

Однак, визначивши основних суб’єктів виборчого процесу як таких, що забезпечують процеси самоконтролю демократії, Й.Шумпетер вважає, що основною проблемою демократії стає необхідність перетворення мирної боротьби між елітарними групами суперників на законну норму політичного процесу. На його думку, забезпечити цей процес здатні сильні політичні партії, які є посередниками між громадянським суспільством (буденними потребами виборців) та політичною системою і водночас виконують регулятивні функції у процесі конкуренції за владу, яку

здійснюють елітарні групи: „навіть та невелика ініціатива, яку виявляє електорат, погоджуючись на ту чи іншу кандидатуру, обмежується наявністю партій. ...Партія – це група, члени якої ставлять собі за мету спільними діями в конкурентній боротьбі здобути політичну владу”⁵⁷. Політичні партії в теорії Й.Шумпетера виступають у ролі організуючого начала, що дозволяє виборцям зрозуміти колективну природу вибору, який вони здійснюють в електоральних ситуаціях. „Для того, щоб терміни „делегування” та „представництво” взагалі мали якийсь сенс, вони повинні стосуватися не окремих громадян..., а народу в цілому. Тоді можна собі уявити, що народ як такий делегує свої повноваження, скажімо, парламентові як своєму представникові”⁵⁸.

Отже, Й.Шумпетер чітко розмежував теорію демократії, засновану на ідеї загального блага та волі народу, коли виборця наділяли владою ухвалювати політичні рішення, та теорією демократії, відповідно до якої залучення виборців до процесу ухвалення політичних рішень і розв’язання політичних проблем є вторинним стосовно самого процесу виборів тих, хто буде ухвалювати рішення. Модель демократії, запропонована Й.Шумпетером, виражає особливості політичної системи індустріального суспільства з фрагментарною структурою соціального і політичного конфліктів, недостатньою поінформованістю електорату, толерантністю політичної культури та сформованою групою технічно підготовлених експертів. Вона корисна тим, що дозволяє абстрагуватися від ідеологічних штампів і аналізувати досить універсальні закономірності, а ідеї Й.Шумпетера з приводу демократії як політичного методу, який не може бути самоціллю суспільства, достатньою мірою ілюструється політичними дебатами українського сьогодення, коли вимоги дотримуватися демократичних принципів прикрашають платформи політичних сил протилежних напрямків з різними принципами реалізації влади.

До того ж, Й.Шумпетер запропонував ефективну схему аналізу мотивації політичної участі двох основних суб’єктів виборчого процесу, один з яких (лідер) діє переважно раціонально, оскільки виходить з чітко окреслених цілей та має відносно сильну і усвідомлену мотивацію політичної участі. Другий суб’єкт – виборці, будучи колективним суб’єктом електорального процесу, в реалізації тієї чи іншої форми політичної участі спирається

здебільшого на позараціональні мотиви. В процесі електоральної взаємодії еліта, яка обирається на певний термін, перебирає на себе функції політичного представництва інтересів більшості населення, яке, в свою чергу, позбавляється можливості діяти упродовж такого ж відрізка часу. Саме використання принципів економічного аналізу до політичних процесів дозволило Й.Шумпетеру визначити вплив реклами на здійснення електорального вибору та фактично спрогнозувати неминучу появу транзитного механізму ідей від політиків до виборців, відомого сьогодні в системі термінів політичних технологій.

З точки зору визнання за політичною елітою провідних позицій у демократичному політичному процесі, елітарна теорія демократії, проаналізована вище, принципово подібна до плюралістичних теорій демократії. Проте в межах останньої категорія політичної участі трактується дещо ширше і не зводиться виключно до електоральних форм. Однією з найпоширеніших плюралістичних теорій демократії ХХ ст. є концепція поліархії Р.Даля. Відповідно до його ідей, поліархією слід називати реалістичний варіант демократії, який передбачає змагання, відкрите для участі, тому зміст поліархії може визначатися через два взаємозалежних виміри – політичної участі та політичної конкуренції. Визначальною особливістю поліархічної політичної системи є високий ступінь реакції влади на політичні переваги громадян, які мають рівні права для їх вираження, трансляції та реалізації в основних формах політичної участі.

Р.Даль, один з найвідоміших у світі політологів, автор численних наукових досліджень з теорії плюралістичної демократії,⁵⁹ аналізує категорію *політична участь* у декількох вимірах: з позицій потреби співіснування в умовах демократичної політичної системи електоральної та опозиційної форм політичної участі; як один із чинників процесів трансформації політичної системи від конкурентної олігархії до поліархії; як один з аспектів формування політичної компетентності громадян. Ідея необхідності політичної участі громадян як чинника забезпечення життєздатності демократії відображена ним і в основних характеристиках демократії:

– *Виборна влада.* Володіє за конституцією правом контролю над урядовими рішеннями, які стосуються питань політики.

– *Вільні та справедливі вибори.* Виборна влада обирається на вільних і справедливо проведених виборах, коли зловживання відбуваються достатньо рідко.

– *Включаюче виборче право.* Практично усе доросле населення має право голосувати під час виборів влади.

– *Право претендувати на обрання.* Майже все доросле населення може висувати свої кандидатури на виборах на урядові посади, хоча існуючі обмеження на зайняття посад можуть перевищувати ті, які визначено для голосування.

– *Свобода висловлювання власної думки.* Громадяни мають право висловлювати власну думку без остраху суворого покарання з політичних мотивів, враховуючи критику влади, уряду, режиму, соціально-економічного порядку та панівної ідеології.

– *Альтернативна інформація.* Громадяни мають право на пошук альтернативних джерел інформації. Альтернативні джерела інформації існують і захищені законом.

– *Організаційна самодіяльність.* Для реалізації різних прав, враховуючи перелічені, громадяни мають змогу формувати порівняно самостійні асоціації або організації разом з незалежними політичними партіями та групами інтересів.

Вважаючи основною ознакою демократії постійну взаємодію уряду і громадян на рівноправній основі, дослідник підкреслює, що політична участь повинна розумітися не тільки як право громадян брати участь у вільних та чесних виборах, а й „так би мовити, в системі суспільного опонування”⁶⁰. Право участі у виборчому процесі одночасно збільшує шанси громадян на конвенційну опозиційну участь і навпаки, „відсутність права на опозицію майже зовсім позбавляє права на „участь” того змісту, що його він має у країнах, де існує суспільний протест”⁶¹. Зважаючи на взаємозумовленість електоральної та опозиційної форм політичної участі, Р.Даль пропонує вважати їх двома індикаторами вимірювання демократії. Тому аналізуючи можливості впливу громадян на основні інститути політичної системи, Р.Даль підкреслює, що всі громадяни повинні мати адекватні та рівні можливості для вираження своїх власних переваг стосовно кінцевого результату їх діяльності. Заперечення за будь-яким громадянином можливостей ефективної участі „означає, що їх переваги не беруться до уваги, оскільки невідомі або враховані невірно”⁶².

Р.Даль аналізує роль політичної участі не тільки в процесах підтримки громадянами демократичних режимів, а звертається і до пояснення ролі політичної участі в процесах, які відбуваються під час демократизації політичної системи. Дослідник підкреслює, що тут слід виходити з суті класичних ліберальних свобод, які насичують змістом сам термін *політична участь*. Це, зокрема, закріплені за громадянами можливості опонування уряду, право формування політичних організацій, дискусії з політичних питань, що ведуться без побоювання переслідувань з боку влади, ознайомлення з альтернативними позиціями в ЗМІ, збереження таємниці голосування виборців, мирна передача влади переможцям виборів.⁶³ Саме класичні ліберальні свободи дозволяють чітко визначати критерії демократизації політичного процесу, серед яких Р.Даль на перше місце ставить ефективну участь громадян у розумінні рівних і дієвих можливостей для висловлення своїх поглядів та рівне виборче право як „рівні та реальні можливості для голосування, причому всі голоси мають однакову силу”⁶⁴. Не менш важливим наслідком демократизації є розширення спектра форм політичної участі, що у поєднанні з політичною конкуренцією спричиняє зміни характеру участі громадян у діяльності політичних партій. Конкуренція в умовах багатопартійності спонукає партії до постійного діалогу зі своїми членами, прибічниками та потенційними виборцями „за допомогою організацій на рівні виборчого округу, району, осередку”.⁶⁵

Перш ніж визначити суть механізму реалізації політичної участі і в стабільних демократіях, і в перехідних суспільствах, Р.Даль аналізує переваги участі громадян у політичних процесах в умовах представницької демократії. Для цього здійснюється порівняння можливостей участі у прямій (демократії загального зібрання) та представницькій демократіях. Дослідник доходить висновку, що пряма демократія за оцінкою реальної участі громадян програє представницькій, оскільки можливості участі громадян зворотно пропорційні їхній кількості; незважаючи на те, що багато громадян можуть брати участь як слухачі, максимальне число учасників зборів, здатних висловити свої погляди у виступі, є незначним, до того ж, це, як правило, активісти; ці активні учасники зібрання стають, по суті, представниками решти тих, що зібралися (винятком є тільки процедура голосування); немає жодної гарантії, що активні

учасники зібрання представляють інтереси інших.⁶⁶ Зрештою, це призводить до того, що громадяни поступово починають надавати перевагу процедурі вільних і чесних виборів до органів представницької демократії. До того ж, демократія прямої участі має *високу ціну*, про що свідчать дані таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

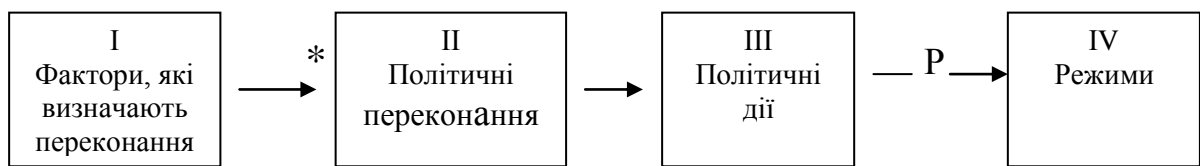
Висока ціна демократії прямої участі

Кількість людей	Загальний час зібрання за умови, що кожному виступаючому надається по					
	10 хвилин			30 хвилин		
	хвилини	години	8-годинні робочі дні	хвилини	години	8-годинні робочі дні
10	100	2		300	5	
20	200	3		600	10	1
50	500	8	1	1500	25	3
500	5000	83	10	1500	250	31
1000	10 000	167	21	15 000	500	63
5000	50 000	833	104	15 000	2500	313
10 000	100 000	1667	208	300 000	5000	625

Джерело: Даль Р. О демократии: Пер. с англ. А.С.Богдановского / Под ред. О.А. Алекринского. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 106.

З'ясувавши переваги політичної участі в умовах представницької демократії, Р.Даль конкретизує її зміст через сукупність політичних дій, які реалізуються громадянином у процесі взаємодії із владою та прямо впливають на її характер. Саме тому дослідник вважав за потрібне визначити фактори, які зумовлюють політичні дії та наслідки реалізації громадянином тих чи інших політичних дій. Для унаочнення зв'язку між політичними переконаннями, діями та владою було запропоновано звернутися до ланцюга, зображеного на рисунку 1.1.⁶⁷

Дані рисунка 1.1. засвідчують, що вихідним моментом, який визначає характер політичних дій громадянина, є політичні переконання, сформовані соціокультурним, економічним та політичним контекстом того суспільства, в якому вони реалізуються. Зрештою, переконання окремих громадян впливають не тільки на індивідуальні

*Примітка: $\rightarrow$ * означає „пояснює” або „є підставою для”;
 $\text{---} P \rightarrow$ означає „впливає на можливість появи”.

Рис. 1.1. Вплив індивідуальної громадянської позиції на характер політичного режиму

політичні дії, а й на колективні, формуючи таким чином структуру та визначаючи принципи функціонування політичних інститутів, систем, режимів. Тому для окреслення основних характеристик політичної участі найважливішим буде з'ясування принципів формування політичних переконань громадян. Тут Р.Даль виходить з класичних постулатів плюралістичної теорії демократії, підкреслюючи, що у більшості людей політичні погляди досить примітивні, а „складні системи політичних переконань притаманні лише невеликій меншості”⁶⁸. А оскільки чим більш примітивними і неупорядкованими є політичні переконання людини, тим більш непевним буде і зв'язок між переконаннями та дією. Відповідно, тільки політично активні громадяни, політичні лідери чи представники політичної еліти можуть мати складну систему політичних переконань; керуватимуться у своїй політичній участі власною системою політичних переконань; здійснюватимуть більший вплив на політичні події, які забезпечують стабільність або трансформацію політичного режиму.⁶⁹ Незважаючи на те, що Р.Даль вважає погляди політично активної меншості більш важливими для перспектив демократизації, ніж погляди інших людей, він підкреслює, що час від часу пасивні групи можна мобілізувати на використання активних форм політичної участі, тому їх переконаннями не слід нехтувати в процесі аналізу будь-яких політичних процесів.

Отже, основним завданням у справі забезпечення життєздатності демократії в суспільстві повинно стати формування певного рівня громадянської компетентності, який дозволить членам цього суспільства брати свідому участь у політичних процесах. На

перешкоді цьому, підкреслює Р.Даль, стоїть те, що тільки менша частина громадян у демократичних суспільствах постійно, а не факультативно цікавиться політикою: „Якщо виключити їх участь у голосуванні, можна сказати, що ще менша кількість громадян бере участь у політичному житті, – тобто проводять активні агітаційні кампанії, працюють на будь-яку політичну партію, відвідують мітинги та демонстрації або є членами будь-якої організації. І незважаючи на те, що середньому громадянину доступні значні потоки інформації, він мало розбирається у політичних питаннях і платформах кандидатів на виборах”⁷⁰. Це дозволяє досліднику підтримати висновки тих політологів, які зазначають, що більшість громадян не тільки не відповідають „ідеалу” доброго громадянина, а, за винятком етапу виборчих кампаній електоральних циклів, взагалі не можуть вважатися громадянами. Водночас, політичний досвід розвинених демократичних країн свідчить, що стабільні демократії працюють і в цій ситуації, то чи варто взагалі ставити питання про *доброго, ідеального громадянина*? Відповідаючи, Р.Даль пропонує замінити поняття *добрий громадянин* на термін *нормальний/адекватний громадянин*, який володіє „мінімально достатнім обсягом знань про те, що відповідає його власним інтересам і про те, який політичний вибір дозволяє йому забезпечити ці інтереси краще за інші; ... у громадян є достатньо сильні спонукальні причини діяти відповідно до цих інтересів”⁷¹.

І у новостворених демократіях, і у стабільно функціонуючих демократичних політичних системах проблема формування адекватного громадянина стоїть достатньо гостро, тому в першу чергу Р.Даль підкреслює важливість пошуків шляхів підвищення *громадянської компетентності*, яка забезпечить адекватність громадян. Ця проблема достатньо гостро дискутувалася у наукових політологічних колах і до нього. Наприклад, С.Верба підкреслював, що проблема політичної компетентності ставить низку питань, відповіді на які ще слід шукати – наскільки компетентні громадяни як теоретики, що міркують про державні проблеми, і як судді, здатні судити про них з моральних позицій; наскільки громадяни здатні до соціальної аналітики; чи володіють вони адекватною, неупередженою і точною інформацією, чи знають як її знайти; чи здатні громадяни використати цю інформацію, щоб зробити причинні висновки про

ймовірні наслідки різних дій; чи властиві для громадян такі моральні риси, які є достатніми для ефективного функціонування демократії, зокрема турбота про державні справи і громадський добробут, відкритість і неупередженість до інших за суттю поглядів.⁷²

Намагаючись дати відповідь на частину цих питань, Р.Даль виходить з того, що „демократія є правлінням народу, і вона може спиратися тільки на твердження, що прості люди зазвичай компетентні (qualified) управляти собою”⁷³. Тому визначаючи стандарти громадянської компетентності, він наполягає, що громадянин зацікавлений у збереженні і зміцненні позицій більшої спільноти, ніж та, до якої він належить; здатен обмежити власні інтереси задля збереження цієї спільноти; краще розуміє, що потрібно для нього, ніж те, що потрібно для суспільства в цілому; спонукальні мотиви дій у власних інтересах є сильніші за спонукальні мотиви дій на користь суспільства; якщо він усвідомлює власні інтереси, то природний егоїзм обов’язково підштовхне його до дій, які забезпечать реалізацію цих інтересів.

Вихідним принципом формування адекватних громадян є забезпечення мінімально необхідного рівня політичних знань, які б слугували гарантією свідомої політичної участі. Однак зміна масштабів суспільно-політичного життя, його зростаюча ускладненість та зміни в технології комунікацій не дозволяють використовувати традиційні способи підвищення громадянської компетентності. Наприклад, у період становлення демократій в розвинених країнах Західної Європи та США громадяни формували судження з тих чи інших політичних проблем, виходячи з певних ідеологічних переконань та власного досвіду політичної участі. Сьогодні власного досвіду участі, який здебільшого зводиться до голосування, недостатньо для аналізу усієї сукупності політичних подій, що відбуваються у стабільному демократичному чи перехідному суспільстві. Тому у громадянина, який зацікавлений у розширенні спектра форм власної політичної участі в політичному управлінні суспільством, однак не може забезпечити отримання потрібної політичної інформації технологічного характеру, проаналізувати її та зробити відповідні правильні висновки, виникає проблема звернення до думки експертів (спеціалістів).

Таким чином, питання громадянської компетентності переноситься у площину проблеми політичного рівноправ’я та

ефективного контролю за урядовими структурами: громадяни, спираючись у своїй політичній участі на переконання та думки експертів, можуть несвідомо відходити від власних позицій та ставати провідниками ідей експертів. Намагаючись розв'язати цю проблему, Р.Даль підкреслює, що звернення до думки експертів для компетентного громадянина не повинно означати, що він, делегуючи право ухвалювати політичні рішення, поступається правом контролю за ним.⁷⁴ Щодо ефективного контролю за діями урядових структур, то ще в одному з ранніх досліджень Р.Даль підкреслив, що громадяни повинні використовувати всі можливі ресурси, під якими він розуміє „все, що можна використати для впливу на конкретний вибір чи плани дій іншої особи”, або „все, що можна використати як спонуку до дії”; його доступ до грошей, кредиту, багатства; доступ до повноважень державної управлінської посади, популярності і робочих місць; можливості контролю інформації. На жаль, більшість громадян не використовують усього розмаїття політичних ресурсів, що спричиняє формування розриву між потенційним та реальним контролем громадян за владними структурами. Саме тому політична участь перетворюється на дійсну міру використаних ресурсів.⁷⁵

Одним з найбільш дієвих засобів підвищення рівня громадянської компетентності є право громадян мати рівні та ефективні можливості отримання інформації щодо альтернатив політичного курсу та їх імовірні наслідки. До нього Р.Даль додає *шкільну освіту*, яка забезпечує “елементарну компетентність”; *політичні партії та групи інтересів*, які скорочують обсяги необхідної інформації для того, щоб вони могли „сформувати для себе адекватне уявлення про той чи інший аспект проблеми і брати активну й ефективну участь у політичному житті”; *асоціації громадян*, ресурсне забезпечення яких дає можливість „простим громадянам отримати в органах влади своїх представників”; *досвід політичної участі*, який формується методом спроб та помилок.⁷⁶

Незважаючи на те, що сьогодні в більшості країн світу технічно можливим є забезпечення всім громадянам універсального доступу до інформації з приводу політичного порядку денного у тій формі, яка буде зрозумілою для них та забезпечить їх адекватну участь у політичних дискусіях, існує проблема усвідомлення і відповідного використання цієї інформації. З цього приводу Р.Даль

зазначає, що „громадяни не здатні здолати межі своєї свідомості шляхом простої участі у дискусіях один з одним, тоді як технологія дає їм можливість стежити за дискусією і голосувати з проблем, що обговорюються. Останнє без адекватного розуміння проблем нездатне гарантувати того, що схвалена громадянами політика захистить чи дозволить реалізувати їх інтереси”⁷⁷. І якщо окремі науковці бачать вихід із цієї ситуації у підвищенні політичної компетентності абсолютно всіх громадян, які мають право участі, то Р.Даль вважає, що ефективність процесу поступового наближення до демократії не потребує від кожного громадянина поінформованості та політичної активності в процесі обговорення важливої політичної проблеми – „потрібна критична маса добре поінформованих громадян, достатньо велика і активна для того, щоб контролювати політичний процес”⁷⁸.

Отже, політична участь в теорії демократії Р.Даля конкретизується через систему політичних переконань громадян і рівня громадянської компетентності, які формуються завдяки власному політичному досвіду, ЗМІ та політичним експертам, що здійснюють кваліфіковану оцінку дій урядових структур. В умовах переходу до демократії саме *адекватні та компетентні громадяни* є джерелом поширення довіри до нових інститутів політичної системи шляхом реалізації активних форм політичної участі. Зазвичай, вони використовують як усі види електоральної, так і позаелекторальної участі. На жаль, процес формування значної кількості адекватних громадян в Україні був уповільнений недостатнім обсягом знань про політичні можливості інститутів демократії; тривалістю процесу усвідомлення власних інтересів у період переходу до демократії; нерозумінням механізмів політичного вибору, які дозволять забезпечити ці інтереси; відсутністю сильних спонукальних причин діяти відповідно до власних інтересів.

Не менш важливим завданням політичної науки є дослідження ролі політичної участі громадян у процесах модернізації та демократизації. Найбільш повно вона досліджена в межах однієї з найпоширеніших теорій модернізації С.Хантінгтона, який, визначаючи основні чинники модернізаційних процесів, підкреслює, що вони пов’язані „зі все більшою участю в політиці різних соціальних груп”, яка „для соціально мобілізованого індивіда є засобом висхідної мобільності”⁷⁹. Схематично зображуючи значення політичної

участі для процесів модернізації, С.Хантінгтон пропонує ряд наступних залежностей:

- (1) Соціальна мобілізація : Економічний розвиток = Соціальне розчарування
- (2) Соціальна фрустрація : Можлива мобільність = Політична участь
- (3) Політична участь : Політична інституціалізація = Політична нестабільність

Отже, відсутність можливостей для мобільності та низький рівень політичної інституціалізації приводить до кореляції між соціальними фрустраціями та політичною нестабільністю. Ключова роль у цьому С.Хантінгтоном відводиться середньому класу, який стає опозицією до політичної і соціальної системи традиційного суспільства завдяки сформованому відчуттю власної політичної сили.⁸⁰

Співвідношення рівня політичної активності з характером політичної інституціалізації приводить до формування різних типів політичних систем: „Політичні системи з низьким рівнем інституціалізації та високим рівнем активності – це системи, де соціальні сили діють безпосередньо у політичній сфері, використовуючи власні методи. ...такі політичні системи можна назвати преторіанськими. Навпаки, політичні системи з високим значенням співвідношення інституціалізації до політичної активності населення можна назвати громадянськими”⁸¹ (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Типи політичних систем

Політична активність	Співвідношення інституціалізації та політичної активності	
	високе: громадянська	низьке: преторіанська
Низька: органічна	Органічна (Ефіопія)	Олігархічна (Парагвай)
Середня: перехідна	Ліберальна (Чилі)	Радикальна (Єгипет)
Висока: сучасна	Активістська (СРСР)	Масова (Аргентина)

Джерело: Хантінгтон С. Политический порядок в меняющихся обществах: Пер. с англ. В.Р. Рокитнянского – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 97.

Із таблиці видно, що висока політична активність є типовою як для активістського, так і для масового типів політичної системи, основна

різниця між якими полягає у ступені інституціалізації політичних організацій та процедур. Загалом у масовому суспільстві „політична активність характеризується неструктурованістю, непостійністю, аномією та строкатістю. ...Характерною формою політичної активності населення для такого суспільства є масовий рух, який поєднує насильницькі та ненасильницькі, законні та незаконні дії, примус поряд з переконанням”⁸². Через те, що у масовому суспільстві відсутні організовані структури, які б співвідносили політичні прагнення та дії населення з цілями його лідерів, формуються прямі відносини *маси – лідери*: лідери здатні мобілізувати маси, а останні, в свою чергу, здатні впливати на лідерів.

Структура суспільства активістського типу здатна набувати різноманітних форм, однак завжди „політична активність набуває широких масштабів, має організований характер та здійснюється з використанням законних каналів”⁸³. Оскільки політична активність громадян не обов’язково означає здійснення контролю народу над урядом, то і демократії, і диктатури С.Хантінгтон відносить до активістського типу політичних систем. Однак, у демократіях, на відміну від диктатур, функціонує основна структура, інституційний засіб, здатний організувати політичну участь громадян – політичні партії, які „не стільки заповнюють інституційний вакуум, скільки підтримують інституційні сили”, знижують ризик нестабільності політичної системи, пов’язаний з активністю громадян.⁸⁴ Проведений аналіз дозволив досліднику розрізнити два типи політичної участі – автономну (свідому) та мобілізаційну (примусову). Підсумовуючи, дослідник виокремлює чотири варіанти залежності між рівнем політичної участі громадян та рівнем політичної інституціалізації демократії:

1. Політичним системам зі стабільним балансом між політичною участю та інституціалізацією, за умови їх низького рівня та в разі, якщо піднесення політичної активності не супроводжується розвитком політичних інститутів, загрожує дестабілізація.
2. В тих політичних системах, де сформовано дієві демократичні політичні інститути, які здатні контролювати високу політичну активність громадян, буде спостерігатися стабільність.
3. Там, де активність громадян випередила інституціалізацію, швидше за все, фіксуватиметься нестабільність.
4. За умови існування балансу між політичною активністю та процесом інституціалізації в ситуації високого рівня обидвох процесів, буде формуватися стабільна політична система.⁸⁵

Аналізуючи третю хвилю демократизації, С.Хантінгтон зазначив, що в процесі трансформації політичної системи, відходу від авторитаризму формується синдром розчарування громадян політичним процесом, що на рівні політичної участі проявляється чотирма способами. По-перше, розчарування призводило до примирення, цинізму та відходу від політики: „Зниження політичної участі, з точки зору демократичної теорії, можливо, і було небажаним, однак саме по собі не загрожувало стабільності нових демократій”⁸⁶. По-друге, розчарування виражалось у запереченні реакції на діюче керівництво: „Правлячі лідери та партії, що намагалися домогтися свого переобрання, частіше зазнавали поразки, ніж перемагали”⁸⁷. По-третє, розчарування в демократії породжувало заперечну реакцію на адресу істеблішменту: „В цьому випадку виборці заперечували також основну альтернативну партію або групу політичного істеблішменту та кидалися підтримувати політичного аутсайдера”⁸⁸. По-четверте, невдоволення спрямовувалося не проти груп, що перебувають при владі, а проти самої демократичної системи: „В колишніх комуністичних країнах ар’єргардні бої проти демократизації вели також елементи партійно-державної бюрократії, включаючи спецслужби”⁸⁹.

З початком процесів посткомуністичних перетворень у країнах Східної Європи визначення сутнісних характеристик категорії *політична участь* набуло особливої актуальності не тільки з огляду теорії політичної науки, а й зважаючи на потреби аналізу проявів політичної участі громадян у трансформаційних процесах. У 80–90-х рр. ХХ ст. зарубіжні політологи активніше почали звертатися до проблеми політичної участі в умовах трансформації політичної системи. Було визнано, що активна політична участь мас у процесах політичних трансформацій зазвичай нетривала: „це швидко зникаючий феномен початку трансформації”⁹⁰, що пояснюється двома обставинами. По-перше, мобілізовані маси часто замінюються партіями, які без участі громадян домовляються між собою про демократичні процедури та принципи інституціалізації. По-друге, трансформації політичної системи завжди супроводжуються кризовими явищами в економічних відносинах, тому досить швидко громадяни згортають свою активність у політичній сфері і розгортають активну діяльність у сфері економіки. І тільки зі зростанням доходів широких верств населення у громадян формується „більш помірковане,

перспективне розуміння політики. Одночасно, політична еліта змінює установки щодо населення, яке все меншою мірою розглядається нею як нездатне до „розумної” політичної участі”⁹¹.

Поступово на постсоціалістичному просторі набувала актуальності проблема використання громадянами автономних форм політичної участі, типових для парципаторної демократії (демократії участі). Концепція демократії участі сформувалася в західній політичній науці під впливом молодіжного та студентського рухів 60-х рр. ХХ ст. та теоретичних пошуків *нових лівих*. Її основною відмінною рисою від інших теорій демократії є визнання того, що кожна людина здатна не тільки формально брати участь у процесі виборів, але й реально впливати на соціальні процеси в країні у міжвиборчий період, відчуваючи себе повноправним учасником політичного життя: демократія учасницького типу – це „радше самоврядування громадян, ніж представницьке врядування в ім’я громадян. Демократія участі є такою формою правління, за якої вільні і рівні громадяни (а також їхні представники) обґрунтовують рішення у процесі надання один одному аргументів, які є взаємно прийнятними і загальнодоступними, з метою дійти висновків, які є обов’язковими для усіх громадян зараз, але можуть бути піддані сумніву у майбутньому. Пошук обґрунтованих відповідей відбувається за допомогою аргументів, обмежених конституційними принципами, що й самі сформовані на основі дорадчих міркувань.”⁹² Демократія участі створює інституційні умови, які сприяють активним громадянам безпосередньо урядувати над собою, „хоча не конче на кожному рівні й кожної миті, а досить часто й, зокрема, тоді, коли треба вирішувати головні політичні питання і коли виявляють свою дію значні сили”⁹³. На думку російського дослідника С.Переґудова, розширення кола прихильників демократії участі серед науковців у 80–90-ті рр. ХХ ст. (А.Лейпхарт, Р.Патнем, У.Хаттон, М.Дональд та ін.) та актуалізація принципу виходу політичної участі за межі електоральної пояснюється досягненням критичної межі зниження довіри населення до існуючих інститутів політичного управління суспільством.⁹⁴

Політична суб’єктність громадянина в межах демократії участі набуває специфічних, відмінних від традиційного розуміння ролі громадянина, ознак. Основним актором стає не політичний активіст, а пересічний громадянин країни, який не використовує притаманні для традиційної політики форми політичної участі (масові акції

підтримки офіційного політичного курсу, виступи на захист політичних рішень) або опосередковує свою участь через політичні інститути, а безпосередньо бере участь у політичному процесі під час виборів та у міжвиборчій період. Модель демократії участі зорієнтована на позитивну політичну свободу, яка є свободою громадянина „здійснювати свої права або утримуватися від цього, здійснюючи таким чином як вплив на публічну сферу, так і певний тиск на державну владу”⁹⁵.

Однією з найгостріших проблем у теорії демократії участі є проблема адекватних суті політичного процесу масштабів політичної участі. Б.Барбер, К.Патенем та інші дослідники пропагують ідею максимального розширення можливостей пересічних громадян у процесі ухвалення політичних рішень, оскільки пряма участь децентралізує процеси політичного управління, актуалізуючи регіональний та місцевий рівні влади, та перетворює референдум на одну з основних форм політичної участі.⁹⁶ У своїх переконаннях щодо потреби розширення меж політичної участі громадян прихильники демократії участі спираються на твердження Дж.Дьюї, що “основа демократії – це віра в здатності людської природи, віра в інтелект людини і в силу накопиченого спільного досвіду людей. Це віра не в те, що все це є в наявності в кінцевому вигляді, але в те, що в разі сприяння це може зростати і в змозі генерувати все більшою мірою розвиток знань і мудрості, необхідних для спрямування колективної дії”⁹⁷. Таким чином, у теорії демократії участі підтримується ідея класичної теорії демократії щодо здатності громадян здійснювати розумні вчинки і декларується впевненість, що кандидат, якому нададуть перевагу виборці, повинен стати виразником думок громадян з тих чи інших політичних питань, а не власних переконань.

Основною метою розширення можливостей політичної участі громадян у процесах політичного управління є всебічна демократизація суспільства, соціальна емансипація та політична самореалізація особистості. Наслідки цих процесів лежать у площині стійкої легітимації влади та здолання політичного відчуження громадян, забезпечення запобігання зловживанням владою, створення меж для конкуренції між політичними партіями, навіть незважаючи на те, що вони сприяють обмеженню термінів функціонування виконавчої влади.⁹⁸ Таким чином, формулюється вимога руйнування бар’єрів між рядовими громадянами, депутатами та політичними лідерами,

як партійними, так і загальнонаціональними. Єдиним шляхом знищення цих бар'єрів вбачається децентралізація процесу політичного управління та перетворення громадянина на прямого, а не опосередкованого суб'єкта політичного процесу.

У партиципаторній теорії демократії основними формами політичної участі визначаються референдуми, оперативні опитування громадської думки, громадські слухання, формування груп громадян для дослідження та розв'язання конкретних проблем, утворення постійно діючих громадських комітетів та комісій. На думку В.Комарової, формами прямої демократії є тільки ті її прояви, які інституціалізують безпосереднє владне волевиявлення носія повноти державної влади – народу, до яких належать референдум, вибори, загальні збори населення.⁹⁹ Водночас, зважаючи на одну з основних ознак прямої політичної участі – співставлення волі народу та сформованого ним органу влади, дослідниця підкреслює, що коло форм прямої участі може бути розширене за рахунок віднесення до них мітингів, пікетування, демонстрацій та комплексних форм політичної участі – народної ініціативи, діяльності політичних партій, відкликання народного представника.

Більшість прихильників демократії участі доводять, що референдум є найбільш досконалим інструментом співучасті громадян. Зважаючи на те, що питання, які виносяться на референдум, не обговорюються стільки ж часу, скільки кандидатури під час виборів, а значно менше, відповідно перед громадянами постає набагато більше невизначених питань, ніж це зазвичай буває на виборах. До того ж, „результати референдумів часто є тільки однією частиною великої дискусії з багатьох політичних питань, і вирішення питання, яке забезпечують референдуми, може бути тимчасовим, а не постійним”¹⁰⁰.

Тому сьогодні більшість прихильників демократії участі виступають за поєднання прямої та представницької форм демократії. Лоуренс Ле Дюк підкреслює, що під демократією участі він розуміє „середнє між двома класичними моделями – представницькою та прямою демократіями. ...Якщо учасницька демократія має стати хвилею майбутнього, то зараз вона все ще перебуває на стадії експериментування та розгортання”¹⁰¹. Дослідник вважає, що термін *референдум* доречно використовувати у випадку, коли голосування з тієї чи іншої проблеми ініціюється урядовими структурами, тоді ж, коли ініціатором проведення всенародного голосування стають

громадяни, то його краще називати не референдумом, а *ініціативою* чи *референдумом громадянської ініціативи*. Такий підхід дозволив виокремити різні правові форми референдумів, зокрема обов'язковий конституційний референдум; скасувальний референдум; референдум, ініційований громадянами; дорадчий референдум та типи предметів референдумів – конституційні питання; договори та міжнародні угоди; питання національного суверенітету або самовизначення; питання публічної політики.

Інколи спостерігається тенденція до ідеалізації референдумів. Досить поширеною є точка зору, що ця форма політичної участі має такі внутрішні резерви впливу на політичну систему та якість демократії, яких позбавлене голосування на парламентських чи президентських виборах. Зокрема, В.Богданора зазначає, що „референдум може покращити якість стосунків між урядом та населенням, і саме це становить головний аргумент на користь його використання”.¹⁰² Основні заперечення референдумів визначаються занепокоєнням правами політичної меншості; проблемами заперечення гарантій проти необмеженої влади більшості; зацікавленістю, залученням та можливостями пересічних громадян на референдумах; рівнем поінформованості та компетентності учасників референдумів; характером розв'язання проблеми включення питань до бюлетенів; проблемою перегляду судами та законодавчими органами рішень, прийнятих виборцями на референдумах.¹⁰³

Демократія участі передбачає опанування всіма суб'єктами політичного процесу двох обов'язкових форм політичної участі, які належать до спектра діалогу влади і громадян. Зокрема, йдеться про громадянські ініціативи, метою яких є розв'язання проблем повсякденного життя шляхом тиску на владу, та громадянські (народні) законодавчі ініціативи, які використовуються з метою винесення на всенародне голосування питання будь-якого змісту. Якщо перший вид ініціатив використовується громадянами переважно на місцевому та регіональному рівнях політичних відносин, то другий передбачає вихід на загальнонаціональну політичну сцену і, відповідно, потребує іншого рівня організації, ресурсів та залежить від характеру взаємодії громадян із владою, традиційного для даної політичної системи.

Звернення громадян до цих форм політичної участі зумовлюється рядом чинників, насамперед якісним та кількісним поширенням

освіти в суспільстві; основними характеристиками комунікативного простору; рівнем економічного розвитку суспільства; кількісним співвідношенням середнього класу з іншими суспільними стратами; індивідуалізацією суспільства, яка супроводжується руйнуванням звичної системи політичних та інших видів соціальних зв'язків. Водночас, пряма демократія потребує не тільки реалізації всього спектра форм політичної участі громадянами, що діють у межах певної політичної системи, а й „громадянської підготовки та громадянської компетентності для ефективної участі в обговоренні та ухваленні рішень. Демократія участі, таким чином, розуміється як пряме правління освічених громадян. Громадяни – це не просто окремі індивіди, що діють у приватній сфері, а добре поінформовані суспільні громадяни, які віддалилися від виключно власних інтересів настільки, наскільки суспільна сфера відокремлена від приватної. Демократія – це не стільки правління народу чи правління мас, скільки правління освічених громадян”¹⁰⁴.

Тому прихильники партисипаторної теорії демократії неоднозначно оцінюють новітні технології передвиборчих кампаній та процесу голосування. З одного боку, чимало сучасних дослідників демократії підкреслюють, що новітні технології згодом здатні забезпечити і технологічно спростити голосування громадян з усіх основних політичних питань: „деякі форми політичної участі, що могли здаватися нереальними лише кілька років тому, стають усе більш здійсненними. Такі тенденції розвитку, якщо вони реалізуються, могли б покласти початок усуненню одного з традиційних аргументів проти широкого використання прямої демократії”¹⁰⁵. На фоні згортання традиційних форм політичної участі та формування символічної політики, коли громадяни добровільно обмежуються споживанням образів з політичної сфери за допомогою ЗМІ, використання Інтернету під час голосування на загальнонаціональних виборах, видається прихильникам парципаторної демократії виправданим кроком.

Проте, ЗМІ, які втягнені у процес політичної мобілізації громадян, сприяють поширенню квазіучасті та фактично замінюють іншого традиційного посередника між виборцями та кандидатами – політичні партії. Зокрема, американський дослідник М.Уольцер зазначає, що ЗМІ як посередник між кандидатом і виборцями знищує партійну ідентичність виборців, а сам процес голосування перетворює „на купівлю одномоментного імпульсу виборця” замість

„прийняття з боку виборця серйозного політичного рішення”.¹⁰⁶ Тому в теорії партисипаторної демократії мобілізаційна політична участь на фоні активності ЗМІ викликає занепокоєння та підштовхує дослідників до пошуку запобігаючих механізмів, що стануть на перешкоді трансформації *політичної участі* на *квазіучасть*.

Отже, теорія демократії участі має цілий ряд позитивних моментів. Зокрема, політична участь громадян у процесі ухвалення політичних рішень розуміється як перешкода формуванню політичного відчуження, індиферентності та абсентеїзму, коли пересічні громадяни перестають бути суб'єктами демократичного політичного процесу; ідея політичної участі широких верств у процесах політичного управління ґрунтується на потребі мобілізації громадян за допомогою формування в них почуття відповідальності та усвідомлення власних і суспільних інтересів; актуалізує проблему політичної компетентності громадян. Проте, і серед прихильників партисипаторної демократії сьогодні поширеною є думка, що реалізація ідеї прямої демократії у повному обсязі не завжди потрібна річ, тому підтримують ідею К.Макферсона, що демократія участі повинна існувати як „пірамідальна система з прямою демократією в основі та демократією делегатів на кожному рівні вище основи”¹⁰⁷.

Поряд із позитивними і бажаними в політичній практиці рисами, теорія партисипаторної демократії має певні недоліки. Перш за все критики зазнає відсутність можливості встановлення ефективних та постійно діючих інститутів прямої демократії як в силу просторово-часових параметрів, так і суб'єктно-об'єктних відносин. По-друге, теорія партисипаторної демократії абсолютизує ідею загального інтересу, а за умови реалізації багатьох положень прямої демократії залишаються відкритими проблеми автономії особистості, свободи індивідуальності, а також проблеми участі або неучасті у політичному процесі. По-третє, усі громадяни не в змозі одночасно брати участь у вирішенні всіх політичних питань, оскільки не володіють достатнім рівнем компетентності, інформації, в них різні інтереси, кількість часу, що можуть приділити розв'язанню суспільно значимих питань, і т. ін., а в процесі дебатів досягнення консенсусу між більшістю та меншістю є більш проблематичним, ніж у представницькому органі.¹⁰⁸ Критикуючи ідею партисипаторної демократії, Ф.Кардозо підкреслює, що поширення демократії участі насамперед передбачає формування партнерських відносин

між владою та громадянським суспільством. Однак цього недостатньо для функціонування влади, оскільки принцип прямої участі не може і не повинен ігнорувати існуючі закони, оскільки в разі потреби будь-яких змін доводиться звертатися саме до законодавчої влади – представницького органу.¹⁰⁹

Отже, врахування думок і позицій громадян шляхом їх участі у процесах політичного управління повинно стати невід'ємною частиною процесу здійснення влади не тільки у стабільних демократіях, а і в Україні. Оптимальні форми політичної участі, що відповідають демократії участі, конституують громадян як суб'єктів влади, забезпечують легітимацію влади та еліти, формують відповідно високий рівень політичної компетентності громадян. Зауважимо, що Україна стоїть сьогодні на початку цього складного та суперечливого шляху.

1.3. Класичні теорії електоральної участі: проблеми адаптації до аналізу перехідних суспільств

Конкурентні вибори є однією з найважливіших ознак демократії. Їх зміст у багатьох аспектах визначається особливостями електоральної участі громадян, наділених виборчими правами. Зарубіжна політична наука, починаючи з 20-х рр. ХХ ст., накопичила чималий теоретичний та емпіричний досвід у дослідженні електоральної участі шляхом аналізу впливу на неї політичного простору, мотивацій та партійних ідентичностей індивіда. Методологічне підґрунтя домінуючої більшості таких досліджень флотувалося і було розраховане на аналіз стабільних демократій, в яких відтворення змісту циклічності електорального процесу забезпечується традиціями голосування виборців. З початком посткомуністичних перетворень перед зарубіжними та вітчизняними науковцями постала проблема визначення основних методологічних принципів дослідження електоральної участі громадян в умовах трансформації політичної системи.

На сьогодні в політичній науці виокремлюється низка класичних теорій електоральної участі, кожна з яких оперує чітко окресленими принципами наукового дослідження:

– *теорія раціонального вибору* ґрунтується на логічному припущенні, що більшість індивідів прагне до раціональної

політичної поведінки, причому раціональне не вважається логічним;

– у межах *мічиганської моделі* партійна ідентичність і процес ідентифікації виборців є вихідним моментом здійснення електорального вибору;

– *психологічний напрямок* у поясненні електоральної участі виходить з особистісних рис людини, які визначають мотивацію та схильність до обрання нею конкретних форм політичної активності;

– відповідно до *інституційного/неоінституційного підходу* активність, форми та мотивація політичної участі залежать від можливостей виборців впливати на уряд, які надаються йому політичними інститутами.

Поява *соціологічної теорії* пояснення електоральної участі пов'язана з ім'ям французького науковця А.Зігфріда, який вважав, що на електоральний вибір громадянина *опосередковано* впливають три основних фактори, зокрема характер ландшафту, тип поселення та відносини власності, що в сукупності визначають соціальну структуру суспільства та релігійний клімат.¹¹⁰ Згодом ці ідеї отримали розвиток у дослідженнях соціологів Колумбійського університету (США), здійснених під керівництвом П.Лазарсфельда. Їх фундаментальне значення полягає в тому, що вони сфокусували увагу на виборці як такому, що згодом змінило принципи дослідження демократичної політики.¹¹¹ Науковці виходили з того, що електоральна участь певною мірою контролюється органами влади, які за допомогою засобів політичного маніпулювання здатні примусити людину обмежитися запропонованою альтернативою та здійснити власний вибір під тиском достатньо інтенсивних та ефективних зовнішніх впливів. Унаслідок використання цих теоретичних основ стало можливим диференціювання виборців за ступенем стабільності їх електоральних орієнтацій на твердих прихильників та тих, що коливаються; визначення причин, які спонукають різні групи виборців, що коливаються, змінити свої наміри в процесі передвиборчих перегонів; співвіднесення електоральної орієнтації та участі з іншими показниками електорального вибору.¹¹² Однак, у цілому, автори дослідження не змогли вийти за межі концепції соціального детермінізму, свідченням чого є теза, що кристалізує позицію колумбійських дослідників: „У яких соціальних

умовах живе людина, такими є і його політичні погляди. Соціальні характеристики визначають політичні переваги”¹¹³.

Класичне дослідження соціологічної теорії електоральної участі було опубліковано у 60-х роках ХХ ст. американськими науковцями С.Ліпсетом та С.Рокканом, у якому виокремлювалося чотири типи розколів (розшарувань), що визначально впливають на електоральну участь: між центром та периферією, державою та церквою, містом та селом, власниками та найманими працівниками. Дослідники вважали, що різниця, яка формується та існує між соціальними групами забезпечує потенційне підґрунтя для політичних розбіжностей і конфліктів, створюючи таким чином проблемний простір політики та соціальну базу партій.¹¹⁴ Цим підкреслювалося, що зміст електоральної участі громадянина визначається її партійною ідентичністю. Розвиваючи ідеї колумбійської школи, П.Данліві, Р.Роуз, Д.Урвін та інші підтвердили, що найбільш значимими для електорального вибору є політичні конфлікти, які підтримують існуючі соціальні розколи – зокрема соціально-класовий і релігійний – та стабілізують політико-партійні переваги електорату.¹¹⁵

Вважаємо, що найбільші адаптивні можливості до аналізу електоральної участі у період посткомуністичних трансформацій лежать у площині ідей представників соціологічного підходу з приводу *елективних зсувів*, під якими розуміють результати дій виборців, що не відповідають прогностичним очікуванням соціологів, експертів та політиків. Розрізняють три види елективного зсуву:

- *інституційний елективний зсув*, який формує новий тип легітимності, політичної соціалізації та електоральної культури;
- *функціональний елективний зсув*, пов’язаний із вмінням партій/політиків мобілізувати ресурси, правильно визначити стратегію виборчої кампанії, що сприяє самоідентифікації виборців з даною партією чи лідером;
- *тактичний елективний зсув (зсув останньої хвилини)*, який передбачає, що 1/3 виборців робить свій вибір в останній момент.

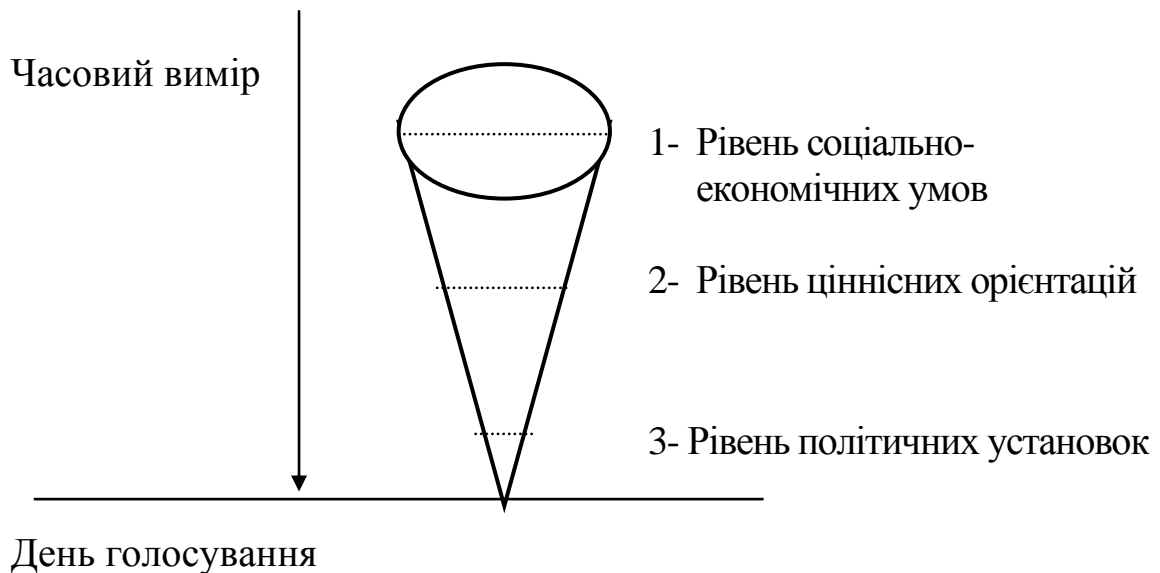
Прогнозуючи результати виборів у посткомуністичній Україні та аналізуючи їх результати, доречно враховувати можливості інституційного елективного зсуву в періоди якісних змін політичної системи, пов’язаних з формуванням нових політичних режимів. В Україні це насамперед період 1989 – 1991 рр. та остання президентська виборча

кампанія 2004 р. Потенції функціонального елективного зсуву найбільш перспективними є для аналізу періодів розвитку та стабілізації політичної системи, зокрема щодо України – це виборчі кампанії періоду 1994 – 2002 рр. Тактичний елективний зсув найбільш типовий для країн, де функціонує двопартійна система, яка визначає особливості і парламентських, і президентських виборів, тому для аналізу електоральної участі у посткомуністичних суспільствах цей різновид елективного зсуву буде найменш продуктивним.

Процеси політичних перетворень, які розпочалися по Другій світовій війні, продемонстрували, що абсолютизація можливостей соціологічного підходу до аналізу електоральної участі не завжди доречна, тому паралельно з використанням основних принципів цього напрямку науковці розпочали пошук нових підходів до пояснення даного явища. Дослідження американських науковців Ф.Кемпбелла, П.Конверса, В.Міллера та Д.Стокса „Американський виборець” (1960), присвячене аналізу президентських виборів 1952 та 1956 рр. у США, утвердило в політичній науці *соціально-психологічний підхід* до пояснення електоральної участі.¹¹⁶

Представники соціально-психологічного підходу розуміють електоральну участь як процес формування електорального вибору, зміст якого визначається накопиченням факторів, що впливають на його суть. Було встановлено, що не всі фактори однаковою мірою визначають характер і мотивацію електоральної участі. Для унаочнення цього науковці використали поняття лійки причинності, у найширшій частині якої знаходяться найменш значимі для електорального вибору фактори, у найвужчій – ті фактори, що безпосередньо впливають на електоральний вибір. Лійка причинності має власну вісь – часовий вимір, що підкреслює здатність громадянина як суб’єкта виборчого процесу аналізувати політичний процес та з наближенням дня голосування відкидати або не зважати на несуттєві фактори вибору (рис. 1.2).

Отже, *рівень соціально-економічних умов* як контекст електорального процесу формує політичні протиріччя в межах економічної, соціальної структур суспільства та історичних традицій політичного процесу, визначаючи формат партійної системи та особливості формування партійних ідентичностей. Однак він прямо не впливає на електоральний вибір у момент голосування, а є свого роду ґрунтом для формування наступного рівня – *рівня ціннісних*

Рис. 1.2. Лійка причинності – модель формування електорального вибору

орієнтацій. У межах цього рівня відбувається усвідомлення людиною/групою ціннісного сегмента електорального вибору, який формується під впливом соціально-економічних факторів на соціально-групову і партійну лояльність. У свою чергу, рівень ціннісних орієнтацій формує останній – третій рівень лійки причинності – *рівень політичних установок*, який конкретизується авторами соціально-психологічного підходу в установках стосовно кандидатів, політичних курсів, групових вигод та безпосередньо впливає на електоральний вибір. Центральним фактором, який визначає особливості формування та реалізації політичних установок, є партійна ідентичність, яка допомагає людині споживати політичну інформацію та слугує свого роду фільтром для врахування всіх інших факторів електоральної участі.

Автори „Американського виборця” підкреслювали, що лійка причинності ніколи не утворюється простим сумарним додаванням трьох окреслених вище рівнів, вона є їх синтезом: „Більшість складних подій у лійці є наслідком багатьох попередніх причин. У свою чергу, кожна з таких подій впливає на численні наслідки, однак наш фокус уваги звужується по мірі того, як ми наближуємося до перемінної залежної поведінки. Поступово ми виключаємо ті наслідки, які перестають здійснювати вплив на політичну дію, оскільки ми змушені аналізувати всі причини... Результатом є ефект конвергенції, збігу в одній крапці”¹¹⁷.

З розвитком ідей соціально-психологічного підходу у працях його засновників, а також Ф.Грінстайна та М.Дженнінгса була

сформульована низка принципів аналізу електоральної участі, суть яких зводиться до визначення партійної ідентичності виборців як ключового моменту всього процесу електорального вибору:

– Партійна ідентичність розуміється як здатність людини розібратися у вирі політичної інформації та визначитися із партійними перевагами на даний момент. Водночас партійна ідентичність не передбачає „одвічної прив’язки” виборця до певної політичної партії. Навіть будучи її палким прихильником, громадянин здатен в окремих електоральних циклах голосувати за іншу партію, і насамперед тому, що зорієнтувався й критично поставився до політичної інформації.

– Окреслена вище партійна лояльність формується у сім’ї, яку слід вважати основним агентом формування партійної ідентичності.

– Партійна ідентичність виборців залежить від характеру електорального циклу та перебігу виборчої кампанії. Зокрема, *зберігаючі вибори*, наслідком яких є збереження політичного курсу та відтворення політичної ситуації, не призводять до зміни партійної ідентичності; *вибори, що змінюють співвідношення політичних сил* у країні, спричиняють незначні коливання у структурі електорату, зберігаючи незмінними партійні ідентичності більшості виборців; *руйнуючі вибори*, зберігаючи існуючий формат партійної системи, призводять до знищення стабільних і постійних зв’язків між партіями та електоратом, наслідком чого стає заміна/відхід від партійних ідентичностей; *критичні вибори* приводять до переосмислення партійних ідентичностей, іноді шляхом використання абсентеїзму як форми політичної участі або, навпаки, надмірної політичної активності.¹¹⁸

– За винятком трансформаційних процесів у політичній системі, процес зміни партійної ідентичності є глибоко індивідуальним.¹¹⁹

Щодо формування партійних ідентичностей та їх впливу на електоральну участь у посткомуністичних суспільствах, сучасна політична наука оперує декількома підходами. Прихильники першого з них вважають, що підтримка партій в період транзиту прямо не пов’язана з політичними позиціями виборців та формуванням масових партійних ідентичностей, що пояснюється існуючим досвідом політичної участі та несформованістю структур громадянського суспільства.¹²⁰ В межах другого підходу наголос робиться на тому,

що формування політичних ідентичностей у посткомуністичних країнах здійснюється під впливом модернізаційного фактора, який визначає специфіку нових політичних інститутів.¹²¹ Третім підходом стверджується, що у посткомуністичних суспільствах формується значна кількість соціально-політичних розколів, які визначають як структуру електорального простору, так і партійні ідентичності окремих виборців.

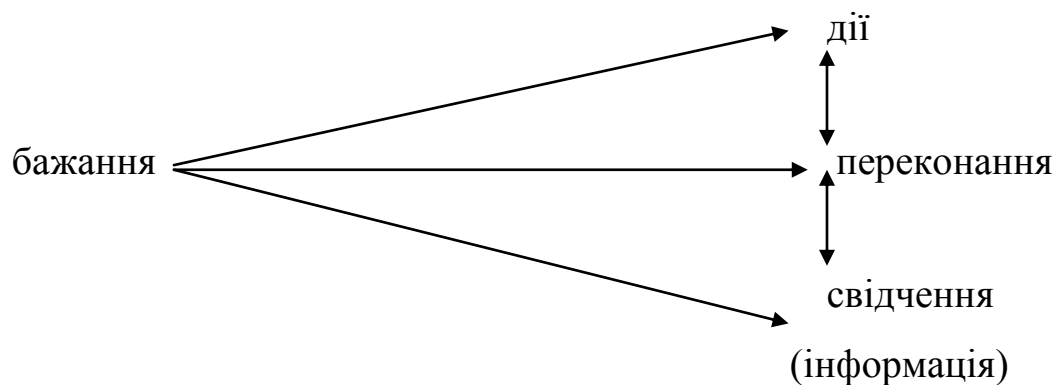
Пізнавальні можливості соціально-психологічної теорії електоральної участі в умовах посткомуністичних перетворень знижуються організаційною нестабільністю самих політичних партій і відповідно нестабільними партійними ідентичностями громадян. Найбільш прийнятним для аналізу перехідних суспільств є положення соціально-психологічної теорії щодо залежності зміни партійної ідентичності від характеру виборів. Зокрема, посткомуністичні електоральні цикли в Україні засвідчили, що партійні ідентичності виборців залежать від того, чи були вибори *зберігаючими* (президентські вибори 1999 р.); *такими, що змінюють співвідношення політичних сил* (президентські вибори 1994 р. та парламентські вибори 2002 р., 2006 р.); *руйнуючими* (президентські вибори 2004 р.) чи *критичними* (президентські вибори 1991 р., парламентські вибори 1998 р.).

Третій класичний підхід до пояснення електоральної участі представлений *теорією раціонального вибору*, який на відміну від соціологічного та соціально-психологічного підходів, зосереджує свою увагу не на зовнішніх чинниках, що впливають на процес електорального вибору особистості, а на внутрішніх – політичних потребах, мотивах, цінностях особистості, які дозволяють людині бути самостійним суб'єктом політичного процесу. Беручи свій початок у 50-х рр. ХХ ст. з праці Е.Даунса „Економічна теорія голосування”¹²², особливого поширення в політологічних дослідженнях ці ідеї набувають у 70–90-х рр.

Згідно з теорією раціонального вибору, політична організація суспільства є аналогом його економічної організації. У політичній сфері так само існують вільні ринкові відносини, в яких у ролі продавців виступають діючі або ймовірні носії політичної влади, а у ролі покупців – політично дієздатні індивіди. На політичні відносини поширюються і принципи асиметричності економічної поведінки, коли виборці готові покарати правлячі сили за невдалу економічну політику, однак не поспішають винагороджувати їх

своєю підтримкою за успіхи. Теорія раціонального вибору обмежує політичну дієздатність громадянина сферою виборчого процесу, тому поняття політичної дії звужується до електоральної участі: „кожен громадянин голосує за ту партію, яка, як він вважає, надасть йому більше вигод, ніж будь-яка інша”¹²³.

Зауважимо, що досить дискусійним і варіативним є саме поняття раціональності. Р.Швері зазначає, що на фоні величезної кількості класифікацій раціональності, у найбільш загальному вигляді „вона може бути визначена як: суб’єкт (1) ніколи не обере альтернативу Х, якщо водночас (2) доступна альтернатива У, яка з його точки зору (3), краща за Х”, а якщо „альтернатива Х краща альтернативи У, то індивід (група) буде самостійно вибирати між ними”¹²⁴. Цифрами дослідник окреслює три основні характеристики поняття раціональності – індивідуальний характер, обмеженість та суб’єктивність. Натомість Дж.Істлер підкреслює, що для теорії раціонального вибору більш принциповим є поняття дії, яке повинно знаходитися в оптимальних відносинах з бажаннями та переконаннями діючого суб’єкта (рис. 1.3).¹²⁵

Рис. 1.3. Політична дія в теорії раціонального вибору

Отже, раціональна дія складається з трьох оптимальних операцій. По-перше, віднайдення найкращого варіанту для даних переконань та бажань; по-друге, формування найбільш обґрунтованого переконання для даного обґрунтування; по-третє, збір потрібної кількості обґрунтувань для даних бажань та попередніх переконань. Політичний вибір людини, в основі якого лежить раціональна дія, формується надіндивідуальною системою – суспільством, тому, незалежно від рівня зрілості демократичного режиму, політична

участь громадян може бути проаналізована за допомогою наступної класичної формули (У.Райкер, П.Ордешук):

$$R = PB - C + D,$$

де

R – очікувана корисність політичної участі;

P – ймовірність того, що власною політичною участю громадянин здатен вплинути на результат політичного процесу;

B – пов'язана з цим результатом вигода;

C – витрати, пов'язані з участю;

D – особиста вигода, прямо не пов'язана з тим чи іншим результатом.

Передбачається, що громадяни мають власні політичні переваги та беруть участь у політиці, усвідомлюючи її вартість та можливості впливу на результати політики. Незважаючи на те, що окремий громадянин може не відчувати ані власних витрат, ані результатів своєї участі у політичному процесі, він продовжує бути залученим до нього. Пояснити це можна за допомогою змінної D, яка є відображенням задоволення від того, що громадянин бере участь у політичному процесі.

Проте електоральні дослідження засвідчили абсолютизацію можливості раціональних розрахунків виборців, тому, розвиваючи ідеї моделі економічного вибору, науковці почали більш м'яко використовувати дане твердження. Згодом у моделі раціонального вибору почали виокремлювати дві системи голосування. Перша – *егоцентричне – соціотропне* голосування, коли егоцентрична вісь символізує, що виборець в електоральній участі виходить з власного економічного становища й оцінки перспектив його поліпшення, тоді як соціотропна вісь голосування означає, що виборець в електоральних процесах виходить із загальних показників функціонування економіки в країні. Друга система – *перспективне – ретроспективне* голосування передбачає, що ретроспективна вісь означає орієнтацію виборця на оцінку діяльності владних структур у минулому, а перспективний вибір ґрунтується на очікуваннях від роботи новообраних органів державної влади та управління. Таким чином, раціональність виборця має два виміри: по-перше, це вимір індивідуальних економічних вигод, по-друге – людина мінімізує

власні зусилля по зборі інформації, необхідної для прийняття рішення на виборах, зводячи її зміст до економічного контексту власного буття.

Ідея перспективного вибору була трансформована на модель перспективного голосування Х.Хіммельвейта, в якій виборець аналізується на зразок споживача, що діє в межах економічної системи і здійснює економічний вибір,¹²⁶ а ідея ретроспективного вибору – на модель ретроспективного голосування М.Фіоріні: „зазвичай громадяни володіють тільки одним видом відносно „твердих” даних: вони знають як їм жилося при даній адміністрації. Їм не потрібно знати в деталях економічну чи зовнішню політику діючої адміністрації, щоб говорити про результати цієї політики”¹²⁷.

У теоретичному плані вісь *перспективне – ретроспективне* голосування сприяла формуванню концепції економічного голосування, яка ставить у пряму залежність електоральний вибір людини від рівня економічного розвитку та економічної стабільності країни. Зокрема, автори концепту доводили, що економічні зрушення пояснюють близько однієї третини змін в електоральній участі особистості; виборець реагує не на всі, а тільки на частину макроекономічних показників розвитку, здебільшого на рівень безробіття та інфляції; виборець переважно зорієнтований на ретроспективну електоральну участь, ніж на перспективну, однак різниця між цими орієнтаціями несуттєва; за винятком окремих національних традицій політичного процесу виборці більше зорієнтовані на соціотропне голосування, ніж на еготропне; на характері електоральної участі більше позначаються негативні зрушення в економіці, ніж позитивні.¹²⁸

Отже, основою теорії раціонального вибору є принципи:

- *Методологічного індивідуалізму* – визнання того, що соціальні та політичні структури, політика та суспільство в цілому вторинні стосовно індивіда;
- *Егоїзму індивіда* – його прагнення максимізувати власну вигоду, причому він не обов’язково поводить себе егоїстично. Навіть тоді, коли людина діє альтруїстично, це для неї більш вигідно;
- *Раціональності індивіда* – його здатність вибудовувати власні переваги з максимальною вигодою для себе, намагаючись мінімізувати власні витрати та максимізувати власні результати;
- *Обміну діяльністю* – індивід живе у суспільстві, тому його

поведінка визначається конкретними інституційними умовами. При цьому індивід намагається не стільки пристосуватися до інститутів, скільки змінити ці інститути відповідно до власних інтересів.¹²⁹

Теорія раціонального вибору найбільше за інші теорії електоральної участі зазнавала критики. Насамперед, науковці вказували на її методологічну вразливість: „дефектність в емпіричній роботі виникає не просто через недбалість, а й через те, що прихильники теорії раціонального вибору допускають певні характерні неточності при формулюванні та перевірці гіпотез”¹³⁰, та підкреслювали потребу врахування ірраціональних чинників електоральної участі. Д.Істон вважає, що основною проблемою використання теорії раціонального вибору є проблема валідності базового постулату теорії – про мотивацію людської дії, яка розуміється досить широко, що позбавляє її змісту.¹³¹ Тому ця модель дослідження електоральної участі фактично не може бути використана або пристосована до інституційного аналізу. До того ж, чимала кількість дослідників – К.Оффе, Р.Дач, А.Хіршман – переконані, що процеси демократизації здатні згладжувати політичні проблеми, причиною яких є економічні труднощі перехідного періоду, тому економічне підґрунтя політичного вибору в перехідних суспільствах відсутнє.¹³²

Теорії економічного голосування щонайменше використовуються науковцями під час дослідження електоральної участі громадян посткомуністичного простору. Напевне, це пов’язано з тим, що голосування за демократичні політичні сили в умовах економічної кризи першої половини 90-х рр. ХХ ст. не зовсім відповідало основним ідеям теорії раціонального вибору. До того ж, у посткомуністичних країнах на перешкоді раціональному сприйняттю політики стоять міфологеми системи *справжнього народовладдя, народного суверенітету, уряду народної довіри*. Еволюційний шлях відходу від міфічного виміру політичного процесу до раціонального розуміння організації влади тривалий і складний. Однак, вже у середині 90-х рр. ХХ ст. Г.Кітчельс сформулював гіпотезу, відповідно до якої громадяни нових демократій голосують егоцентрично та перспективно: „мається на увазі, що виборець здійснює власний вибір, виходячи з оцінки того, чи зможе він особисто покращити власне економічне становище шляхом

конверсії індивідуальних ресурсів (освіти, професійного досвіду) в нових економічних умовах”¹³³.

На нашу думку, однією з оптимальних ідей, сформульованих у межах раціональної парадигми, є принципи дослідження стратегій учасників електорального змагання, сформульованих у передвиборчих програмах. Сучасна політична наука оперує трьома моделями дослідження передвиборчих програм, в яких вони виступають як чинники електоральної участі громадян:

- Вузлові моменти *моделі конвергенції* сформульовані класиком теорії раціонального вибору Е.Даунсом. Науковець вважав, що в разі симетричного розподілу переваг виборців, за наявності мінімальної кількості невизначених (проблемних зон) передвиборчої кампанії, позиції кандидатів мають тенденцію просуватися до центру переваг медіанних виборців. Відповідно, риторика передвиборчих програм кандидатів буде відповідати позиції медіанного виборця і позбавлена суттєвих розбіжностей. Сучасні прихильники моделі вважають, що через дві-три виборчі кампанії програмні позиції кандидатів стають максимально наближеними.
- *Модель дивергенції*, яка є спробою примирення класичної концепції Е.Даунса з теорією символічної політики, ґрунтується на тому, що виборці сприймають усі передвиборчі заяви та програми як біполярні. Тому електоральний вибір залежить не тільки від того, наскільки вони підтримують позицію кандидата в цілому, а й від того, наскільки значимі для виборця проблеми порушуються кандидатом. Отже, на першому етапі вибору громадянин здійснює оцінку кандидатів, порівнюючи власну позицію та позицію кандидатів з тією чи іншою проблемою, не беручи до уваги способів її розв’язання. На другому етапі виборець оцінює емоційність (інтенсивність обговорення), значимість даної проблеми. Відповідно, для кандидата найбільш виграшним є будівництво передвиборчої програми, яке максимально далеке від центру, проте прийнятне для виборців.
- *Модель індіферентності* ґрунтується на припущенні, що виборці не прагнуть встановити зв’язку між різними проблемами, оскільки це потребує суттєвих витрат для отримання та аналізу інформації. Тому кандидати пропонують громадянам

здійснювати електоральний вибір на основі програм та передвиборчого дискурсу, побудованого на домінантному та дисперсному принципах. Домінантний принцип побудови передвиборчої програми передбачає, що коли один кандидат має суттєві переваги з будь-якого одного питання, він регулярно актуалізує його, тоді як інший уникає цього. Згідно з дисперсним принципом, якщо жоден із кандидатів не має явної переваги з тієї чи іншої проблеми, то вона не буде актуалізована. Відповідно в процесі передвиборчих дебатів будуть обговорюватися різні проблеми, і виборці не зможуть порівняти позиції кандидатів з одного і того ж питання.¹³⁴

Сьогодні в політологічному аналізі все більшого авторитету набуває концепція неоінституціоналізму, яку Е.Соловійов називає третьою революцією в політичній науці, маючи на увазі під першою – біхевіоралізм та другою – теорію раціонального вибору.¹³⁵

Термін *новий інституціоналізм* з'явився завдяки науковим розвідкам Дж.Марча та Дж.Олсена.¹³⁶ Його важливою складовою є розуміння інститутів як правил гри у суспільстві, які організують взаємовідносини між людьми, задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії в політиці, економіці, соціальній сфері тощо. На відміну від традиційного інституціоналізму, зорієнтованого на формально-правовий опис інститутів, представники нового інституціоналізму вважають, що, аналізуючи політичні інститути, слід враховувати і політичну участь як один із чинників їх функціонування та показник інституційної динаміки. Центральним моментом інституційної моделі дослідження електоральної участі є ідея *роздільного голосування*, коли виборці під час виборів до законодавчих органів влади надають перевагу одній політичній силі, а обираючи виконавчий орган – іншій, яка часто на той момент є опозиційною силою. Основними чинниками, що сприяють роздільному голосуванню, вважаються кількісні характеристики виконавчого та законодавчого органів влади, соціокультурні характеристики електорату, особливості виборчої системи, час проведення виборів представницьких інститутів влади. Зокрема, М.Хініч та М.Мангер підкреслюють, що обираючи до політичного інституту, повноваження якого обмежені, провідною мотивацією виборців буде інструментальна, тоді як на виборах більш сильного політичного інституту домінуватиме ідеологічна мотивація.¹³⁷

Інструментальне голосування відтворює поточне ставлення громадян до економічної політики сильного інституту, ідеологічне голосування – найбільш адекватне уявлення виборця про суспільний устрій.

Однак найбільш позитивною рисою неоінституціоналізму є, мабуть, те, що його прихильники не заперечують доробку науковців, здобутого за допомогою інших методологічних підходів, а навпаки, виступають за інтеграцію більшості шкіл та напрямків, починаючи від біхевіоризму та раціонального вибору і завершуючи структуралізмом та традиційним інституціоналізмом. Це є певним свідченням того, що пошук специфіки сучасної політичної науки здійснюється сьогодні не в особливостях методів пізнання, а у визначенні предмету досліджень.

Чималого поширення в аналізі електоральних циклів набувають синтезовані прогностичні моделі результатів голосування, в яких кожна складова впливає на характер політичної участі громадянина. Зокрема, М.Льюїс-бек та Т.Райс вважають, що основними факторами електоральної участі, які в сумі визначають результат голосування, є:

– *економічні умови*, які визначаються як розмір валового національного продукту за шість місяців у процентному співвідношенні. До уваги береться період з останньої чверті року перед виборами до другої чверті року виборів.

– *популярність президента*, яка вимірюється як відсоток голосів, що схвалюють діяльність діючого президента у різних сферах життєдіяльності суспільства у рік виборів.

– *партійна сила* – кількість місць, які отримала пропрезидентська партія на виборах.

– *привабливість кандидата* розраховується як показник голосів, відданих за діючого президента (1 – якщо кандидат отримує більше 60 % голосів підтримки; 0 – якщо кандидат отримав менше 60 % голосів виборців).¹³⁸

Вважаємо, що ця модель електоральної участі може бути використана в процесі аналізу президентських електоральних циклів, зокрема для прогнозування результатів другого туру виборів, що зумовлюється можливістю аналізу електоральної участі громадян в умовах політичного протистояння двох кандидатів у президенти.

В кожній з проаналізованих вище моделей електоральної участі сформульовані принципи, які надають їм адаптивних ресурсів для використання в процесі аналізу електоральних циклів

перехідних суспільств. Найбільші перспективи до ефективного використання в політологічному аналізі знаходимо в інтегративних моделях електоральної участі, які утворюються як синтез класичних теорій, та розуміють її як систему взаємопов'язаних реакцій, дій чи бездіяльності громадян, що здійснюються з метою пристосування до умов проведення політичних виборів. Серед факторів, які наситять пізнавальним змістом інтегративні моделі, найбільш значимими є насамперед лійка причинності, інституційний дизайн політичної системи та з'ясування мотивації використання абсентеїзму як форми електоральної участі. Проте активне використання виборчих технологій, яке сприяє міфологізації електоральних процесів у перехідних суспільствах, об'єктивно ускладнює дослідження електоральної участі громадян у політичних трансформаціях.

Складність дослідження електоральної участі громадян, складність вибору адекватної методології визнається багатьма дослідниками. І.Шапіро з цього приводу зауважує, що „дослідження, яке йде за методом, призводить до штучного конструювання проблеми та в багатьох відносинах до невірному використанню даних. ...До цієї категорії можна віднести проблеми колективної дії ...або псевдонаукові пояснення „несвідомого” голосування (тоді як більшості дослідників не спадало на думку послатися на ціни і вигоди голосування). Чим менше уваги буде приділено власне проблемі і чим менше – слідуванню будь-якому улюбленому методу, тим менша ймовірність дезорієнтації у пошуках істини”¹³⁹. Таким чином, науковець підштовхує нас до визнання потреби не тільки адаптації класичних моделей голосування до аналізу перехідних постсоціалістичних суспільств, а й до розуміння потреби формування синтезованої моделі електорального вибору, в якій би враховувалися структурні зміни в політичному процесі стабільних демократій, породжені специфікою постіндустріального суспільства.

* * *

Здійснений аналіз теоретичних підходів до визначення суті, форм, чинників та моделей політичної участі громадян, сформованих у світовій політичній думці, дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, в сучасній політичній науці політична участь є однією з центральних категорій, яка використовується для пояснення логіки політичного процесу в умовах стабільних демократичних та

перехідних політичних систем. Її інструментальне використання дозволяє визначати сутнісні характеристики політичних відносин, здійснювати моделювання і прогнозування сценаріїв політичного розвитку та еволюції взаємодії основних суб'єктів політичного процесу в ситуації системних трансформацій.

По-друге, існуючі на сьогодні теоретико-методологічні основи дослідження політичної участі, зокрема в теоріях демократії та демократизації, дозволяють нам сформулювати гіпотезу, що в електоральних циклах трансформаційного періоду створюються умови для формування трьох основних моделей участі громадян у політичних процесах – електоральної, протестної та дискурсивної. Дві останні моделі відповідають міжвиборчому періоду електорального циклу і є свого роду ґрунтом для визначення суті та якості проведення виборчої кампанії.

По-третє, сучасна політична наука володіє достатньо варіативним набором теорій, які забезпечують високий рівень прикладного аналізу електоральної моделі політичної участі. Більшість положень теорій електоральної участі, сформованих для аналізу політичного процесу в стабільних демократіях, володіють адаптивними можливостями для аналізу перехідних політичних систем та створення інтегративної теорії дослідження участі громадян у виборчому етапі електорального циклу.

По-четверте, дискурсивна модель політичної участі найбільш повно вкладається в теоретичні рамки плюралістичної теорії демократії та концепції демократії участі, хоча українська політична практика достатньо ефективно може бути проаналізована із залученням класичного варіанту елітарної теорії демократії.

По-п'яте, визначення основних характеристик та параметрів протестної моделі політичної участі громадян у постсоціалістичних трансформаціях, яка реалізується ними у міжвиборчий період, ускладнюється тим, що західна традиція визначення суті політичної участі знаходиться переважно за межами включення політичного протесту до конвенційних форм участі громадян у політиці.

Примітки

¹ Milbrath L.W. Political Participation. How and do people get involved in politics? – Chicago, 1965; Verba S. Nie N. Jae-on Kim. Participation and Political Equality: A Seven Nation Comparisons. – Cambridge: University Press, 1978; Verba S. Nie N. Participation in America: Political Democracy and Social Equality. – N.Y., 1972; Patenam C. Participation and Democratic Theory. – Cambridge. – 1983; Marsh A.,

Kaase M. Political Action: A theoretical perspective // Barnes S.H., Kaase M. (Eds.). Political Action. Sage Publication, 1979; Kaase M. Partizipation // Nohlen D., Shultre R.-O. Politikwissenschaft. Theorien – Methoden – Begriffe, 3 Auflg., Bd. 1. – München, 1989; Kaase M. Partizipation // Nohlen D. Wörterbuch Staat und Politik. – Bonn, 1995; Nagel J.N. Participation. – N.Y., 1976.

² Nagel J.N. Participation. – N.Y., 1976. – P. 1–3.

³ Verba S. Nie N. Jae-on Kim. Participation and Political Equality: A Seven Nation Comparisons. – Cambridge: University Press, 1978. – P. 1.

⁴ Verba S. Nie N. Participation in America: Political Democracy and Social Equality. – N.Y., 1972. – P. 73.

⁵ Ibid. – P. 150.

⁶ Marsh A., Kaase M. Political Action: A theoretical perspective // Barnes S.H., Kaase M. (Eds.). Political Action. Sage Publication, 1979, Ch. 2 – P. 28; Kaase M. Partizipation // Staat und Politik. – Bonn, 1991. – S. 251–252.

⁷ Kaase M. Partizipation // Nohlen D., Shultre R.-O. Politikwissenschaft. Theorien – Methoden – Begriffe, 3 Auflg., Bd. 1. – München, 1989. – S. 682–684; Vilmar F. Partizipation // Mickel W. Handlexikon zur Politikwissenschaft. Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung. – Bonn, 1986. – S. 339–344.

⁸ Kaase M. Partizipation // Nohlen D. Wörterbuch Staat und Politik. – Bonn, 1995. – S. 525–526.

⁹ Миллер М.Дж. Неграждане: участие в политической жизни и политическое представительство // Российский бюллетень по правам человека. – 1995. – Вып. 7. – С. 85–95.

¹⁰ Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: АО „КАМГ”, ACADEMIA, 1995. – С. 38–58.

¹¹ Konopacki S. Citizenship in a global context // National and Ethnic Identity in the European context. – Lodz, 2000. – P. 202–217.

¹² Брубейкер У.Р. Членство без гражданства: экономические и социальные права „неграждан” // <http://www.hrights.ru/text/b7/Chapte4.htm> Дата перегляду 05.06.2003.

¹³ Lardy X. Citizenship and the right to vote // Oxford journal of legal studies. – Oxford, 1997. – Vol. 17. – N 1. – P. 75–100.

¹⁴ Даль Р. Демократия и её критики: Пер. с англ. / Под ред. М.В.Ильина. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 144.

¹⁵ Даль Р. О демократии: Пер с англ. А.С.Богдановского / Под ред. О.А. Алекринского. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – С. 78.

¹⁶ Даль Р. Демократия и её критики. – С. 194.

¹⁷ Политология. Краткий тематический словарь. – М., 1993. – Вып. 3. – С. 44.

¹⁸ Milbrath L. Political Partizipation. – Chicago, 1965. – P. 19.

¹⁹ Жиро Т. Политология / Пер. с пол. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2006. – С. 122.

²⁰ Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – С. 367.

²¹ Дембіцька Н. До розробки понятійного апарату теорії політичної соціалізації // <http://www.politih.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=6&c=32> Дата перегляду 05.06.2003.

²² Кухта Б., Романюк А., Старицька Л., Угрин Л., Красівський О., Ткаченко Г. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. – Л.: Кальварія, 2003. – С. 455.

²³ Алексеєнко І. Політична участь: здобутки, проблеми, перспективи // Вісник УАДУ. – 2004. – № 4. – С. 268.

- ²⁴ Чемшит А.А. Государственная власть и политическое участие. – К.: Украинский центр духовной культуры, 2004. – С. 7; Чемшит А.А. К вопросу о теоретико-методологических основаниях исследования политических процессов // Грани. – 2004. – № 3. – С. 104.
- ²⁵ Чемшит А.А. Критерии приемлемости и неприемлемости политического участия // Грани. – 2004. – № 3. – С. 108.
- ²⁶ Там само. – С. 110.
- ²⁷ Там само. – С. 111.
- ²⁸ Чемшит А.А. Государственная власть и политическое участие. – С. 233–234.
- ²⁹ Там само. – С. 230.
- ³⁰ Воронов І.О. Людина і політика. У пошуках гуманістичної альтернативи. – К.: Генеза, 2004. – С. 87, 119, 120.
- ³¹ Там само. – С. 120.
- ³² Там само. – С. 121.
- ³³ Козак В. Форми участі громадян у державотворчих процесах // Розбудова держави. – 1998. – № 1–2. – С. 62.
- ³⁴ Артемов Г.П. Политическая социология. Курс лекций. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2000. – С. 236.
- ³⁵ Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов / Под ред. Е.Ю.Мелешкиной. – М.: Изд. дом „ИНФРА-М”, Изд-во „Весь мир”, 2001. – С. 153.
- ³⁶ Шестопад Е.Б. Психологический профиль российской политики 1990-х: Теоретические и прикладные проблемы политической психологии. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 123.
- ³⁷ Политический процесс: основные аспекты и способы анализа. – С. 154.
- ³⁸ Гончаров Д.В., Гоптарёва И.Б. Введение в политическую науку. – М.: Юрист, 1996. – С. 146.
- ³⁹ Там само. – С. 146.
- ⁴⁰ Там само. – С. 148.
- ⁴¹ Шевченко Ю. Политическое участие в России // Pro et Contra. – 1998. – Том 3. – № 3. – Лето. – С. 93.
- ⁴² Айвазян А.А. Гражданственность и гражданское участие // Гражданское участие: ответственность, сообщество, власть. Неконцептуальный сборник. – М.: Аслан, 1997. – С. 7, 17.
- ⁴³ Апресян Р.Г. Гражданское общество: участие и ответственность // Гражданское участие. Ответственность. Сообщество. Власть. Неконцептуальный сборник. – М.: Аслан, 1997. – С. 31–44.
- ⁴⁴ Виноградова Т., Сунгуров А. Гражданская активность и общественное участие // <http://hro-uz.narod.ru/civpar1.html> Дата перегляду 12.02.2005.
- ⁴⁵ Almond G.A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes a. Democracy in Five Nations. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – P. 127, 142, 213, 249.
- ⁴⁶ Елизаров В.П. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс // Полис. – 1999. – № 1. – С. 72–78.
- ⁴⁷ Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. – К.: Основи, 1995. – С. 334.
- ⁴⁸ Там само. – С. 301.
- ⁴⁹ Там само. – С. 528.
- ⁵⁰ Там само. – С. 338.

- ⁵¹ Детальніше див.: Хантингтон С. Двадцать лет спустя: будущее третьей волны // Русский журнал. – 1997. – № 12. – <http://russ.ru/journal/peresmot/97-12-29/hantin.htm> Дата перегляду 12.10.2004; Хантингтон С. Запад уникален, но не универсален // Международная экономика и международные отношения. – 1997. – № 8. – С. 84–93; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.
- ⁵² Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики // Полис. – 2001. – № 4. – С. 28.
- ⁵³ Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. – С. 353–354.
- ⁵⁴ Там само. – С. 326.
- ⁵⁵ Там само. – С. 315.
- ⁵⁶ Там само. – С. 327, 336.
- ⁵⁷ Там само. – С. 351.
- ⁵⁸ Там само. – С. 308.
- ⁵⁹ Dahl R.A. Who Governs? Democracy and Power in an American City. – New Heaven, 1961; Даль Р.А. Полиархия. Участь у політичному житті та опозиція / Пер. з англ. О.Д. Білогорського. – Х.: Каравелла, 2002; Даль Р.А. Проблемы гражданской компетентности // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 164–182; Даль Р. Введение в экономическую демократию / Отв. ред. Ю.К.Абрамов. – М.: Наука, СП „ИКПА”, 1991; Даль Р. Демократия и её критики: Пер. с англ. / Под ред. М.В.Ильина. – М.: РОССПЭН, 2003; Даль Р. О демократии: Пер. с англ. А.С.Богдановского / Под ред. О.А. Алекринского. – М.: Аспект Пресс, 2000; Даль Р.А. Введение в теорию демократии. – М., 1992.
- ⁶⁰ Даль Р.А. Полиархия. Участь у політичному житті та опозиція. – С. 9.
- ⁶¹ Там само. – С. 10.
- ⁶² Даль Р. Демократия и её критики. – С. 163.
- ⁶³ Даль Р. А. Полиархия. Участь у політичному житті та опозиція. – С. 20–21.
- ⁶⁴ Даль Р. О демократии. – С. 41.
- ⁶⁵ Даль Р. А. Полиархия. Участь у політичному житті та опозиція. – С. 22.
- ⁶⁶ Даль Р. О демократии. – С. 106–107.
- ⁶⁷ Даль Р. А. Полиархия. Участь у політичному житті та опозиція. – С. 87.
- ⁶⁸ Там само. – С. 89.
- ⁶⁹ Там само. – С. 90.
- ⁷⁰ Даль Р. А. Проблемы гражданской компетентности // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 167–168.
- ⁷¹ Там само. – С. 168.
- ⁷² Верба С. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 957–958.
- ⁷³ Даль Р. Демократия и её критики. – С. 144.
- ⁷⁴ Даль Р. О демократии. – С. 70.
- ⁷⁵ Dahl R.A. Who Governs? Democracy and Power in an American City. – New Haven, 1961. – P. 228, 276.
- ⁷⁶ Даль Р. О демократии. – С. 176–177.
- ⁷⁷ Даль Р. Демократия и её критики. – С. 515.
- ⁷⁸ Там само. – С. 516.
- ⁷⁹ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Пер с англ. В.Р. Рокитнянского. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 52, 71.

- ⁸⁰ Там само. – С. 89–90.
- ⁸¹ Там само. – С. 95–96.
- ⁸² Там само. – С. 104.
- ⁸³ Там само. – С. 105.
- ⁸⁴ Там само. – С. 393.
- ⁸⁵ Там само. – С. 391–392.
- ⁸⁶ Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. Л.Ю.Пантиной. – М.: РОССПЕН, 2003. – С. 285.
- ⁸⁷ Там само. – С. 286.
- ⁸⁸ Там само. – С. 286.
- ⁸⁹ Там само. – С. 288–289.
- ⁹⁰ Karl T. Dilemmas of Democratization in Latin America // *Comparative Politics*. – 1990. – Vol. 23. – № 1. – P. 6–7.
- ⁹¹ Lipset S. Political man. The Social Basis of Politics. – Baltimore, 1981. – P. 51.
- ⁹² Гутман Е., Томпсон Д. Устрій дорадчої демократії // *Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко*. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 331, 363.
- ⁹³ Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу // *Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко*. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 258.
- ⁹⁴ Перегудов С.П. „Корпоративный переворот” и будущее демократии // *Политические институты на рубеже тысячелетий: XX в. – XXI в. / В.И.Борисюк, Г.И.Ванштейн, И.Е. Городецкая и др.; Отв. ред. К.Г.Холодковский*. – Дубна: Феникс, 2001. – С. 48.
- ⁹⁵ Танчев Е. Политическая свобода и политические права в современных национальных государствах: органическая модель // *Политические права и свободы: сборник докладов*. – М.: Институт права и публичной политики, 2005. – С. 183.
- ⁹⁶ Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу // *Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко*. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 254–262; Патнам Р.Д., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії / Пер. з англ. В.Ющенко. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2001.
- ⁹⁷ Мигранян А.М. Политическое участие в теориях демократии // *Рабочий класс и современный мир*. – 1989. – № 1. – С. 146.
- ⁹⁸ Rovell G.V. Contemporary democracies. Participation, stability and violence. – Cambridge, 1982. – P. 29.
- ⁹⁹ Комарова В.В. Понятие и формы непосредственной демократии в России. Учебное пособие. – М.: Ось-89, 1998. – С. 9.
- ¹⁰⁰ Ле Дюк Л. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці. – Х.: Центр освітніх ініціатив, 2002. – С. 158.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 23.
- ¹⁰² Bogdanora V. The people the party system: the referendum and electoral reform in British politics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – P. 260.
- ¹⁰³ Ле Дюк Л. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці. – С. 32–38.
- ¹⁰⁴ Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. – Berkley-London-Los Angeles: University of California Press, 1984. – P. 117–128; Barber R. B. Participatory Democracy // *Encyclopedia of Democracy*. – Vol.3. – N.Y., 1995. – P. 23.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 148.
- ¹⁰⁶ Walzer M. The spheres of justice. A definers of pluralism and equality. – N.Y., 1983. – P. 307.

- ¹⁰⁷ Macpherson C.B. The life and times of liberal democracy. – Oxford, 1977. – P. 108.
- ¹⁰⁸ Мадатов А.С. Проблемы политического участия в демократическом процессе // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 2. – С. 241.
- ¹⁰⁹ Кардозо Ф.Э. Похвала искусству политики // Русский журнал. – 25.11.1997. – <http://www.russ.ru/journal/predely/97-11-25/kardoz.htm> Дата перегляду 12.02.2005.
- ¹¹⁰ Understanding political change/ The British voter 1964 – 1987 / Heath A., Jowell R., Curtice J. Et al. – Oxford: Pergamon press, 1991.
- ¹¹¹ Карминес Э.Г., Хакфельд Р. Политическое поведение: общие проблемы // Политическая наука: новые направления / Пер. с англ. М.М.Гурвица, А.Л.Демчука, Т.В.Якушевой; Науч. ред. Е.Б.Шестопап. – М.: Вече, 1999. – С. 235.
- ¹¹² Lazarsfeld P.F., Berelson B., Gaudet H. The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign. – N.Y.: Columbia univ. press, 1944.
- ¹¹³ Ibid. – P. 27.
- ¹¹⁴ Lipset S., Rokkan M. Cleavage structures, party systems, and voter alignments: An introduction // Party system and voter alignments. – N.Y., 1967. – P. 27–45.
- ¹¹⁵ Benney M., Gray A.P., Pear R.H. How people vote. – L.: Routledge, 1956; Danleavy P., Husbands C. British democracy at the crossroads: Voting and party competition in the 1980s. – L.: Allen and Unwin, 1985; Rose R., Urwin D. Social cohesion, political parties and strains in regimes // Comparative political studies. – 1969. – № 2. – P. 7–67.
- ¹¹⁶ The American voter / Campbell F., Converse P., Miller W., Stokes D. – N.Y.: Wiley, 1960.
- ¹¹⁷ Ibid. – P. 5.
- ¹¹⁸ Elections and the political order / Campbell F., Converse P., Miller W., Stokes D. – N.Y.: Wiley, 1966; Greenstein F. Children and politics. – New Heaven: Yale univ. press, 1965; Jennings M.K., Niemi R.G. The political character of adolescence: The influence families and school. – Princeton: Princeton univ. press, 1974; Percheron A. Jennings M.K. Political continuity in French families // Comparative politics. – 1981. – Vol. 13. – P. 421–436.
- ¹¹⁹ Party identification and beyond: Representation of voting and party competition / Ed. by Budge I., Crewe I., Farlie D. – L.: Willey, 1976. – P. 29.
- ¹²⁰ Rose R., Mishler W. Negative and positive party identification in post-communist countries // Electoral studies. – 1998. Vol 17. – № 2. – P. 217–234.
- ¹²¹ Duch R.M. The electoral connection and democratic consolidation // Electoral studies. – 1998. Vol 17. – № 2. – P. 149–174.
- ¹²² Downs A. An economic theory of democracy. – N.Y.: Harper and Row, 1957.
- ¹²³ Ibid. – P. 36.
- ¹²⁴ Швери Р. Теория рационального выбора: универсальное средство или экономический империализм // Вопросы экономики. – 1997. – № 7. – С. 37, 40.
- ¹²⁵ Истлер Дж. Возможность осуществления рациональной политики // Современная политическая теория. – М.: NOTA BENE, 2001. – С. 167–168.
- ¹²⁶ Himmelweit H.T., Humphreys P., Jaeger M. How voter decide. – Milton Keynes, 1985.
- ¹²⁷ Fiorina M. Retrospective voting in American national elections. – New Haven: Yale univ. press, 1981. – P. 5.
- ¹²⁸ Lewis-Beck M.S., Paldam M. Economic voting: an introduction // Electoral Studies. – 2000. – Vol. 19. – P. 171–182.
- ¹²⁹ Верченев Л.Н. Политическая наука: национальные школы // Политическая наука. – М.: ИНИОН, 2001. – № 2. – С. 26–27.

- ¹³⁰ Грин Д.П., Шапиро И. Объяснение политики с позиций теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать // *Полис*. – 1994. – № 3. – С. 61.
- ¹³¹ Easton D. The future of the postbehavioral phase in political science // *Contemporary empirical political theory/ Ed. by Monroe K.R.* – Berkley, Los Angeles, L.: Univ. of California press, 1997. – P. 23, 32.
- ¹³² Duch R. Participation in the new democracies of Central and Eastern Europe: Cultural versus rational choice explanations // *The postcommunist citizen. Ed. by Barnes S.H., Simon J.* – Budapest, 1998. – P. 117–137.
- ¹³³ Голосов В. Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов // *Выборы и партии в регионах России / Под ред. Г. Люхтеранд-Михалевой, С.Рыженкова.* – М., СПб.: ИГПИ: Летний сад, 2000. – С. 90.
- ¹³⁴ Попова Е.В. Проблемное пространство предвыборного соревнования на федеральных выборах 1995–2004 гг. // *Политическая наука*. – 2005. – № 2. Избирательный процесс в России и во Франции. – С. 74–78.
- ¹³⁵ Соловьев Э.Г. Неинституционализм // *Политическая энциклопедия*. В 2 т. – М., 1999. – Т. 2. – С. 36–37.
- ¹³⁶ March J., Olsen J. The new institutionalism: Organization factors in political life // *American political science review*. – 1984. – № 78. – P. 734–749.
- ¹³⁷ Hinich M., Munger M. Ideology and the theory of public choice. – Ann Arbor: Univ. press, 1994. – P. 5–8.
- ¹³⁸ Lewis-Beck M.S., Rice T.W. Forecasting elections. – Washington: Congressional quarterly inc., 1992.
- ¹³⁹ Шапиро И. Проблемы, методы и теории в изучении политики, или что неверно в политической науке и что с этим делать // *Политическая наука в Украине: становление и перспективы / Под ред. д.ф.н. О.А.Габриеляна, д.ф.н. А.Д.Шоркина.* – Симферополь, 2002. – С. 254.

РОЗДІЛ 2

ЕЛЕКТОРАЛЬНА МОДЕЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТИВНИЙ ЧИННИК ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (на прикладі президентських електоральних циклів)

2.1. Основні форми та принципи участі громадян України у передвиборчих кампаніях

Вибори є центральним інститутом демократії, який, починаючи з президентських виборів 1991 р., перетворився на невід'ємний атрибут політичного життя України. І хоча сьогодні тільки 16,7 % громадян схиляються до думки, що за допомогою реалізації електоральної моделі політичної участі вони отримують можливість впливати на державні рішення та політику в цілому, 45,9 % вважають участь у виборах дуже важливою справою.¹ Загалом, процес організації та перебігу передвиборчих кампаній, характер політичної участі громадян на першому етапі електорального циклу свідчить про рівень демократичності основних параметрів політичного процесу та тенденції політичного розвитку суспільства, а суть передвиборчої ситуації окреслює зміст основних правил здійснення політичної конкуренції між суб'єктами електорального змагання.

Принципи участі громадян у передвиборчих кампаніях в імпліцитному вигляді були достатньо чітко окреслені відомим просвітником Кондорсе, який стверджував, що для людини, „яка б сама здійснювала вибір, прагнучи при цьому керуватись якоюсь упорядкованою процедурою [*marche régulière*], обрання поставало б як результат низки послідовних суджень про всіх претендентів, яких ця людина мала б порівнювати попарно, тобто кожного з

кожним. Претендентами були б для неї ті люди, яких вона вважала б гідними посади, і лише на комусь з-поміж них вона мала би зупинити свій вибір”². Таким чином, дослідник сформулював основні положення участі громадян у виборчих кампаніях – вільного формування своєї волі, її вільного виявлення при голосуванні та добровільності участі у виборах, які для громадян України закріплені відповідними статтями Закону України „Про вибори Президента України”.

Перший – передвиборчий – етап електорального циклу складається з трьох послідовних фаз, на кожній з яких передбачається використання громадянами характерних форм політичної участі. Зокрема, на першій фазі громадяни беруть участь у висуванні претендентів на кандидатів у Президенти України; на другій – у збиранні підписів виборців на підтримку претендента та подання заповнених підписних листів до ЦВК для реєстрації; на третій – у агітації за кандидатів у Президенти України, фінансуванні виборчих кампаній, роботі передвиборчих штабів тощо. Специфіка використання громадянами основних форм передвиборчої політичної активності полягає у тому, що всі президентські вибори у нашій державі – 1991, 1994, 1999, 2004 рр. – проводилися за новими виборчими законами, що до певної міри гальмувало формування традицій електоральної моделі політичної участі.

Перш ніж здійснити аналіз характеру активності громадян у передвиборчих кампаніях по виборах Президента України, проаналізуємо процес еволюції основних принципів електоральної участі, закріплених в українському правовому полі. Вперше принципи участі громадян у виборчому процесі були визначені Законом України „Про вибори Президента Української РСР” від 5 липня 1991 р., яким заперечувалося будь-яке пряме чи непряме обмеження виборчих прав громадян, які досягли 18-річного віку, залежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, політичних поглядів, часу проживання на території України, роду і характеру занять (стаття 3). Проголошувалося, що громадяни можуть брати участь у виборах на рівних засадах, кожний виборець має один голос, а контроль за волевиявленням не допускається.³ Законом накладалися й певні обмеження щодо права участі громадян у виборах глави держави, зокрема, заборона поширювалася на психічно хворих громадян, тих, що визнані судом недієздатними, та осіб, які утримуються в місцях позбавлення волі.

За виборчим законом 1994 р. окремі принципи участі громадян у виборах Президента України зазнали уточнення та конкретизації. Зокрема, наголос було зроблено на тому, що основною засадою виборчого процесу в Україні є вільне та рівноправне висування кандидатів у Президенти України, чим була підкреслена важливість першої фази передвиборчого етапу електорального циклу.⁴ Зазнала уточнення і норма щодо неприпустимості обмежень участі громадян у виборчому процесі – якщо у законі 1991 р. йшлося тільки про обмеження, що більше відповідало суті тогочасної політичної пори, то відповідно до редакції виборчого закону 1994 р., поряд із цим терміном було використано і більш м'який варіант імовірних обмежень – прямі або непрямі пільги (стаття 2). Була відредагована норма щодо визначення обмежень участі громадян у виборах Президента України: зазнало уточнення положення стосовно участі тих громадян, які за вироком суду перебували у місцях позбавлення волі, в частині, що це право для них обмежувалося на відповідний період, визначений судом. До переліку осіб, які позбавляються права участі у виборах, було віднесено тих осіб, які за рішенням суду знаходяться в місцях примусового лікування.

З розвитком політичної системи України та інституту президентства була актуалізована проблема підготовки і прийняття нових виборчих стандартів та норм. Вже традиційно, напередодні чергових виборів 1999 р., ВРУ ухвалила новий Закон „Про вибори Президента України”.⁵ Базові принципи участі громадян, зафіксовані у попередніх правових актах, що регламентують участь громадян у виборах, були суттєво доповнені та розширені. Статтею 1 було зафіксовано положення, що виборчий процес в Україні здійснюється на засадах багатопартійності, яке суттєво підсилювало роль політичних партій у політичному житті суспільства та мало на меті сприяти процесам прискорення політичної структуризації українського соціуму. Цією ж статтею вперше визначалося, що участь громадян у виборах Президента України є вільною, ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах. Ця норма згодом була перенесена і до Закону України „Про вибори Президента України”, ухваленого напередодні виборів 2004 р.

Останнім виборчим законом по виборах Президента України були внесені суттєві доповнення у розуміння права участі громадян у цій процедурі. Одним з найбільш суттєвих нових положень стала

конкретизація характеру й форм участі громадян у передвиборчих кампаніях та у процедурі виборів. Зокрема, як принцип загального виборчого права статтею 2 були закріплені права громадян на участь у роботі виборчих комісій як їх членів, у проведенні передвиборчої агітації, здійсненні спостереження за проведенням виборів Президента України. Новий закон також зняв обмеження на участь у самій процедурі виборів для достатньо великої кількості громадян, оскільки за ним позбавлялися права голосу тільки ті громадяни, які визнавалися судом недієздатними.⁶

Отже, українське законодавство визначає громадян, які наділені виборчими правами (виборців), як головних суб'єктів виборчих правовідносин під час виборів Президента України. Ми повністю погоджуємося з тезою Б.Андресюка, що для громадян вибори є водночас процесом прийняття рішення про те, як розпорядитися владою і шансом використати владу, яку вони мають, на власний розсуд. Тому важливе питання про те, кого саме оберуть громадяни, стає, по суті, другорядним порівняно з проблемою, як громадяни розпоряджатимуться своєю владою.⁷ Відповідно, аналіз характеру та обраного сценарію електоральної моделі політичної участі громадян є вихідним у визначенні змісту й спрямованості виборів як політичного інституту та джерелом у розумінні їх політичної активності у міжвиборчий період.

Участь громадян України у президентських передвиборчих кампаніях починається з висунення претендентів у кандидати на пост Президента України. Зауважимо, що перші президентські вибори 1991 р. відбувалися в ситуації суспільного обговорення потреби введення поста Президента, механізму висунення претендентів і обрання кандидатів. У цілому, населення України висловлювалося за обрання Президента України усіма виборцями (90,7 %), хоча 7,65 % прихильників НРУ висловилися за те, що Президент України повинен обиратися колегією виборців.

На президентських виборах 1991 р., відповідно до статті 10 Закону України „Про вибори Президента України”, право висунення претендента на кандидата у Президенти України надавалося громадянам України, які мали право голосу. Це право вони могли реалізувати через політичні партії, громадські об'єднання і рухи в особі їх республіканських органів, трудові колективи, колективи професійно-технічних, середніх спеціальних

і вищих навчальних закладів, збори виборців за місцем проживання. Зважаючи на те, що на момент ухвалення закону проблема громадянства військовослужбовців не була остаточно розв'язана (певна кількість розташованих на території України військових частин не підпорядкувалася ВР УРСР), ним чітко обмежувалося коло військовослужбовців, яким надавалося право безпосередньо висувати претендентів на кандидати у Президенти Української РСР. Окремої регламентації зазнала і процедура самовисунення претендентом на кандидата.⁸

Загальний контекст початкового етапу постсоціалістичних трансформації став першопричиною потужної активності громадян уже на цьому етапі президентського електорального циклу. Використовуючи визначені законодавством можливості, було висунуто 95 осіб, які одержали відповідні посвідчення.⁹ Специфікою цього процесу є момент, який суттєво відрізняє Україну від інших країн ЦСЄ початку постсоціалістичних трансформацій. Йдеться про те, що фактично до підтвердження Акту проголошення незалежності України, що мало відбутися одночасно із виборами Президента, демократичний сегмент українського політикуму зазнав розколу, принаймні на три складові – прихильників Л.Лук'яненка, В.Чорновола та І.Юхновського. Це визначально вплинуло на перебіг усєї виборчої кампанії та результати виборів, оскільки таке ж подрібнення відбулося і серед громадян, політично зорієнтованих на демократичні цінності.

Подібно до процесів 1991 р., характер участі громадян у першій фазі президентської передвиборчої кампанії 1994 р. також позначений специфічними рисами, оскільки вони за увесь трансформаційний період були єдиними, що проводилися достроково та стали реакцією українського суспільства на системні кризові явища в політиці та економіці. Відповідно до внесених змін і доповнень до Закону Української РСР „Про вибори Президента України” громадяни України могли реалізувати право висунення кандидатів на зборах (з'їздах) політичних партій/виборчих блоків, зареєстрованих відповідно до законодавства України про об'єднання громадян, та на зборах виборців.¹⁰ Статтею 22 закону передбачалося, що претендент міг висуватися партією на з'їзді, конференції, загальних зборах чи іншому зібранні, що є найвищим статутним керівним органом партії (блоком партій – на міжпартійній конференції),

якщо за зібранні присутні більше 2/3 обраних делегатів, але не менше 200 осіб. Водночас, коло партій/виборчих блоків, які могли висувати претендента на кандидата у Президенти України, обмежувалося тими, які налічували не менше 1000 членів.

Збори виборців визнавалися дійсними, якщо у них брали участь не менше як 500 громадян України, що мають право голосу; ініціатори проведення зборів повідомили про дату і місце проведення зборів відповідну окружну комісію та місцевий орган державної виконавчої влади або виконавчий орган місцевого самоврядування не пізніше як за три дні до проведення зборів; на початку зборів було складено список їх учасників із зазначенням прізвища, імені, по батькові, дати народження та адреси учасника, особистого підпису виборця; на зборах вівся протокол, в якому зазначені дані про складання списку учасників зборів та їх кількість, обрання президії зборів та її склад; рішенням зборів затверджена ініціативна група виборців у складі 10–25 учасників зборів, а її персональний склад зазначено у протоколі зборів. Висунутою зборами виборців як претендент вважається особа, за яку проголосували не менше як 2/3 учасників зборів. Особливістю зборів виборців було те, що вони могли проводитися за місцем проживання та у трудових колективах – на підприємствах, в установах, організаціях, що відкривало широкі можливості для використання а-ресурсу вже на початковому етапі виборчої кампанії. Процедурно у механізм зборів виборців було інтегровано процес самовисунення претендентів: передбачалося, що кожен учасник зборів виборців може запропонувати до обговорення будь-яку кандидатуру, в тому числі й свою.

Аналіз загальної кількості висунутих кандидатів засвідчив, що у 1994 р., використовуючи внутрішньоорганізаційні ресурси, тільки одна політична партія – СПУ – змогла висунути свого кандидата (лідера партії О.Мороза), усі інші кандидати висувалися за допомогою механізму зборів виборців, який станом на 1994 р. включав і самовисунення.¹¹ Причини переважного звернення до зборів виборців як механізму висунення претендентів на кандидати у Президенти України слід шукати у недостатній розвиненості партійної системи та позачерговому характері президентських виборів, який не дозволив активізувати роботу місцевих осередків більшості партійних сил України.

Водночас, здійснивши аналіз діяльності ВРУ періоду кризи 1994 р., можна стверджувати, що попри незавершеність процесів інституціалізації політичних партій, представлені у парламенті фракції партій підтримували окремі кандидатури на пост Президента України, зокрема, фракція КПУ та Міжрегіональна депутатська група – Л.Кучму, фракція СПУ – О.Мороза, фракція НРУ та група *Реформи* – В.Ланового, групи *Державність* та *Центр* – Л.Кравчука, група *Аграрники України* – О.Ткаченка.¹² Таким чином, стосовно кандидатури ймовірного Президента України ВРУ структурувалася на три сегменти – прорухівський, прокомуністичний та прономенклатурний, тоді як в українському суспільстві оцінка сегментів політичної еліти здійснювалася за дихотомічною шкалою комунізм – антикомунізм. У ситуації позачергових виборів ця відмінність між орієнтаціями виборців та орієнтаціями еліти суттєво вплинула на характер перебігу передвиборчого процесу та участь громадян у ньому.

Принципово характер участі громадян у процедурі висунення претендентів на кандидатів у Президенти України змінився тільки під час передвиборчої кампанії 1999 р., яка в частині прав громадян на участь у ній не відрізнялася від попередніх виборів. На виборах 1999 р. рішення про самостійну участь у передвиборчій кампанії прийняли вже 15 політичних партій (трьом з яких було відмовлено у реєстрації їх кандидатів), а чотири партії – *ХНС*, *СДС*, *УРП* та *УСДП* об'єдналися у виборчий блок *Наш Президент – Євген Марчук!* Проте більш повно про масштаби та принциповість змін участі громадян у передвиборчих кампаніях свідчать результати аналізу зборів виборців, які висували претендентів на кандидатів у Президенти України.

У виборчій кампанії 1999 р. відбулися 664 збори виборців (кількістю не менше 500 осіб), на яких були висунені 17 претендентів на кандидатів у Президенти України. Привертає увагу той факт, що на підтримку висунення чинного на той час Президента України Л.Кучму було проведено 635 зборів виборців.¹³ Жоден інший претендент на кандидата у Президенти України не зміг зібрати таку кількість зборів громадян та заручитися навіть формальною підтримкою електорату у всіх регіонах України. Найближчими за кількістю скликаних зборів виборців були народний депутат України П.Лазаренко, на підтримку якого

були скликані збори у м. Києві та 9 зборів у різних регіонах України – Луганській, Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Чернігівській, Хмельницькій, Дніпропетровській, Харківській областях та АРК; народний депутат України Ю.Костенко, який заручився підтримкою трьох зборів виборців у Києві, Житомирі та Рівному; народного депутата України О.Пухкала підтримали збори виборців у Чернігівській та Кіровоградській областях; консультанта-радника „Агросервісу-1” М.Рокецького – на двох зборах виборців у Івано-Франківській області. Решта 12 претендентів отримали підтримку громадян на одних зборах.

З усіх поданих заяв ЦВК зареєструвала 19 претендентів на кандидатів у Президенти України, 13 претендентам було відмовлено. Причинами відмови, як правило, було порушення порядку участі громадян у цій фазі електорального циклу. Наприклад, у реєстрації претендентом було відмовлено Б.Голодюку, якого висунули збори виборців у с. Монастирець Львівської області, оскільки заява ініціативної групи виборців та протокол зборів були підписані особами, які не мали права брати участь у них, через те що не були жителями цього села.¹⁴

Починаючи з виборів 2004 р. виборці втратили можливість ініціювати висунення кандидатів на пост Президента України шляхом використання механізму зборів виборців. На нашу думку, політологічне пояснення такої норми слід шукати у прагненні деполітизувати трудові колективи та посилити вагу політичних партій як основних структур входу громадян у політичну систему, поглибити виконання партіями основних функції – агрегації та трансляції інтересів громадян до системи політичних інститутів. Відповідно до статті 10 Закону України „Про вибори Президента України”, висунення кандидатів на пост Президента України сьогодні належить громадянам України, які мають право голосу, і реалізується ними через політичні партії, їх виборчі блоки, а також шляхом самовисунення.

Відтепер, статтею 44 закону право висунення кандидата надається тільки тій партії, яка була зареєстрована в установленому порядку не пізніше за рік до дня виборів, та виборчому блоку за умови, що партії, які увійшли до нього, так само були зареєстровані не пізніше як за рік до дня виборів. Зазнала зміни і процедура самовисунення. Якщо раніше вона була „прив’язана” до зборів

виборців, то з набуттям чинності нового Закону „Про вибори Президента України”, самовисуванець особисто повинен звертатися до ЦВК із відповідними документами – заявою про самовисування, згодою на оприлюднення біографічних даних і декларації про майно та доходи, зобов’язанням у разі обрання передати в порядку, встановленому законом, протягом місяця після офіційного оприлюднення результатів виборів в управління іншим особам належні йому підприємства та корпоративні права, припинити діяльність чи скласти представницький мандат, які несумісні з постом Президента України.

Під час виборчого процесу 2004 р. правом висунення кандидатів на пост Президента України скористалися 17 політичних партій – Всеукраїнське політичне об’єднання *Єдина Родина* (О.Ржавський), *Слов’янська партія* (О.Базилюк), *СПУ* (О.Мороз), *ПР* (В.Янукович), *КПУ* (П.Симоненко), *ПСПУ* (Н.Вітренко), *Народна партія вкладників та соціального захисту* (В.Кривобоков), *Комуністична партія робітників і селян* (О.Яковенко), *НРУ за єдність* (Б.Бойко), *ППіПУ* (А.Кінах), *Політична партія Організація українських націоналістів в Україні* (Р.Козак), *Політична партія Громадський контроль* (В.Волга), *Всеукраїнська партія Нова сила* (Ю.Збітнєв), *Партія Реабілітації Народу України* (Г.Черниш), *ЛДПУ Захищена особистість, приватне – понад усе!* (І.Душин), *ПЗУ* (В.Кононов), *Українська партія Єдність* (О.Омельченко).¹⁵ Проте, на останніх президентських виборах не було утворено жодного виборчого блоку політичних партій – решта з 44 осіб, що висувалися претендентами у кандидати на Президента України, зробили це шляхом самовисування. Загалом же, з 44 кандидатів, що подали документи для реєстрації до ЦВК, 23-м було відмовлено з різних причин, проте 7 з них повторно подали документи і були зареєстровані кандидатами на пост Президента України.

Отже, за період постсоціалістичних трансформацій, канали участі громадян у фазі висунення претендентів на кандидатів у Президенти України суттєво змінилися. Якщо на перших виборах Президента України достатньо потужним елементом політичного процесу виступали трудові колективи, за якими визнавалося суто політичне право висунення претендентів у кандидати на Президента України, то упродовж трьох президентських електоральних циклів вони повністю були позбавлені цього права. На нашу думку,

це повинно схилити громадян до більш активного використання інституту політичних партій в електоральних ситуаціях та сприяти завершенню процесів політичної структуризації українського суспільства.

У наступній фазі передвиборчого етапу електорального циклу участь громадян обмежується збиранням підписів на підтримку претендентів на кандидатур у Президенти України: особистим заповненням граф у підписному листі, а для членів ініціативних груп та уповноважених осіб політичних партій збором підписів виборців. Уперше ця форма політичної участі громадян була запроваджена в політичний процес Законом України „Про вибори Президента України” від 5 липня 1991 р., за яким кандидатам потрібно було подолати достатньо символічний, порівняно із встановленим сьогодні, бар’єр у вигляді збирання на свою підтримку ста тисяч підписів громадян України, які мають виборче право. На перших президентських виборах 26 претендентів на кандидатуру у Президенти зібрали разом 2 млн підписів виборців, з яких було зареєстровано 7 осіб (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Кількість підписів виборців, зібраних на підтримку зареєстрованих кандидатів у Президенти України на президентських виборах 1991 р.

Прізвище, ім’я, по батькові претендента на кандидатуру у Президенти України	Кількість перевічених і зареєстрованих голосів виборців на момент реєстрації	Загальна кількість голосів виборців (разом з неперевіченими)	Кількість неперевічених і незареєстрованих голосів виборців
Гриньов В.Б.	102282	121218	18936
Кравчук Л.М.	250000	428134	178134
Лук’яненко Л.Г.	107000	150920	43920
Табурянський Л.І.	110000	114270	4270
Ткаченко О.М.	109000	143632	34632
Чорновіл В.М.	176000	278720	102720
Юхновський І.Р.	104000	151387	47384

Джерело: Складено і розраховано за: У Центрвиборчкомі. Кандидатів у Президенти – семеро // Голос України. – 1991. – № 214. – 2 листопада. – С. 2; Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – С. 284.

Аналіз наведених у таблиці даних засвідчує, що домінуюча частина виборців на передвиборчому етапі була зорієнтована на підтримку політиків зі стажем (Голова ВРУ Л.Кравчук, голова Львівської облради В.Чорновіл, лідер УРП Л.Лук'яненко) та депутатів ВР УРСР, які виявили активність і конструктивний підхід в обговоренні проблем політичної трансформації України (В.Гриньов, І.Юхновський). Серед сімки опинилися й маловідомий тоді в політичних колах і серед широкого загалу українства О.Ткаченко, який напередодні виборів зняв свою кандидатуру, та Л.Табурянський. Імовірно, до кандидатів міг потрапити лідер соціалістів О.Мороз, проте до виголошення результатів про зібрані підписи виборців на підтримку кандидатів у Президенти України він зняв свою кандидатуру. Зауважимо, що з інших висунутих претендентів до реєстраційної кількості підписів виборців найбільш наблизилися А.Гіль (37000 підписів), В.Пилипчук (79710 підписів), А.Чобанов (85743 підписи). Отже, активність громадян у процесі висунення претендентів на кандидати у Президенти України під час виборів 1991 р. не була трансльована до фази збору реєстраційної кількості підписів виборців. Незважаючи на те, що у 1991 р. кількість підписів виборців була мінімальною за увесь період незалежності, а рівень політичної активності – найвищим, громадяни України підтримали 7,4 % претендентів, сформувавши адекватне громадським настроям віяло кандидатів.

З кожним електоральним циклом значення збору підписів на підтримку претендентів на кандидата у Президенти України як форми політичної участі громадян зростало, що відобразилося у детальній регламентації процедури збору підписів, встановленні певних обмежень, збільшенні кількості громадян, підписи яких слід було зібрати для реєстрації. У 1994 р. загальна кількість підписів виборців, необхідна для реєстрації кандидатом у Президенти України, була збережена, проте чітко визначалася структура передвиборчої підтримки претендентів, які повинні були отримати підтримку виборців не менше як 1500 громадян у кожному з 2/3 загальної кількості виборчих округів (табл. 2.2).

Дані, наведені у цій, зокрема результати розрахунку співвідношення підписів на підтримку реєстрації кандидатом у Президенти України, визнаних ЦВК недійсними, до тих, які були визнані ЦВК дійсними, свідчать, що вже на початковому етапі

Таблиця 2.2

**Загальна кількість підписів, зібраних кандидатами
в Президенти України на президентських виборах 1994 р.**

Кандидат у Президенти України	Кількість зібраних підписів, визнаних дійсними ЦВК	Кількість підписів, визнаних недійсними (% до кількості підписів, визнаних ЦВК)	Кількість виборчих округів, в яких було зібрано більше ніж 1500 підписів
Бабич В.	122452	758 (0,61)	20
Кравчук Л.	323662	6362 (1,96)	26
Кучма Л.	207665	2957 (1,42)	24
Лановий В.	112323	575 (0,51)	22
Мороз О.	141097	566 (0,40)	25
Плющ І.	265047	1709 (0,64)	26
Таланчук П.	128249	1184 (0,92)	23

Джерело: Складено та розраховано за: Довідник до президентських виборів в Україні, 26 червня, 1994 / Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). – К., 1994. – С. 52.

передвиборчої кампанії можна було прогнозувати, між ким розгорнеться основна боротьба за президентське крісло – Л.Кравчуком та Л.Кучмою, оскільки за цих кандидатів ЦВК була відфільтрована найбільша кількість підписів підтримки громадян. На нашу думку щодо Л.Кравчука, то на фоні тяжіння до посилення президентської гілки влади, ним була здійснена спроба використання а-ресурсу для забезпечення підтримки своєї кандидатури з боку громадян по всій Україні та стимулювання до визнання недійсними підписів, поданих за Л.Кучму. Показовим є й те, що найменша кількість недійсних підписів була зібрана на підтримку О.Мороза, який був висунений політичною партією і, відповідно, в процесі збирання підписів використовував партійні ресурси.

На виборах 1999 р. роль процедури збору підписів та вагомість кількісної підтримки виборцями претендентів на кандидати у Президенти України суттєво зросла. Згідно зі статтею 28 нового Закону України „Про вибори Президента України”, претендент міг

бути зареєстрований ЦВК як кандидат, якщо його кандидатуру підтримають своїми підписами не менше як 1 млн громадян України, які мають право голосу, в тому числі не менше як 30 тисяч громадян у кожному з 2/3 регіонів (АРК, області, міста Київ та Севастополь) України. Привертає увагу той момент, що якщо раніше збір підписів виборців територіально вимірювався виборчими округами, то на президентських виборах 1999 р. і в подальшому – регіонами України.

Суттєве збільшення кількості підписів виборців зі 100 тисяч до 1 млн не спричинило концентрації уваги виборців на основних гравцях політичного процесу. Активне використання партійних ресурсів, політтехнологічних прийомів та а-ресурсних практик забезпечило понад мільйонну підтримку виборцями 9 кандидатів – Н.Вітренко, Ю.Костенка, Л.Кучми, Є.Марчука, О.Мороза, В.Олійника, П.Симоненка, Г.Удовенка, підтримку на рівні 800–900 тис. громадян – Ю.Кармазіна, В.Кононова, В.Онопенка, О.Ржавського, півмільйонну підтримку О.Базилюка та М.Грабера. Кандидатів з двох останніх груп за рівнем передвиборчої підтримки виборців було зареєстровано кандидатами у Президенти України за рішенням Верховного суду України.

Загалом, свої підписи на підтримку претендентів на кандидатів у Президенти України поставили 23919814 громадян, серед яких ЦВК врахувала 16728962 підписи, що складає 44,61 % від усіх виборців, внесених до списків для голосування.¹⁶ Найбільшу активність виборці проявили, підтримуючи О.Ткаченка (1704744 підписи), Л.Кучму (1643486 підписів) та О.Мороза (1606313 підписів). Порівнюючи активність громадян України у першій та другій фазах передвиборчого етапу даного президентського електорального циклу, зазначимо, що здобута за допомогою фінансових важелів П.Лазаренком підтримка у першій фазі не була підтверджена під час збору підписів у підписних листах, натомість а-ресурс, використаний Л.Кучмою в обидвох фазах, діяв без збою.

Саме вибори 1999 р. оголили низку проблем та протиріч в частині участі громадян України у другій фазі електорального циклу, пов'язаних із недосконалістю виборчого законодавства. Зокрема, з 1991 р. відтворювалася правова невизначеність статусу осіб, які збирають підписи, умови їх участі у цьому процесі, отримання винагороди, конкретизація місць збору підписів

(законом фактично дозволялося збирати підписи за місцем роботи, що відкривало можливості для тиску). Незважаючи на те, що спеціальною постановою ЦВК заборонялося проводити збір підписів виборців на підприємствах, в установах і організаціях, примушувати виборця підтримувати того чи іншого претендента, платити коштами, товарами або послугами за підписи, а також перешкоджати виборцю у підтримці того чи іншого претендента,¹⁷ окремими кандидатами було використано механізм „бригад” із заповнення підписних листів. Зокрема, здійснюючи аналіз практики збирання підписів на підтримку претендента на кандидата у Президенти України, один з членів ЦВК зауважив, що в процесі перевірки підписів громадян, ЦВК іноді доводилося мати справу із „кооперативами” по збору підписів.¹⁸ За більш радикальними оцінками, в Україні сформувався та ефективно функціонував *тіньовий ринок*, на якому всі претенденти на кандидата у Президенти України могли отримати бази даних з паспортними даними громадян України. А за інформацією Всеукраїнського молодіжного об'єднання *Молодь – надія України!* була здійснена „оцінка” вартості підписів виборців за того чи іншого претендента: підпис на підтримку Г.Балашова (*За красиву Україну!*) вартував 50 копійок, О.Ржавського (*Єдина родина*) – 30 копійок, В.Онопенка (*УСДП*) – 20 копійок, Є.Марчука (*Наш президент – Євген Марчук!*) – від 50 копійок до 1 гривні, О.Ткаченка (*СелПУ*) – від 40 до 80 копійок, Г.Удовенка (*НРУ*) – 25 копійок, Ю.Костенка – від 25 до 50 копійок, М.Габера (*Патріотична партія України*) – 30 копійок, В.Кононова (*ІЗУ*) – 40 копійок, Л.Кучму – 1 гривня (або безплатно). Не звертались до монетаризації цієї форми політичної участі громадян лідери класичних для України лівих партій – О.Мороз, Н.Вітренко та П.Симоненко.¹⁹

Зважаючи на те, що збільшення необхідної кількості підписів виборців на підтримку кандидата у Президенти України не виконало своєї функції політичної концентрації на виборах 2004 р., які знову відбувалися за новим виборчим законом, кандидати повинні були зібрати не менше як 500 тис. підписів виборців, які мають право голосу, в тому числі не менше як по 20 тис. підписів у кожному з 2/3 регіонів (АРК, області, міста Київ та Севастополь) України (додаток 2.1). Дані, наведені у додатку 2.1, дозволяють зробити наступні висновки. По-перше, громадяни України більше готові підтримувати відомих публічних політиків, які на той момент є

політично активними як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні (В.Ющенко, В.Янукович, О.Омельченко). По-друге, фаза збору підписів засвідчила, що українські виборці схильні піддаватися впливам відверто популістських гасел (Л.Черновецький). По-третє, політичні партії, які стали суб'єктами виборчого процесу, окрім ПР і СПУ та *Української партії Єдність*, зупинилися в зборі підписів на рівні, який би гарантував подальшу участь у виборчій боротьбі.

У наступній фазі передвиборчого етапу електорального циклу українським законодавством передбачені доволі широкі можливості для політичної участі громадян. Їх спектр визначається можливостями брати участь у роботі виборчих комісій, передвиборчих штабів, в агітаційних кампаніях, здійсненні офіційного спостереження за процесом підготовки виборів, участі та формування виборчих фондів кандидатів у Президенти України. Остання форма політичної участі є, на нашу думку, найбільш автономною, тому пропонуємо проаналізувати на її прикладі специфіку політичної участі громадян у завершальній фазі передвиборчого етапу.

Вже на перших президентських виборах 1991 р. передбачалося, що виборчі фонди кандидатів можуть формуватися в тому числі і шляхом добровільних пожертвувань, які надавалися підприємствами, установами, організаціями, громадськими об'єднаннями та окремими громадянами. Розмір добровільних пожертвувань визначався спеціальною постановою ВРУ, відповідно до якої максимальний розмір пожертвувань на одного кандидата в Президенти не міг перевищувати 150 тис. карбованців, а максимальний розмір окремого добровільного пожертвування міг становити: від юридичної особи – до 25 тис. карбованців, фізичної особи – до 5 тис. карбованців. За рахунок державного бюджету на одного кандидата виділялося 75 тис. карбованців.²⁰ У наступних електоральних циклах основним принципом формування виборчих фондів кандидатів стала норма, відповідно до якої виборчий фонд кандидата на пост Президента України міг формуватися за рахунок його власних коштів, коштів партії (партій, що входять до виборчого блоку), які висунули кандидата, а також добровільних внесків фізичних осіб. Добровільний внесок фізичної особи до виборчого фонду одного кандидата на пост Президента України на виборах 1994 р. не міг перевищувати 100 мінімальних заробітних плат (стаття 33), у 1999 р. – 25 (стаття 43). Заборонялося робити добровільні внески до виборчого фонду

іноземцям, особам без громадянства та анонімним жертводавцям (без зазначення в платіжному документі відомостей, передбачених частиною п'ятою цієї статті).

Фінансова підтримка кандидатів окремими громадянами України набула масового поширення тільки під час виборчої кампанії 1999 р. Найбільша сума надійшла на рахунок Л.Кучми (1144956,99 грн), тоді як на рахунок найближчого до нього О.Ткаченка, який зняв свою кандидатуру напередодні другого туру, надійшло 664349,39 грн, з яких 35182,35 грн – з порушенням закону.²¹ Структура отриманих кандидатами коштів також суттєво відрізняється між собою. У структурі особистого фонду Л.Кучми питома вага внесків громадян становила 77 % від загальної суми, Ю.Кармазіна та В.Олійника – 100 %, О.Мороза – 99,5 %, Ю.Костенка – 98,4 %, Г.Удовенка – 98,3 %, В.Кононова – 96,8 %. Мінімальну фінансову підтримку громадянами було здійснено стосовно Н.Вітренко (0,3 % від загальної суми внесків, Є.Марчука (9,2 %), В.Онопенка (11,1 %), П.Симоненка (13,3 %) ²², які виявилися лідерами за показниками фінансових надходжень від юридичних осіб, у тому числі й політичних партій, що висунули їх кандидатами на пост Президента України.

У передвиборчій кампанії 2004 р., порівняно з 1999 р., обсяги фінансової підтримки кандидатів з боку окремих громадян суттєво зменшилися і становили 36,74 % від загального обсягу виборчих фондів усіх кандидатів у Президенти разом (у 1999 р. цей показник дорівнював 60,55 %). Найбільше добровільними внесками громадяни підтримали В.Ющенко (17302280,20 грн), що дорівнювало 100 % загальних надходжень до виборчого фонду, оскільки цей кандидат використав механізм самовисунення, й відповідно не міг розраховувати на кошти будь-якої політичної партії, і загалом було найбільшою сумою загальних надходжень до виборчого фонду кандидата серед усіх 22 кандидатів на пост Президента України. Його основний суперник – В.Янукович, висунутий ПР, отримав 8076239,14 грн добровільних внесків фізичних осіб, що становило 48,57 % від загальної суми виборчого фонду (16626239,14 грн).²³ Щодо активності громадян по фінансуванню виборчих кампаній інших кандидатів на пост Президента України, то не надходило жодних добровільних внесків на рахунки виборчих фондів О.Базилюка, М.Грабера, Р.Козака, С.Комісаренка, В.Кононова, В.Кривобокова, Г.Черниша, О.Яковенка; 1105425,00 грн надійшло від фізичних осіб

на рахунок виборчого фонду Ю.Збітнева; на рахунках виборчих фондів інших кандидатів добровільні внески громадян не перевищували мільйона гривень, їх суми коливалися від кількох сотень гривень (у О.Ржавського) до близько 700 тис. грн (у Б.Бойка та Д.Корчинського).

Аналіз використання громадянами України основних форм участі у передвиборчому етапі електорального циклу засвідчив, що основними чинниками, які впливають на них, є чинники мобілізаційного характеру, спосіб використання та форма яких залежать від застосування претендентами механізму висунення. Специфікою передвиборчого етапу є й те, що саме характер його перебігу, публічність політичної конкуренції, відкритість передвиборчого процесу для громадян утворюють ґрунт для формування усвідомленого електорального вибору, який неможливо здійснити без звернення до передвиборчих програм кандидатів у Президенти України.

2.2. Передвиборчі програми як чинники формування мотивації електорального вибору на виборах Президента України

Електоральний вибір громадян України визначається багатьма чинниками соціально-економічного, ідеологічного та інституційного характеру. Серед останніх найбільш вагомими є передвиборчі програми кандидатів, які актуалізують коло проблем політичного розвитку країни у короткостроковій перспективі, прогнозують суть політичного курсу у внутрішній та зовнішній політиці. Незважаючи на те, що досвід президентських передвиборчих кампаній більшості країн світу засвідчує, що політичні платформи кандидатів багато в чому схожі й умовно відрізняються хіба що біографіями кандидатів і нюансами політичних позицій, відомих до початку виборів, саме передвиборчі гасла кандидатів у Президенти дозволяють виборцям розставити певні акценти та сформувані для себе уявну модель політичного розвитку, реалізовану політиком у разі перемоги. З метою визначення впливу передвиборчих програм на характер електоральної участі громадян використовуватимемо моделі конвергенції, дивергенції та індиферентності, сформульовані в межах раціональної парадигми. Зауважимо, що Я.Бадж, автор моделі індиферентності серед семи проблемних полів, які визначають структуру передвиборчої програми, міжнародні відносини характеризує

як основний компонент, за яким йдуть свобода і демократія, урядування, економіка, добробут і якість життя, структура суспільства, соціальні групи.²⁴ Ми пропонуємо розглянути передвиборчі програми як чинник електорального вибору на прикладі актуалізації євроінтеграційних перспектив України, звертаючись до порівняння передвиборчих програм кандидатів у Президенти із особливостями динаміки зовнішньополітичних орієнтацій громадян України.

Євроінтеграційні прагнення нашої держави були зафіксовані вже у *Декларації про державний суверенітет України*, де чітко вказувалося на потребу безпосередньої участі України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Проте відсутність у передвиборчих програмах кандидатів на пост Президента України у 1991 р. євроінтеграційної риторики фактично вивела цю проблему з обговорення в українському суспільстві. Тільки у передвиборчій програмі В.Чорновола, яка була структурована відповідно до усіх принципів передвиборчої боротьби, чітко зазначалося, що для України у сфері національної безпеки гарантом повинна стати її участь у системі загальноєвропейської колективної безпеки, а у сфері міжнародної політики головним завданням Президента України поряд із забезпеченням дружніх взаємин зі всіма державами колишнього СРСР має стати активна участь України у творенні загальноєвропейської політики миру і співробітництва. Незважаючи на те, що значна частина населення, яка прагнула незалежності України і сприймала її як звільнення, усамостійнення, і на той час не була готова до розмов про нові союзи, В.Чорновіл основним принципом становлення зовнішньої політики незалежної України проголошував гасло *Із імперії – у спільну Європу!*²⁵ Усі решта кандидатів – В.Гриньов, Л.Кравчук, Л.Лук'яненко, Л.Табурянський, О.Ткаченко та І.Юхновський – будували свої програмні принципи довкола зрозумілих і актуальних для виборців проблем, пов'язаних із підтвердженням Акту проголошення незалежності України соціально-економічними трансформаціями в українському суспільстві та перспективами і характером відносин з Росією.

Поступово, із становленням незалежної України, український політикум визначив правове підґрунтя державної політики країни в сфері євроінтеграції – 2 липня 1993 р. ВРУ схвалила *Основні напрями зовнішньої політики України*, в яких декларувався курс на повномасштабну інтеграцію нашої держави до європейських

структур. У тому ж році ініціативний центр формування євроінтеграційної стратегії України переміщується зі стін ВРУ до президентської гілки влади. Проте, внутрішньополітичний контекст позачергових президентських виборів 1994 р. не надав можливості основним суперникам у боротьбі за президентське крісло – Л.Кравчуку та Л.Кучмі – актуалізувати все коло зовнішньополітичних проблем, перед розв'язанням яких опинилася Україна. Відповідно, і передвиборчі програми лідерів президентських перегонів достатньо сухо декларували суть зовнішньополітичного курсу, що проводитиметься ними в разі перемоги. Л.Кравчук зауважив, що своєю політикою сприятиме розвитку СНД, встановленню рівноправних відносин з усіма країнами, перш за все з Росією.²⁶ Подібно до нього, пріоритетним напрямком зовнішньої політики України Л.Кучма декларував „відновлення взаємовигідних господарських зв'язків з Росією та країнами колишнього СРСР, водночас із подальшим налагодженням таких зв'язків із країнами Західної Європи та США” і визначав як основну потребу для України „не посередницьку гру між країнами Європи і Росією, а роль провідника та інтегруючого елемента центрі євразійського регіону”, що виведе її у ряд заможних і цивілізованих країн.²⁷ Загалом ці положення передвиборчих програм відповідали суті настроїв громадян України в частині зовнішньополітичного курсу нашої держави. Адже 40,5 % були налаштовані на розширення зв'язків з країнами СНД, 17,6 % вважали, що першочерговим повинен стати курс на розвиток відносин переважно з Росією, і тільки 13,4 % були переконані, що насамперед слід встановлювати зв'язки з розвиненими країнами Заходу.²⁸ Водночас, поява *зовнішньополітичної частини* у передвиборчих програмах кандидатів на пост Президента України засвідчила, що цей аспект політичної реальності згодом може бути виведений за межі відносин з СНД і Росією та перетворений на самостійний чинник електоральної участі громадян.

До початку виборчої кампанії 1999 р. в Україні вже відбулася постановка основних питань у межах євроінтеграційного дискурсу, зокрема, міністр закордонних справ Б.Тарасюк наголосив, що прагнення України інтегруватися в об'єднану Європу „ґрунтується на відродженні української національної та європейської ідентичності”.²⁹ Однак чинний тоді Президент Л.Кучма у своїй передвиборчій програмі уникнув навіть натяку на євроінтеграційні перспективи України,

декларуючи „позаблоковість і стабільне партнерство з усіма демократичними країнами світу”.³⁰ На думку О.Дергачова, Л.Кучма свідомо проігнорував залежність України, що зростає від Росії і Заходу, втрату позицій у міжнародному поділі праці, відставання від загальноєвропейських процесів.³¹

Загалом, переважна більшість кандидатів на пост Президента України достатньо обережно обговорювали свої майбутні кроки щодо євроінтеграційного вектора зовнішньополітичного курсу України. Тільки окремі кандидати, із вже відомими виборцям позиціями з даної проблеми, наважилися задекларувати у передвиборчих програмах власне ставлення до перспектив та потреби євроінтеграції України. О.Мороз фактично заперечив потребу України у вступі до ЄС, оскільки наголосив на необхідності „відновити дружні відносини з усіма країнами, особливо з найближчими сусідами: перш за все Росією, а також Білоруссю, іншими країнами СНД, зміцнювати слов’янську солідарність, єдність народів України”.³² Достатньо суперечливою видається позиція лідера українських комуністів П.Симоненка, який у передвиборчій програмі підкреслював, що „ми наполегливо діятимемо в напрямі створення Союзу суверенних держав братніх народів на взаємовигідних договірних засадах”,³³ не заперечуючи можливості вступу України до світових та європейських об’єднань, за винятком НАТО. Зазначимо, що з часом євроінтеграційна позиція П.Симоненка набула яскравого євроскептичного забарвлення. На його думку, *європейський вибір України* є терміном „суто декларативним і у значній мірі кон’юнктурним гаслом, висунутим владою для того, щоб здобути прихильність Заходу”.³⁴ Найбільш чітко євроінтеграційна потреба українського суспільства окреслюється у передвиборчій програмі кандидатів правого спектра українського політикуму, зокрема Ю.Костенка, який підкреслює, що в разі його перемоги „буде реалізовуватися політика інтеграції України в європейські та північноатлантичні структури, включаючи Європейський Союз і Організацію Північноатлантичного договору”,³⁵ побудови рівноправних та взаємовигідних відносин з Росією.

Незважаючи на те, що зовнішньополітичний компонент програми належить до базових елементів передвиборчої позиції кандидата у Президенти України, численні соціологічні дослідження 1999 р. засвідчили, що виборці більше схильні зважати на її ситуативні елементи – певні обіцянки, тактичні плани, пов’язані із

розв'язанням нагальних проблем.³⁶ До того ж, передвиборна програма як мотив підтримки кандидата у 1999 р. визначалася 32 % виборців і посідала друге місце у рейтингу мотивів після позиції „виражає інтереси таких людей як я” (40 %). Найбільш значимою програмою кандидата у Президенти була для соціально зрілої вікової категорії громадян України від 30 до 54 років (33 %).³⁷

На нашу думку, поряд з активним використанням а-ресурсу, розмита зовнішньополітична складова передвиборчої програми Л.Кучми сприяла його перемозі у виборчих перегонах. Свідченням схвального ставлення українського суспільства до *невизначеної багатовекторності* було те, що в лютому 2000 р. 72 % громадян вважали, що зовнішньополітичний курс України повинен бути активним та конструктивним у всіх напрямках, хоча водночас 67 % були впевнені, що Україна повинна вступати до ЄС.³⁸

Однак, вже у своїй інавгураційній промові Л.Кучма поставив стратегічну мету вступу України до ЄС, відновлення репутації країни в Раді Європи, формування стратегічного партнерства у трьох напрямках – європейському, американському, російському. І тільки з червня 2002 р. євроінтеграційна риторика стає для Л.Кучми однією з найбільш улюблених тем формування порядку денного міжвиборчого політичного дискурсу.³⁹ Спочатку, на нашу думку, це було спробою відволікти увагу громадян від внутрішньополітичних проблем, зокрема президентського варіанту політичної реформи та лонгітюдних протестних акцій (*Україна без Кучми!, Повстань, Україно!*), зорганізованих опозицією. Поступово мотивація актуалізації євроінтеграційних питань почала визначатися і спробами підвищити невисокі рейтинги влади, окреслюючи популярні серед громадян перспективи розв'язання зовнішньополітичних проблем. До певної міри це вдалося зробити. Опитування в липні 2002 р. зафіксували, що 25 % громадян України знали, що Л.Кучма у посланні до Верховної Ради України 18 червня 2002 р. головним завданням нашої держави визначив її вступ у ЄС до 2011 р., 36 % володіли з цього приводу певною інформацією.⁴⁰ Проте, цілком схвально до ідеї євроінтеграції ставилося тільки 30,4 % громадян, у цілому схвально – 31,5 %, в цілому не схвально – 11,8 %, цілком не схвально – 5,6 %, байдуже ставлення характеризує орієнтації 20,7 % громадян.⁴¹

Наведені вище дані у поєднанні з характером євроінтеграційного дискурсу у перших трьох президентських електоральних циклах

дозволяють припустити, що рівень поінформованості громадян України про принципи і напрямки діяльності ЄС є доволі низьким. На користь припущення свідчить те, що у листопаді 2003 р. тільки 43,5 % громадян України знали, що найвищим законодавчим органом ЄС є Європарламент; 31,8 % – що головним виконавчим органом ЄС є Єврокомісія; 30,3 % – що головним фінансовим органом Єврозони є Європейський центральний банк.⁴² На цьому фоні логічним видається крок Л.Кучми щодо підписання Указу Президента України від 13 грудня 2003 р. № 1433/2003, яким затверджувалася „Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004–2007 рр.”.

Слід зазначити, що оцінка бажаності вступу України до ЄС здійснювалася громадянами насамперед з позицій соціально-економічних стандартів розвитку. Переважно мешканці великих міст підкреслювали, що слід прагнути формувати у нашій державі саме такий тип економічного розвитку, який характеризує розвинені країни ЄС (54 %). Це приведе до підвищення життєвого рівня людей (35 %), сприятиме вільному виїзду громадян за межі України (35 %), розвитку української економіки (29 %), забезпечить рух країни у напрямі сучасної європейської цивілізації (24 %). Незважаючи на те, що 64 % громадян, які проживають у великих містах, вважали бажаним для України європейський тип демократії, вони не змогли конкретизувати позитивні аспекти євроінтеграційних процесів у сфері внутрішньополітичних відносин.⁴³

Отже, напередодні президентських виборів 2004 р. євроінтеграційний дискурс був позначений певною специфікою: по-перше, основним суб'єктом дискурсу позиціонувалася українська еліта, яка вела євроінтеграційний монолог; по-друге, євроінтеграційна перспектива сприймалася громадянами виключно як економічний проект влади; по-третє, авторитарне правління Л.Кучми підтримувало і транслувало серед громадян ідею саме економічних переваг євроінтеграції, залишаючи поза увагою політичні моменти, зокрема багатий досвід використання діалогових форм політичної участі громадянами європейських демократій у міжвиборчий період, розмаїття каналів і структур входу до політичної системи тощо.

У передвиборчих програмах кандидатів у Президенти України на виборах 2004 р. рейтинг пропозицій розв'язання зовнішньополітичних проблем також був недостатньо високим. Зокрема, у 26,95 %

програм кандидатів окреслювалися перспективи вирішення проблеми виведення миротворчого контингенту України з Іраку (12 місце у рейтингу проблем з 30 можливих), у 23,1 % програм проголошується курс на встановлення рівноправних відносин з ЄС та/або Росією (15 місце у рейтингу проблем), у 15,4 % декларується неприпустимість вступу до НАТО та потреба інтеграції з Росією, в тому числі шляхом входження до ЄП (24-25 місця у рейтингу проблем), і тільки у 7,7 % прямо вказується на потребу інтеграції України до ЄС (29 місце у рейтингу проблем).⁴⁴ Зазначимо, що остання ідея була включена до програми явними аутсайдерами і технічними кандидатами – М.Грабером та А.Кінахом, тоді як основні гравці передвиборчої гонки – В.Ющенко та В.Янукович обрали більш помірковані варіанти окреслення перспектив євроінтеграції України, формулюючи цю ідею в контексті дотримання національних інтересів.

Зокрема, у програмі В.Ющенка, в частині плану дій на посту Президента „Десять кроків назустріч людям”, зазначається, що „зовнішня політика України буде чесною, прозорою і послідовною, економічно вигідною. Ми будемо оцінювати її успіхи не за кількістю візитів, заяв і декларацій. Головне для нас – це обсяги залучених в Україну інвестицій, просування вітчизняних товарів на міжнародні ринки, захист прав громадян України за кордоном. Відносини з Росією будуть взаємовигідними, дружніми і стабільними. Наші партнери, як на Сході, так і на Заході побачать іншу Україну – міцну, надійну, яка дотримується зобов’язань і водночас здатна захистити свої національні інтереси”⁴⁵. Подібну риторичку використав і В.Янукович, який підкреслював, що зовнішня політика, участь України у світових та регіональних інтеграційних процесах, євроінтеграційний поступ, співробітництво з Російською Федерацією та іншими державами, які є нашими традиційними партнерами, будуть поглиблені, підпорядковані національним інтересам, зміцненню нашої держави.⁴⁶ Це свідчить, що В.Ющенко та його основний супротивник розуміли, що до євроінтеграційного дискурсу насамперед долучені різні сегменти політичної еліти України, тоді як більшість громадян сприймають його лишень у контексті взаємин з Росією.

Ставши Президентом України, В.Ющенко сміливіше почав декларувати власну євроінтеграційну позицію. У традиційній щорічній доповіді „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005

році” він підкреслив, що сьогодні увесь комплекс відносин Україна – ЄС є стрижнем стратегії економічного та соціального розвитку нашої держави: „Нині саме меті європейської інтеграції України підпорядковані інституційні перетворення, вся політика внутрішніх реформ”.⁴⁷ Основним стимулом здійснення реформ в Україні було визначено об’єднання зусиль неурядових громадських організацій і органів державної влади, які повинні ґрунтуватися на ідеї європейських цінностей. Підкреслимо, що В.Ющенко, порівняно зі своїми попередниками, найбільш голосно заявив про потребу формування серед українських громадян позаінституційної підтримки ідеї євроінтеграції.⁴⁸

Одразу після *помаранчевої революції* оцінки зовнішньої політики нової влади були доволі високими, проте поступово громадяни стають більш стриманими у своїх позитивних судженнях, однак показники підтримки вступу України до ЄС залишаються стабільно високими (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Якою мірою зовнішня політика нового керівництва України забезпечує реалізацію курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію, %

Варіант оцінки	Квітень 2005 р.	Грудень 2005 р.
Дуже погано	1,7	5,2
Досить погано	8,0	10,7
Не погано і не добре	26,1	27,4
Добре	28,8	21,0
Дуже добре	13,0	12,4
Важко відповісти	22,4	23,3

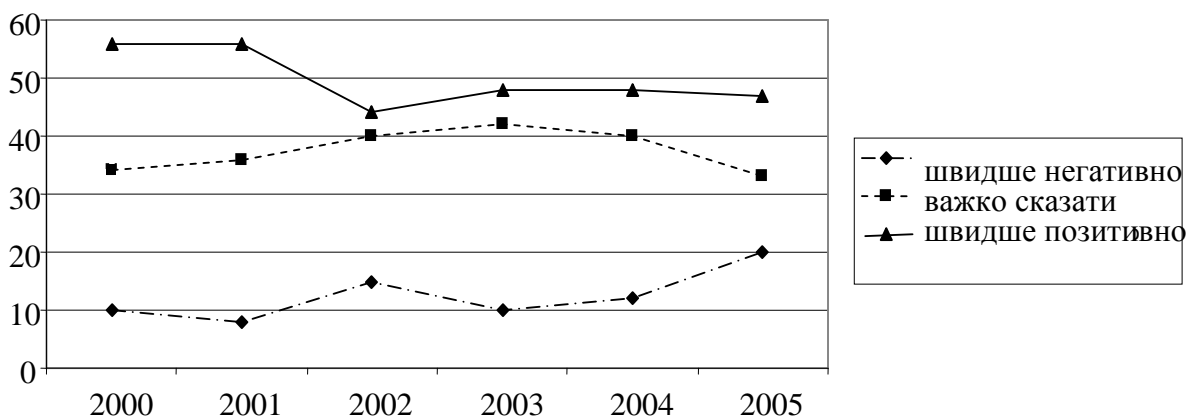
Джерело: Нова влада: суспільні оцінки та очікування // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 12. – С. 93.

Зниження схвального ставлення до євроінтеграційної політики багато в чому пояснюється зниженням рівня довіри громадян до влади в цілому та поверненням до реалістичної оцінки перспектив євроінтеграційних прагнень України. На початку

третього етапу президентського електорального циклу 2004 – 2009 рр. більшість громадян вважали, що основними перешкодами на шляху вступу України до ЄС є рівень економічного розвитку країни, зокрема, низький рівень життя людей (50 %) та недостатній економічний розвиток України (50 %). Порівняно з подібним етапом електорального циклу 1999 – 2004 рр., другорядними перешкодами вважаються недостатній розвиток демократії (30 % у травні 2004 р. і 19 % у лютому 2005 р.) та позиція західних країн – членів ЄС, зумовлена перебігом внутрішньополітичного процесу в Україні (31 % у травні 2004 р. і 9 % у лютому 2005 р.).⁴⁹

Зауважимо, що починаючи з 2002 р. в українському суспільстві однаково швидко поширюються схвальні та заперечувальні оцінки потреби вступу України до ЄС (рис. 2.1). Активна оцінка переваг і недоліків вступу до ЄС розпочалася після затвердження „Державної програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004–2007 рр.”. Її впровадження спонукало громадян до самооцінки знань про ЄС. У 2005 р. близько 38 % з них вважали, що знали достатньо про Європейський Союз, щоб вирішувати, чи потрібно Україні вступати до нього, 47 % визначили обсяг власних знань недостатніми, майже 15 % не змогли визначити рівень обізнаності із принципами функціонування ЄС.

Рис. 2.1. Динаміка ставлення громадян до вступу України в Європейський Союз

Джерело: Ставлення громадян до зовнішньополітичних орієнтацій України // Оперативно-аналітичний відділ НІСД. – <http://niss.gov.ua/Monitor/Monitor11/01.htm> Дата перегляду 14.05.2006.

На фоні тенденцій, окреслених на рисунку 2.1, експерти більш схильні вважати, що вступ України до ЄС відповідає національним інтересам України. Такої позиції у січні 2005 р. дотримувалися 72,2 % осіб, причетних до аналізу, планування, експертизи зовнішньої та безпекової політики України, прийняття політичних рішень.⁵⁰ Зазначимо, що євроінтеграційний дискурс сформував стійке відтворення євроскептичних і єврооптимістичних орієнтацій громадян на регіональному рівні (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу?, %

Варіант відповіді	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна в цілому
Так	64,6	45,9	23,9	29,6	40,7
Ні	13,7	25,8	54,5	45,0	34,2
Важко відповісти	21,4	28,3	21,6	25,4	25,1

Джерело: Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006 // Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії-2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу. – К.: Центр Разумкова, 2006. – С. 9.

Як свідчать дані таблиці 2.4, зміст євроінтеграційного дискурсу політичної еліти України є найбільш близьким для громадян, що проживають на Заході нашої країни, тому на цій території він може використовуватися як чинник електорального вибору. Мешканці Південного регіону найменше зорієнтовані на схвальне сприйняття ідеї вступу України до ЄС, відповідно, їм буде більш близькою риторика тих передвиборчих програм, де ця проблема не визначається як першочергова. Спільним для всієї України є майже однакова кількість громадян, які не можуть визначитися, чи потрібно Україні прагнути до членства в ЄС. Це є позитивним моментом, оскільки, здійснюючи у міжвиборчий період вплив на тих громадян, що коливаються, можна зменшити частку противників євроінтеграції на Півдні та сформувати домінуючу більшість прихильників на Заході України. На нашу думку, можна говорити про два механізми

формування єврооптимістичних орієнтацій. По-перше, стабілізація системи соціально-економічних відносин, зокрема в частині наближення до європейських стандартів вартості робочої сили; по-друге, проведення роз'яснювальної роботи серед громадян та формування орієнтацій на свідому участь у процесах політичного управління, що ґрунтуються не на епізодичній, а на постійній зацікавленості.

У соціальному плані, в Україні можна виокремити декілька груп громадян як серед прихильників, так і серед противників процесу євроінтеграції. До прихильників ідеї вступу України до ЄС належать, по-перше, громадяни молодшої та середньої вікових груп, які мають вищу освіту, є конкурентоспроможними на внутрішньому та європейському ринках праці, мають потужні кар'єрні амбіції; по-друге, представники ділових кіл, що є потенційними суб'єктами міжнародних економічних відносин; по-третє, експерти в сфері економічних, політичних, міжнародних відносин, духовна, культурна еліта України. Серед противників втягнення України в євроінтеграційні процеси найбільш потужною є група суто політичних противників євроінтеграції, „які стоять в опозиції до сьогоденної української влади, і тому автоматично вдаються до критики її зовнішньополітичної стратегії”.⁵¹

Позитивний характер євроінтеграційного дискурсу української еліти підтвердився під час парламентських виборів 2006 р. Зокрема, опитування політичних партій та блоків – суб'єктів виборчого процесу – підтвердило, що майже всі потенційні переможці виборів – *Блок Костенка і Плюща, Блок Литвина, Блок Наша Україна, Блок Не так!, БЮТ, Пора-ПРП, СПУ* – вказали на потребу прискорення євроінтеграції України до ЄС. Вагалися з відповіддю комуністи, не надали будь-якої відповіді у ПР та Блоку Наталії Вітренко *Народна опозиція*.⁵² Загалом же, стиль євроінтеграційного дискурсу став більш жорстким, що на фоні збереження тенденцій в оцінках громадянами курсу на євроінтеграцію є підтвердженням виключення останніх з процесу обговорення суспільно-політичних проблем.

Для того, щоб євроінтеграційний дискурс української еліти перетворився на загальнонаціональний і став чинником електорального вибору громадян нашої держави, слід наполегливо підвищувати компетентність останніх не тільки у частині визначення перспектив вступу України до ЄС, а й щодо збільшення можливостей їх впливу на процес ухвалення політичних рішень.

Ще у 2003 р. за ініціативою комітету ВРУ з питань європейської інтеграції, Центру європейського та порівняльного права, Міністерства освіти та науки було ініційовано запровадження у середніх навчальних закладах спецкурсу „Європейський вибір України”.⁵³ Проте, на нашу думку, жоден спецкурс не здатен вирішити проблему, якщо система освіти та навчальний процес не наближені до тих вимог, які ставить перед громадянами України її європейський вибір. Більш ефективним механізмом формування євроінтеграційних орієнтацій політичного характеру є долучення до діяльності громадських, неурядових організацій, дослідницьких центрів.

Сьогодні в Україні діє 57 аналітично-дослідницьких організацій, які займаються питаннями європейської інтеграції. Найбільш потужним серед них є *Фонд Відродження*, який, починаючи з 2005 р., більшу увагу звертає на фінансову підтримку проектів, пов'язаних із формуванням позаінституційного поля підтримки євроінтеграції. Зокрема, сьогодні діють проекти, що охоплюють як загальнодержавний рівень – „Формування європейської свідомості шляхом проведення рольових ігор у ВНЗ України” (Інноваційний центр з міжнародних освітніх програм *ІНКОС*), так і регіональний – „На шляху подолання стереотипів щодо євроінтеграції України серед населення АР Крим” (Сімферопольська міська ГО *Регіональне ресурсне агентство Крим-перспектива*). Останній до певної міри спрямований на формування стійких євроінтеграційних орієнтацій у громадян, які були б здатні орієнтуватися у суті євроінтеграційного дискурсу та використовувати його як чинник електоральної участі.

Отже, в сучасному передвиборчому дискурсі проблема євроінтеграції України корелюється з питанням остаточного визначення формату відносин з Росією та опосередковано стосується питань, пов'язаних із вступом нашої країни до НАТО. Без сумніву, система міжнародних відносин є багатовимірним явищем, проте, на нашу думку, усамостійнення кожного з трьох названих напрямків зовнішньої політики перетворюють проблему євроінтеграції на чинник електорального вибору громадян України, на принцип політичної участі у міжвиборчий період, коли формуються параметри політичного діалогу між владою та громадянами. У цьому процесі основними структурами входу до дискурсивного поля української політики є політичні партії та громадські організації, які повинні послідовно та шляхом координації зусиль співпрацювати з владним

сегментом української еліти, щоб забезпечити краще розуміння простими громадянами мети та специфіки євроінтеграційного процесу. Це дозволить політичній еліті більш кардинально і рішуче визначати власні позиції щодо зовнішньополітичних переваг у передвиборчих програмах і, відповідно, бути маркером, який сприятиме виборцям швидше встановлювати власні ідентичності.

Аналіз передвиборчих програм кандидатів на пост Президента України, сформульованих та представлених на президентських виборах 1994, 1999 та 2004 рр., засвідчив, що уникнення чіткої постановки євроінтеграційних питань лідерами виборчих перегонів відбувалося на фоні актуалізації Копенгагенських критеріїв прийому нових членів до ЄС. Адже майже всі вони декларували потребу стабілізації в Україні політичних інститутів, здатних забезпечити демократію та права людини в Україні, орієнтацію на формування системи ринкових економічних відносин тощо.

Передвиборчі програми всіх кандидатів у Президенти України за період 1991 – 2004 рр. будувалися на принципах моделі конвергенції, коли позиції кандидатів розташовуються навколо центру переваг медіанних виборців. Проте, в процесі передвиборчого етапу кандидати трансформували програмні положення відповідно до моделі індивідуальності, коли основними суперниками актуалізуються різні аспекти програми, в тому числі і її зовнішньополітичний компонент, що призводить до суспільного обговорення різних за суттю проблем і неможливості для виборців порівняти позиції кандидатів з одного і того ж питання. Причиною цього є насамперед те, що електоральне ядро основних суперників на президентських виборах в Україні трансформаційного періоду утворюється з представників усіх без винятку соціально-демографічних груп. Ця обставина спонукає подальше дослідження проблеми формування електоральної моделі політичної участі громадян України здійснювати, звертаючись до більш докладного висвітлення процесу формування та результату електорального вибору громадян.

2.3. Еволюція змісту електорального вибору на президентських виборах у незалежній Україні

Електоральна участь громадян визначається багатьма обставинами, які формують установки – „фактори сприйняття дійсності і самооцінки,

мислення і діяльності громадян, що характеризують їх взаємовідносини з інститутами політичної системи і політичними лідерами, а також відображають суб'єктивну готовність громадянина до сприйняття тих чи інших життєвих орієнтирів, цілей, цінностей, норм і стереотипів участі, мовних формул, гасел тощо⁵⁴. Всі установки пов'язані між собою системою *лійки причинності*, вихідним моментом якої є рівень соціально-економічних умов розвитку українського суспільства, що може бути проаналізований через ставлення громадян до трансформаційних перетворень у сфері економічних відносин.

Наведені у додатку 1 дані свідчать, що у більшості громадян України домінує пасивна життєва позиція, орієнтована на державний патерналізм, який стає основою формування завищених очікувань стосовно владних структур. Водночас, значна частина громадян України оперує змішаним типом орієнтацій стосовно ринкових відносин, а співвідношення прихильників головним чином ринкової або планової системи економічних відносин приблизно однакова. Позиція противників ринкових реформ зумовлюється ностальгією по радянському минулому, забезпеченому матеріальному мінімуму та впевненості у майбутньому і оформилася як установка на безпеку, стабільність, захищеність від ризиків, створених змінами. Загалом громадяни України оцінюють ринкові або планові економічні відносини не тільки як соціально-економічні явища, а надають їм ідеологічного забарвлення, особливості якого можуть бути досліджені шляхом звернення до аналізу процесу їх партійної ідентифікації, що достатньою мірою відтворює формування ціннісних орієнтацій у вузлові моменти циклічних політичних процесів – під час виборів.

Особливості процесу формування партійних ідентичностей стають відчутно помітними вже під час перебігу перших посттоталітарних виборів, що традиційно мають надто специфічний набір характеристик, нетипових для подальших виборчих кампаній. Ці вибори, як правило, не визначають майбутнього дизайну та інституційного профілю політичної системи, проте завжди вказують магістральний напрямок розвитку партійної системи та її політико-ідеологічне насичення. На перших демократичних виборах 1991 р. ідеологічні ідентичності виборців домінували над партійними, оскільки основним питанням, яке розв'язувалося за їх допомогою, було питання національного суверенітету, зміни політичного режиму, визначення вектора суспільно-політичного розвитку, ставлення до політичного минулого.

На початковому етапі постсоціалістичних трансформацій визначальними особливостями формування партійних ідентичностей населення України було, по-перше, те, що на відміну від більшості посткомуністичних країн ЦСЄ, на території нашої держави не було створено партій з ретроспективною ідеологією, зокрема таких, що оголосили себе нащадками партій періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. По-друге, в умовах кризового перебігу політичного процесу, інтенсивної руйнації звичної системи соціально-економічних відносин політична ідентифікація відбувалася від протилежного, коли громадяни швидше усвідомлювали, з ким вони себе категорично не ідентифікують, ніж відчували позитивну партійну ідентичність. Наприклад, у 1986 р. своє членство у КП УРСР припинили 234 особи, 1987 р. – 380, 1988 р. – 1862, 1990 р. – 250 951 особа. До того ж, значна частина членів партії поривала з нею без написання заяви: станом на жовтень 1990 р. шляхом несплати партійних внесків з партії вийшло 248,3 тис. комуністів.⁵⁵ Як правило, ці громадяни чітко усвідомлювали власні негативні партійні ідентичності, проте не могли чітко визначитися з ідеологією партійної сили, яку мають наміри підтримувати. По-третє, політична криза сприяла появі актуальної (ситуативної) ідентичності, яка формувалася безпосередньо у процесі політичних дій та ґрунтувалася на особистості політичного лідера. Наслідком окреслених вище особливостей стало не накладання ідеологічних ідентичностей на партійні, що сприяє інкорпорації громадян у партійні структури, а підміна партійних ідентичностей ідеологічними. Трансляції цієї підміни від одного електорального циклу до іншого на інституційному рівні, поруч із риторикою українського політичного істеблішменту, сприяло й те, що основне питання політичного розвитку України впродовж 1991 – 1994 рр. розв'язувалося в ідеологічній площині *комунізм – антикомунізм*.

На початковому етапі постсоціалістичних перетворень прихильників лівої ідеології в Україні було тільки близько 8 % (комуністичної – 3 %, соціалістичної – 5 %), що пояснюється заборонаю діяльності компартії та сподіваннями на швидкі позитивні перетворення як у політичній, так і в економічній сфері, які здійснюватимуться на новому ідеологічному підґрунті. Проте вже у 1994 р. кількість прихильників лівих ідеологем зростає до 22 % (10 % припадає на частку комуністичної ідеології, 11 % –

соціалістичної). Водночас, якщо у 1992 р. тільки 33 % громадян України не могли визначити власних ідеологічних ідентичностей, то у 1994 р., в рік позачергових президентських виборів, цей показник зростає до 45,5 %. Його структура позначена двома вимірами – „ще остаточно не визначив своєї позиції” (17,9 %) та „я не розуміюся на цих течіях” (27,6 %).⁵⁶ Паралельно фіксується суттєва деформація ідеологічних ідентичностей, коли „більша частина населення визначає себе прихильниками „лівих” ідеологій – комуністичної або соціалістичної і не ототожнює себе з різновидами центристської або правої”⁵⁷. Отже, початок перебігу процесу формування партійних ідентичностей громадян України підтвердив, що партійна/ідеологічна ідентичність є феноменом, який формується впродовж тривалого часу, тому говорити про стійкий характер політико-ідеологічних переваг у першому президентському електоральному циклі не варто. Мотиви електоральної участі переважної більшості громадян України були іншими – вони голосували перспективно, сподіваючись згодом конвертувати власні політичні ресурси в економічній площині суспільних відносин.

Згодом, коли ідеологічний варіант сприйняття політичного процесу набув більш поміркованих форм (електоральний цикл 1994 – 1999 рр.), перед партіями постала проблема визначення власних політичних інтересів, які й до сьогодні, на жаль, залишаються неоформленими й суперечливими. Основними гальмуючими чинниками формування партійних ідентичностей на цьому етапі трансформаційних перетворень стала відсутність спеціального партійного законодавства та збереження змішаної виборчої системи, що робило політичні партії фактично „зайвим” інститутом політичної системи. А в ситуації відсутності визначеної соціальної бази, функціонування політичних партій в Україні взагалі набувало хаотичного характеру. Партії як активні суб’єкти політичного процесу з’являлися тільки під час виборчих кампаній, закликаючи потенційний електорат до використання звичної і відомої з радянських часів форми політичної участі – голосування.

Отже, упродовж перших двох президентських електоральних циклів політичні партії не виконували своїх основних функцій як сполучного елемента між громадянським суспільством та політичною системою. Відповідно, вони не актуалізували у громадян потребу до використання всього спектра форм політичної участі, типового

для внутрішньопартійних та загальнонаціональних дискусій. Наслідками фактичного ігнорування партіями реального та потенційного електорату у міжвиборчий період став низький, з року в рік відтворюваний показник підтримки цього політичного інституту громадянами України.

Упродовж президентського електорального циклу 1999 – 2004 рр. на перешкоді формуванню стабільних партійних ідентичностей стала партія влади – „характерний для еліт новітнього часу спосіб реагування на ситуацію „перехідного періоду”⁵⁸, яка претендує не стільки на трансляцію інтересів громадян, скільки на здійснення управління системою представництва їх інтересів, намагаючись регулювати міжпартійні відносини та визначально впливати на діяльність інших партій. Партія влади без будь-яких програмних маніфестацій, організаційних структур та інших формальних ознак майже миттєво здатна перетворитися на один з найважливіших політичних інститутів режиму, проте характер ідентифікації з цією партією завжди матиме суперечливий характер. З одного боку, у перехідних політичних системах більш потужною за кількістю, ніж у стабільних демократіях, є група громадян, яка звикла підтримувати переможця і лідера, з іншого – окремі проблеми, що актуалізуються партіями влади, дійсно здатні викликати зворотну реакцію у громадян та сприяти формуванню ідентичності саме з цією політичною силою. Зважаючи на те, що партія влади завжди є електоральним проектом, що змінює свою суть із зміною поточної політичної ситуації, саме друга категорія громадян може зневіритися у політиці та вдатися до використання абсентеїзму як основної форми політичної участі.

Паралельно в Україні тривав процес відтворення інертного характеру формування партійних ідентичностей. Навіть серед тих громадян, які визначилися з ідеологічними переконаннями, реальна підтримка відповідних політичних сил була доволі низькою, що свідчить про ситуативність електорального вибору. На прискорення процесу партійної ідентифікації та поглиблене сприйняття власних ідеологічних ідентичностей громадянами нашої держави суттєво впливає політична боротьба, що розгортається під час президентських виборчих кампаній. Сьогодні структура партійних ідентичностей громадян України, на нашу думку, набула наступного вигляду:

- Громадяни з *поляризованою ідентичністю* демонструють виключну орієнтацію на одну політичну силу поруч з жорстким, непримиренним дистанціюванням від усіх інших. Цей тип ідентичності насамперед характеризує прихильників радикальних політичних партій та межових сегментів партійного спектра в системі *ліві – праві*.
- Громадяни з *лояльною ідентичністю* позначені сильною прив'язкою до ідей власної партії та поміркованим запереченням програмних установок інших політичних сил.
- Громадяни з *негативною ідентичністю* характеризуються недостатньо стійкими орієнтаціями на програмні гасла будь-якої однієї партії та різким запереченням можливості підтримки конкретної політичної сили.
- Громадяни з *апатичною ідентичністю* визначаються відсутністю чітко оформлених та усвідомлених установок на підтримку або заперечення ідеології будь-якої партії.

Дві останні категорії є найбільшими за кількістю, що свідчить про відсутність тенденції до формування принаймні середнього рівня довіри до політичних партій серед громадян України. Зазначимо, що і у розвинених західних демократіях партії за рівнем довіри до них посідають одне з останніх місць серед політичних та соціальних інститутів. Навіть у Швейцарії, де достатньо ефективно функціонують механізми прямої демократії та сформовані відповідні моделі політичної участі громадян, партіям довіряють тільки 12 %.⁵⁹ В Україні основними причинами цього є, по-перше, максимальна професіоналізація партійної еліти, що робить нездоланною для рядових членів партії дистанцію між ними і партійними лідерами та перетворює партії на „напівдержавні агенції”⁶⁰. По-друге, українські політичні партії здебільшого функціонують за електорально-професійним принципом, приділяючи більшу увагу організаційно-технічним аспектам виборчих кампаній, ніж агрегації та артикуляції інтересів громадян/членів партії. Наслідком такої партійної політики стає формування у громадян, шляхом електорального маніпулювання, потреб, що відповідають інтересам партійної еліти, які у середньостроковій перспективі сприяють блокуванню каналів зворотного зв'язку. По-третє, відсутність значної кількості громадян, які є фіксованими членами політичних партій, створює умови для переорієнтації партійних лідерів з пропаганди ідеології

партії на передбачення настроїв виборців у електоральних ситуаціях. Відповідно формуються ситуативні партійні гасла та відхід від потреби створення чіткої партійної програми, яка сприяє формуванню стійких партійних ідентичностей. По-четверте, незначний рівень інституціоналізації партій породжує їх лабільність, низьку вкоріненість у суспільстві, нестабільність партійних преференцій та слабкість партійних ресурсів у політичному змаганні за владу. Громадяни, оцінюючи інституційну недовершеність партій, не вважають їх тим інститутом, який може бути для них ефективною структурою входу в політичну систему. По-п'яте, досвід короткотермінової мобілізації початку 90-х рр. ХХ ст. сприяв створенню у громадян негативного стереотипного уявлення про те, що партії захищають виключно власні політичні інтереси.

Зазначимо, що останнім часом у країнах стабільної демократії також знижується роль політичних партій як головного каналу політичної участі громадян у електоральних циклічних політичних процесах, оскільки вони все меншою мірою формують політико-ідеологічні ідентичності, звертаючись до цього інституту політичної системи. Основними причинами цього є поява в надрах громадянського суспільства альтернативних структур входу у політичну систему, які здатні більш ефективно виражати інтереси громадян. Якщо для пересічних громадян це створює альтернативу в обранні форм політичної участі, то для політичних партій структури громадянського суспільства, що стали їх конкурентами у політичній сфері, створили умови, які дозволяють партіям концентрувати свої зусилля тільки на боротьбі за владу, залишаючи інтереси громадян на другому плані. На відміну від політичних партій, громадсько-політичні об'єднання формуються для розв'язання конкретної проблеми шляхом тиску на владу, однак самої влади не виборюють. В Україні переорієнтація громадян на політичну участь через інститути громадянського суспільства згодом може зумовлюватися тим, що політичні партії в нашій державі не мають традиційної для західних демократій дворівневої структури, коли в межах низового рівня синтезуються імпульси, генеровані в надрах громадянського суспільства, та шляхом участі партій у виборчих кампаніях ці імпульси потрапляють до центрів ухвалення політичних рішень. Обмін інтересами політичних партій з громадянським суспільством по організаційному та комунікативному каналах не

має зворотного зв'язку, тому єдиною його формою залишаються вибори і, відповідно, електоральні форми політичної участі. Подібно до інших країн ЦСЄ, в Україні „діяльність партій набула кланового характеру”⁶¹, що гальмує створення дієвих структур громадянського суспільства. Громадяни України відчужені від конкретної роботи у партіях, для них перебіг кожного електорального циклу відбувається у віртуальному телевізійному світі, який не пов'язаний з повсякденним життям.

Традиційно у рік виборів інститут політичних партій підвищує рейтинги підтримки з боку громадян України. Однак загалом серед життєвих цінностей громадян України участь у новостворених суспільно-політичних об'єднаннях, партіях і організаціях стабільно посідає останнє місце: якщо у 1991 р. така форма політичної участі перебувала на *периферії цінностей*, то у 2000 р. вона перемістилася у *зону нульової важливості*,⁶² що свідчить про глибоку кризу не тільки партійних, а й політичних ідентичностей загалом. Характеризуючи наслідки кризи політичної ідентичності на рівні участі громадян у політичних процесах, відомий дослідник цього явища Л.Бизов наголошує, що її основною небезпекою є „біологізація” поведінки, спрощення мотивації, з одного боку, її ускладнення у зв'язку з частковою переорієнтацією на нетрадиційні цілі та цінності – з іншого. Відсутність „цілісної ідентичності” у сучасній масовій свідомості відображається у її груповій „анклавності”. Як наслідок – відсутність загальнонаціональних цілей, глибоке відчуження суспільства від влади, відчуття розпаду”⁶³.

Отже, на динаміку формування партійних ідентичностей громадян України насамперед впливають інституційні модернізаційні чинники. Політичні партії у двох перших президентських електоральних циклах (1991 – 1994 та 1994 – 1999 рр.) чітко розмежовувалися за своїм ставленням до ідеології постсоціалістичних трансформацій, фокусуючи увагу на інституційних проблемах змін. Тому партійні ідентичності визначалися очікуваннями виборців стосовно цих інституційних структур. Перспективно, особливо після парламентських виборів 2006 р., які відбулися за пропорційною системою, підтримка партій залежатиме від рівня їх ефективної діяльності та здатності своєю політикою у ВРУ сприяти задоволенню потреб громадян. У політичному просторі слід очікувати на прискорення завершення політичної структуризації політичної еліти та кристалізації політичних цінностей і установок громадян України.

Окрім партійних структур, суттєвим агентом формування електорального вибору громадян України є мережа громадських організацій, метою діяльності яких визначається поширення політичної інформації серед виборців, забезпечення права громадян на рівну і вільну участь у виборчих кампаніях та контроль за її перебігом. Починаючи з 1994 р., у рік чергових президентських виборів мережа існуючих громадських організацій доповнювалася новими структурами. Першість у цьому процесі належить КВУ, який утворився 20 лютого 1994 р. під назвою *Позапартійний комітет виборців України*. На установчому з'їзді, що відбувся за участю 150 делегатів з усіх областей України, планувалося, що комітет матиме тимчасовий характер функціонування, здійснюватиме незалежне, позапартійне спостереження за ходом виборів і принципово не підтримуватиме будь-які політичні партії, виборчі блоки або окремих кандидатів. Проте досвід, отриманий на виборах 1994 р., довів, що громадяни України потребують постійної, насамперед інформаційної, правової та організаційної підтримки під час підготовки та проведення виборів, тому було вирішено перетворити КВУ на постійно функціонуючу структуру.

З президентськими виборами 1999 р. пов'язане створення Коаліції українських громадських організацій *Свобода вибору* у складі понад 400 членів з усіх регіонів України. Основними принципами її функціонування стало здійснення просвітницької діяльності, інформативно-аналітичне забезпечення виборів, виконання мобілізаційної функції з метою запобігання звернення громадян до абсентеїзму як форми політичної участі, здійснення громадського контролю за перебігом виборів. Для забезпечення ефективної діяльності було вирішено не підтримувати жодного кандидата у Президенти України, а завдяки нейтрально-позитивній позиції до всіх, стимулювати свідому складову політичної участі громадян. На заваді ефективному впливу громадських організацій на формування електорального вибору громадян України під час виборів 1999 р. стало остаточне інституційне оформлення *олігархічного*, представленого фінансово-політичними угрупованнями та кланами, *громадсько-політичного*, до якого належали системні партії, парламент, громадські та правозахисні організації, та *адміністративного*, тобто владного, елементів політичного простору. Під час президентських виборів 1999 р. між олігархічним та

адміністративним елементами було досягнуто згоди, тому намагання громадсько-політичних структур перетворитися на реальних суб'єктів виборчого процесу були марними.

Зауважимо, що серед громадян, які у 1999 р. брали участь у роботі громадських організацій під час виборів, більше, ніж серед інших, поширилася думка, що їх особиста участь у передвиборчій кампанії безперечно (39 %) або певною мірою (36 %) вплине на майбутнє України.⁶⁴ Високо оцінюють роль громадських організацій у формуванні електоральної моделі політичної участі і експерти в сфері політики. Найбільш важливими напрямками діяльності громадських проектів у виборах визначалися просвіта виборців (86 %), яка повинна здійснюватися у формах поширення інформації у ЗМІ під час виборчих кампаній (64 %), у школах (60 %), у вищих навчальних закладах (54 %), шляхом надання грантів громадським організаціям на конкурсній основі (53 %); спостереження на дільницях під час голосування та підрахунку голосів (69 %); загальний моніторинг виборчої кампанії (58 %).⁶⁵ Експерти оголили проблему необхідності законодавчого визначення статусу громадських організацій під час виборів у новій редакції Закону України „Про об'єднання громадян”.

Найбільш повно дієвість громадських організацій як чинника формування електорального вибору громадян стала помітною під час останніх президентських виборів 2004 р. Найбільш потужною громадською структурою, учасники якої активно впливали на виборчий процес, здійснювали контроль за дотриманням положень виборчого законодавства і прав виборців, була Громадська коаліція *Новий вибір-2004* (додаток 2.3). За її ініціативою та активною участю здійснювалася просвіта виборців, актуалізувалися проблеми політичного розвитку нашої країни, стимулювався вибір демократичного майбутнього.

Здійснивши аналіз основних чинників формування електорального вибору громадян України, з'ясуємо, яким чином вони проявилися у реальному часі виборчих кампаній. Однією з найважливіших характеристик електоральної участі громадян є рівень їх активності в момент голосування. Якщо для виборів 1991 та 1994 р. рівень електоральної активності громадян України був важливим з огляду визнання виборів дійсними, то вибори Президента України 1999 р. відбувалися за новим виборчим законом, у якому визнання виборів дійсними не ставилося у залежність від явки виборців на дільниці

для голосування. Незважаючи на це, показники електоральної активності залишаються вагомими для визначення довіри громадян до інституту виборів та демократії в цілому. Найвищі показники електоральної активності зафіксовані на президентських виборах 1991 р. (табл. 2 додатку 2.4). Тоді, у виборах першого Президента України взяли участь 84,32 % виборців України, що пояснюється, по-перше, чинником автоматичного відтворення радянських традицій електоральної участі, яка розумілася населенням та пропагувалася владою як обов'язкова, по-друге, важливістю виборів, які відбувалися одночасно з референдумом про незалежність України. Максимально наближений рівень активності громадян під час голосування на виборах Президента України було зафіксовано на *руйнуючих* виборах 2004 р., в процесі повторного голосування 21 листопада. На нашу думку, це пояснюється, по-перше, активним використанням владою а-ресурсних методів впливу на виборців; по-друге, посиленням процесів партійної ідентифікації виборців, що здійснювалися у звичних дихотомічних схемах; по-третє, прагненням громадян підтвердити свій вибір в умовах жорсткої політичної конкуренції.

Говорити про участь у виборах як звичну форму політичної активності, що не залежить від характеру виборів або передвиборчої політичної кон'юнктури, дозволяє аналіз активності виборців у повторному голосуванні. В середньому для 70 % громадян України участь у голосуванні є важливою справою, навіть незважаючи на те, що іноді сам факт участі є більш важливим, ніж підтримка будь-якого кандидата. Решта 30 % характеризує пасивне ставлення до виборів у формі абсентеїзму. Основним мотивом звернення до абсентеїзму є ситуативні чинники (нестача часу, звичка, ставлення до політики загалом та виборів) або особливості конкретної передвиборчої ситуації (передбачуваність результатів виборів, відсутність реальної альтернативи вибору, неважливість типу виборів для виборців, загальна політична, соціальна, економічна ситуація в країні). І якщо на перший ряд причин, що породжують абсентеїзм, можна вплинути шляхом використання відповідних виборчих технологій, то другий ряд причин не піддається жодному впливу, окрім раціональної урядової політики, яка позитивно оцінюватиметься громадянами. Отже, рівень активності виборців у голосуванні на президентських виборах в Україні періоду незалежності є достатньо високим, проте зміст і характер цієї активності упродовж системних трансформацій зазнав суттєвих змін.

На перших президентських виборах 1991 р. політичні установки громадян, які визначили результати голосування, мали двоїстий характер – з одного боку, вони були підкорені ідеї підтвердження Акту про незалежність України на всеукраїнському референдумі, що проводився одночасно з виборами Президента 1 грудня, з іншого – працював механізм самозахисту від невідомого майбутнього в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства, оскільки незворотність змін, розпочатих у кінці 1980-х рр., була очевидною. На думку І.Юхновського, одночасне проведення виборів та референдуму про незалежність України зіграло на користь голосування за незалежність. Зважаючи на те, що позитивний референдум був важливішим за вибори Президента України, національно-демократичним сегментом політичної еліти було використано тактику висунення багатьох кандидатів, ідеологічно зорієнтованих в одному напрямі.⁶⁶ Л.Кравчуку протистояли три серйозні супротивники – В.Чорновіл, Л.Лук'яненко та В.Гриньов, які не належали до партійної верхівки чи бюрократичних структур влади у радянський час.

Проте саме Л.Кравчук, незважаючи на номенклатурне минуле, сприймався громадянами, з одного боку, як прихильник справи незалежності України, з іншого – як носій радянських схем політичного мислення, що на той час для переважної більшості громадян означали певну стабільність. Таке поєднання протилежних, на перший погляд, характеристик дозволило Л.Кравчуку отримати підтримку 61,59 % виборців уже в першому турі президентських виборів 1991 р. (додаток 2.5). Він програв В.Чорноволу тільки у трьох західних областях – Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській.

Зауважимо, що це були єдині, на даний момент, вибори в нашій державі, які відбулися в один тур голосування. Утім, саме вони заклали основи формування електоральної моделі політичної участі громадян України. По-перше, яскраво проявилася тенденція до моделювання регіональної специфіки електорального вибору; по-друге, результати голосування окреслили тенденцію, відповідно до якої громадяни України схильні голосувати не *за* кандидата, а *проти* кандидатів; по-третє, вибори 1991 р. засвідчили достатньо низьку вагу передвиборчих програм кандидатів у формуванні електорального вибору, з приводу чого слушно зауважив В.Литвин: „Малоймовірно, що для Л.Кравчука президентство стало можливим завдяки його програмі з п'яти „Д”: Державність, Демократія, Добробут,

Духовність, Довіра»⁶⁷; по-четверте, результати виборів продемонстрували, що для українських виборців характерним є вибір у системі ідеологічної дихотомії протилежностей.

На відміну від президентських виборів 1991 р., на *кризових* виборах 1994 р. достатньо чітко виявилася тенденція до структурування електорату на основі сформованого у виборців інтересу до політики:

- *Ті, що розчарувалися у політиці*, – виборці переважно середнього віку, які на початку процесів державотворення мали високий інтерес до політики, однак в процесі постсоціалістичних трансформацій втратили свої статусні позиції, пов'язані з економічним життям.
- *Протестуючі* – виборці переважно похилого віку, які більше за інших втратили від економічних реформ та звинувачують у цьому теперішню владу.
- *Ті, що сумніваються*, є найбільшою електоральною групою серед громадян України. Для них типовий факультативний інтерес до політики і, відповідно – відсутність стійких політичних переваг. Особливостями цієї групи громадян є те, що з днем наближення виборів вона суттєво не зменшується кількісно.
- *Група зацікавлених* складається переважно з молоді, яка має прагматичний інтерес у політиці, сподіваючись, що інтенсифікація реформування українського суспільства прискорить підвищення їх статусних позицій.
- До *активних* громадян належать насамперед активісти політичних партій і громадських організацій, які мають чіткі політичні переконання та займаються активною політичною діяльністю професійно.⁶⁸

Вже у січні 1994 р. можна було достатньо чітко визначити електорат основних кандидатів на пост Президента України. В.Чорновіл та В.Гриньов мали найбільш партійний електорат, зокрема першого підтримували 90 % прихильників НРУ, другого – близько 50 % прихильників МБР; 44 % електорату І.Плюща були прихильниками партій національно-демократичної орієнтації; Л.Кравчук спирався на позапартійних та неполітизованих виборців; найбільш строкатим був електорат Л.Кучми.⁶⁹ Саме якісні характеристики електоратів Л.Кравчука та Л.Кучми вивели їх до другого туру виборів і забезпечили мінімальну перевагу Л.Кравчуку (додаток 2.6).

Еволюція системи політичних відносин та принципів функціонування політичних інститутів, основні параметри соціально-економічних перетворень, що відбулися в період 1994 – 1999 рр., достатньо суттєво переструктурували український електорат. Напередодні президентських виборів 1999 р. аналітики розрізняли п'ять категорій виборців:

- Ті, для кого задовільна власна економічна ситуація була домінуючим фактором вибору, хто адаптувався до існуючої системи економічних відносин та почувається в ній досить упевнено, тому їхні симпатії належали Л.Кучмі, Є.Марчуку та О.Ткаченкові (15 – 18 %).
- Ті, для кого незадовільна власна економічна ситуація була домінуючим фактором вибору, тобто ті, що не адаптувалися та найбільше за інших втратили від перерозподілу власності, тому не бачили перспектив для себе за умови збереження існуючої системи соціально-економічних відносин, підтримували Н.Вітренко (20 %).
- Ті, для кого однаково важливими були і незадовільне власне економічне становище, і відданість традиційно зрозумілій комуністичній ідеї з орієнтацією на інтеграцію у відповідні політичні союзи, зорієнтувалися на підтримку П.Симоненка та частково О.Ткаченка (10 – 15 %).
- Ті, для кого були однаково важливі і незадовільне власне економічне становище, і відданість м'якому варіанту соціалістичної ідеї, яку втілював О.Мороз (10 – 15 %).
- Ті, для кого ідея державності і вірність європейському вибору важливіші за власне економічне становище (15 – 20 %). Це означає, що за нелівого кандидата на Заході України голосуватимуть навіть офіційні безробітні, й боротись за ці голоси реально могли тільки Л.Кучма та Є.Марчук.⁷⁰

Отже, реально вибір громадян визначався змодельованою ситуацією фактичного протистояння Л.Кучми всім іншим кандидатам, що надавало виборчій кампанії 1999 р. „рис апокаліптичності та доленосності”⁷¹. Специфікою цього протистояння було те, що до початку виборів основним завданням команди Л.Кучми стала організація поділу лівого електорату на чіткі партійні сегменти. Знаючи, що прихильники лівих ідей найбільш чітко ідентифікують себе з певними політичними партіями та здійснюють електоральний

вибір, орієнтуючись на фігури партійних лідерів, передвиборчий штаб чинного Президента організував появу, поруч з О.Морозом, П.Симоненком та Н.Вітренко, четвертого умовно лівого (аграрного) кандидата О.Ткаченка, який напередодні першого туру виборів зняв свою кандидатуру. Отже, завданням першого туру виборів для чинного Президента було недопущення перемоги будь-якого іншого кандидата у першому турі (а ним міг бути тільки лівий кандидат) та забезпечення виходу у другий тур голосування, суперника, за якого не проголосують (а ним міг бути вкрай лівий кандидат). Безумовно, для Л.Кучми виграшною була ситуація протистояння з ліворадикальним політиком, а найменш вигідною – з політиком, здатним консолідувати протестний електорат різноманітного політичного спрямування, оскільки абсолютна більшість виборців віддала б свій голос швидше за виваженого лідера, зорієнтованого на поступові ринкові перетворення, збереження незалежності України, євроінтеграційні процеси.

Тактика ведення виборчої кампанії та окреслені вище характеристики електоральної моделі політичної участі громадян України забезпечили для Л.Кучми досягнення поставленої мети (табл. 1 додатку 2.7). За результатами першого туру голосування ЦВК оголосила про проведення 14 листопада 1999 р. другого туру виборів, у якому взяли участь Л.Кучма та П.Симоненко. Перед громадянами, які не підтримували у першому турі Л.Кучму або П.Симоненка, знову постала проблема вибору. Незважаючи на заяви інших кандидатів, механічного перерозподілу голосів у другому турі виборів не відбулося, оскільки виборці не керувалися переконаннями, які ґрунтувалися на системі партійних ідентичностей. А оскільки 12 кандидатів, що брали участь у першому турі виборів у Президенти України, крім Л.Кучми, були партійними висуванцями, то заклики партійних лідерів щодо голосування за того чи іншого кандидата залишалися поза увагою електорату. Тактика Л.Кучми як позапартійного, всенародного кандидата виправдала себе та забезпечила перемогу у другому турі виборів (табл. 2 додатку 2.7).

Результати другого туру президентських виборів 1999 р. значною мірою залежали від активності виборців. Зокрема, аналіз електоратів Л.Кучми та П.Симоненка дозволяє стверджувати, що в разі 55 % явки громадян на вибори, шанси на перемогу були рівними в обидвох кандидатів, оскільки більшу активність

традиційно демонструють пенсіонери, тоді – здебільшого прихильники лідера КПУ. Із зростанням електоральної активності громадян України збільшувалися шанси на перемогу Л.Кучми, оскільки участь у виборах брали переважно ті, що не підтримували П.Симоненка та були налякані перспективою повернення комуністичного минулого.

Незважаючи на перемогу Л.Кучми у другому турі президентських виборів, значна частина українського електорату – 38 % з тих, що взяли участь у голосуванні – віддали голоси лідерові компартії П.Симоненку. Ці президентські вибори засвідчили, що більшість громадян України голосували не за Президента України, а проти лівого глави держави, перетворюючи, таким чином, лівих на політичну силу, здатну акумулювати навколо себе протестний потенціал українського суспільства. Відомо, що існує чіткий корелятивний зв'язок між задоволеністю економічним життям людини та її орієнтацією на протестну участь у політичному процесі. В умовах економічної кризи ця залежність може стати вирішальною. Важливою є й та обставина, що свій вибір значна частина українського електорату, яка не має чітких партійних ідентичностей, робить в останній момент напередодні дня, а то і в день виборів, про що свідчать дані таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

**Динаміка намірів голосувати за кандидатів на посаду
Президента України у першому турі виборів 1999 р., %**

Час опитування	Л.Кучма	П.Симоненко
Березень 1999 р.	13	7
Червень 1999 р.	25	14
Липень 1999 р.	21	16
Серпень 1999 р.	22	14
3–13 вересня 1999 р	23	12
16–26 вересня 1999 р.	31	14
1–10 жовтня 1999 р.	34	14
Офіційні результати першого туру	36,5	22,2

Джерело: Яременко О., Міщенко М. Політичні уподобання українців як чинник впливу на політичні процеси // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 15.

Конкретизована у таблиці 2.5 ситуація отримала назву тактичного елективного зсуву (в американській науковій традиції *the last minute swing* – зсув останньої хвилини). Специфіка явища, вперше зафіксованого П.Лазарсфельдом у 1940 р. на виборах президента США, зводиться до того, що з наближенням виборів зростає мінливість електоральних настроїв – за два тижні до виборів і навіть у день голосування майже третина виборців ще не зробила остаточного вибору, тому переважно приєднується до більшості.

Отже, перемогу Л.Кучми у другому турі виборів забезпечило декілька факторів, пов'язаних з електоральною участю громадян України. По-перше, виборці Л.Кучми задекларували більшу стабільність своїх політичних орієнтацій, ніж виборці П.Симоненка, зокрема, якщо до другого туру Л.Кучма втратив 3,4 % своїх прихильників, то лідер КПУ – 9 %.⁷² По-друге, у другому турі виборці значно менше зверталися до використання протестного голосування, підтримуючи переважно Л.Кучму. По-третє, прихильники інших претендентів на пост глави держави не відмовилися від електоральної участі у другому турі виборів, а електорат лівих партій, незважаючи на заклики партійних лідерів, проголосував переважно за Л.Кучму, що пояснюється насамперед впевненістю громадян України у необхідності продовження реформ у контексті посткомуністичних трансформацій. Однак говорити про пряму залежність між прихильністю до реформ та електоральним вибором на користь Л.Кучми неварте, оскільки і серед його прихильників було 26 % противників проведення курсу реформ.⁷³ По-четверте, аналізуючи участь громадян на різних етапах електоральних циклів, дослідники підкреслюють, що рядовим учасникам політичного процесу, „по суті, відведена роль статистів, що легітимують заготовку на фазі власне вибору. Іншими словами, ухвалення рішень редукується для рядових людей до схвалення/заперечення запропонованої їм схеми або до нав'язування антиномічного вибору між поганим та дуже поганим варіантами”⁷⁴. Зрозуміло, що в такій ситуації, а другий тур президентських виборів 1999 р. за загальними параметрами був саме такою ситуацією, використання терміна *свобода вибору* не зовсім відображає суть подій, оскільки вибір громадян був визначений провладними колами в системі *поганий – ще гірший* кандидат. Адже мотивацією голосування за Л.Кучму у другому турі президентських виборів 1999 р. для більшості була передбачуваність

його дій та пересторога перемоги його конкурента П.Симоненка (93 %), для 94 % – побоювання повернення комуністів до влади, для 87 % – протест проти повернення до радянського минулого.⁷⁵

Важливою особливістю трьох президентських електоральних циклів є те, що під час голосування значно менша кількість громадян підтримує тих кандидатів, на чію користь заповнювали підписні листи на передвиборчому етапі. Зокрема, на виборах 1999 р. кількість голосів, поданих виборцями „за” перевищує кількість врахованих підписів виборців на їх підтримку як претендентів тільки у Л.Кучми, П.Симоненка, О.Мороза, Н.Вітренко та Є.Марчука (табл. 1 додатку 2.9). Щодо решти кандидатів, то між показниками підписної та електоральної підтримки існує суттєвий розрив, зокрема за Ю.Костенка проголосувало 42,68 % від тих, що засвідчили підтримку у підписних листах, Г.Удовенка – 25,06 %, О.Ржавського – 9,83 %, В.Кононова – 7,88 %, О.Базилюка – 7,04 %, М.Габера – 7,03 %. Подібна ситуація повторилася і на президентських виборах 2004 р. (табл. 2 додатку 9), коли кількість голосів виборців перевищила кількість підписів у підписних листах у В.Ющенка, В.Януковича, О.Мороза, П.Симоненка. Такі розбіжності між намірами голосувати та реальним електоральним вибором свідчать перш за все про те, що громадяни не завжди свідомо ставляться до політичної участі на попередньому етапі електорального циклу, піддаючись фінансовому або адміністративному тиску. По-друге, ЦВК не завжди здатна виявити всі махінації з підписними листами, які організовуються виборчими штабами або ініціюються активістами на місцях.

Сценарії електоральної участі, реалізовані прихильниками В.Ющенка та В.Януковича на президентських виборах 2004 р. (додаток 2.8), засвідчили важливість аналізу її геоструктури, яка за своєю складністю корелюється не тільки зі структурою партійної системи, а й структурою політико-ідеологічних орієнтацій громадян нашої держави, ґрунтується на визначенні основних територіальних моделей голосування, що здійснюється шляхом побудови географічних моделей виборчого процесу та факторного аналізу географічних закономірностей голосування. Однією з найбільш продуктивних моделей аналізу електоральної геоструктури є модель *центр – периферія*, яка ґрунтується на тривимірному характері географії політичної системи, коли територія України уявляється системою центрів і периферій по вертикалі та геокультурних ареалів по

горизонталі. Модель *центр – периферія*, використовуючи метод розколів, в основі якого є пошук протилежних територіальних груп з полярними типами електоральної участі, передбачає аналіз електорального процесу у його територіальній динаміці, причому *територія* визначається „ключовим поняттям у порівнянні поведінкових структур”⁷⁶.

Відомі дослідники С.Ліпсет та С.Роккан вважають центр-периферійну вісь розмежування суспільства латентним джерелом політичних конфліктів: „Побудова національної держави неминуче породжує територіальний супротив та культурну напругу. Потенційні центри політичного контролю будуть вступати у суперництво між собою: може спалахнути конфлікт між столицею та зростаючими областями провінції; напруга між культурно та економічно розвиненішими областями і відсталою периферією також неминуча”⁷⁷. В Україні центр-периферійна напруга підсилюється тим, що електоральна практика українських регіонів має різний часовий та змістовний вимір, спричинений досвідом історичного розвитку, що, в свою чергу, актуалізує проблему політичної цілісності нашої держави.

Проблема політичної єдності України набула своєї актуальності ще на початковому етапі державотворення. Зокрема, у 1991 р. лідер соціалістів О.Мороз, висловлюючи позицію СПУ, заявив, що „найважливішою з нинішніх проблем нашого суспільства є проблема його єдності. Саме тому Україні потрібен Президент, здатний бути гарантом єдності. Потрібен Президент як уособлення довіри народу”⁷⁸. Це твердження мало всі підстави для існування, оскільки вже на перших виборах Президента України чітко окреслилася геоструктура електоральних позицій виборців – політична меншість зосередилася в трьох західних областях країни – Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській, в яких за найбільш популярного кандидата від національно-демократичних сил В.Чорновола проголосувало, відповідно, 75,9 %, 57,4 % та 67,1 % виборців (додаток 2.5). Основною тенденцією цих виборів стало виразне зменшення підтримки патріотичних та демократично зорієнтованих політичних сил за віссю Захід – Центр – Південь – Схід, яка з кожним президентським електоральним циклом набувала більш наочних форм на рівні моделювання електоральної участі виборців цих регіонів.

Починаючи з виборів 1994 р., можна говорити про певну стабільність електоральної геоструктури у президентських електоральних

циклах, яка особливо чітко фіксується у других турах президентських виборів 1994 і 1999 рр. та у всіх трьох турах виборів 2004 р. У першому турі виборів 1994 р. жоден з кандидатів не отримав більше необхідних для перемоги 50 % голосів виборців. Перші чотири сходинки виборчого змагання зайняли Л.Кравчук, Л.Кучма, О.Мороз та В.Лановий, які вийшли у другий тур голосування завдяки чіткій регіональній підтримці (додаток 2.6). Зокрема, Л.Кравчука підтримали 89,4 % виборців у Львівській, 87,8 % – у Івано-Франківській, 89,7 % – у Тернопільській та 75,7 % – у Рівненській областях, натомість за Л.Кучму проголосували 88,8 % виборців Криму, по 53,6 % – у Донецькій та Луганській областях, 48,5 % – у Запорізькій області. Другий тур виборів підтвердив відтворення геоструктури електорального вибору громадян України. Зокрема, підтримка Л.Кравчука зросла у Львівській області до 95,8 %, Івано-Франківській – до 94,5 %, Тернопільській – до 94,8 %, Рівненській – до 87,2 %; Л.Кучму підтримали виборці Криму (89,7 %), Луганської (79,0 %), Донецької (79,0 %), Запорізької (70,0 %) областей. Більше 50 % виборців підтримали переможця у Чернігівській, Сумській, Полтавській, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Дніпропетровській, Харківській областях. В інших областях України, окрім Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської та Чернівецької, підтримка Л.Кучми зросла в два і більше разів.

У другому турі президентських виборів 1994 р. основна боротьба розгорнулася за центральні області України, де різниця у підтримці виборцями Л.Кравчука та Л.Кучми в першому турі була незначною. Наприклад, у Полтавській області Л.Кравчук отримав 29,5 % голосів виборців, Л.Кучма – 28,4 %; Миколаївській, відповідно, 36,7 % та 33,0 %; Кіровоградській, відповідно, 30,0 % та 20,9 %. Зважаючи на помірковані політичні орієнтації громадян географічного центру України, кандидати другого туру змушені були пом'якшити формулювання своїх політичних позицій. Зокрема, Л.Кучма заявив, що робить все можливе, щоб вивчити українську мову, тоді як Л.Кравчук менш категорично висловлюється щодо статусних позицій російської мови в Україні.

Таким чином, обидва тури президентських виборів 1994 р. продемонстрували суттєву різницю у перевагах регіонів України, яка відобразила розбіжності у системі політичних та ідеологічних орієнтацій виборців. Двічі Л.Кравчук перемагав у західних та

центральної області України, Л.Кучма – у східних та південних областях та Криму.

Специфікою президентських виборів 1999 р. було те, що як кандидат у Президенти України активну участь у них взяв лідер українських комуністів П.Симоненко. Саме він серед усіх лівих кандидатів перетворився на свого роду маркера, що підтвердив принципи формування геоструктури електорального вибору в незалежній Україні. У першому турі президентських виборів Л.Кучма переміг у 17 регіонах з 27, П.Симоненко – у 7 регіонах Сходу і Півдня України, у Вінницькій та Полтавській областях перемогу здобув О.Мороз, Сумській – Н.Вітренко (додаток 2.10). У другому турі Л.Кучма кількісно зберіг ту частку регіонів України, в яких він переміг у першому турі виборів, однак структура перемоги була дещо іншою за рахунок успіху в Донецькій та Харківській областях. Незважаючи на поразку, за П.Симоненка проголосували виборці більшості індустріальних областей Сходу, індустріально-аграрного Півдня та сільськогосподарського Центру України, що свідчить про заперечення реформаторського курсу у вигляді, пропонованому Л.Кучмою. Водночас, протистояння з П.Симоненком забезпечило Л.Кучмі беззаперечну перемогу в усіх західних областях України.

Фактично, логіка протистояння основних кандидатів у другому турі виборів 1994 та 1999 рр., в яких брав участь Л.Кучма, була збережена (додаток 2.11). Порівнюючи підтримку переможця обидвох президентських кампаній, можна виділити 4 групи областей України, де сформувалися та відтворюються моделі електоральних переваг виборців:

- Західні області, які голосували проти Л.Кучми у 1994 р., проте підтримали його у 1999 р. (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області).
- Східні області, які менше підтримали Л.Кучму у 1999 р., ніж у 1994 р. (Донецька, Луганська, Запорізька області).
- Центральні області, які підтримали Л.Кучму у 1994 р. більшою мірою, ніж у 1999 р. (Вінницька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Черкаська області). Винятком є Полтавська область, де рівень підтримки виборцями Л.Кучми знизився на 24,0 %.
- Південні області, в яких електоральна підтримка Л.Кучми у 1999 р. поступово знижувалася від менш південних до більш південних областей (Миколаївська, Одеська, Херсонська області, АРК).

Аналіз електоральної геоструктури політичної участі засвідчує, що у другому турі виборів 1999 р. в Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях віддали свої голоси за Л.Кучму на 88 % громадян більше, ніж у другому турі виборів 1994 р., у Волинській, Рівненській, Закарпатській областях цей показник становив 59–66 %. Відповідно, у східних областях України та Автономній Республіці Крим електоральна підтримка Л.Кучми у 1999 р. знизилася на 46–47 %. Слід зазначити, що у всіх регіонах, де у 1994 р. виборці віддали свої голоси за Л.Кучму, у 1999 р. перемогу здобув П.Симоненко. Це переконливо свідчить, по-перше, про дихотомічне голосування за системою ідеологічних цінностей, по-друге, про стабільність ідеологічних орієнтацій громадян України, оскільки у другому електоральному циклі Л.Кучма використовував імідж *червоного директора*, популярного на Сході України, тоді як у третьому електоральному циклі він виступав з *державницьких та антикомуністичних* позицій, поширених серед громадян західних областей України. До того ж, електоральна участь у другому турі президентських виборів 1999 р. у більшості громадян заходу держави мала протестний характер, оскільки вони голосували не за Л.Кучму, а проти його противника – П.Симоненка, який унаочнював небезпеку повернення до комуністичного минулого.

Геоструктура голосування у другому турі виборів 1999 р. виявила низку основних тенденцій політичної участі громадян на виборчих етапах президентських електоральних циклів перехідного періоду. По-перше, чітко окреслилася тенденція до зниження електоральної активності громадян. У виборах взяли участь тільки 68,4 % виборців, причому на Сході та Півдні України ці показники були ще нижчими – в Донецькій області участь у голосуванні взяли 62,5 % громадян з правом голосу, в Криму – 60,4 %. По-друге, засвідчили свою ідеологічну єдність громадяни західних областей України – Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської, на фоні якої стає очевидною специфіка політико-ідеологічних ідентичностей громадян Чернівецької та Закарпатської областей. По-третє, аналіз геоструктури протестного голосування громадян на виборах 1999 р. засвідчує, що частка голосів, поданих проти всіх кандидатів, є вищою на Сході та Півдні України та поступово зменшується зі сходу на захід. Винятком є голосування виборців у Луганській та Сумській областях, в яких протестний потенціал

було реалізовано громадянами у вигляді голосування, відповідно, за П.Симоненка та Н.Вітренко. По-четверте, особливістю геоструктури електоральної участі на виборах 1999 р. є й те, що виборці, які підтримали непрохідних кандидатів у першому турі (від 1 до 15 % голосів підтримки), зосереджені переважно у центральному та східному регіонах України.⁷⁹ По-п'яте, регіони України, в яких фіксується найвища підтримка лідера компартії П.Симоненка, як правило, високоурбанізовані, характеризуються низьким рівнем активності громадян у виборчих кампаніях та високим рівнем протестного голосування як на президентських, так і на парламентських виборах.

Передвиборча активність влади, зміст її політичного курсу спричинив чергове коливання вектора підтримки кандидата у Президенти України, якому активно сприяла влада. Електорат В.Януковича територіально зосереджувався у східних областях України, перш за все у Донецькій та Луганській областях, що зумовлено фінансовою підтримкою регіонів за часів його прем'єрства. Як і в попередніх президентських електоральних циклах, на противагу супернику, електорат В.Ющенко зосереджувався у Західній Україні та електорально подібному Києві. На цей раз політичний і культурний капітал громадян Центру України, значною мірою експортований до Харкова, зіграв визначальну роль у перебігу етапу голосування.

Отже, вибори 2004 р. засвідчили регіональну поляризацію підтримки В.Ющенко та В.Януковича за віссю Захід – Північ – Південь – Схід, що остаточно виявилось під час переголосування другого туру виборів (додаток 2.12). Звертаючись до електоральних профілів макрорегіонів, ми побачимо, що майже рівномірно високого результату не показав жоден з претендентів на пост глави держави. До певної міри, це пояснюється параметрами соціальної структури регіональних електоральних груп основних претендентів на пост Президента України (табл. 2.6). Дані таблиці свідчать, що за статтю, віковими та освітніми параметрами електорати В.Ющенко та В.Януковича суттєво не різняться, проте їх поселенська і регіональна структури є доволі відмінними. Зокрема, в електораті В.Ющенко на 80 % більше мешканців сільської місцевості, відповідно, в електораті В.Януковича – на 30 % більше мешканців міст і селищ міського типу; у регіональному вимірі діаметрально

Таблиця 2.6

**Соціальна структура електоратів
В.Ющенко та В.Януковича, %***

Соціально-демографічні параметри	Електорати		
	В.Ющенко	В.Януковича	Проти всіх
Стать респондентів			
Чоловіки	48,4	42,7	48,5
Жінки	51,5	57,3	51,5
Вікові групи			
18 – 29 років	20,5	19,6	26,8
30 – 39 років	19,6	17,2	21,2
40 – 49 років	22,4	20,8	21,2
50 – 59 років	18,8	20,6	18,7
60 років і більше	18,5	21,7	12,2
Рівень освіти			
Менше повної середньої	10,6	10,7	7,5
Повна загальна середня	21,9	21,7	22,6
Середня спеціальна	35,0	38,3	32,6
Вища (повна чи неповна)	32,4	29,4	37,3
Поселенські групи			
Міське населення	60,4	78,4	74,7
Сільське населення	39,6	21,6	25,3
Регіон проживання			
Західний	37,4	4,0	10,1
Центральний	42,6	11,0	36,1
Південний	14,4	38,5	33,0
Східний	5,5	46,4	20,8

Джерело: Хмелько В. Динаміка рейтингів і соціальний склад електоратів В.Ющенко та В.Януковича у виборчій кампанії 2004 року // Політичний портрет України. – 2005. – № 32. – С. 18.

* *Примітка:* Розподіл подано у відсотках за даними екзит-полу третього туру виборів.

протилежними за підтримкою є західний і центральний регіони, з одного боку, та східний і південний – з другого. Загалом, електоральна участь громадян Східної України визначається ретростратегіями політичного розвитку, які знаходять тут беззаперечну підтримку. Із суттєвими зауваженнями, пов'язаними з ефективнішою мовною та

етнокультурною інтеграцією, ретростратегії підтримуються громадянами Південно-Східної України. Характер участі громадян Півдня України у виборах визначається еклектичним поєднанням проросійських та прозахідних орієнтацій.

Регіональні відмінності електорального вибору громадян України набули на виборах 2004 р. нового ідейного забарвлення – південні та східні області чітко сформулювали ідею автономізації та найбільш гучно презентували її на першому з'їзді народних депутатів і депутатів місцевих рад 28 листопада 2004 р. у Сєверодонецьку. Ми погоджуємося з тезою Р.Павленка, що до певної міри це було спричинено порушенням „мовчазного мораторію на політизацію ідентифікаційних питань (мови, релігії, подвійного громадянства)”⁸⁰. Одного разу актуалізовані, в подальшому ці настрої можуть стати ґрунтом для відтворення в масовій політичній свідомості цих регіонів автономістських та сепаратистських настроїв. На перешкоді цьому може стати зміна принципів взаємодії у системі центр-периферійних відносин у сучасній Україні.

Отже, геоструктура електоральної участі громадян України засвідчує, що найкраще виборці України реагують на ідеї, що вкладаються у парадигму центр-периферійної оцінки політичного процесу, яка не може бути визначена в категоріях протистояння, а тільки демонструє специфічне сприйняття політичних проблем у різних регіонах нашої держави, засвідчує відмінну різнорівневу проблематику політичного дискурсу в регіонах та його відсутність на загальнонаціональному рівні. Це спричинило відсутність єдиного політичного, адміністративного та економічного центрів у країні й сприяло порушенню рівноваги у взаємодії *центр – периферія*.

Результати президентських виборів 1991, 1994 та 1999 рр. визначали східні регіони України, хоча переможці на третьому етапі президентського електорального циклу завжди використовували ідеологію західних регіонів країни. У цьому контексті слушною є позиція, відповідно до якої Західна Україна від початку постсоціалістичних перетворень вважається центром політичних інновацій з достатньо прагматичними орієнтаціями на київських політиків прозахідного, демократичного плану, тоді як Схід держави в цьому аспекті – периферією.⁸¹ І тільки на виборах 2004 р. вперше загальнонаціональне лідерство виборів політик, ідеї якого були адекватні політичному центру України – західним областям.

До виборів 2004 р. жодна політична сила в Україні навіть не намагалася побачити проблеми специфіки та єдності регіонів комплексно. Переважно пропонувалися елементарні рішення складної проблеми – від негайної федералізації до жорсткого унітаризму. Достатньо ефективно використовувалася схема, за якою Схід контролював економіку країни, а Захід формулював державну ідеологію, патрунував систему освіти та зовнішню політику. Це дозволяло оцінювати сучасну „електоральну” Україну „як сукупність великої кількості компромісів, балансів, стримувань та противаг, яка перешкоджає швидкому руху країни у бажаному для будь-якої однієї сили напрямку, однак забезпечує внутрішню єдність та керованість держави”⁸².

Таким чином, електоральний вибір громадян України у 1991, 1994, 1999 та 2004 рр. має суттєві відмінності. Якщо голосування на президентських виборах 1991 р. можна оцінити швидше як експресивне, то подальші виборчі кампанії відбувалися на фоні певного оволодіння правилами демократичного політичного процесу та механізмами раціонального політичного мислення. На нашу думку, вибір громадян України на президентських виборах 1991, 1994 та 2004 рр. можна визначити як егоцентричний та перспективний, на відміну від виборів 1999 р., коли мотивація електоральної участі формувалася у соціотропному та ретроспективному вимірах.

Характер системних трансформацій в Україні, який є основою для формування електорального вибору, дозволяє нам поділяти український електорат на три основні групи: *виборець-власник*, який робить свідомий політичний вибір на користь політичної системи, що гарантує дотримання його економічних прав та інтересів; *ідеологічний виборець*, який голосує за (проти) певну політичну модель устрою суспільства, не беручи до уваги самооцінку власного економічного становища; *невиборець* – громадянин, в якого відсутня мотивація захисту власних політичних чи економічних інтересів, тому він не бере участі у процесі голосування. Саме остання електоральна група є сферою спеціального інтересу з боку влади, оскільки в електоральній ситуації вона здатна реагувати на інституційну мобілізацію політичної активності.

2.4. Інституційні мобілізаційні фактори електоральної участі громадян України

Політична мобілізація є активністю громадян, яка формується внаслідок впливу/стимулу з боку політичних лідерів або організацій та ґрунтується на спрямуванні, придушенні чи викривленні вільних і раціональних переваг цих громадян.⁸³ Вона може реалізуватися у двох формах – авторитарній та змагальній, основна різниця між якими полягає у тому, що змагальна мобілізація відбувається в ситуації чіткого поділу функцій між політичними інститутами, що артикують суспільні інтереси, та інститутами, що їх акумулюють, тоді як авторитарна мобілізація ігнорує поділ цих функціональних завдань. Проте, було б утопічним вважати, що політична участь громадян у реальному політичному процесі здатна набувати абсолютного автономного характеру. Швидше, мову слід вести про певне пропорційне поєднання автономних та мобілізаційних форм політичної участі, яке залежить від типу політичної системи, характеру її функціонування – стабільно еволюційного чи трансформаційного, засвоєння громадянами тих моделей політичної участі, що характеризують їх міжвиборчу активність.

Основним функціональним забарвленням змагального а-ресурсу є переконання громадян у тому, що участь у виборчих процедурах підтримує демократію як таку, забезпечує відтворення політичної конкурентності в суспільстві та підвищує рівень політичної компетентності громадян. Завданням змагального а-ресурсу є переконання виборців голосувати відповідно до власних переконань. До практики використання змагального а-ресурсу сьогодні вдається чимало громадських організацій, які здійснюють кампанії з мобілізації та просвіти виборців, їх метою є забезпечення демократичності вибору та вільного волевиявлення громадян.

На відміну від змагального, методи авторитарного а-ресурсу (саме про нього йтиметься далі) використовуються владою для переконання/примусу виборців голосувати за представників влади. У період виборчої кампанії цей вид а-ресурсу стає засобом специфічної мобілізації виборців, з метою нав'язування їм вибору шляхом впливу з боку чиновників та керівників різного рівня, що в цілому спотворює загальний характер процесу вільного волевиявлення. Авторитарний а-ресурс є тим чинником електорального вибору

громадян України, яким у політичному просторі володіє тільки апарат публічної влади, тому на нашу думку, його слід відносити до політичних інституційних факторів формування електорального вибору.

А-ресурс є сукупністю адміністративних важелів, які можуть бути використані на користь тієї чи іншої політичної сили з метою забезпечення бажаного результату на виборах, певною системою, яка поєднує в собі фінансові, організаційні, кадрові, інформаційні й інші ресурси влади; це система легітимних і нелегітимних важелів чи заходів, які влада може використовувати для контролю за суспільством у межах формально демократичних процедур чи поза цими межами, але з тим, щоб вони не викликали суттєвого заперечення з боку громадян. Відтак використання а-ресурсу передбачає використання можливостей і важелів владних структур для нав'язування виборцям чужої волі та протидії вільному волевиявленню громадян. Під а-ресурсом зазвичай розуміють “сукупність можливостей впливу на думки та поведінку виборців, які є наявними у розпорядженні місцевого нотабілітету”⁸⁴, та вплив „посадових осіб із використанням їх владних повноважень на розвиток політичного процесу, зокрема на перебіг, результати та інші складові виборчого процесу з метою збереження влади”⁸⁵. Основною функцією а-ресурсу є формування, а не зміна електорального вибору. Формування а-ресурсу відбувається в процесі використання посадовими особами та органами державної влади переваг, наданих їм статусами влади. Він може використовуватися фактично в усі періоди виборчої кампанії – під час збирання підписів за кандидатів, ведення агітації, в період формування дільничних комісій, голосування та підрахунку голосів. Отже, а-ресурс за своєю суттю, методами та цілями використання суперечить основним вихідним нормам демократії, оскільки звужує коло суб'єктів політичного процесу до недозволеного мінімуму.

Ґрунтом для поширення практики використання а-ресурсу, яка лежить в основі мобілізаційних форм політичної участі громадян, є традиційне відтворення в українському політичному процесі патрон-клієнтальних зв'язків між елітою та громадянами. Як правило, ініціатива відновлення мобілізаційних форм політичної участі належить представникам регіональної або місцевої влади, які за їх допомогою виконують накази центральної влади щодо підтримки політичного курсу та забезпечують власну легітимацію. Фактично

а-ресурс є концентрацією місцевою елітою права на визначення вектора електоральної участі громадян за умови згоди останніх. На нашу думку, з одного боку, патрон-клієнтальні зв'язки є захисною реакцією суспільства від перспектив політичної нестабільності, проте з іншого – вони створюють значні перешкоди на шляху демократизації українського суспільства, формування системи горизонтальних зв'язків та підміняють собою механізми громадянського суспільства.

Привертає увагу той факт, що серед українського політикуму зустрічаються доволі нетипові погляди на розуміння суті та сам факт використання владою а-ресурсу. Зокрема, П.Симоненко вважає, що поняття а-ресурсу було вигадане політтехнологами для залякування виборців, „посилення і закріплення у свідомості громадянина України почуття безвиході, невір'я в можливість щось змінити у своєму житті й житті держави. Представникам влади потрібно остаточно зруйнувати віру у вільний вибір і в те, що виборець своїм голосом може вплинути на майбутній розвиток демократії в Україні”⁸⁶. По-друге, політики, що перебувають при владі, традиційно вважають а-ресурс аргументом тих учасників виборчих перегонів, які програли вибори та за його допомогою пояснюють своїм прихильникам власні провали й невдачі.⁸⁷ По-третє, більшість політиків ліберального та демократичного спрямування вважають, що термін *а-ресурс* покликаний пом'якшити, нейтралізувати факт фальсифікації виборів.⁸⁸ Отже, незважаючи на різне визначення виявів та призначення терміна *а-ресурс*, його розуміють як певний вплив на формування моделі електоральної участі громадян України у період виборів.

А-ресурс використовується в різних сферах і на різних етапах виборчого процесу, а відтак можна говорити про варіативність видів і форм його використання, які неоднаково ефективні. Основними векторами використання а-ресурсу під час виборчих кампаній зазвичай є тиск на виборчі комісії, органи муніципального управління, альтернативних кандидатів та виборців. Використання а-ресурсу безпосередньо стосовно виборців здійснюється у м'яких та жорстких формах. Коло жорстких форм а-ресурсних технологій впливу на виборців достатньо варіативне. Частіше за інші влада використовує прямий адміністративний тиск на виборців за допомогою підкупу, погроз; фальсифікацію результатів голосування;

примусову організацію дострокового голосування; голосування за відкріпними талонами та свідоме поширення практики голосування вдома, за допомогою якої може бути охоплено до 20-25 % виборців; насильницьке втягування громадян до лав провладних політичних партій чи, навпаки, примушування до виходу із лав опозиційної партії; погрозу застосування сили та репресії проти виборців, якщо вони не проголосують за відповідного кандидата; примусового стимулювання поповнення передвиборчих фондів кандидатів; репресій проти території, громадяни якої не підтримують провладного конкурента.⁸⁹ Як правило, громадяни України позиціонують супротив жорстким формам а-ресурсу. В разі, якщо на них чинять тиск представники влади, 57,3 % за будь-яких умов все одно голосують, як вважають за потрібне, 22,7 % – відмовляються від участі у виборах, 15,1 % – роблять вигляд, що підкорюються, однак голосують, як вважають за потрібне, і тільки 3,5 % підкорюються та голосують так, як вказують представники влади.⁹⁰ Це стимулює владу використовувати м'які форми а-ресурсу стосовно виборців, насамперед ті, що належать до сфери ситуативної передвиборчої соціальної підтримки. М'які форми а-ресурсу позбавлені прямого примусу і можуть набувають наступного вигляду:

- передачі відповідальності – „голосуй за будь-кого, ми тобі довіряємо”;
- стимулювання засвоєння виборцем установки, сформованої за допомогою комунікативних технологій, – „про цього кандидата нам стільки доброго розповіли”;
- рекомендації голосувати за конкретного кандидата, отриманої виборцем від члена виборчої комісії;
- обмеження поширення інформації про певних кандидатів;
- примусового поширення інформації керівниками органів державної влади, підприємств, установ з метою публічної підтримки тих чи інших кандидатів;
- порушення під час складання списків виборців – наприклад, „роздування” списків громадян, які мають право голосувати в даному окрузі, за рахунок тих людей, які не проживають на його території, що відкриває більші можливості для махінацій з виборчими бюлетенями;
- проведення під час передвиборчої кампанії заходів соціальної чи благодійної допомоги.

Сьогодні більшість дослідників а-ресурсу схильні вважати, що створення іменних блоків, в яких перші 5–10 кандидатів виборчого списку є відомими державними або політичними діячами, які „виконують функцію моркви, за якою повинен слухняно йти рядовий виборець”⁹¹, також можна вважати прикладом застосування владою а-ресурсу.

Ми погоджуємося із поширеними оцінками, що президентські вибори 1991 та 1994 рр. були найбільш демократичними за увесь період постсоціалістичних перетворень в Україні, і тому пропонуємо проаналізувати використання владою а-ресурсу в електоральній ситуації, здійснивши порівняльний аналіз передвиборчих кампаній 1999 та 2004 рр. Одним із показників ефективного використання владою а-ресурсу як засобу тиску на громадян є поширення серед них впевненості, що результати виборів так чи інакше будуть підтасовані, сфабриковані, сфальсифіковані. У 1994 р. такої думки дотримувалися тільки 12 % виборців, у 1998 р. – 17 %, у 2001 р. – 23,3 %, у 2004 р. – 49,6 %, з яких 29,2 % вважали, що вибори пройдуть переважно недемократично з масштабним застосуванням а-ресурсу і брудних політтехнологій, 20,4 % категорично заявляли, що вибори пройдуть недемократично.⁹²

Починаючи з 1995 р., президентство Л.Кучми позначено поступовим, але стабільним дрейфом у бік авторитаризму, що не могло не призвести до посилення політичного контролю над діяльністю органів державної влади у регіонах, які на всіх фазах виборчого процесу почали активно використовуватися з метою адміністративного тиску на громадян. Виходячи з розуміння, що на різних стадіях виборчої кампанії ефективність дії а-ресурсу різна, а в день виборів у всіх кандидатів існують широкі можливості на законних підставах контролювати хід голосування, маючи своїх спостерігачів на всіх виборчих дільницях, влада сконцентрувала свої зусилля на ефективному використанні а-ресурсу під час передвиборчої кампанії. Узагальнюючи зміст а-ресурсних технологій, використаних у передвиборчий період президентських виборів 1999 р. і спрямованих на формування моделі електоральної участі стосовно виборців, можна стверджувати, що Л.Кучма скористався найбільш дієвою системою мобілізації громадян, створеною навколо *ідеї патронату*: все, що відбувалося в той час в Україні – веселе, грошовите, жалібне, благодійне чи благородне, – відбувалося

під патронатом Президента України. За оцінками аналітиків, економія політичної сили, яка мала доступ до а-ресурсу, склала близько 4,5-5,2 млн доларів на всю виборчу кампанію за необхідного мінімуму витрат у 12 млн доларів.⁹³

Після виходу Л.Кучми у другий тур виборів, його передвиборчий штаб розширив коло використання а-ресурсу, переважно за рахунок м'яких форм. Зокрема, на офіційному рівні робота Л.Кучми у період між першим та другим туром виборів оцінювалася як „адресна у соціальному плані”, що в категоріях політичної науки відповідає суті м'яких форм а-ресурсу, натомість робота П.Симоненка у регіонах з партактивом розцінювалася негативно, як побоювання, подібно до Л.Кучми, „йти прямо до населення, в цехи заводів, у магазини і т.д.”.⁹⁴ Водночас, доволі активно були використані а-ресурсні технології активізації виборців. Одним з найбільш чітких свідчень використання владою а-ресурсів є висока явка виборців на дільниці для голосування. Зважаючи на можливість фіксації та відстеження динаміки, його можна вважати локальним обсягом а-ресурсу. Тільки як використання а-ресурсу можна розуміти підвищення активності виборців у другому турі виборів у Закарпатській області (на 27,2 %), а на виборчій дільниці № 74 у тій же області збільшення кількості громадян, що з'явилися на виборчій дільниці у другому турі, порівняно з першим, становило 41,3 %.⁹⁵

Одним із проявів використання а-ресурсу є структура витрат виборчих фондів кандидатів у Президенти України. Якщо Л.Кучма не витратив жодної копійки з особистого виборчого фонду на зустрічі з виборцями та інші масові заходи, оскільки ці витрати замінив а-ресурс, то Н.Вітренко, О.Мороз і О.Ткаченко витратили, відповідно, 4984,00; 2400,0 та 109183,07 грн.⁹⁶ Це ще раз підтвердило, що для перемоги Л.Кучмі потрібні були наповненість фінансових фондів виборчої кампанії, вплив на ЗМІ та надійний уряд, тоді як політичні орієнтації виборців його не цікавили. Максимальне використання ресурсних можливостей влади дозволило політичним аналітикам визначити характер президентських виборів 1999 р. як віртуальний – „віртуальними виборами називалися такі, де реальними кандидатами на посаду Президента є два учасники виборчих перегонів: діючий Президент та решта чотирнадцять кандидатів”.⁹⁷

Незважаючи на те, що протидіяти застосуванню а-ресурсу у день виборів набагато легше, ніж під час передвиборчої кампанії,

на президентських виборах 2004 р. влада активно використала усі фази передвиборчого процесу для впливу на громадян за допомогою а-ресурсу. Оцінюючи досвід виборів Президента України, зокрема в частині використання а-ресурсу стосовно формування електорального вибору громадян України, Голова ЦВК Я.Давидович зауважив, що такі кроки влади були неминучими, оскільки за своєю суттю вони відповідали існуючій на момент виборів соціально-політичній ситуації – „відбулося фактичне домінування (піднесення) одних кандидатів над іншими за рахунок їх політичного та соціального статусу, кадрових та надійних, а головне – владних можливостей. ...багато з таких фактів задокументовано, і вони отримують відповідну правову оцінку”⁹⁸.

Використання а-ресурсу у 2004 р. розпочалося вже під час збирання підписів виборців, необхідних для реєстрації у ЦВК кандидатом на пост Президента України. На місцях збір підписів за провладного кандидата здійснювався під контролем ОДА та РДА. На виборців чинився тиск під час отримання пенсій, щеплення худоби, отримання довідок у ЖРЕПах, тобто влада використовувала всі можливі варіанти, пов’язані з повсякденним життям громадян. Зауважимо, що а-ресурс активно використовувався не тільки у тих областях, в яких В.Янукович мав підтримку з боку громадян, проте яких слід було „підштовхнути” до публічного оголошення своєї позиції, а й там, де В.Янукович не мав, і не має сьогодні, достатнього рівня легітимності – у західному регіоні України.⁹⁹

Влада вдалася до використання і такого виду а-ресурсу, пов’язаного з організацією процесу виборів, як зміна місця розташування виборчих дільниць. Відповідно, ті громадяни, які не були вчасно поінформовані про зміну місця голосування або не звернули на цей факт уваги, зазвичай участі в голосуванні не брали. Найбільша частка громадян, які з цієї причини не змогли реалізувати своє виборче право, належала до категорії осіб, що мають особливі потреби.

Загалом, виборча кампанія 2004 р. засвідчила використання двох видів а-ресурсу – інституційного та бюджетного. Перший вид, потенціал якого сконцентрований у державних структурах (матеріальна база та кадровий ресурс), активно використовувався В.Януковичем. Наприклад, ДП „Українська Залізниця” за 30 % від реальної вартості надала спецпотяги для масового перевезення громадян для голосування за відкріпними талонами зі Сходу в Центральний та Західний регіони України. Бюджетний вид а-ресурсу, зорієнтований

на забезпечення розв'язання гострих соціальних та побутових проблем громадян, мав виконати мобілізаційну функцію стосовно пенсіонерів і тих категорій громадян, що отримують соціальні виплати: у другому півріччі 2004 р. 11,5 млн пенсіонерів отримали щомісячну надбавку до пенсії у розмірі 30 грн.¹⁰⁰ В оцінках 70,4 % громадян підвищення з 1 вересня 2004 р. заробітної плати бюджетникам, пенсій, стипендій є передвиборчим кроком з метою підвищення популярності кандидата від влади і відповідає суті а-ресурсу. Причому для 10,8 % виборців це стало мотивацією голосування за В.Януковича.¹⁰¹

Під час передвиборчої фази президентських виборів 2004 р. у всеукраїнському масштабі було використано специфічний вид а-ресурсу – результати соціологічних опитувань, метою яких було переконання виборців у легітиматії результатів виборів та неспроможності вплинути на перебіг подій у разі масових фальсифікацій чи порушень з боку влади. Зокрема, вже у серпні 2004 р. розпочалося оприлюднення результатів соціологічних досліджень, ніби проведених нікому невідомим Фондом, відповідно до яких впевнену і чесну перемогу на виборах отримає В.Янукович, а будь-які сумніви у цьому є безпідставними.¹⁰²

Отже, на відміну від попередніх виборчих кампаній в Україні, коли використання а-ресурсу мало епізодичний, ситуативний характер, на останніх президентських виборах було використано нову форма а-ресурсу – цілеспрямоване моделювання суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації з метою реалізації електоральних цілей влади. Проте, централізований а-ресурс 2004 р. не дав бажаного результату, викликавши бурхливий спротив суспільства, і водночас дозволив конкретизувати й систематизувати основні форми використання а-ресурсу в Україні:

- спроби прямого жорсткого тиску на процес волевиявлення виборців (порушення принципу таємності голосування, вдавання до погроз, підкуп);
- тиск на членів виборчих комісій (збирання досьє на членів виборчих комісій, шантаж, підкуп з метою примушення до фальсифікування результатів виборів);
- створення несприятливих умов для певних кандидатів чи політичних сил (використання таких структур, як податкова адміністрація, пожежна охорона, санепідемстанція);

- створення в інформаційному просторі сприятливих умов для одних і несприятливих – для інших суб'єктів виборчих кампаній (застосування методу інформаційної блокади);
- надання органами державної влади закритої або робочої аналітичної інформації щодо перебігу виборчого процесу певним політичним силам;
- використання керівниками органів державної влади, підприємств, установ свого службового становища для публічної підтримки тих чи інших політичних партій;
- необ'єктивне визначення меж виборчих округів на основі врахування розстановки певних політичних сил;
- необ'єктивність у формуванні окружних виборчих комісій;
- порушення під час складання списків виборців („роздування” списків громадян, які мають право голосувати в даному окрузі, за рахунок тих людей, які вже не проживають на його території, що відкриває більші можливості для маніпулювання з виборчими бюлетенями);
- проведення голосування з порушеннями на користь тієї чи іншої політичної сили;
- порушення під час підрахунку виборчих бюлетенів і встановлення остаточних результатів виборів.¹⁰³

Здійснюючи аналіз а-ресурсу як чинника формування моделі електоральної участі, слід виокремити категорії виборців, які до завершення процесу становлення демократії в Україні є найбільш вразливими до дії а-ресурсу. На нашу думку, найчисельнішою і найуразливішою групою є селяни, оскільки проблеми, пов'язані з їх повсякденними соціально-економічними потребами – оформлення документів для приватизації землі, розподіл державної допомоги на підтримку аграрного сектора, виділення земельного паю в процесі реформування колективних господарств, – повністю перебувають під контролем органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій, які в електоральній ситуації ці проблеми максимально політизують. Вразливою для а-ресурсу ця категорія виборців стає й тому, що вона віддалена від комплексу інформаційних ресурсів і вимушена послуговуватися інформацією, яка поширюється переважно телебаченням та представниками місцевої влади; її характеризує значний рівень збідніння та безробіття; залежність формування місцевих бюджетів органів

місцевого самоврядування від провладних політичних сил; залежність сільської інтелігенції, які переважно стають членами виборчих комісій, від місцевих адміністрацій; недостатній авторитет партійних осередків, що унеможлиблює політичну конкуренцію. Як правило, щодо цієї категорії виборців влада вдається до використання жорстких форм адміністративного впливу, особливо у віддалених від центру сільських районах східних та південних областей України. У 2004 р. тут, частіше за інші регіони, сільські голови вимагали підписів під документами, які начебто зобов'язують членів територіальної громади голосувати за провладних кандидатів, та обіцянок не брати участі в зустрічах з іншими кандидатами. Зауважимо, що такі заходи досить рідко застосовувались до економічно незалежної частини сільських жителів – фермерів, особливо до тих, що входять до фермерських громадських об'єднань.

Специфікою використання а-ресурсу у сільській місцевості є його особисте, персоніфіковане спрямування на конкретного виборця, що спричиняє більшу концентрацію впливу а-ресурсу на електоральний вибір. Можна говорити про певні відмінності використання а-ресурсу у виборчих кампаніях 1999 та 2004 р. У 1999 р. всі дільничні комісії формувалися головами сільради та адміністраціями, які були провідниками ідей чинного Президента Л.Кучми, тому тиск на сільських виборців мав тотальний характер. У 2004 р., коли принципи формування дільничних комісій були змінені новим виборчим законом, використання а-ресурсу на селі набуло регіональної специфіки – на Заході України, де в основному голосували за В.Ющенка, а-ресурс був настільки мінімізований, що „впливати можна було хіба що під страхом перед криміналом – і то тікали”¹⁰⁴.

До другої категорії громадян, які водночас є об'єктом та суб'єктом а-ресурсного тиску, належать виборці, що перебувають у службовому підпорядкуванні керівництва виконавчої гілки влади – державні службовці, які працюють у міністерствах, державних відомствах та адміністраціях, працівники бюджетних установ та організацій, які не мають статусу державних службовців (працівники освіти, охорони здоров'я, культури та мистецтва). У виборчій кампанії 1999 р. вони використовувалися переважно з агітаційною метою. Зокрема, керівництво медичних, освітніх закладів, закладів культури, органів внутрішніх справ залучало своїх працівників до агітації у робочий час, а у день виборів, особливо керівники вищих

навчальних закладів, персонально відповідали за результати голосування на дільницях, розташованих у гуртожитках.

На виборах 2004 р. поширення набула практика вилучення у громадян паспортів, внаслідок чого вони не могли брати участі у голосуванні, а подекуди паспортні дані використовувалися з метою фальсифікації результатів голосування. Проте, наймасовішого вживання набула така форма використання а-ресурсу, як голосування за відкріпними талонами: державних службовців та членів їх сімей примушували отримувати відкріпні талони та передавати їх до визначених осіб, які переправляли їх у східний регіон України, де вони використовувалися для голосування на користь В.Януковича. Зважаючи на чисельність такої групи виборців як державні службовці використання цієї форми а-ресурсу виявилось більш результативним для влади й позбавило значну частку громадян України здійснити акт волевиявлення та реалізувати ту чи іншу модель політичної участі. Як протидія використанню а-ресурсу щодо отримання та передачі відкріпних талонів, після другого туру виборів ВРУ прийняла Закон України „Про особливості застосування Закону України „Про вибори президента України”, згідно з яким кількість відкріпних талонів зменшувалася з 4 % до 0,5 %, а сама процедура голосування за відкріпними талонами ставилася під суворий контроль.

Традиційним об'єктом а-ресурсу у виборах 2004 р. стало залежне від керівництва навчальних закладів українське студентство, яке мобілізувалося ректоратами на підтримку провладного кандидата (додаток 2.13), а там, де це не вдавалося (переважно вищі навчальні заклади західного регіону України), навчальний заклад упродовж кількох місяців позапланово перевіряли різні контролюючі структури системи державного управління.

Третіми, достатньо потужними за кількістю і особливо вразливими до дії а-ресурсу, є окремі локалізовані групи громадян – у військових частинах, в'язницях, колоніях, лікарнях. Перші спроби використання а-ресурсу стосовно військових були здійснені владою вже під час виборчої кампанії 1994 р. На той час в українській армії існувала система закритих виборчих дільниць, що створювало у генералітеті реальну можливість тиску на виборців-військовослужбовців та контролю за результатами виборів. Тодішній міністр оборони України В.Радецький розіслав у війська

телеграму з прямою вказівкою голосувати за діючого президента Л.Кучму. Натомість, вже у першому турі виборів, стало зрозумілим, що заклики міністра оборони проігноровані – 30 % військовиків віддали свої голоси за Л.Кучму і 22 % – за Л.Кравчука.¹⁰⁵

На відміну від виборів 1994, під час виборів 1999 р. новий виборчий закон позбавив владу можливості використовувати жорсткі форми а-ресурсу, оскільки були скасовані закриті виборчі дільниці. Проте, армія сприймалася владою як могутній, монолітний виборець, тому тут активно почали використовувати м'які форми а-ресурсу – військовим була виплачена заборгованість за 5–6 місяців, з 1 липня 1999 р. їм підняли виплати за звання, а з 1 вересня – 40 % кадрового складу Збройних сил України були збільшені посадові оклади. Паралельно з реальними кроками, Л.Кучма ініціював пропозиції змін до державного бюджету з метою поліпшення фінансування структур національної безпеки та оборони; виступив з пропозицією передбачення можливості отримання військовими земельних ділянок у сільській місцевості; створив при Президентові України комітет для розв'язання соціальних проблем офіцерів, звільнених у запас.¹⁰⁶

Під час пояснення процедури голосування серед військовослужбовців строкової служби зустрічалися випадки викривлення законодавчо закріплених принципів вибору. О.Мороз наводить яскравий приклад з електоральної практики військовиків Одеської області: „У нас є військова частина, так там майор зібрав особовий склад і пояснює як треба голосувати. Каже: „У нас президент – Кучма. Дивіться, у бюлетені написано – Л.Кучма, а проти нього – клітинка. От якщо ви „за” Президента, ставите у цій клітинці плюс, якщо „проти” – мінус”. Коли хтось із військових згадав, що у законі написано, що будь-яка позначка означає „за”, майор каже: „Я вам ще раз пояснюю. Наш президент – Кучма. У бюлетені написано „Кучма”, клітинка поряд, якщо „за” – плюс, Якщо „проти” – мінус. Ясно?” „Ясно”. Закінчили інструктаж. Каже на другий день – 100 % – всі проголосували за Леоніда Даниловича. Сміх, задоволення, звичайно, і Президент каже: „Так що, майор це зробив? Треба йому дати полковника”¹⁰⁷.

До четвертої групи виборців, стосовно яких використовується а-ресурс, належать представники малого та середнього бізнесу, особливо у невеликих містах та сільських населених пунктах. Ця категорія виборців стає залежною від органів місцевого самоврядування,

які приймають рішення про дозвіл на оренду приміщень та земельних ділянок, розміри плати за оренду.

І до п'ятої категорії виборців, які залишаються вразливими для а-ресурсу, ми відносимо представників етнонаціональних груп, що компактно проживають на певних територіях. У даному випадку не використовується прямий, чи навіть опосередкований тиск, влада, як правило, вдається до м'яких форм а-ресурсу, що належать до сфери поліпшення соціально-економічних та культурних можливостей цієї групи – будівництво культурних центрів, підтримка освітніх закладів національних меншин, здійснених напередодні виборів та встановлення більш тісних і дружніх відносин із відповідною країною, з якою укладаються угоди про реалізацію інвестиційних проектів. Фактично, влада вдається до достатньо ризикованої справи – мобілізації етнічності, що згодом може призвести до формування специфічних, відмінних до поширених в Україні моделей електоральної участі.¹⁰⁸

Погоджуємося, що на практиці неможливо повністю позбутися згубної спокуси тиснути на виборців за допомогою а-ресурсу, оскільки неможливо „досягти цілковитого розділення посадового і політичного статусів у їх чистому вигляді, так само як і відкараскатися від факту, що, як правило, майже всі голови облдержадміністрацій та їхні заступники представляють якісь політичні інтереси... Неможливо скинути з шальок терезів тривалий довиборчий період, який може бути використаний і використовується посадовцями для нарощування організаційної, інформаційної, кадрової та іншої спроможності політичної сили або ж потенційного кандидата за рахунок держави”¹⁰⁹. Оскільки політичною метою використання а-ресурсу є відтворення владою самої себе, відтак зусилля щодо його мінімізації повинні спрямовуватися у напрямку досягнення максимальної (абсолютної) рівності суб'єктів виборчого процесу та ліквідації тиску на виборців. У сучасних політичних умовах результативність використання а-ресурсу вимірюється в межах протидії кандидатам не від влади і є недостатньо ефективним чинником, який здатен розширити коло прихильників провладних представників. Водночас а-ресурс як мобілізаційний чинник електоральної участі до сьогодні можна розуміти як фактор підвищення рівня явки на вибори.

Отже, а-ресурс є комплексним поняттям, яке характеризує набір чинників та механізмів, що сприяють активному впливу владних

структур на хід і результати виборів. Незважаючи на те, що використання а-ресурсу стосовно електорату стає все менш ефективним, оскільки його технології перебувають на межі законного та протиправного й здатні сформувати зворотний ефект – зменшення явки на вибори та зростання кількості голосуючих проти всіх, існує стійка тенденція до його використання. Іноді а-ресурсу навмисне надається публічний характер у передвиборчий період, що призводить до свідомої відмови виборців від участі у голосуванні і створює підстави для більш активного використання а-ресурсу у фазі голосування, оскільки маніпулювати меншою кількістю виборців (чи бюлетенів) значно легше.

Поширення практики використання а-ресурсу значною мірою свідчить про примусовий та імітаційний характер становлення інститутів демократії в Україні та перетворює інститут виборів на заздальгідь передбачувану легітимацію кадрового вибору еліти, а електоральну участь громадян – на виконання розписаних владою ролей.

Попри те, що за даними соціологічних опитувань вплив а-ресурсу на електоральний вибір громадян є надзвичайно мізерним, і лише 3 % виборців готові дотримуватися адміністративних вказівок під час голосування, практика його є повсюдною і доволі часто ефективною. Сприятиме зниженню продуктивності а-ресурсу підвищення соціально-економічних параметрів життя громадян України; виведення політичної системи України з трансформаційного стану, який не сприяє формуванню демократичних традицій виборчого процесу та засвоєнню демократичних цінностей електоральної культури громадянами нашої держави; розвиток інститутів громадянського суспільства; вільне функціонування незалежних ЗМІ; вдосконалення виборчого законодавства та надання державою гарантій захисту виборчих прав громадян у суді. Серед чинників подолання практики використання а-ресурсу є низка таких, які залежать від громадянина, зокрема йдеться про основні характеристики політичної і правової культури виборців, рівень політичної компетентності громадян та залучення до процесу публічної політики. Таким чином, використання владою мобілізаційних практик в електоральних ситуаціях стане неможливим тільки тоді, коли громадяни України братимуть свідому участь у політичному процесі та відмовляться від звички перекладати відповідальність за існуючий стан справ виключно на структури та інститути влади.

2.5. Протестна електоральна участь: трансформація основної моделі

Специфіка перебігу президентських електоральних циклів в Україні трансформаційного періоду багато в чому визначається існуючою можливістю звернення громадян до латентних форм політичного протесту – електоральних. Протестна електоральна участь громадян нашої країни не оформилася на рівні певної моделі, проте важливість її аналізу полягає у здатності електорального протесту до перетворення з латентних форм (свідома відмова від голосування на загальнонаціональних та місцевих виборах; голосування проти всіх; голосування за явних аутсайдерів виборчого марафону) на активні. З окреслених латентних форм електорального протесту достатньо потужним інформативним потенціалом володіє голосування *проти всіх* (не підтримую жодного кандидата).

Російські дослідники М.Боднар та А.Джагарян відносять голосування *проти всіх* до елементів специфікатора виборчої системи, оскільки на рівні міжнародно-правової регламентації воно закріплене лише в частині 1 статті 4 Конвенції про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах – учасниках СНД, підписаної в Кишиневі 7 жовтня 2002 р.¹¹⁰ Водночас, практика зарубіжного виборчого законодавства визначає поняття виборчого протесту як принциповий механізм контролю дійсності та чесності вибору. Наприклад, у Польщі законодавчо визнано трьох суб'єктів виборчого протесту – виборці, що були внесені до списку виборців; суб'єкти, що висувають кандидатів – комітети виборців; виборчі комісії різного рівня, які мають право в судовому порядку оскаржувати порушення положень виборчих законів та здійснення злочинів проти виборів.¹¹¹ Отже, європейський досвід протестного голосування з виборчої дільниці переносить його до зали судових засідань.

У більшості країн стабільної демократії варіант *не підтримую жодного кандидата* не зустрічається у виборчих бюлетенях, оскільки передбачається, що в даному випадку громадянин просто не йде на вибори. Для України, в якій демократичні стандарти виборів та виборчого процесу достатньо часто порушуються, існування цього варіанту голосування є для громадянина шансом висловити власне невдоволення тим, як відбувається процес

виборів, а для політиків воно набуває допоміжного значення у з'ясуванні суті суспільних настроїв.

Достатньо поширеною є позиція, відповідно до якої голосування *проти всіх* є нічим іншим як узаконеним способом формування у виборців громадянської апатії, своєрідного тиску на їх реальний вибір і реалізацію волі й спотворенням самої суті виборів. Вважається, що цю позицію виборець може реалізувати, не з'явившись на вибори. На цьому ґрунтується і позиція Венеціанської комісії у висновку щодо виборчого закону України від 20 січня 2006 р., у пункті 78 якого зазначається, що цей „документ не ліквідує можливості голосувати проти всіх. Така можливість не є традиційною для сталих демократій. Вона може підсилювати політичну апатію у населення, а також створювати у виборців ілюзію, що вони роблять свідомий вибір, тоді як реально їх голос не відіграє жодної ролі. Рекомендується виключити відповідний рядок із бюлетеня”, оскільки він відкриває шлях для голосів невизначеного статусу. Аналогічні критичні зауваження з приводу Закону „Про вибори Президента України” (2004 р.) були висловлені і з боку ОБСЄ.¹¹²

Термінологічно, поняття протестної електоральної участі потребує використання категорії *протестний електорат*, яка достатньо варіативно трактується сучасними політологами. Ми підтримуємо позицію, відповідно до якої протестний електорат у широкому розумінні є тією частиною громадян, які „висловлюють свою незгоду з утвореними формами „панування – підкорення” як політичного, так і економічного, і соціального. Дана частина (громадян – *Н.Р.*) виходить з установки, що всі діючі у даній еліті персонажі та їх групи значимо між собою не відрізняються”, тому горизонтальний поділ суспільства для неї є більш значимим, ніж вертикальний.¹¹³

Кількість виборців, які не підтримують жодного з кандидатів, залежить від поточної політичної ситуації, типу виборів, ставлення до конкретних інститутів та політичних сил і зменшується із зниженням рівня виборів. Ті вибори, від яких не залежить склад виконавчої влади, є менш значимими для виборців, тобто на характер електоральної участі впливає *ціна виборів*, зумовлена політичною вагою органу влади, що обирається.¹¹⁴ Громадяни, оперуючи інструментальною мотивацією вибору, не схильні використовувати протестні форми голосування на виборах до більш важливих політичних інститутів, оскільки вони визначають

майбутній політичний курс. На другорядних виборах традиційно спостерігається сплеск протестного голосування, метою якого є покарання влади за незадовільний політичний курс, демонстрація недовіри до політичних сил, що беруть участь у виборах, та ін. Збільшення кількості громадян, які не підтримують жодного з кандидатів у президенти, пояснюється тим, що виборці не погоджуються з існуючими правилами політичної гри, фактичною безальтернативністю виборів або необхідністю обирати між двома невідповідними настроям виборців кандидатами. Всі окреслені вище аспекти звернення громадян до протестних форм голосування підтверджуються практикою політичного процесу в Україні трансформаційного періоду (табл.2.7).

Таблиця 2.7

**Протестне голосування на президентських
виборах в Україні, %**

Не підтримую жодного кандидата	1994 р.		1999 р.		2004 р.		
	1 тур	2 тур	1 тур	2 тур	1 тур	2 тур	Переголосування
	3,43	2,80	1,81	3,44	1,98	2,31	2,34

Джерело: Складено за: *Вибори Президента України 1999 / Інформаційно-аналітичне видання.* – К.: ЦВК, 2000. – С. 285–287. *Вибори президента України 2004 року. Електоральна статистика / Я.В.Давидович (голова ред. колегії).* – Інформаційно-аналітичне видання. – К.: ЦВК, 2005. – С. 487, 491, 492.

В Україні, згідно з методикою, запропонованою А.Ахременко та О.Мелешкіною, якою передбачені наступні оцінки рівня протестного голосування: більше 6 % – високий рівень; 4,8–5,99 % – середньо-високий; 3–4,79 % – середньо-низький; менше 3 % – низький,¹¹⁵ воно перебуває в зоні низьких та середньо-низьких показників. Здійснений вище аналіз формування електорального вибору громадян України дозволяє визначити наступні типи протестного голосування:

- *Ситуативно-протестне голосування за відсутності реального вибору.* Звернення до цієї форми електорального протесту визначається якістю виборів та специфікою ситуації, що склалася під час їх проведення. Використовується за

відсутності кандидата, за якого можна було б проголосувати, та формування будь-якої поточної конфліктної ситуації, безпосередньо пов'язаної з виборцем. Поширення ситуативно-протестного голосування є свідченням імовірності використання громадянами стихійних форм політичної активності протестного характеру і в міжвиборчий період.

- *Системно-протестне голосування* використовується тоді, коли виборець не бачить у списку кандидата, здатного вирішити актуальні для громадян проблеми; коли не ініціюються інституційні чи будь-які інші суспільні перетворення, здатні поліпшити життя громадян у чітко окресленій перспективі; коли кандидатами не пропонуються програми поліпшення життя громадян, які супроводжуються конкретними механізмами реалізації цих програм. Іноді цей варіант називають елітарним протестом, оскільки передбачається, що виборець здійснює компетентний аналіз передвиборчих програм кандидатів.
- *Активно-протестне голосування* використовується в ситуації, коли громадяни не можуть визначити серед політичних партій та кандидатів тих людей, які виражають їхні політичні та соціально-економічні інтереси. Ця форма електорального протесту є найбільш виразним показником ставлення громадян до діючої системи влади, оскільки має стійкий, закономірний, повторюваний у часі характер з тенденцією до посилення. На відміну від двох попередніх форм протестного голосування, активно-протестна модель володіє найбільшим колом мобілізаційних ресурсів, які можуть бути запущені владою за допомогою використання політтехнологій.

Результати соціологічних досліджень засвідчують, що кількісні показники протестного голосування збігаються з кількістю тих громадян, для яких основним мотивом участі у виборах є голосування проти конкретної партії (2,9 %) чи конкретного кандидата (2,1 %).¹¹⁶ Орієнтації громадян на використання протестного голосування суттєво пом'якшуються із наближенням часу виборів. Наприклад, якщо у березні 1999 р. готовність голосувати проти обидвох кандидатів у другому турі, якщо до нього вийдуть П.Симоненко та Л.Кучма, заявили 25 % респондентів, які були впевнені, що візьмуть участь у голосуванні, та у червні 1999 р. їх частка скоротилася до 19 %, у серпні та вересні становила по 18 %, у жовтні та листопаді становила по 15 %, а в грудні становила 12 %.

у жовтні – 15 %, листопаді – 3 %, що співвідносно з офіційними 3,4 % тих, хто реально проголосував проти Л.Кучми та П.Симоненка у другому турі виборів 1999 р.¹¹⁷

Отже, протестна модель голосування заснована на допустимості волевиявлення електоральної волі, спрямованої на відмову в підтримці всім висунутим кандидатам за допомогою викреслення з виборчого бюлетеня всіх прізвищ кандидатів, або обранні варіанту – *не підтримую жодного кандидата*. Протестне голосування, основою якого є недовіра до органів влади або до самої влади, є свідомим вибором громадянина. На використання протестних електоральних форм політичної участі впливають інституціональні, ресурсні (стать, вік, освіта, дохід) і фактори середовища. В Україні основними чинниками обрання протестного варіанту голосування є суб'єктивне відчуття невдоволення стосовно власної дійсності, невідповідність між ціннісними очікуваннями та реальними можливостями громадян, різниця між нормативною та дескриптивною оцінкою політичного режиму, невдоволення діяльністю окремих політичних інститутів, недовіра до них.

Одним з найвиразніших та найважливіших критеріїв успішності процесів демократизації є характер політичної участі громадян у ситуації кризи. Як правило, рівень протестної активності громадян підвищується тоді, коли окремі політичні інститути не здатні ефективно виконувати свої основні функції, коли політична участь громадян визначається здебільшого мобілізаційними практиками влади, що підтримують і транслиують в системі політичних відносин „безформений плюралізм”¹¹⁸, позначений високим ступенем фрагментації суб'єктів електоральних процесів, коли жоден з них не здатен зайняти домінуючої позиції або спрямувати свої дії на досягнення політичного консенсусу. Ця ситуація здатна провокувати громадян до використання більш активних форм протестної електоральної участі за межами виборчих дільниць.

Одним з яскравих проявів трансформації невдоволення функціонуванням політичного режиму в електоральний протест громадян є явище політичного процесу в Україні, що отримало назву *помаранчевої революції*. Визначення її суті, що термінологічно могла б бути конкретизована у категоріях політичної науки, і сьогодні належить до дискурсивної сфери суспільних наук. Для обґрунтування нашої позиції, вважаємо за потрібне зупинитися на

деяких найбільш аргументованих підходах до пояснення електоральної ситуації на президентських виборах 2004 р.

До сьогодні в оцінках подій президентських виборів 2004 р. триває дискусія щодо співвідношення рис революційності та політтехнологічності перебігу електорального протесту громадян. Політичне значення цієї дискусії полягає в тому, що „прихильники революційного підходу намагаються навіть на термінологічному рівні підвести жирну риску під „епоху Кучми”, надати радикальний, максималістський імпульс діям нової влади”.¹¹⁹

Незважаючи на величезну кількість публікацій, присвячених подіям грудня 2004 р., в яких „багато суджень, гіпотез та привнесеного смислу”¹²⁰, можна стверджувати, що в українській політичній науці сформувався декілька напрямків дослідження цієї проблеми. Зокрема, В. Степаненко слушно зауважує, що *помаранчева революція* відбувалася в інших умовах, ніж східноєвропейські революції початку 90-х років ХХ ст. Їх завданням і метою була насамперед політична трансформація в напрямку демократизації, перед Україною початку ХХІ ст. стояли зовсім інші завдання – подолання системних деформацій соціального розвитку.¹²¹ Одним із механізмів розв’язання цих завдань дослідник вбачає розвиток громадянського суспільства, яке задекларувало себе під час президентських виборів 2004 р. не тільки як формальна система громадських організацій.¹²² Зважаючи на це, науковець пропонує визначати зміст електорального процесу у 2004 р. як стадію (*помаранчеву*) становлення громадянського суспільства, опосередковано виводячи його за межі категорії революції. Подібних позицій дотримується і А. Гальчинський, який вважає, що „логіка Майдану має проектуватися значно далі, ніж гарантії демократичних виборів”¹²³, тому визначати президентські вибори 2004 р. як одномоментний революційний імпульс не зовсім справедливо.

Здійснюючи ґрунтовний аналіз основних революційних рис президентських виборів 2004 р. крізь призму найбільш поширених визначень поняття *революція* В. Фесенко доводить, що „події кінця 2004 року в Україні відповідають більшості ознак, властивих політичним революціям. Був і „масовий рух”, і „свідома діяльність партій та організацій”, і „повалення наявного урядового порядку”; і „трансформацію політичних, економічних і соціальних принципів та інституцій держави” ми зараз спостерігаємо у діях нової влади”,

проте розв'язання політичної кризи відбулося на підставі рішень Верховного суду та парламенту і через процедуру виборів, тому „події в Україні наприкінці 2004 року – це вибори наполовину з революцією”¹²⁴.

На думку О.Литвиненка, можна виділити сім основних рис *помаранчевої революції*: по-перше, вона була широким соціальним рухом, позначеним найвищим рівнем політичної активності громадян; по-друге, вона була переважно міським рухом, який за основними характеристиками подібний до муніципальних повстань у європейських містах періоду Нового часу; по-третє, вона поєднала обмежений буржуазно-демократичний рух за громадянські права з архетипами масової свідомості – правди та справедливості; по-четверте, вона продемонструвала високий рівень самоуправління, політичної та загальної культури громадян під час протестних акцій; по-п'яте, у столиці та західноукраїнських областях *помаранчева революція* сприймалася як національно-визвольний рух у напрямку європейської ідентичності та інтеграції; по-шосте, *помаранчева революція* стала можливою завдяки активній участі молоді, особливо студентства; по-сьоме, не останню роль у подіях грудня 2004 р. зіграла політтехнологічна складова в організації масових протестних виступів у Києві та більшості обласних центрів України.¹²⁵

Більш близькою для нас є позиція І.Кресіної та М.Михальченка. Зокрема, І.Кресіна, виходячи з суті поняття *громадянське суспільство*, підкреслює, що в Україні „наприкінці 2004 року відбувся стрибкоподібний перехід з одного стану громадянського суспільства (неактивного, пасивного, латентного) – в активний. Відбулося набуття громадянським суспільством якісно нових рис”¹²⁶. М.Михальченко вважає, що президентські вибори 2004 р. якщо і були революцією, то насамперед „революцією у головах” частини населення України, і в першу чергу, в головах частини еліти країни. Цього було вже достатньо, щоб більшість населення України дійшла висновку: так жити далі не можна! І ця більшість вирішила долю виборів”¹²⁷. Науковець підкреслює, що *помаранчева революція* не була революцією за жодною класичною ознакою, це був керований трансформаційний рух, спрямований на політичну та економічну модернізацію, цей рух був ідеологічно й психологічно забарвлений і мав великі шанси на перемогу.

Проте, метафора *помаранчева революція* є найбільш вдалою метафорою, яка окреслює потребу швидких докорінних змін

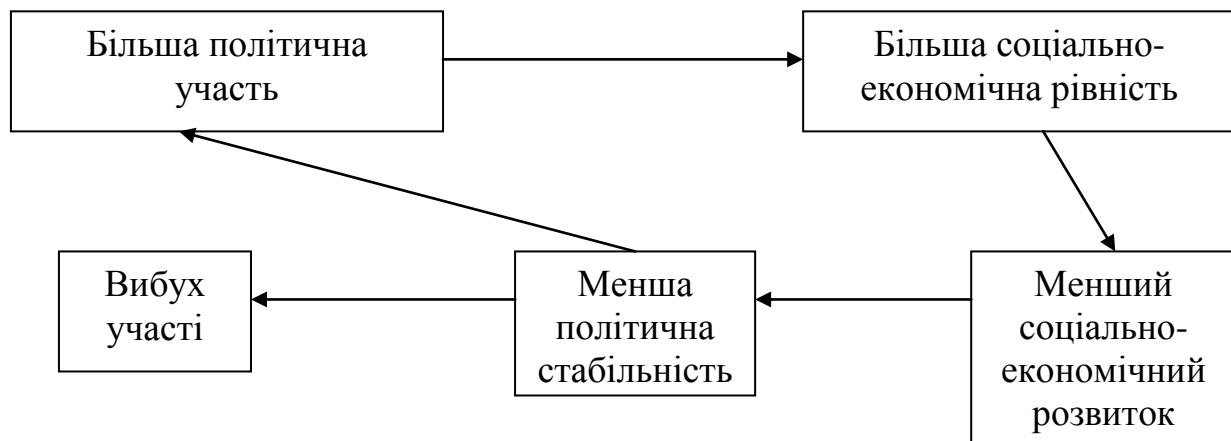
принципів функціонування політичної системи і була здатною мобілізувати громадян України на використання конвенційних форм протестної участі. Тому, на нашу думку, достатньо адекватним відображенням суті перебігу президентських виборів 2004 р., зокрема у фазі голосування, є категорія *активного електорального протесту громадян*. У даному контексті однією з основних проблем, яка потребує наукового розв'язання, є пояснення причин оформлення політичного невдоволення громадян України у вигляді активного електорального протесту саме на президентських виборах 2004 р., а не, приміром, на парламентських виборах 2002 р. Адже на той час політичне лідерство В.Ющенко набуло суттєвої підтримки громадян, а оцінки режиму Л.Кучми були найнижчими за увесь період перебування його при владі.¹²⁸ Опосередкованим свідченням низького рейтингу кучмівської „демократії”, своєрідною декларацією формування передумов для перетворення потенційного характеру протестної електоральної участі на реальну стали самооцінки громадян стосовно можливостей політичної самореалізації: у 1994 – 2000 рр. від 50,7 до 60 % з них заявляли, що могли вільно декларувати свої політико-ідеологічні позиції, тоді як з 2001 р., коли такої думки дотримувалося 35,1 % громадян, ці показники неухильно зменшувалися.¹²⁹

Безпосередньо напередодні виборів 84,4 % громадян вважали, що вони мають право вийти на вулиці з акціями протесту у випадку фальсифікації результатів виборів, проте у вересні 2004 р. тільки 17,0 % визнали можливим використання активних дій заради перегляду результатів виборів, включаючи масові акції громадянської непокори, та були готові особисто взяти участь у них (у листопаді їх частка збільшилася до 19,4 %).¹³⁰ Суттєво зріс і рівень вербальної протестної готовності громадян України – 84 % засвідчили впевненість, що в разі порушення права на вільне волевиявлення громадяни України мають право на акції громадянської непокори, а 17–19 % висловили готовність особисто взяти участь у них.¹³¹

На нашу думку, можна виокремити принаймні три причини ефективною масовою політичною мобілізацією громадян України на підтримку ідей *помаранчевої революції*. Перша має інституційний характер і визначається особливостями дизайну політичної системи України. Зокрема, в умовах, коли президент держави

наділений більшими повноваженнями, ніж будь-який інший інститут політичної системи, електоральні президентські цикли перетворюються для громадян на першочергові, а парламентські вибори стають другорядними. Подібно до інших країн, президентські вибори для українського виборця є потенційно більш сприятливим фоном для висловлювання протесту – від протестного голосування до протестної активності. Розуміючи, що інститут президентства впливовіший за інші у системі політичних відносин, громадяни намагаються шляхом електоральної участі вплинути саме на нього. У цьому контексті слід розуміти і „організаційно-політичну передумову”¹³² помаранчевої революції. Фактично, перемога В.Ющенка на президентських виборах 2004 р. була підготовлена перебігом політичного процесу в Україні 2000 – 2004 рр. Особливої ваги у формуванні ідеологічного, психологічного, політичного ґрунту *помаранчевої революції* набуває створення і діяльність політичної сили *Наша Україна*, яка у повний голос заявила про себе під час парламентських виборів 2002 р. Зважаючи на нерівнозначний характер президентських та парламентських виборів в Україні, основним її завданням, яке з успіхом було розв’язане, стало збереження підтримки з боку громадян до 2004 р.

Друга причина успіху політичної мобілізації громадян – технократична – пов’язана з відсутністю дієвого механізму представництва всього спектра суспільних інтересів населення нашої держави, внаслідок чого порушився баланс інтересів між елітою та громадянами, що особливо стало відчутним напередодні президентських виборів 2004 р. Це дало можливість команді В.Ющенка успішно використати один з варіантів розкручення спіралі політичної участі, описаний у схемі популістської моделі функціонування політичної системи П.Шараном (рис. 2.1).¹³³ Рисунок 2.1 унаочнює тезу П.Шарана, що надмірна майнова нерівність, яка негативно позначається на соціально-економічному розвитку, завжди призводить до дестабілізації політичного режиму, і в опозиції з’являється реальна можливість розширення меж політичної участі громадян у політичному процесі. В Україні цьому сприяло використання нової схеми протистояння у президентській кампанії – між етатизмом В.Януковича та цивілізованим (європейським) ринком В.Ющенка. Шляхом актуалізації проблеми вибору оптимальної стратегії між векторами національного і демократичного розвитку,

Рис. 2.1. Політична участь у популістській моделі функціонування політичної системи

команда В.Ющенка спробувала перетворити ідею національної ідентичності на ідею європейської ідентичності, яка здатна об'єднати Україну та виконати функцію легітимації в процесі переходу влади. До того ж, логіка біполярного змагання на виборах 2004 р. привела до консолідації навколо В.Ющенка різних фрагментів політичної еліти України, спільною особливістю яких стала здатність мобілізувати громадян на використання протестних форм електоральної участі. На думку експертів, перші стихійні протести громадян з приводу невдоволення попередніми результатами голосування кандидат від влади не вважав небезпечними для себе. Однак здатність опозиційної еліти на інституціалізацію протесту (створення інфраструктури наметового містечка, визначення керівників Майдану тощо), мобілізацію громадян по всій Україні, трансляцію регіонального протесту до столиці засвідчила, що масовий активний електоральний протест переважить у змаганні з а-ресурсом. Спроби В.Януковича мобілізувати громадян на власну підтримку не були плідними, оскільки контрмобілізація ґрунтувалася переважно на використанні примусу.

За оцінками представників опозиції, у разі масових фальсифікацій результатів голосування вони сподівалися на мобілізацію 200–300 тис. своїх активних прихильників, сконцентрованих насамперед у столиці України.¹³⁴ Після другого туру виборів, частка громадян, які мали наміри виступити проти фальсифікації результатів виборів, зросла до 31 %, про власну участь у акціях непокори засвідчили майже 22 % громадян України. Реально, з

протестами проти масштабних фальсифікацій, з підтримкою В.Ющенка, у Києві та інших регіональних центрах України на мітинги збиралося від 50 до 150 тис. громадян, а упродовж тижня після другого туру виборів кількість протестуючих у Києві досягла 1 млн громадян. Його основного суперника – В.Януковича – на аналогічних зібраннях підтримували від 1 до 30 тис. громадян.¹³⁵

Третя причина масової підтримки громадянами *помаранчевої революції* має суб'єктивний характер: вони відчували себе обманутими. Зокрема, за підрахунками КВУ було сфальсифіковано близько 2,8 млн голосів, особливо у Донецькій, Луганській, Запорізькій і Миколаївській областях.¹³⁶ Показовим є приклад, наведений спостерігачем місії ENEMO М.Марищак, який здійснював спостереження за ходом голосування у м. Гуляйполі Запорізької області. Він зазначає, що окрім того, що в Гуляйполі та селах, розташованих у Гуляйпільському районі, вдома проголосувало від 15 до 35 % виборців, на одній з виборчих діляниць він мав можливість особисто зафіксувати грубе порушення: „Коли висипали бюлетені із урн на стіл, з них випало декілька пакетів бюлетенів, складених разом у такий спосіб, що безсумнівно, в урну кидала їх одна і та ж сама рука. Цими пачками бюлетенів швиденько зайнялися члени Виборчкому; одні щоб приховати докази фальсифікації, інші щоб їх зберегти. Як не дивно, ці бюлетені були за провладного кандидата. ...Можна припустити, що їх було близько 200 штук (приблизно 14 % виборців, зареєстрованих на цій ділянці)“¹³⁷. Оцінивши масштабність фальсифікацій, усвідомивши, що без відповідних власних зусиль не сформується та не викориняться демократичні інститути публічної влади, не виникне правопорядок, не будуть отримані можливості реалізувати у повному обсязі та захищати власні політичні права і свободи, громадяни виступили спільними зусиллями на Майдані. Електоральна політична участь громадян України у даному випадку була конструктивною, з яких би позицій її не аналізувати.

Аналізуючи характер та причини *помаранчевої революції*, громадяни України більше схильні вважати її організованою акцією політичних сил, опосередковано визнаючи, що їх участь у подіях на майданах країни також мала зовнішні мобілізаційні стимули, які, проте, не викликали невдоволення (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Ставлення до помаранчевої революції та особиста участь
респондентів у ній, %**

Ставлення до помаранчевої революції	Особиста участь у революції		Загалом по масиву
	брав участь	не брав участі	
Свідома боротьба громадян, що об'єдналися для захисту своїх прав	64,3	25,3	33,3
Державний переворот, що був здійснений за підтримки Заходу	8,0	28,2	23,9
Державний переворот, підготовлений політичною опозицією	7,7	13,7	12,4
Стихійний протест населення	15,5	10,9	11,8
Важко відповісти	4,5	21,9	18,3
Не відповіли	-	-	0,3

Джерело: Степаненко В. „Чи повернеться джин у пляшку?": особливості національної громадянської активності // Політичний портрет України. – 2005. – № 33. – С. 16.

Дані таблиці свідчать, що більшість громадян України усвідомлюють свою участь у подіях *помаранчевої революції* як свідому боротьбу по захисту своїх прав, насамперед пов'язаних з електоральним процесом. Це дозволяє визначати форми політичної участі громадян у виборчому процесі 2004 р. як різновид електорального протесту, який зазнав радикалізації під впливом фальсифікації результатів голосування у другому турі виборів. Проте, не слід применшувати вагу новітніх технологічних та комунікативно-інформаційних засобів мобілізації громадян, що в сукупності сформувало ефект всепроникливості ідей *помаранчевої революції*, їх поширення на демократичну частину українського електорату.

Проте, в оцінках співвідношення організаційного начала та стихійності, більшість громадян України схильні вважати, що в *помаранчевій революції* сплановані чинники домінували над стихійними. Зокрема, 25,2 % схильються до думки, що електоральний протест був частково організованою, частково стихійною акцією, 23,9 % – швидше організованою, ніж стихійною акцією, 33,5 % –

цілком організованою акцією.¹³⁸ Водночас 33,3 % громадян визначають суть *помаранчевої революції* як усвідомлену боротьбу громадян, що об'єдналися на захист своїх прав, 11,8 % – як стихійний протест населення, тоді як провідна роль опозиції у цих подіях визначається тільки 12,4 % респондентів.¹³⁹ Суттєвим є й те, що в оцінках характеру організації виступів громадян під час виборів 2004 р. немає респондентів, які б не визначилися з відповіддю, всі оперували чітко сформованими та нюансованими характеристиками подій. Таким чином, громадяни визначають себе як основний суб'єкт виборчого етапу останнього президентського електорального циклу.

Основними формами громадянської непокори в межах електорального протесту стали особиста участь громадян у мітингах і пікетуваннях (19,7 %), матеріальна допомога учасникам акції (2,1 %), надання інших видів допомоги учасникам акції (1,2 %), постійне перебування у наметовому містечку на Майдані (0,3 %). В разі потреби громадяни були готовими до використання й інших форм протесту – блокувати державні установи (4,3 %), захоплювати державні установи, перекривати залізничні колії та автомобільні дорogi (3,3 %), брати участь у сутичках з міліцією (1,3 %).¹⁴⁰

Домінуючими мотивами обрання громадянами активної форми електорального протесту у період президентських виборів 2004 р. стали протест проти влади (41,9 %), надія на поліпшення свого матеріального становища (30,4 %), неприйняття кандидатури одного з претендентів на посаду Президента (24,7 %) та емоційний протест проти несправедливості (20,1 %).¹⁴¹ Загалом, мотивація участі громадян у протестних акціях на Майдані належить до протестної сфери та характеризує два її аспекти – неприйняття фальсифікації виборів (41,18 %) та неприйняття існуючих реалій життя в Україні (32,09 %). Такий відтінок мотивації електорального протесту визначався очікуваннями від його наслідків: 40,64 % громадян позитивним результатом протесту вважали перемогу В.Ющенка на президентських виборах, 40,11 % – проведення В.Ющенком реформ, спрямованих на запровадження правової та демократичної держави.¹⁴²

Основними категоріями виборців, які підтримали ідеї *помаранчевої революції* та обрали для себе модель протестної електоральної участі, були представники середнього класу – малого та середнього бізнесу, які в структурі електорату В.Ющенка складали 13,2 %; наукової та творчої інтелігенції (9,3 %), менеджерів

середньої ланки (19,9 %); молодь, яка соціалізувалася в період становлення незалежної України і завдяки своїй участі сформувала критичну масу революції (6 %) ¹⁴³; представники великого капіталу, які були зацікавлені у стабілізації соціально-економічних відносин, детінізації економіки та перерозподілі приватизованої власності. Ми погоджуємося з оцінками В.Мироненка, що *помаранчева революція* „була виходом на політичну сцену нового середнього класу”, групи, „присутність якої в українському політичному житті не помітити вже не можливо”, межі якої ще остаточно не визначені, а світоглядні та політичні орієнтації є еkleктичними. ¹⁴⁴

Водночас сьогодні ніхто не заперечує політтехнологічних аспектів політичної мобілізації громадян. Дійсно, суттєвим чинником поширення ідеї протестної активності була діяльність чисельних громадських організацій – *Пора, За чисту Україну, Знаю як* тощо, активісти яких проходили тренінги щодо тактики та стратегії ненасильницьких повстань та запуску механізмів громадянської мобілізації під керівництвом зарубіжних експертів. Наприклад, *Пора* упродовж вересня – листопада 2004 р. активно почала розгортати волонтерську мережу та стала ініціатором потужної інформаційно-просвітницької кампанії по мобілізації виборців. За цей час була сформована мережа з 72 осередків (кущів) кампанії та почали працювати 150 мобільних груп, які пересувалися територією України. Загалом, за період проведення передвиборчої кампанії та під час подій *помаранчевої революції* у різних акціях *Пори* взяли участь понад 30 тисяч громадян, зареєстрованих як члени організації; в рамках інформаційних серій кампанії – *Пора вставати, Пора думати, Пора голосувати, Пора перемагати, Пора зрозуміти – вони брешуть, Голосуй, або програєш* – було поширено 37 видів друкованої продукції загальним накладом 40 млн примірників. ¹⁴⁵ *Пора* була одним з ініціаторів організації масових протестних акцій громадян, і підготовку до них розпочала вже після першого туру виборів. Уже наступного дня, після голосування у другому турі на майдан Незалежності першою з протестними гаслами вийшла саме студентська молодь, мобілізована страйковими комітетами *Пори* в період передвиборної інформаційно-просвітницької діяльності.

Таким чином, основними причинами радикалізації електорального протесту є, по-перше, що на момент проведення президентських

виборів 2004 р. переважна більшість громадян України визначала їх як основну, реальну можливість кардинальної зміни політичного курсу. По-друге, ще на парламентських виборах 2002 р. сформувалося електоральне ядро, яке зробило ставку на перемогу представника опозиції на президентських виборах 2004 р. По-третє, масовість та радикальність були ознаками всієї виборчої кампанії опозиційного кандидата, що з одного боку, створювало ефект усенародної підтримки В.Ющенка, з іншого – формувало у громадян орієнтації на перемогу за допомогою всього відомого віяла політичної активності. По-четверте, мобілізація громадян на масштабну підтримку відбулася у передвиборчий період, коли до участі у ній окрім виборчих штабів були залучені сотні громадських організацій, неформальних об'єднань і груп громадян; по-п'яте, однією з причин зміни моделі електорального протесту на президентських виборах 2004 р. був стійкий образ українського суспільства – асоціація з уявленням про *глухий кут*,¹⁴⁶ що за своєю суттю відтворює розуміння більшістю громадян України негативної динаміки розвитку українського соціуму в цілому та системи політичних відносин зокрема.

Незважаючи на символічну персоніфікацію політичного простору напередодні *помаранчевої революції*, суть її полягала не у протистоянні В.Ющенка та В.Януковича, а у конфронтації двох протилежних за змістом сценаріїв розвитку української держави та українського суспільства, адже зміст політичного процесу впродовж усього постсоціалістичного періоду визначався боротьбою авторитарного та демократичного векторів трансформації. Перемога *помаранчевої революції* була підготовлена самим процесом посткомуністичних трансформацій і оголила перед українським суспільством дві важливі проблеми. Перша – це проблема відповідальності влади. До сьогодні актуальним залишається питання, наскільки здатний новий президент В.Ющенко, його команда і політичні союзники діяти під контролем суспільства та, відповідно, до очікувань громадян. Широка політична підтримка громадян поклала на плечі Ющенка додаткову відповідальність та підвищила ризик її втрати в разі невідповідності дій влади очікуванням громадян. Друга – це проблема інституційного оформлення політичної опозиції в Україні, яка б сприяла формуванню в масовій політичній свідомості ефективного співвідношення орієнтацій на конвенційний та неконвенційний

протест. Адже громадяни, що стояли на Майдані, стали активними діючими суб'єктами політичного процесу, здатними співставляти власні інтереси з суспільними, теорію з практикою, політичні ідеали з фактами. Саме активна участь у цьому етапі електорального циклу сприяла подоланню стереотипного уявлення, що публічна політика є справою інших, більш підготовлених людей. Використання активних форм політичної участі стало інструментом зміни потреб та прагнень громадян у сфері політики, які у будь-якому суспільстві регулюються сталими відносинами у системі *влада – опозиція*.

Конституційний устрій України, українська історична традиція підкореного сприйняття інституту загальнонаціонального політичного лідерства та шлях, що пройшов В.Ющенко до перемоги на президентських виборах 2004 р., створили умови для підвищення рівня довіри та оцінок дій інституту президентства.¹⁴⁷ Навіть громадяни, які характеризують орієнтації на лідерів, а не на інститути у політиці, в *помаранчевій революції* підтримали суть антирежимних виступів, а не конкретного лідера. Про це свідчить зниження рейтингів В.Ющенко після виборів, тоді рейтинги Ю.Тимошенко та ПР залишалися стабільно високими. Однак внутрішньоконфліктні проблеми, які існували ще у період передвиборчої кампанії, а на громадській загал були винесені у вересні 2005 р., згорнули процеси зростання довіри громадян до влади та її інституційних механізмів. Знову актуалізувалася ідея використання позаінституційних структур входу в політичну систему – ідея Майдану. З цього приводу слушно зауважив Л.Зідентоп: „Пасивність та терпіння будь-якої групи населення не безмежні, і тому такі політичні культури (етатистські. – *Н.Р.*) чреваті насиллям – повстанням проти держави, яка сприймається як зовнішня сила, як знаряддя фізичного насилля. Ці спорадичні спалахи можуть легко набувати характеру свого роду революційної традиції, яка з більш або менш частими інтервалами перериває впорядковане життя, засноване на конституції”¹⁴⁸.

Загалом, *помаранчева революція* сформувала новий досвід електоральної участі, окреслила нові форми політичної активності громадян, стала свідченням успішної мобілізації достатньо великої кількості громадян України, яка стимулювалася вимушеною консолідацією окремих сегментів політичної еліти. Громадяни, що обрали для себе активні форми протестної електоральної участі, були реальними діючими суб'єктами політичного процесу,

здатними співставляти власні інтереси з суспільними, теорію з практикою, політичні ідеали з фактами, це стало для них інструментом зміни потреб та прагнень у сфері політики. Саме активна участь у цьому етапі електорального циклу сприяла подоланню стереотипного уявлення, що публічна політика є справою інших, більш підготовлених людей. Як справедливо зауважує В.Степаненко, виборча кампанія 2004 р. набула особливостей морально-есхатологічного вибору поміж добром і злом, правдою і кривдою, справедливістю і несправедливістю, спричиненого використанням агресивних конфліктуючих політтехнологій та політичною риторикою кандидатів.¹⁴⁹

* * *

Тривалий час моделювання електоральної участі громадян України здійснювалося на інституційному фоні, охарактеризований Г.О'Доннеллом делегативна демократія, яка „ґрунтується на передумові, що перемога на президентських виборах дає переможцю право керувати країною на власний розсуд, при цьому він обмежений лишень обставинами існуючих владних повноважень та визначеним Конституцією терміном перебування при владі. Президент розуміється як втілення нації, головний хранитель та знавець її інтересів. Політика його уряду може слабо нагадувати його передвиборні обіцянки – хіба президенту не передані і повноваження керувати на власний розсуд? Передбачається, що ця фігура по-батьківськи піклується про всю націю, а політичною базою президента повинен стати рух, який долає фракційність та примирює політичні партії”¹⁵⁰. До того ж, делегативна демократія має чітко виражений мажоритарний характер, оскільки шляхом виборів вона формує більшість, яка дозволяє будь-кому на декілька років стати єдиним тлумачником політичних інтересів суспільства.

Модель політичної участі громадян України у президентських електоральних циклах трансформаційного періоду дозволяє зробити висновок, що характер політичної активності під час виборчих кампаній може набувати значної варіативності, що виявляється у піднесенні та занепаді участі громадян і має циклічний характер. І чим авторитарнішим ставав політичний режим в Україні, тим більш імовірним ставав революційний

спалах, який, на нашу думку, міг відбутися тільки в процесі президентської виборчої кампанії, оскільки президентські вибори є першочерговими для громадян України.

Аналіз основних чинників електоральної участі громадян України довів, що її моделювання відбувається, по-перше, під впливом процесу формування партійних ідентичностей, завершеність якого залежить від інституційного дизайну політичної системи у вигляді особливостей розподілу влади та виборчої системи. Зокрема, до підписання пакту еліт під час виборів 2004 р. – політичної реформи, за фактичного функціонування президентсько-парламентської форми правління, парламентські вибори сприймаються українським суспільством як другорядні, а всі президенти України, які перемагали на виборах, висувалися у претенденти на кандидата у Президенти України шляхом використання механізмів зборів виборців та самовисування. Це виступає гальмуючим чинником у процесі ідентифікації громадян, які виходять з того, що партії не впливають на характер влади та її політичний курс.

По-друге, на оформлення моделі електоральної участі негативно впливає використання владою а-ресурсу, оскільки він сприяє інкорпорації до сфери політичного управління осіб і політичних сил, які не зорієнтовані на ведення конструктивного діалогу зі своїми політичними опонентами та громадянами, тому намагаються позбавити останніх політичної суб'єктності у міжвиборчий період; його мовчазне прийняття суспільством стимулює консервацію і механістичне відтворення мобілізаційних форм електоральної участі та унеможлиблює формування орієнтацій на використання автономних форм політичної активності громадян, зрештою, це призводить до дисбалансу у співвідношенні автономних і мобілізаційних форм політичної участі, гальмує процес консолідації демократії й завершення процесів трансформації; технологія а-ресурсу сприяє поширенню абсентеїзму, зниженню легітимності влади та скептичному ставленню громадян до інституту виборів, який є одним з основних інститутів демократії.

Третім чинником формування електоральної моделі політичної участі є геоструктура електорального вибору громадян України. До 2004 р. у всіх президентських електоральних циклах результати виборів визначалися специфікою політичної участі східноукраїнської більшості, хоча, здобувши перемогу, еліти

незмінно використовували національну ідеологію, згенеровану західноукраїнською політичною меншістю.

По-четверте, електоральна модель політичної участі громадян України позначена специфікою використання протестних форм електоральної активності. У світовій практиці існує два варіанти їх використання – протестне голосування, коли у виборчому бюлетені існує рядок *не підтримую жодного кандидата*, та захист порушених виборчих прав громадян у суді, які належать до пасивних форм електорального протесту. В ситуації реальної політичної конкуренції протестний варіант голосування, як правило, не обирається. Проте, збільшення частки виборців, які голосують проти всіх, неминуче спонукає владу до ліквідації цього варіанту голосування, наприклад, як це відбулося у Росії. Досвід електорального процесу в Україні засвідчив дієвість використання активних форм електорального протесту, спричинених кризою довіри до основних інститутів демократії та загостренням самої проблеми вибору, його справедливому характеру на президентських виборах 2004 р.

Не заперечуючи впливу Майдану на процеси громадянського самоусвідомлення громадян України, прискорення формування української політичної нації, ми не схильні вважати, що *помаранчева революція* засвідчила зрілість громадянського суспільства в нашій країні. На нашу думку, з одного боку, відбулися швидкі якісні еволюційні зміни в громадянському суспільстві, з іншого – в українському політичному просторі відбулися ті процеси, які характеризували суть політичного оновлення в країнах ЦСЄ на початковому етапі постсоціалістичних трансформацій – завершилося структурування політичної еліти, чітко оформився її опозиційний сегмент. Саме цей момент є вихідним у ефективному здійсненні переходу до демократії, саме він сприяє політичній структуризації суспільства та стимулює громадян до використання інших, окрім електоральної, моделей політичної участі, які реалізуються у міжвиборчий період.

По-п'яте, електоральна участь громадян у циклічних процесах перехідного періоду відзначається голосуванням у дихотомічних межах *старе – нове*, тому воно має ідейний, принциповий характер. І тільки на виборах 2004 р., в ситуації збереження дихотомії, відбулося оновлення її змістовного навантаження.

Отже, незважаючи на всі розчарування в практичному функціонуванні української демократії, вибори залишаються реальним механізмом зміни влади, а участь громадян у них – суттєвим механізмом впливу на політичний процес. Участь в електоральних процесах приводить до того, що методом спроб та помилок громадяни формують для себе достатньо чітку картину про те, яким чином співвідносяться основні гілки влади, якими є принципи їх функціонування у міжвиборчий період та можливості участі громадян у міжвиборчому політичному дискурсі.

Радикалізація протесту під час останніх президентських виборів 2004 р. поставила перед українським суспільством декілька основних проблем політичного розвитку – перспективи та потреби інституціалізації системної опозиції, втримання в рамках конвенційного характеру політичного протесту громадян у міжвиборчих кризових ситуаціях, дієвості існуючих механізмів контролю громадян за владою, принципів організації публічного міжвиборчого дискурсу та участі у ньому громадян України, перспективності розвитку тих форм політичної участі, які генеруються в межах громадянського суспільства.

Примітки

¹ Ставлення до виборів як до соціального інституту та соціальні очікування, пов'язані з виборами // <http://www.freedomhouse.org.ua/publications/investigations/materials/121>
Дата перегляду 03.04.2006.

² Кондорсе. Про вибори / Пер. з франц. О.Хома. – Л.: Літопис, 2004. – С. 125.

³ Закон Української РСР „Про вибори Президента Української РСР” // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 33. – Ст. 446.

⁴ Закон України „Про внесення змін і доповнень до закону Української РСР „Про вибори Президента Української РСР” // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 8. – Ст. 40.

⁵ Закон України „Про вибори Президента України” // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 14. – Ст. 81.

⁶ Закон України „Про вибори Президента України” // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 20–21. – Ст. 291.

⁷ Андрусюк Б. На шляху до громадянського суспільства: європейський контекст суспільно-політичного розвитку України. – К.: Політична думка, 2000. – С. 8.

⁸ Дума про Україну (частина друга) // Літературна Україна. – 1991. – 11 липня. – № 28. – С. 1.

⁹ У Центрвиборчкомі. Кандидатів у Президенти – семеро // Голос України. – 1991. – № 214. – 2 листопада. – С. 2.

¹⁰ Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про вибори Президента України”: Закон України від 13 липня 1994 року №100/94-ВР // Відомості

Верховної Ради України. – 1994. – № 8. – Ст.40.

¹¹ Парламентські та президентські вибори 1994 року в Україні: Моніторинг висвітлення виборчої кампанії в українських засобах масової інформації: Підсумковий звіт, жовтень 1994 р. / Європейський ін-т засобів масової інформації. – К.: Абрис, 1995. – С.183.

¹² Верховна Рада України. Інформаційний довідник. – К., 1998. – С. 24.

¹³ Вибори Президента України 1999. / Інформаційно-аналітичне видання. – К.: ЦВК, 2000. – С. 123–124.

¹⁴ Там само. – С. 129.

¹⁵ Вибори Президента України 2004 року. Електоральна статистика: Інформаційно-аналітичне видання / Редкол.: Я.В.Давидович (голова), М.І.Ставніччук (заступник голови), М.І.Мельник та ін. – К.: ЦВК, 2005. – С. 261–265.

¹⁶ Розраховано за: Вибори Президента України 1999. – С. 111, 136.

¹⁷ Постанова ЦВК „Про рекомендації (роз’яснення) щодо порядку збирання підписів виборців на підтримку претендента на кандидата у Президенти України та передачі підписних листів до Центральної виборчої комісії” від 14 травня 1999 р. № 32 // Вибори Президента України’99. Збірник нормативних актів. – К.: Юрінком інтер, 1999. – С. 69.

¹⁸ Давидов Р. Практика збирання підписів на підтримку претендента на кандидата у Президенти України: плюси і мінуси правової регламентації // Вибори Президента України – 1999: проблеми теорії і практики. – К.: ЦВК, 2000. – С. 37–38.

¹⁹ Молодь України – 1999. – 6 липня.

²⁰ Постанова Верховної Ради України „Про забезпечення проведення всеукраїнського референдуму і виборів Президента України та створення рівних умов кандидатам у Президенти” // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 48. – С. 665.

²¹ Вибори Президента України 1999. – С. 246.

²² Вибір України – 99. Що далі: Збірник статей і довідкових матеріалів / Упорядники Я.Хобота, Ю.Тимчук, І.Берець, І.Філенко, М.Олярник та інші. – К., 1999. – С. 57.

²³ Вибори Президента України 2004 року. – С. 422, 422.

²⁴ Budg I. Issue dimensions and agenda change in postwar democracies: long-term trends in party election programmes and newspaper reports in twenty-tree democracies // Agenda formation / W.H.Riker (ed.). – Ann Arbor, MI: University of Michigan press, 1993. – P. 41–79.

²⁵ Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми В.Чорновола // Голос України. – 1991. – № 206. – 23 жовтня. – С. 6–7.

²⁶ Кравчук Л.М. Повна передвиборна програма. Через загальногромадянську злагоду до зміцнення держави та прискорення реформ // Довідник до президентських виборів в Україні, 26 червня, 1994 / Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). – К., 1994. – С. 19–21.

²⁷ Кучма Л.Д. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України // Голос України. – 1994. – 2 червня. – С. 2.

²⁸ Політичні і національно-державні орієнтації // Політичний портрет України. – 1994. – № 9. – С. 6.

²⁹ Янова Р. Україна – Європа: проблеми і перспективи // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 12. – С. 1427.

- ³⁰ Передвиборна програма кандидата у Президенти України Л.Кучми // *Голос України*. – 1999. – 22 вересня. – С. 3.
- ³¹ Дергачов О. Вибори в Україні: зовнішньополітичні орієнтації як чинник електоральної стратегії // *Політична думка*. – 1999. – № 3. – С. 29.
- ³² Мороз О. Маніфест нового курсу України // *Голос України*. – 1999. – 8 вересня. – С. 2.
- ³³ Симоненко П. Народу України – гідне життя // *Голос України*. – 1999. – 31 серпня. – С. 3.
- ³⁴ Симоненко П. Намагатися спонукати Європу „полюбити” нас – даремна справа // *Комуніст*. – 2003. – № 46. – С. 1.
- ³⁵ Королук Ю. Погасим, повысим, вернем!: Насколько реальны сладкоголосые обещания Геннадия Удовенко и Юрия Костенко // *Киевские ведомости*. – 1999. – 4 октября. – С. 14.
- ³⁶ Петров О., Полтораки В. Проблеми стратегічного планування президентської виборчої кампанії // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 1999. – № 3. – С. 47.
- ³⁷ Бекешкіна І. Що переможе – досвід чи особистісні якості? // *Політичний портрет України*. – 2000. – № 22. – С. 25.
- ³⁸ Бандурович О.Ю. Зовнішньополітичні орієнтації населення України // <http://www.socis.kiev.ua/uploads/july.doc> Дата перегляду 03.08.2005.
- ³⁹ Європейський вибір: Виступ Президента України Л.Д.Кучми у Верховній раді України 18 червня 2002 року. Послання Президента України до Верховної ради України. – К.: Преса України, 2002. – 96 с.
- ⁴⁰ Вступление Украины в Евросоюз 22.07.2002. Отчет // Фонд „Общественное мнение”. – <http://bd.fom.ru/report/cat/frontier/border/Ukraine/kuchma/u0203606> Дата перегляду 06.07.2005.
- ⁴¹ Україна та міждержавні об’єднання // http://www.prognosis.kiev.ua/ukr/articles/soz_dosl/page.php&xml=eep.xml Дата перегляду 14.05.2006.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Харків’яни та європейський вибір // <http://www.dif.org.ua> Дата перегляду 03.08.2005.
- ⁴⁴ Бебик В., Коржицький В. Мифы и реалии предвыборных обещаний (анализ предвыборных программ кандидатов в Президенты Украины) // *Персонал*. – 2004. – № 10. – С. 26–27.
- ⁴⁵ Передвиборна програма кандидата в Президенти України Ющенко Віктора Андрійовича. Якою я бачу Україну // *Вибори Президента України 2004 року*. – С. 372.
- ⁴⁶ Передвиборна програма кандидата в Президенти України Януковича Віктора Федоровича. Працююча країна – надійне майбутнє! // *Вибори Президента України 2004 року*. – С. 380.
- ⁴⁷ Доповідь Президента України Віктора Ющенко „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році”. – К., 2006. – С. 132.
- ⁴⁸ Див., наприклад: Ющенко В. „Європейська єдність – європейські цінності”: [З виступу Президента України на пленарному засіданні III саміту Ради Європи. Варшава, 16 травня 2005 р.] // *Час*. – 2005. – 20–26 травня. – С. 1; Віктор Ющенко: „Ми – одні з творців європейської культури, європейських цінностей”: [Виступ Президента України на міжнародній конференції „Порядність, прозорість, професіоналізм: чи готова місцева влада жити в Європі?”, яка проходила в рамках Програми партнерства громад Фондації „Україна – США” (13–14 травня 2005 р.) // *Аспекти самоврядування*. – 2005. – № 3. – С. 2 – 9; Ющенко В. Стратегічна мета – членство в ЄС: [Виступ Президента України на сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи в Страсбурзі] // *Президентський вісник*. – 2005. – 28 січня – С. 1–2.

- ⁴⁹ Прес-конференція „Думки і погляди населення України – лютий 2005 р.”. Українське національне інформаційне агентство – Укрінформ // <http://www.dif.org.ua> Дата перегляду 15.04.2006.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Підлуська І. На жаль, в Україні немає масового розуміння того, що являє собою Європейський Союз // http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=20&op_id=570 Дата перегляду 20.03.2006.
- ⁵² Інтеграційні процеси // Новий кур’єр. – 2006. – Березень. – С. 8.
- ⁵³ Уроки європейськості експерти пропонують почати зі школи // День. – 2003. – 18 грудня. – № 230.
- ⁵⁴ Мелешкіна Е.Ю. Российский избиратель: установки и выбор // Первый электоральный цикл в России (1993 – 1996); Под ред. В.Я Гельмана, Г.В.Голосова, Е.Ю.Мелешкиной. – М.: Весь мир, 2000. – С. 181.
- ⁵⁵ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 2001. – С. 39–40.
- ⁵⁶ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994 – 2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ „Видавництво Софія”, 2005. – С. 26.
- ⁵⁷ Бекешкіна І.Е. Партії і партійне будівництво у соціологічному вимірі // Українське суспільство: десять років незалежності (Соціологічний моніторинг науковців); За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 204.
- ⁵⁸ Глебова І.І. Беспартийная власть и её партийная организация // Политическая наука в современной России: время поиска и контуры эволюции: Ежегодник 2004. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 214.
- ⁵⁹ Доган М. Падение традиционных ценностей в Западной Европе: религия, государство-нация, власть // Международная экономика и международные отношения. – 1999. – № 12. – С. 28.
- ⁶⁰ Katz R., Mair P. Changing models of party organization and democracy. The emergence of the cartel party // Party politics. – 1995. – № 1. – P. 16.
- ⁶¹ Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Ин-т международных экономических и политических исследований РАН. – М.: Наука, 2005. – С. 87.
- ⁶² Балакірева О. Динаміка електоральних орієнтацій населення України // Політичний портрет України. – 2001. – № 23. – С. 9–10.
- ⁶³ Бызов Л.Г. Кризис идентичности современного российского общества и мотивация социально-политического выбора // Вестник Московского ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 1999. – № 4. – С. 76.
- ⁶⁴ Бекешкіна І. Громадська думка щодо участі громадських організацій під час виборчої кампанії // Політичний портрет України. – 2000. - № 22. – С. 183.
- ⁶⁵ Бекешкіна І., Злобіна О. Вибори в Україні: законодавство і практика та їх відповідність європейським стандартам (Опитування експертів) // Виборче законодавство, політична реформа в контексті європейської інтеграції України. Матеріали конференції. Київ, 12 вересня 2003 р. – http://www.vybory.com/ukr/library/Conf_Proceedings.html Дата перегляду 14.05.2005.
- ⁶⁶ Арьев В. Референдум 1991 года стал судьбоносным для нашей истории // <http://www.podrobnosti.com.ua/print/podrobnosti/2001/11/30/8649.html>;
- ⁶⁷ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 2001. – С. 63.

- ⁶⁸ Почепцов Г. Це солодке слово “електорат” // День. – 2000. – 21 грудня.
- ⁶⁹ Хроніки сучасної України. В 3-х томах. Т. 1: 1993 – 1994. – К.: Основні цінності, 2001. – С. 64–65.
- ⁷⁰ Андрусюк Б. Три міфи президентської виборчої кампанії // Київські новини. – 1999. – 20 серпня.
- ⁷¹ Гузенкова Т.С. Політичні партії і лідери в Верховній Раді України. – М.: Російський інститут стратегічних досліджень, 2001. – С. 106. (231 с.)
- ⁷² Петров О., Полторак В. Проблеми і тенденції президентської виборчої кампанії 1999 року за результатами поствиборчих досліджень // Політичний портрет України. – 2000. – № 22. – С.134.
- ⁷³ там само. – С. 136.
- ⁷⁴ Савельзон О. Свобода вибору і процедурна раціональність // Общественные науки и современность. – 2005. – № 1. – С. 110.
- ⁷⁵ Стегній О. Президентські вибори і мотивація електорального вибору // Політичний портрет України. – 2000. – № 22. – С. 171.
- ⁷⁶ Роккан С. Центр-периферійна полярність (Перевод) // С. 73. Політична наука. – 2006. – № 4. Научное наследие Стейна Роккана. – С. 73.
- ⁷⁷ Липсет С.М., Роккан С. Структури размежеваний, партійні системи і предпочтения избирателей // Партії і вибори: Хрестоматія; Отв. ред. и сост. Н.В.Анохіна, Е.Ю.Мелешкіна. В 2-х частинах. – М.: ІНІОН, 2004. – Ч. 1. – С. 70.
- ⁷⁸ Про Президентство // Матеріали І–V з’їздів Соціалістичної партії України / Голова редкол. О.Мороз. – К.: Вибір, 1997. – Т. 1: 1991–1994. – С. 17.
- ⁷⁹ Вибір України – 99. Що далі: Збірник статей і довідкових матеріалів. – С. 105, 107.
- ⁸⁰ Павленко Р. Електоральна роздільність України: шляхи подолання // Вибори та демократія. – 2006. – № 1. – С. 38.
- ⁸¹ Furman D. „Centers” and „peripheries”: the political system of the three east slavic republics // Russian Politics and Law // 1999. – Vol. 37, № 2; Лапкин В.В., Пантин В.И. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием. Предварительные итоги // Полис. – 2005. – № 1. – С. 55.
- ⁸² Мошес А. Парадокси українських президентських виборів // Современная Европа. – 2004. – № 1. – С. 110.
- ⁸³ Гончаров Д.В. Політична мобілізація // Полис. – 1995. – № 6. – С. 129.
- ⁸⁴ Звоновский В.Б. „Электоральный транзит”: к двум странам в границах одной? // Полис. – 2004. – № 3. – С. 33.
- ⁸⁵ Політичні партії в Україні напередодні парламентських виборів: стан і тенденції (Аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 12. – С. 33.
- ⁸⁶ Комуніст. – 2001. – № 64. – грудень.
- ⁸⁷ Україна і світ сьогодні. – 2001. – 15 грудня.
- ⁸⁸ День. – 2001. – 9 серпня.
- ⁸⁹ Використання „адміністративного ресурсу” під час виборчої кампанії 2002 року. Звіт за результатами фокус-групового дослідження // Інформаційно-аналітичне видання. УНЦПД – 2002. – № 1. Використання „адміністративного ресурсу” під час виборчої кампанії 2002 року. – С. 16–17; Бучин М. Адміністративний ресурс як елемент виборчого процесу //Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації. – Львів: Центр політичних досліджень ЛНУ ім. І.Франка, 2005. – С. 10–11.

- ⁹⁰ Жданов І. Вибори-2002: соло для адміністративного ресурсу? // Дзеркало тижня. – 2001. – 22 грудня. – С. 4
- ⁹¹ Чуклинов А. Адміністративний ресурс: проблеми управленческого метода // Отечественные записки. – 2004. – № 2. – С. 328.
- ⁹² Жданов І. Вибори-2002: соло для адміністративного ресурсу? // Дзеркало тижня. – 2001. – 22 грудня. – С. 4; Україна, 2004 рік: перебіг президентської виборчої кампанії очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2004. - № 10. – С. 6.
- ⁹³ Антонова Г., Біденко А., Бурковський П., Вітер О., Дуда А. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / Комітет виборців України / Євген В. Радченко (заг. ред.). – К. : Факт, 2003. – 255 с.
- ⁹⁴ Рибачук М.Ф. Політологічний аналіз виборів Президента України-99: політичні партії, електоральна активність населення // Вибори Президента України-99: проблеми теорії і практики. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (доповіді, виступи, рекомендації). – К.: ЦВК, 2000. – С. 79.
- ⁹⁵ Вибори Президента України 1999. – С. 117.
- ⁹⁶ Там само. – С. 251.
- ⁹⁷ Вибір України – 99. Що далі: Збірник статей і довідкових матеріалів. – С. 50.
- ⁹⁸ Давидович Я.В. Вибори Президента України 2004 року: досвід, проблеми, уроки на майбутнє // Вибори Президента України–2004: проблеми теорії та практики. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 9–10 червня 2005 року. – К.: Атіка, 2005. – С. 23.
- ⁹⁹ Детальніше див.: Бучин М. Використання адміністративного ресурсу на Львівщині у 2004 р. // Політичний процес в Україні у 2004 році: регіональні аспекти (Матеріали конференції, Львів, 12 лютого 2005 р.) / Упорядн Романюк А., Скочиляс Л. – Львів: ЦПД, 2005. – С.98–104.
- ¹⁰⁰ Шумельда О. Адміністративний ресурс як елемент ресурсної бази політичних партій // Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації. – Львів: Центр політичних досліджень ЛНУ ім. І.Франка, 2005. – С. 23–24.
- ¹⁰¹ Україна, 2004 рік: перебіг президентської виборчої кампанії очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2004. - № 10. – С. 10, 11.
- ¹⁰² Інформаційні війни. Моніторинг теленовін та медіатехнологій під час президентської кампанії-2004 в Україні / Н.Лігачова (заг. ред.). – К.: Телекритика, 2005. – С. 181.
- ¹⁰³ Використання „адміністративного ресурсу” під час виборчої кампанії 2002 року. Звіт за результатами фокус-групового дослідження. – С. 16–17.
- ¹⁰⁴ Як голосують селяни? Забезпечення усвідомленого вибору / С.А.Горобчишина, В.П.Кононенко, М.А.Подопригора, Ю.А.Тищенко. – К.: УНЦПД, 2005. – С. 82.
- ¹⁰⁵ Згурец С. Кто там шагает правой? Левоу, левоу, левоу! // Российско-украинский бюллетень. – 1999. – № 2. – http://www.niurr.gov.ua/ru/ukr_rus/bulletin_2/zgurez.htm
Дата перегляду 07.04.2006.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Виступ на “круглому столі” в Центрі ім. О.Разумкова 23 грудня 2003 року // Мороз О. Політична анатомія України. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – С. 379.
- ¹⁰⁸ Детальніше див.: Ротар Н. Етнонаціональні чинники політичної участі громадян України // Наукові записки / Курасівські читання-2005. – К.: ІПіЕНД, 2006. – Сер. „Політологія та етнологія”. Вип. 30, кн. 1. – С. 350–359.

- ¹⁰⁹ Конончук С. Тривалий шлях у подоланні „адмінресурсу” // <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5187> Дата перегляду 07.04.2006.
- ¹¹⁰ Бондар М., Джагарян А. Голосування „проти всіх” як російський соціально-політичний феномен і його конституційні ознаки // Демократія і вибори. – 2005. – № 2. – С.23.
- ¹¹¹ Яворський С. Виборчий протест як гарантія існування демократичної виборчої системи // Вибори Президента України-2004: проблеми теорії та практики. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 9–10 червня 2005 року. – К.: Атіка, 2005. – С. 83–85.
- ¹¹² Вибори Президента України – 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня 2004 р.: Заключний звіт ОБСЄ/БДПЛ. – Варшава, 2005. – С. 54.
- ¹¹³ Мендыбаева А.Б. Электоральные формы политического протеста // Принципы и практика политических исследований: Сборник материалов конференций и мероприятий, проведенных РАПН в 2001 году. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 298.
- ¹¹⁴ Rife K., Schmitt H. Second-order national elections: A conceptual for the analysis of European elections results // Europe journal of political research. – 1980. – Vol. 8. – P. 3–44.
- ¹¹⁵ Ахременко А.С., Мелешкина Е.Ю. Голосование „против всех” как форма политического протеста: проблемы изучения // Политическая наука. – 2002. – Вып.1. – С. 45–46.
- ¹¹⁶ Ставлення громадян України до інститут виборів та їх наміри участі у виборах. Програма Freedom House „Участь громадян у виборчих процесах в Україні” // <http://www.freedomhouse.org.ua/print/publications/investigations/> Дата перегляду 03.04.2006.
- ¹¹⁷ Балакірева О., Міщенко М., Яременко О. Динаміка та чинники формування електоральних орієнтацій громадян України під час виборчої кампанії // Політичний портрет України. – 2000. – № 22. – С. 146.
- ¹¹⁸ Carothers T. The end of the transition paradigms // Journal of democracy. – Vol. 13. – № 1. – P. 13.
- ¹¹⁹ Фесенко В. Вибори наполовину із революцією // Політичний портрет України. – 2005. – № 32. – С. 3.
- ¹²⁰ Мироненко В. Открытие Украины (Политическая анатомия „оранжевой революции”) // Современная Европа. – 2005. – № 2. – С. 113.
- ¹²¹ Степаненко В. Українська суспільна трансформація крізь призму „помаранчевої” революції // Політичний портрет України. – 2005.– № 32. – С. 32.
- ¹²² Степаненко В. Українське громадянське суспільство. „Помаранчева” стадія оновлення // Віче. – 2005. – № 2. – С. 49–55.
- ¹²³ Гальчинський А.С. Помаранчева революція і нова влада / Ін-т стратегічних оцінок. – К.: Либідь, 2005. – С. 59.
- ¹²⁴ Фесенко В. Вибори наполовину із революцією // Політичний портрет України. – 2005. – № 32. – С. 4.
- ¹²⁵ Литвиненко А. Оранжевая революция: причины, характер и результаты // Оранжевая революция: украинская версия. – М.: Европа, 2005. – С. 17–22.
- ¹²⁶ Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 3.
- ¹²⁷ Михальченко М. Помаранчеві потрясіння: потенціал ідей і українська реальність // Вища освіта України. – 2005. – № 2. – С. 21.

- ¹²⁸ 0,2 відсотка не знає... Кучму: А з цифрою повної недовіри в Л.Д. усе „гарзд” – 54,7 відсотка: [Результати соціологічного опитування громадян щодо ставлення до політичних діячів і представників влади, проведеного фірмою "Социс"] // Україна молода. – 2002. – 17 груд. – С.3; 36 і 1: Така „температура” популярності В.Ющенка: [Рейтинг українських політиків, складений за результатами досліджень громадської думки, проведених фахівцями Всеукраїнської соціологічної служби] // Україна молода. – 2002. – 27 червня – С.3.
- ¹²⁹ Українське суспільство 1992 – 2002. Соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2003. – С. 14.
- ¹³⁰ Україна, 2004 рік: перебіг президентської виборчої кампанії очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 13.
- ¹³¹ Там само. – С. 3.
- ¹³² Фесенко В. Сила и слабость партийной системы Украины // Политическая наука. – 2006. - № 1. Политические партии и партийные системы в современном мире. – С.240.
- ¹³³ Шаран П. Сравнительная политология. В 2-х частях. – Т. 2. – М., 1992. – С. 181.
- ¹³⁴ Степаненко В. „Чи повернеться джин у пляшку?": особливості національної громадянської активності // Політичний портрет України. – 2005. – № 33. – С. 16.
- ¹³⁵ Україна, 2004 рік: перебіг президентської виборчої кампанії очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 3; Байхельт Т., Павленко Р. Президентські вибори і конституційна реформа // Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні / Фонд ім. Фрідріха Еберта; за ред. Г.Курта та ін. – К.: Заповіт, 2005. – С.65.
- ¹³⁶ Байхельт Т., Павленко Р. Президентські вибори і конституційна реформа. – С.65.
- ¹³⁷ Марищак М. Вибори в Україні – погляд спостерігача // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк : Східний видавничий дім. – 2005. – Т. 6. – С. 167.
- ¹³⁸ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994 – 2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ „Видавництво Софія”, 2005. – С. 149.
- ¹³⁹ Там само.
- ¹⁴⁰ Україна, 2004 рік: перебіг президентської виборчої кампанії очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 14.
- ¹⁴¹ Паніна Н. Українське суспільство 1994 – 2005. – С. 149.
- ¹⁴² Романюк А. Соціальний портрет учасників акцій протесту у Києві напередодні повторного голосування під час президентських виборів в Україні // Політичний процес в Україні у 2004 році: регіональні аспекти (Матеріали конференції, Львів, 12 лютого 2005 р.) / Упоряд. Романюк А., Скочиляс Л. – Львів: ЦПД, 2005. – С.68.
- ¹⁴³ Хмелько В. Динаміка рейтингів і соціальний склад електоратів В.Ющенка та В.Януковича у виборчій кампанії 2004 року // Політичний портрет України. – 2005. – № 32. – С. 20.
- ¹⁴⁴ Мироненко В. Украина: на пути к „пятой республике” (Некоторые итоги „оранжевой революции”) // Современная Европа. – 2006. - № 2. – С. 104.
- ¹⁴⁵ Боровик В.А. Пора перемагати. – Х.: Фоліо, 2006. – С. 8–9.
- ¹⁴⁶ Злобіна О., Тихонович В. Нова хвиля у сприйнятті суспільства // Сподівання на нашу Україну. Президентські вибори-2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2005. – С. 23.

¹⁴⁷ Високий кредит довіри висловлюють громадяни новій владі України: [Результати дослідження громадської думки щодо ставлення громадян до дій нової влади, проведений Центром Разумкова в усіх регіонах України] // Президентський вісник – 2005. – 18 березня – С. 3; Високий кредит довіри до органів влади: [Результати соціологічного дослідження дорослого населення, проведеного в усіх регіонах України Фондом „Демократичні ініціативи” та Київським міжнародним інститутом соціології з 18 по 27 березня 2005 р.] // Урядовий кур’єр. – 2005. – 9 квітня – С.4.

¹⁴⁸ Зидентоп Л. Демократия в Европе / Пер. с англ. Под ред. В.Л.Иноземцева. – М.: Логос, 2001. – С. 29.

¹⁴⁹ Степаненко В. Причини і чинники помаранчевої революції // Сподівання на нашу Україну. Президентські вибори-2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2005. – С. 13.

¹⁵⁰ О’Доннелл Г. Делегативная демократия // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 189.

РОЗДІЛ 3

ПРОТЕСТНА МОДЕЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У МІЖВИБОРЧИЙ ПЕРІОД: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ

3.1. Інституціалізація опозиції як визначальний чинник конвенційної протестної участі громадян України

Однією з найважливіших характеристик демократичного політичного процесу є функціонування у суспільстві системної політичної опозиції, метою діяльності якої визначається політична влада, здобута з використанням демократичних методів політичної боротьби. Відомо, що здатність опозиції „до інкорпорації тем та символів протесту різних верств населення у власну структуру, в тому числі спроби надати нового трактування *volonte generale*, тобто загальної волі, є як мінімум одним з найважливіших критеріїв сучасних режимів, особливо конституційно-демократичних”¹. Існування політичної опозиції слід розглядати як закономірне, природне явище, що сприяє ефективному функціонуванню політичної системи та прискорює трансформаційні процеси у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Проблема ефективності політичної опозиції особливо актуальна для сучасних перехідних суспільств, оскільки рівень її інституціалізації дозволяє визначити ступінь наближення до демократії. Згідно з критерієм відповідності цілей та програмних установок опозиції основним принципам конституційного ладу, розрізняють *системну опозицію*, яка виходить з визнання непорушності основних політичних інститутів, однак не погоджується з урядом щодо шляхів та засобів досягнення стратегічних цілей, та *позасистемну*, програмні установки якої повністю або частково заперечують принципи функціонування політичної системи та її інститутів.

Завершеність процесів інституціалізації системної опозиції у перехідних суспільствах забезпечує відтворення орієнтацій громадян на використання ними конвенційних форм протестної участі у політичному процесі, виступає одним з механізмів стабілізації політичної системи. Водночас, у більшості постсоціалістичних країн, і в Україні у тому числі, зберігається стійка тенденція використання 1–2 % громадян неконвенційних форм політичної участі, що співвідноситься з кількістю інституційних акторів політичного процесу, які пропагують екстремістські гасла. Отже, саме системна опозиція здатна акумулювати соціальне, економічне, політичне невдоволення громадян офіційним політичним курсом, перевести його у площину політичних відносин, де воно повинно бути нейтралізоване.

Визначаючи політичну опозицію як інститут політичної системи, що акумулює та транслює протестні настрої громадян, її суть і основні функціональні параметри розуміють як „організацію, партію, особу, яка виступає проти пануючої думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому”; „політичну меншість, що протистоїть політичній більшості, політиці, цілям і методам, що здійснюються державною владою”; „організовану групу, що протистоїть оцінкам, програмам еліт, які перебувають при владі”; „організовану групу активних індивідів, об'єднаних усвідомленням спільності своїх політичних інтересів, цінностей і цілей, які ведуть боротьбу з пануючим суб'єктом за домінування в системі державної влади”; „легітимне існування в суспільстві політичної сили (ідей та організацій), яка публічно висловлює свою незгоду з програмою та практикою діючої влади і в такий самий спосіб пропонує власні проекти політичних дій, чим і рекрутує своїх прихильників”; „як уряд в очікуванні”; „сукупність суб'єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, що реалізується діючою владою, та/або методів реалізації цієї політики, ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб самим зайняти центральне місце у владній системі”².

На нашу думку, найбільш повно зв'язок інституту системної політичної опозиції та опозиційних настроїв громадян, його парламентський та позапарламентський прояви зафіксовано у визначенні суті опозиції як „уповноваженого й інституціалізованого представництва інтересів громад на рівні ухвалення суспільних

рішень, критичне оцінювання урядової політики, вимога її корекції, приведення у відповідність до існуючих потреб, кваліфіковане висування альтернатив щодо неї”³. Слушним є і зауваження російського дослідника В.Гельмана, що на пострадянському просторі до політичної опозиції доречно відносити не тільки політичні партії, політичні організації або громадські рухи, а й інші суб’єкти політики, зокрема окремі політичні інститути, ЗМІ, групи політиків, інтелектуалів і навіть окремих політичних діячів.⁴

Загалом, процес становлення та специфіка функціонування політичної опозиції є інституційним фоном розвитку протестних форм політичної участі громадян та їх впливу на політичну динаміку суспільства. В стабільних політичних системах невдоволення діями влади, перш за все, акумулюється на рівні опозиційної політичної сили, за допомогою якої громадяни намагаються забезпечити реалізацію власних політичних та соціально-економічних інтересів. Основними чинниками звернення до конвенційного політичного протесту традиційно вважають високий рівень невдоволення громадян умовами життя, в першу чергу соціально-економічними; зниження рівня довіри до владних структур та політичних лідерів; низький рівень політичного залучення – участі у легітимних формах суспільно-політичного життя (членство в партіях, політичних рухах, асоціаціях, участь у виборах, контакти з представниками влади); низький рівень політичної ефективності – відчуття людиною здатності здійснювати легітимним шляхом вплив на процес ухвалення політичних рішень.⁵ На нашу думку, протестна готовність громадян детермінується сприйняттям ними власних політичних можливостей, оцінкою рівня ефективності виконання політичними інститутами своїх функцій, ставленням до партійної системи в цілому та опозиційних партій зокрема, громадських рухів та об’єднань, що відображають особливості політичного процесу та дозволяють зрозуміти взаємозалежність процесів формування у громадян потенціалу політичного протесту та інституціалізації системної опозиції.

Протестні форми політичної участі громадян – від підписання петицій до актів громадянської непокорі – опосередковано впливають на інститути політичної системи, оскільки політична еліта та лідери, будучи зацікавленими у збереженні існуючого політичного порядку, шукають внутрішні резерви для знищення

причин протестних виступів шляхом корегування процесу політичного управління. Найбільш небезпечними для стабільного функціонування політичної системи є відмова від виконання рішень адміністрації та органів влади, неконвенційні мітинги та демонстрації, страйки, створення незалежних від президента та уряду збройних формувань; найменш небезпечними – особисті звернення громадян до представників органів влади зі скаргами на порушення їхніх прав і свобод та збір підписів під колективними петиціями.

Аналізуючи потенційні можливості політичної опозиції в Україні щодо формування конвенційної протестної участі громадян, слід виходити з двох проблемних вимірів опозиції, зокрема її цілей у політичному процесі та засобів досягнення цих цілей. Якщо цілі опозиції в ідеалі повинні конкретизувати моделі суспільного розвитку, альтернативні владній, а реально мають ситуативний характер, то масова політична активність стає одним із засобів досягнення цих цілей. Характер останньої багато в чому визначається стратегією, обраною опозицією для досягнення власних цілей. Це може бути стратегія *відходу* (exit) або *малих справ*; стратегія *протесту* (voice), тобто масової мобілізації громадян на всіх етапах електорального циклу; стратегія *лояльності* (loyalty) – ведення торгу з правлячою групою та поступова інкорпорація у владу.⁶ Вибір опозицією тієї чи іншої стратегії зумовлюється типом опозиції, цілями її діяльності, оцінками та характером підтримки з боку громадян.

Окремі науковці вважають, що до сьогодні не вироблено загальноприйнятих, чітких критеріїв опозиційності, які б працювали під час аналізу українських політичних реалій. Вважаємо, що в частині дослідження залежностей між процесом інституціалізації опозиції і протестною політичною участю громадян варто використовувати такі критерії опозиційності політичних сил, як (1) критичне ставлення до політики Президента України, яке чітко артикульоване та висловлене публічно; (2) неучасть у реалізації цієї політики.⁷ Ці критерії найбільш повно пов'язують інституційні та позаінституційні прояви опозиційності, доводять, що „саме дії політичних акторів та правила гри (інститути), які формуються ними, задають вектор масових переваг та зумовлюють динаміку розвитку як політичного режиму, так і типових для нього опозицій”⁸. Спираючись на них, можна оцінювати рівень підтримки громадянами України опозиційних сил у ситуації незавершеності процесів їх інституціалізації.

Основними завданнями системної опозиції є вироблення альтернативних варіантів розв'язання проблем суспільно-політичного розвитку шляхом виявлення прорахунків уряду в державній політиці. Ефективність функціонування політичної опозиції визначається постійною, а не епізодичною – під час виборів – взаємодією із владою та систематичним залученням громадськості до міжвиборчого політичного дискурсу. Відсутність відповідних механізмів може призводити до формування позасистемної опозиції та підбурення громадян країни до використання неконвенційних форм політичної участі.

Особливості процесу формування політичної опозиції в Україні визначаються логікою еволюції політичного режиму та перебігом президентських і парламентських електоральних циклів. Процес її інституціалізації можна поділити на чотири основних етапи: правоцентристський етап (1989 – 1994 рр.); лівоцентристський етап (1994 – 1999 рр.); еkleктичний етап (грудень 1999 – 2004 рр.); прагматичний етап (2005 р. – до сьогодні). Розглянемо основні чинники залежності протестної участі громадян України на кожному з них у контексті основної стратегічної лінії, обраної опозицією у взаємодії з владою.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст. став часом народження в українському суспільстві легальної та легітимної за суттю політичної опозиції, яка на концептуальній карті цього явища може бути визначена як лояльна структурна опозиція, що функціонує у формі демократичного руху. Основними ідеями, що консолідували українство навколо нього, було визнання суверенітету та створення незалежної України, радикалізація суспільно-політичних реформ, підвищення громадянської компетентності та орієнтація громадян на автономні форми політичної участі. Легалізація опозиційних структур відбулася влітку 1988 р. у період перших альтернативних виборів до Верховної Ради СРСР, гостра боротьба на яких подекуди завершувалася перемогою національно-демократичних сил.

15 травня 1990 р. розпочала свою роботу Верховна Рада УРСР 12-го скликання, яка одразу структурно поділилася на парламентську більшість – *За суверенну Радянську Україну* (група 239) та опозиційну *Народну раду*. Незважаючи на гостроту парламентських дебатів, населення України доволі обережно оцінювало дії і провладного, і опозиційного сегментів депутатського корпусу. Зокрема, визначаючи

групу депутатів, яка мала найбільшу підтримку в суспільстві, більше третини населення (36 %) не змогли визначитися, для 25 % була типовою ситуативна підтримка однієї з двох парламентських груп, яка визначалася позицією політичної сили з конкретної проблеми, 10 % взагалі не змогли визначити різниці у позиціях *групи 239* та *Народної ради*, 9 % категорично не підтримували жодну позицію, і тільки близько п'ятої частини населення змогли чітко ідентифікуватися у системі *влада – опозиція*: 11 % підтримували політичну позицію *Народної ради*, 10 % – *групи 239*.⁹ Ставлення і оцінка основних структурних елементів парламенту Радянської України зафіксувало особливості геоструктури політичного самовизначення населення України, що у подальшому закріпилося на рівні характеру політичної участі громадян України як на етапі виборів, так і у міжвиборчий період (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Регіональна специфіка підтримки депутатських груп населенням України, січень 1991 р., %

Регіони (області)	Позицію якої групи депутатів Ви частіше за все підтримуєте?	
	Народної ради	Групи 239
Київ	33	2
Північний (Житомирська, Чернігівська, Київська)	8	15
Центральний (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська)	6	13
Північно-східний (Сумська, Харківська)	3	8
Східний (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська)	5	13
Північно-західний (Волинська, Рівненська, Хмельницька)	13	2
Західний (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська)	37	1
Південно-західний (Закарпатська, Чернівецька)	24	7
Південний (Миколаївська, Одеська, Херсонська)	3	11

Продовження таблиці 3.1

Крим	7	16
В цілому по Україні	11	10

Джерело: Панина Н.В. Отношение к политике, властным структурам и политическим лидерам // Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 38.

Дані таблиці свідчать, що підтримка опозиційних сил поширилася серед населення столиці України, у західному та південно-західному регіонах, проте навіть і тут вона не перевищує третини виборців. Із розпадом СРСР та відновленням незалежності України протестний потенціал політичної опозиції був зруйнований високим ступенем інтеграції старого та нового сегментів політичної еліти; поступовою концентрацією влади в руках Президента; звуженням кола повноважень та зниженням політичної ваги ВРУ. Деякі дослідники вважають, що на початковому етапі формування опозиція функціонувала в “трьох різновидах: антикомуністична, антиімперська і власне парламентська”¹⁰. На нашу думку, політичний процес кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. позначений біполяризацією політичних сил, що формувало у громадян уявлення про жорстку дихотомію вибору в системі *демократія (опозиція) – антидемократія (влада)*, яка в реальному політичному часі перетворювалося на вибір у системі *антикомунізм – комунізм*. Влада провокувала та підтримувала біполяризацію політичних сил, оскільки це створювало суттєві перешкоди як для формування будь-яких форм дієвої системної опозиції, зорієнтованої на демократичні цінності та методи політичної боротьби, так і демократичних альтернатив політичної участі.

Достатньо легке здобуття незалежності не сприяло формуванню опозиційними силами (у цей період активно діяли як позапарламентська опозиція НРУ та УРП) чіткої альтернативної програми суспільно-політичних трансформацій і, як наслідок, неможливість перетворення на системну опозицію. Перед українською опозицією одразу постало питання, класичне для трансформаційних суспільств і не розв’язане нею до сьогодні: „до якої міри бути опозиційною та якими засобами при цьому користуватися”¹¹. Адже, якщо опозиція не протиставляє себе існуючому режиму, не пропонує альтернативних варіантів розвитку та не обіцяє втілити їх у життя, політичні

інститути демократії залишаються слабкими і нерозвиненими. Якщо ж опозиція діє занадто рішуче, то під загрозою може опинитися демократія як така.

Внутрішні протиріччя всередині опозиційних сил, які проявилися вже у період перших президентських виборів 1991 р., сприяли укоріненню комуністичної партноменклатури у владних структурах незалежної України. Проте, кінець 1991 – початок 1992 рр. в Україні умовно вважається безопозиційним періодом, оскільки більшість сил та ресурсів суспільства були консолідовані заради створення незалежної України. На нашу думку, саме в цей час було закладено підґрунтя суперечливого характеру формування інституту системної опозиції в Україні: з одного боку, відновленню процесів інституціоналізації політичної опозиції сприяла політика радикальних соціально-економічних реформ, що водночас спричинили наростання опозиційності у свідомості громадян, створюючи феномен тотальної опозиції; з іншого – створення системної парламентської опозиції гальмувалося фактичною відсутністю можливості реалізації ідеї народної опозиції, відмовою політичної еліти від проведення установчих зборів, адже перші вибори до ВР незалежної України відбулися через три роки після проголошення незалежності.

Поступово, у 1992 – 1993 рр., політичні партії починають декларувати власну опозиційність до стратегії соціально-економічних реформ, однак їх позиції були скоріше „центристсько-прагматичними, а опозиційність однієї до другої – уявно-риторична, ніж справжня”¹². У цей період ВРУ працювала під постійним тиском позапарламентської опозиції, яка ініціювала широкомасштабну кампанію за дострокове припинення повноважень ВРУ. Саме у цей час на політичну арену повертається основний гравець, що тривалий час претендуватиме на одноосібне виконання ролі опозиціонера – КПУ (відновлюваний з’їзд партії відбувся у червні 1993 р., реєстрація партії – 5 жовтня того ж року).¹³ Акумуляція ностальгійних почуттів та протестного потенціалу значної частини українських громадян швидко перетворили партію на домінуючу серед партій лівого спрямування.

Проблема потреби функціонування системної опозиції, захисту її політичних прав у стінах парламенту не визначалася громадянами як одне з найважливіших питань демократичних перетворень. Оцінюючи діяльність ВРУ у 1991 р., тільки 18,37 % респондентів зауважили, що парламенту бракує гарантованого

права меншості реально впливати на процес прийняття рішень.¹⁴ У цей період більшість громадян України дотримувалися поміркованих політичних позицій центристського спрямування (56,38 %), тоді як настрої опозиційного характеру були поширені серед 10,1 % громадян, зорієнтованих на ліворадикальні установки, та 17,9 %, що підтримували правоконсервативні ідеї.¹⁵

Націонал-демократична опозиція не визначалася громадянами України як політична сила, здатна вивести країну з кризи (так вважали тільки 8 %¹⁶), тому її опозиційність не була підтримана на інституційному рівні. Лідер опозиційного НРУ В.Чорновіл у 1994 р. користувався нижчим рівнем довіри громадян, ніж чинний Президент України Л.Кравчук. Зокрема, якщо останньому тією чи іншою мірою довіряло 36 % громадян, то лідеру опозиції тільки 29 %. Проте рівень недовіри був однаковий для обидвох політиків – 58 %.¹⁷ Масова політична свідомість, порівнюючи мету політичної діяльності лівих та правих сил, не визначала між ними різниці відповідно до наведених вище критеріїв опозиційності. Вона фіксувала, що ліві (соціалісти та комуністи), так само як і праві (націонал-демократи) насамперед домагаються влади (щодо лівих такої думки дотримується 81 % громадян, щодо правих – 79 %) та задоволення власних амбіцій (щодо лівих – 60 %, щодо правих – 66 %).¹⁸

Водночас, період 1991 – 1993 рр. був найбільш сприятливим для переведення опозицією суспільного потенціалу протесту у реальну площину політичних відносин, оскільки, незважаючи на катастрофічне погіршення соціально-економічного становища населення України, позначений найвищою за увесь період незалежності підтримкою ідей демократії. У 1993 р. для 30 % громадян потреба захисту демократії та прав людини визначалася як один із найважливіших спонукальних мотивів участі в акціях протесту. Водночас, саме у цей період починає наростати зневіра в успіх протестних акцій: 38 % громадян зауважили, що вони не готові взяти особисту участь у силових акціях протесту, оскільки це нічого не дасть.¹⁹

Увесь спектр причин небажання брати участь у акціях протесту умовно поділяється на чотири блоки. Перший блок – *надії та песимізму* – конкретизується у твердженнях „народ звик терпіти й не має досвіду боротьби за свої права” (50 %), „люди не вірять, що боротьба дасть позитивні результати” (33 %), „люди обертають

своє незадоволення на сім'ю, друзів, колег або висловлюють його на вулиці, у магазині" (10 %), „немає іншого, альтернативного шляху розвитку" (8 %); другий блок – *надії та оптимізму* – співставний з висловами „люди сподіваються, що скоро життя стане кращим" (38 %), „не всі погано живуть" (19 %), „кожен покладається на себе, сподіваючись, що йому пощастить" (18 %), „в інших державах колишнього СРСР ще гірше" (2 %); третій блок – *ситуації* – представлений позиціями, що віддзеркалюють залежність протестної участі громадян від рівня інституціоналізації політичної опозиції, зокрема, „у нас немає лідерів, яким би народ вірив і за якими пішов би" (38 %), „немає організацій, які б захищали права та інтереси людей" (15 %); серед тверджень четвертого блоку – *страху* – домінує позиція, що „люди бояться, що через протести, критику матимуть неприємності" (19 %).²⁰ Отже, більшість причин відсутності масових акцій політичного протесту лежить у площині безнадії та пов'язана з відсутністю суб'єктів політичного процесу, здатних акумулювати протестний потенціал громадян.

Одним з наслідків низького рівня ефективності опозиції в Україні стало незначне поширення серед громадян ідей, що активізують потребу дієво протестувати проти погіршення умов життя (такої думки дотримувалося 23 %) та формують стійке небажання брати участь у акціях протесту. Зокрема, 59 % громадян категорично відмовлялися від участі в акціях протесту, тільки 17 % заявляли, що готові брати участь у страйках, висуваючи економічні та політичні вимоги, тоді як суто політичні акції готові були підтримати тільки 14 % громадян.²¹

Отже, на першому етапі інституціоналізації опозиції нею була обрана стратегія *відходу (малих справ)*, коли націонал-демократи, інкорпорууючись у владу, водночас залишали за собою право критикувати її. Така позиція опозиційних сил не сприяла акумуляції в межах цього інституту політичної системи протестного потенціалу громадян та його трансляції до стін ВРУ. Основною рисою початкового етапу формування опозиції в Україні є надмірний плюралізм суб'єктів політичного процесу, які декларували себе як опозицію існуючій владі. Проте вихідний момент у формуванні інституту системної опозиції – усвідомлення і владою, і опозицією того, що основними принципами діяльності

останньої є критика, контроль, формулювання конструктивних альтернатив, що відповідають суті опозиційних настроїв громадян, а кінцевою метою – виборення влади демократичним шляхом залишилися поза їх увагою.

Особливістю другого етапу інституціалізації системної опозиції (1994 – 1999 рр.) є свого роду ренесанс комуністичних ідей в українському суспільстві. Переважна більшість дослідників вважає опозиційність КПУ явищем позасистемної опозиції в українському політичному процесі²² або „окремою опозиційною силою”, оскільки комуністи „не визнають політичного плюралізму”²³. На нашу думку, опозиційність КПУ у вигляді, сформованому після парламентських виборів 1994 р. та змінами, спричиненими перебігом наступних електоральних циклів, стала можливою тільки в умовах цього формату політичної системи України, що згодом був закріплений Конституцією 1996 р.

Незважаючи на те, що КПУ актуалізувала ідеї, зміст яких відповідає суті позасистемної опозиції, вона ніколи не наполягала на їх втіленні у життя, саме політичний плюралізм використовувала для декларації своєї опозиційності. КПУ докладала максимум зусиль, щоб сприйматися у суспільстві як справжня, принципова опозиція, однак у другому (1994 – 1998 рр.) парламентському електоральному циклі вона значною мірою втратила свій опозиційний імідж та стала сприйматися виборцями як фасадна опозиція, що підтримується владою: фасадна демократія потребувала фасадної опозиції.

Проблему визначення характеру опозиційності КПУ намагався вирішити Л.Кучма, який 7 вересня 1996 р. на зустрічі із журналістами назвав її позасистемною опозицією: „В якій країні парламентська фракція виступає проти власної держави, проти Конституції?”. Однак далі ця ідея ним не розгорталася, оскільки комуністична квазіопозиція була надзвичайно вигідна владі – вона вирішила проблему правої альтернативи для Л.Кучми на президентських виборах 1999 р. Паралельно П.Симоненко на пленумі ЦК КПУ 14 вересня того ж року назвав найважливішим завданням партії “розгортання та поглиблення опозиційної діяльності, в тому числі мобілізацію трудящих на організовану боротьбу ...в межах діючої Конституції та законів України”²⁴, підкреслюючи системність власних опозиційних настроїв.

Підтвердженням умовної опозиційності КПУ та її нездатності до акумуляції протестних настроїв громадян є те, що в цей період

усі друковані ЗМІ, в тому числі і владні, оцінювали діяльність партії та її лідера скоріше позитивно, ніж негативно. У 1998–1999 рр. зустрічаємо 134 згадування про діяльність партії, з яких 25 – позитивних, 24 – негативних, 4 – збалансованих, 81 – нейтральне. Відповідно, відношення позитивних згадувань до негативних становить 1:1. Ще більш позитивне уявлення у громадян формує українська преса стосовно лідера КПУ. Тоді ж П.Симоненко займав п'яту позицію серед політиків, які найчастіше згадуються в українських виданнях. Наприклад, у травні 1999 р. у 26 всеукраїнських виданнях фіксується 148 згадувань про опозиційного лідера: 30 разів його діяльність оцінювалася як позитивна, 25 як негативна, 9 разів зустрічаємо збалансовані згадування, 84 – нейтральні. Відповідно, відношення позитивних згадувань до негативних становить 1:0,8.²⁵ Отже, діяльність основної опозиційної сили у цей період можна визначити як нейтральне стосовно влади, а усі гучні заяви – розуміти як її приховану підтримку. Нейтральний характер „опозиційності” КПУ поступово перестає бути привабливим для громадян, вона вже не сприймається як політична сила, здатна акумулювати політичні протестні настрої українського суспільства.

Отже, на другому етапі формування лівоцентристська опозиція в особі КПУ обрала стратегію *лояльності* (loyalty) – ведення торгу з правлячою групою та поступової інкорпорації у владу. Наслідком цієї стратегії стало зниження політичної протестної готовності громадян України у міжвиборчий період та віртуалізація інституту опозиції, що виявляється у „невідповідності між заявленими політичними принципами і конкретною поведінкою політиків”²⁶. Процес становлення політичної опозиції в цей період був обтяжений тим, що у Конституції 1996 р. не визначалися принципи її утворення та функціонування. Це призвело до формування дисперсної легальності опозиції, діяльність якої не ґрунтується на чітко сформульованих конституційних положеннях діяти альтернативно до існуючої влади, права якої чітко не виписані, а суть не визначена. Зміна формату влади зразка 1994 – 1996 рр. спричинила поступове згортання діалогу між владою та усім спектром опозиційних сил. Тому опозиція, що сформувалася після парламентських виборів 1998 р., стала відкрито демонструвати негативне ставлення до президентського курсу Л.Кучми.

Утворення 13 січня 2000 р. парламентської більшості у складі 237 народних депутатів (раніше про парламентську більшість було заявлено у грудні 1999 р.), що представляли членів 11 фракцій та груп у ВРУ: СДПУ(о), ТПУ, ПЗУ, Батьківщини, Відродження регіонів, Громади, НДП, НРУ, УНР, Реформи-Конгрес, незалежних,²⁷ поклало початок третьому – еkleктичному етапу інституціоналізації системної опозиції, на роль якої претендували СПУ, БЮТ, КПУ, що після силового варіанту створення парламентської більшості була позбавлена можливості повноцінного впливу на діяльність ВРУ. Особливість КПУ у системі опозиційних сил проявилася і на цьому етапі. Будь-якій реальній, послідовній у обґрунтованих діях опозиційній силі одразу навішувався ярлик антиконституційної та антидержавницької, тоді як опозиційність КПУ, яка не мала шансів перетворитися на парламентську опозицію, підтримувалася владою на інституційному рівні. Водночас, у своїй заяві фракція КПУ у ВРУ підкреслила, що парламентська більшість була сформована внаслідок інтриг та закулісних ігор, і „з юридичної точки зору це антиконституційний переворот у парламенті, узурпація державної влади та порушення Конституції України”²⁸.

Українська опозиція більш голосно заявила про себе після вибуху касетного скандалу 28 листопада 2000 р., який став приводом оголення як системи влади в цілому, так і взаємодії в системі *влада – опозиція*. Влада намагалася взяти під контроль процес інституціоналізації опозиції, загальмувати її остаточне оформлення як дієвого інституту політичної системи, створивши Політичну раду при Президентові України.²⁹ Водночас, влада систематично вдавалася до дезінтеграції опозиційних сил в українському суспільстві, іноді навіть протиставляючи опозиційні сили, що діяли в парламенті, та громадян, які пікетували приміщення ВРУ (громадянську опозицію). Найбільш повно особливості діяльності опозиції у цей період визначив М. Михальченко, який підкреслює, що є „в українському суспільстві гра в опозицію – щоб подати себе як борця за народне щастя, ...є своєрідний „політичний спорт”. Є політичні сили, які оголошують себе напівопозицією, конструктивною, непримиренною, парламентською, позапарламентською опозицією – сьогодні оголошують себе опозицією, а завтра стають друзями влади і т.д.”³⁰.

Вважаємо, що сприятливим „полем гри” стало правове поле, в якому опозиція як інститут політичної системи не була означена.

Законодавче закріплення прав і обов'язків системної опозиції є важливим інструментом її інституціалізації, принципів функціонування, адже „поза рамками закону опозиційність є маргінесом та ворожістю”.³¹ Спроби правового визначення статусу політичної опозиції розпочалися тільки у 1998 р., зокрема з подання народними депутатами України Ю.Тимошенко та О.Сльяшкевичем Проекту Закону „Про організовану політичну опозицію” (реєстраційний № 1635 від 9.02.1998). Однак тоді не тільки сам законопроект, а й навіть ідея інституціалізації опозиції не викликала зацікавленості у ВРУ. Інтерес до цієї проблеми спричинився парламентською кризою 1999 р., внаслідок якої у ВРУ була створена парламентська більшість, що автоматично передбачало функціонування у законодавчому органі меншості зі статусом політичної опозиції. Вже у лютому 2000 р. на розгляд до ВРУ було подано два законопроекти, метою яких стало унормування політичної діяльності політичної опозиції у стінах ВРУ, зокрема, Проект Закону „Про парламентську опозицію” (№ 5101 від 16.02.2000) був внесений В.Філенком, Проект Закону „Про політичну опозицію у Верховній Раді України” (№ 5101-1 від 28.02.2000) – В.Ковалем. Однак жоден з них не обговорювався народними депутатами у пленарному режимі, першопричиною чого є загострення протиріч всередині парламентської більшості і проведення квітневого референдуму-2000. Результати останнього спричинили появу президентського Проекту Закону „Про парламентську більшість та парламентську опозицію” (№ 6329 від 10.01.2001), який не набув чинності, оскільки входив до відхиленого депутатами ВРУ пакету змін до Конституції України, відповідно до результатів всеукраїнського референдуму.

Наступна хвиля законодавчої ініціативи по унормуванню діяльності політичної опозиції в Україні була зумовлена результатами парламентських виборів 2002 р. У ВРУ було зареєстровано п'ять законопроектів, зокрема Г.Крючкова та С.Гуренка „Про політичну опозицію” (№ 2047 від 16.07.2002), Р.Зварича „Про парламентську більшість та парламентську опозицію” (№ 2214 від 19.09.2002) та С.Гавриша, К.Вашука, О.Карпова „Про парламентську більшість та парламентську опозицію у Верховній Раді України” (№ 2214-1 від 30.09.2002), С.Правденка „Про парламентську опозицію” (№ 2214-2 від 20.02.2003), В.Філенка „Про парламентську опозицію” (№ 2214-3

від 11.02. 2004). С.Павленко свій варіант законопроекту відкликав. Загалом, депутати не ухвалили жодного із законопроектів про парламентську опозицію в першому читанні. Наприклад, участь в голосуванні по законопроекті про політичну опозицію, яке відбулося у сесійній залі 2 червня 2000 р., взяли тільки 109 народних депутатів з 363 присутніх, з яких проголосували за – 100, проти – 8, утримався – 1.³²

Зазначимо, що всі подані до ВРУ законопроекти зосереджені на унормуванні діяльності парламентської опозиції, яка розуміється як парламентська меншість. Такий підхід значно звужує можливості інституту політичної опозиції, оскільки концентрує її дії навколо взаємодії з парламентською більшістю, згортаючи її опозиційний характер стосовно інших органів влади та відокремлюючи від опозиційних настроїв громадян України. Однак серед науковців зустрічаємо позицію, відповідно до якої політичні права громадян, „які не поділяють офіційного політичного курсу, вже отримали закріплення в Конституції та законах України, а тому, додаткового закріплення в окремому законі не потребують. Крім того, публічна громадянська опозиція – утворення аморфне і неструктуроване, а тому – не може виступати окремим суб'єктом у відносинах з органами, які втілюють офіційний політичний курс у життя (інтереси опозиційних верств загалом виражають представники парламентської опозиції та опозиції в представницьких органах місцевого самоврядування)”.³³ Безперечно, суб'єктність політичної опозиції, у розумінні ширшому, ніж парламентська, може ставитися під сумнів. Однак, на нашу думку, парламентська опозиція, апелюючи до громадян у кризові моменти політичного розвитку (яскравим прикладом є президентські вибори 2004 р.), саме громадянську опозиційність розуміє як основний ресурс у взаємодії з владою. До того ж, у суспільстві, в якому фіксується криза партійних ідентичностей, а партіям, навіть парламентським, довіряє мінімальна кількість громадян, говорити про те, що парламентські опозиційні партії є виразниками ідей громадянської опозиції, принаймні, рано. Чітке законодавче визначення суті, функцій та політичних можливостей і політичної, і парламентської опозиції дозволить громадянам України розширити для себе коло конвенційних форм протестної політичної участі, що сприятиме формуванню та функціонуванню відкритого політичного дискурсу

не тільки під час виборів, а й у міжвиборчий період. До того ж, 27,6 % громадян України вважають законодавче унормування прав опозиції визначальним чинником захисту прав політичної меншості у парламенті та поза його стінами.³⁴

Специфіка третього етапу інституціалізації опозиції визначається і тим, що українська влада у цей період здійснювала політичне управління переважно за допомогою неформальних механізмів контролю, одним з яких був політичний та економічний шантаж. Тому неминучим явищем у політичному процесі став касетний скандал, що спричинив появу „моральної опозиції”,³⁵ згуртованої навколо Форуму національного порятунку, Громадського комітету захисту Конституції „Україна без Кучми” та Всеукраїнського комітету опору „За правду”. Однак протилежність цілей опозиційних лідерів не дозволила *моральній* опозиції перетворитися на парламентську. Цілком слушною з цього приводу є думка, що „політична опозиція крім різноманітних гасел, гучних масових акцій, які, беззаперечно, мають право на життя, зобов’язані мати свою політику, яка протиставлялася б іншій, тобто владній політиці. ...Відсутність „своєї” політики підмінюється і використовується різними гілками опозиції появою суспільного консенсусу щодо посилення неприйняття діючої влади”³⁶. Причому протиставлення не підкріплюється політичною альтернативою.

Після парламентських виборів 2002 р. стратегія опозиції визначалася необхідністю вплинути на громадську думку за допомогою проведення акцій протесту, позбавити єдності проурядові сили та знизити рейтинги популярності президента Л.Кучми, поклавши на нього відповідальність за ухвалення непопулярних серед громадян політичних рішень. У цей період в Україні сформувалася та досить голосно заявляла про себе опозиційна коаліція „Сила народу”, до якої входили політичні сили, що підтримували програмні тези В.Ющенка. Еклектичність системної опозиції у цей період підтримувалася її внутрішньою структурою, яка утворювалася поєднанням поміркованого сегмента правоцентристської опозиції, представленого Блоком Віктора Ющенка Наша Україна, що об’єднав десять партій правого спрямування, радикальної частини правоцентристської опозиції (БЮТ) і радикального сегмента лівоцентристської (СПУ) та лівої (КПУ) опозиції.

Потужність опозиційних сил провокувала українську владу на посилене формування у громадян неадекватних оціночних суджень щодо інституту політичної опозиції. Наприклад, Л.Кучма, виступаючи 2 квітня 2004 р. на Всеукраїнському громадянському форумі, зазначив, що опозиція поводить себе як група заколоту, а „частина наших опозиційних угруповань багато в чому залишається фрондою, яка скупчується навколо тих чи інших „ображених” відставних прем'єрів та міністрів і їхнього бізнесового оточення. Нічого путнього, вартого уваги, окрім марення заколотом, із цього середовища не чути”³⁷. Проте у цей період 55,4 % громадян України вважали, що опозиція є необхідним інститутом політичної системи, який забезпечує її стабільне функціонування, тому держава повинна гарантувати їй політичні права (твердження, що права опозиції захищені, підтримує тільки 15,5 % громадян). Незважаючи на те, що 45,4 % громадян повністю чи частково поділяли думку, що діяльність опозиції має позитивний вплив на ситуацію в країні, тільки 23,4 % пов'язували з її діяльністю сподівання на краще майбутнє. Свідченням інституційної слабкості опозиції було й те, що 45,6 % громадян України вважали, що опозиція не принесе ані користі, ані шкоди.³⁸ Визначаючи суть системної опозиції на цьому етапі її інституціоналізації, українське суспільство більшою мірою зважало на ситуативні чинники її дій (бажання змінити президента України – 36,9 %; перерозподіл сфер впливу – 14,8 %; реалізація власних амбіцій – 12,3 %). Значно менша кількість громадян визначала суть опозиції як борця проти існуючого політичного режиму та політичної системи (25,8 %). Вважаємо, що прагнення опозиції прийти до влади, конструктивне в стабільних демократіях, в українській політичній практиці для 35,3 % мало негативне забарвлення, оскільки розумілося як здобуття влади з метою ніколи її не віддати, втримати будь-якими методами.³⁹

Відомо, що основним інституційним елементом опозиційних структур є партії, які набувають статусу опозиційних чи правлячих у процесі змагання за владу шляхом участі у виборах. Наведені вище показники визнання необхідності діяльності в українському суспільстві системної опозиції є співставними з кількістю громадян (51,0 %), що визнають потребу функціонування в Україні опозиційних політичних партій. Заперечують таку потребу 13,1 %.⁴⁰ У еkleктичний

період становлення опозиції 47,5 % громадян України вважали, що критичне ставлення до політики Л.Кучми публічно висловлює БЮТ, 46,4 % – КПУ, 33,7 % – СПУ. Щодо Нашої України, то в уявленні громадян склалося суперечливе враження про рівень її опозиційності: 33 % вважали позицію цієї політичної сили, і відповідно її лідера, опозиційною, тоді як 33,6 % – неопозиційною.⁴¹ На нашу думку, це пояснюється невідповідністю позиції НУ другому критерію опозиційності – неучасті у реалізації президентського курсу, адже В.Ющенко був віце-прем'єром України (з 22.12.1999 по 28.04.2001), та невизначеністю позиції лідера НУ щодо опозиційності/неопозиційності політичної сили, яку він очолює.

Еклектичний характер опозиції підтверджується і тим, кого громадяни вважали її лідером. Зокрема, 49 % опитаних, визначаючи опозиційного лідера періоду політичної кризи у 2001 р., вагалися з відповіддю, 15 % назвали Ю.Тимошенко, 12 % – П.Симоненка, 11 % – О.Мороза, 5 % – Н.Вітренко, 4 % – Т.Чорновола, 1 % – С.Головатого.⁴² Громадська думка зафіксувала певну відстороненість В.Ющенка від дій опозиційних сил. Визначаючи основні характеристики системної опозиції, громадяни України не вважали її достатньо вагомим чинником формування орієнтацій на використання ними протестних форм політичної участі (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Ставлення та оцінка суті опозиції громадянами України,
% опитаних (2002 р.)**

Чи згодні Ви з таким твердженням щодо опозиції?			
Варіант ставлення та оцінки	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Існування опозиції необхідне для нормального політичного розвитку України	55,4	16,6	28,0
Діяльність опозиції має позитивний вплив на ситуацію в країні	45,4	23,6	31,0
В Україні влада намагається придушити опозицію, використовуючи будь-які засоби	37,9	22,2	39,9
Опозиція є групою політиків, які були при владі, але були зміщені з посад і тепер намагаються повернутися до влади	36,0	34,7	29,2

Продовження таблиці 3.2

В Україні опозиція намагається завдати шкоди владі, використовуючи будь-які засоби	27,9	28,9	43,2
Опозиція не має чіткої ідеологічної платформи, вона об'єднує як крайніх правих, так і крайніх лівих політиків	27,3	34,7	38,0
Опозиція не має ніяких конструктивних програм та ідей, вона лише критикує президента і уряд, дестабілізуючи ситуацію	27,1	42,4	30,5
Лише опозиція здатна вивести країну з кризи	23,1	44,5	32,4
Опозиція не спирається на широкі верстви населення і фінансово підтримується Заходом	23,0	30,9	46,1
Опозиція і влада в Україні конструктивно співпрацюють	17,7	40,4	41,9

Джерело: Опозиція в Україні (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7. – С. 18; Стан і тенденції розвитку багатопартійності в Україні // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 12. – С. 16–32.

Аналіз даних таблиці засвідчує, що тільки 23,0 % опитаних погоджуються з тим, що опозиція спирається на широкі верстви населення. Однією з причин низької підтримки інституту опозиції було визначення опозиції як групи політиків, що певний час перебували при владі, але були позбавлені посад, тому тепер намагаються повернутися до влади (36,0 %). Фактично, опозиція уявлялася групою осіб, які перш за все намагаються задовольнити власні політичні, економічні та інші інтереси, не зважаючи на інтереси тих, хто ймовірно підтримує її. Напевне, саме це є найбільш яскравим доказом того, що протестні дії опозиції будуть підтримуватися громадянами нашої держави тоді, коли вона формуватиметься на певних ідеологічних засадах системного характеру або матиме програму чітких перетворень в економічній і політичній сферах, тобто позбавиться багато в чому штучного характеру утворення.

Наведене вище розуміння громадянами суті опозиції зумовило низький рівень їх готовності до участі у масових заходах, акціях протесту, що організовуватимуться партією (блоком), за яку вони голосували (13,8 %); 22,5 % – готові брати участь у цих заходах, якщо вони торкатимуться їхніх безпосередніх інтересів;

57,4 % – не братимуть участі у таких заходах за жодних обставин.⁴³ Опозиційні сили до певної міри втрачали підтримку громадян, оскільки не завжди вдало виробляли та пропагували альтернативні рішення, що перетворювало їх антикучмівські заклики на популістські промови.

Загалом, потенційна готовність громадян до використання різних форм протестної участі є одним з інтегральних вимірів ефективності функціонування політичної опозиції та впливу її позиції на мотивацію участі у протестних акціях. Дані, наведені у додатку 3.1, свідчать, що в Україні від 1994 р. існує стійка тенденція на використання громадянами конвенційних форм політичного протесту – участь у передвиборчих кампаніях, зібрання підписів під колективними відозвами, участь у законних мітингах та демонстраціях. Тільки незначна кількість громадян нашої держави зорієнтована на використання неконвенційних форм політичного протесту, зокрема на участь у незаконних страйках, пікетування державних установ, захоплення будинків, створення незаконних збройних формувань. Водночас, у різні роки незалежності від 30 % до 37 % населення не вважало жодну форму політичного протесту ефективним механізмом впливу на владу, причому тільки 1 % міг запропонувати власне бачення змісту ефективного політичного протесту, як конвенційного, так і неконвенційного.

Напередодні виборів 2004 р., коли єдність еkleктичної опозиції була порушена проявом президентських амбіцій лідерів опозиційних партій, оцінки громадянами суті, функцій опозиції, її впливу на акумуляцію протестних настроїв у суспільстві дещо змінилися. Зокрема, 23,9 % вважали, що опозиційні дії завжди є виступом проти існуючої політичної системи, тобто будь-яка політична опозиція має несистемний характер; 41,6 % громадян були схильні вважати опозиційними ті політичні сили, які позиціонують себе в такій якості, проте не завжди дійсно є опозиційними, і тільки 31,4 % відносять до політичної опозиції партії та рухи, які формулюють альтернативні владному курсу ідеологічні та економічні програми розвитку. Напередодні президентських виборів особливої ваги набувала проблема віри в успіх опозиційних сил. Зважаючи на те, що опозиції не вдалося домовитися про висунення єдиного кандидата, віра в успіх її перемоги фіксувалася на достатньо низькому рівні. Зокрема, 32,7 %

громадян не вірили у перемогу опозиціонерів, 26,5 % сподівалися, що опозиційні сили зможуть домовитися щодо єдиного кандидата і таким чином збільшити свої шанси на перемогу, 21,8 % були переконані, що виборчі перегони завершаться для опозиції успіхом.⁴⁴

Отже, на еклектичному етапі інституціалізації опозиція обрала стратегію *протесту* (voice), тобто масової мобілізації громадян на всіх етапах електорального циклу. Вперше в Україні системна опозиція здійснила спробу переведення протестного потенціалу електоральної участі у площину реального протесту у міжвиборчий період (лонгітюдна акція *Україна без Кучми! / Повстань, Україно!*). Специфіка сприйняття владою опозиції як політичного ворога, а не опонента, позначилася на визначенні ролі та суті цього політичного інституту громадянами України. Для того, щоб опозиція мала можливість реалізувати альтернативні варіанти суспільного розвитку, вона повинна була перемогти на президентських виборах 2004 р.

Результати президентських виборів 2004 р., одним з наслідків яких стало ухвалення ВРУ пакету законопроектів, що перетворили Україну з президентської республіки на парламентсько-президентську, поклали початок новому етапу інституціалізації системної опозиції в Україні, який, з огляду на перерозподіл функцій між основними інститутами політичної системи, повинен набути рис політичного прагматизму. Без інституту опозиції новий механізм розподілу владних повноважень у системі *Президент – Парламент – Уряд* не здатен працювати повноцінно.

Виборчий процес 2004 р та його наслідки поставили перед інститутом опозиції в Україні ще одне не менш важливе завдання – завдання самозбереження. Помаранчева революція, як і будь-яка інша подібна зміна влади, мала всі підстави залишити нову владу без конкурентоспроможної опозиційної сили. ЗМІ доволі активно поширювали думку, що колишні провладні партії не варті статусу демократичної опозиції. З цього приводу найбільш влучно зауважив Повноважний Посол США в Україні Дж.Герbst: „Ми не пропонуємо виправдовувати злочинні діяння (колишньої влади. – *Н.Р.*) – й не твердимо, що в нас є якісь свідчення, що дозволяють нам робити певні висновки. Але при цьому країни, як і люди, мають давати собі раду із тими обставинами, в яких вони опинилися. Нинішні опозиційні партії мають чималу підтримку серед електорату. З’являться, безумовно, й нові опозиційні партії із альтернативними

програмами та ідеями. Треба, щоб в українському суспільстві існувала повага до них”⁴⁵.

Імовірними претендентами на роль системної опозиції, окрім КПУ, одразу вбачалися СДПУ(о) та Партія регіонів. Попри заяви В.Януковича, що партія піде у „жорстку опозицію. ...Наша опозиція з’явиться не тільки в парламенті. Про це рано говорити, але ми готові до різних варіантів”⁴⁶, вона жодними своїми діями не позиціонувала себе як опозиційну і тривалий час не виявляла політичної активності. Тільки 5 березня 2004 р. на партійному з’їзді В.Янукович упевнено заявив, що місце партії в опозиції, проте більшість членів ПР не усвідомлювали себе та свого лідера у подібній ролі: „Віктор Федорович не може бути опозиціонером. Таким, як були люди, що тепер при владі. В силу його образу. Та все ж таки ті, хто був при владі, тепер змушені звикати до нової ролі. І Віктор Янукович також звикає. Я сказав би, він вчиться бути опозиціонером”⁴⁷. Проте, ПР та її лідер обрали вичікувальну позицію – їх опозиційність до помаранчевої влади не можна було характеризувати як політичну альтернативу, а всі заяви з цього приводу мали прихований контекст – після парламентських виборів про опозиційність партії мова вже не велася.

Дещо в іншій позиції опинилася СДПУ(о). Після оголошення результатів президентських виборів 20 січня 2005 р. лідери партії виголосили заяву щодо неможливості їхньої подальшої діяльності в органах виконавчої влади. Наступним кроком стала прийнята на засіданні Політбюро СДПУ(о), яке відбулося 25 січня 2005 р., резолюція „Про завдання партії в нових умовах”, в якій містився заклик до членів партії спокійно визнати необхідність переходу партії в опозицію. Ідеолог соціал-демократів Л.Кравчук підкреслив, що опозиційна СДПУ(о) чи не найбільш чітко розуміє принципи функціонування системної опозиції, тому не заперечуватиме здобутки попередників у разі повергнення до влади: „В опозиції бути нелегко, особливо для тих, хто ототожнює опозицію з ворожнечею. Ми ж кажемо, що ми в опозиції не проти В.Ющенка, а проти рішень, котрі ми не поділяємо. Водночас Ющенко – Президент, це вершина влади, відповідальності, філософії, яка опанувала суспільство, і якщо він розпочне зводити особисті рахунки – це стане поганим прикладом для демократії. Я знаю Віктора Андрійовича, його характер, проте не всі люди, хто

навколо нього, думають так, як він. А в нього немає можливості контролювати їх усіх. А це може призвести до того, що певними структурами, особистостями приймаються рішення, відмінні від позиції В.Ющенка, які викличуть протидію з боку опозиції”⁴⁸.

Офіційна стратегія СДПУ(о) як опозиційної дієвої лівоцентристської альтернативи *народній владі* була ухвалена на XIX з’їзді партії, який відбувся 2 квітня 2005 р. Її суть полягала у забезпеченні громадського контролю над правлячим режимом; забезпеченні для України шляху стабільної представницької демократії; формуванні справжнього лівоцентристського і соціал-демократичного вектора в українській політиці; сприянні запровадження дієвої судової реформи; недопущенні вступу України до НАТО; захисті інтересів вітчизняних виробників від негативних наслідків вступу України до ВТО; обстоюванні національного економічного суверенітету; забезпеченні захисту російської та інших мов і культурних прав національних меншин; забезпеченні підтримки справедливих інтересів регіонів у бюджетних відносинах з Києвом; домаганні зміцнення міжконфесійної толерантності.⁴⁹ Тодішній лідер партії В.Медведчук, визначаючи межі опозиційності партії, підкреслив, що вона через два дні після того, як була проведена інавгурація нового президента, на своєму засіданні оголосила про перехід партії в опозицію і визначила, що її діяльність у майбутньому буде виключно опозиційною: „Ми не входили в дискусії відносно того, якою буде ця опозиція: жорсткою, страшною чи конструктивною. Тому що будь-який синонім до терміна „опозиція” означає, що люди хочуть перебувати не в опозиції, а пояснюють, чому вони в опозиції. Ми в опозиції, тому що не при владі. Ми в опозиції, тому що не згодні з діями сьогоденської влади”.⁵⁰

Поразка лідера ПР на президентських виборах та перехід СДПУ(о) в опозицію спричинили зменшення їх парламентських фракцій відповідно на 45 % та 20 %.⁵¹ Проте їх опозиційність можна вважати умовною, „вимушеною”⁵², оскільки під час голосування у ВРУ з приводу призначення прем’єр-міністром Ю.Тимошенко та затвердження програми дій уряду жодна фракція, що претендувала на опозиційність не проголосувала проти. Фактично, заявлена опозиційність у реальній політиці перетворилася на підтримку політичного курсу В.Ющенка.

Отже, до парламентських виборів 2006 р. в Україні не відбулося завершення процесу інституціалізації системної опозиції. Більшість експертів у сфері політичних відносин вважали, що можна говорити тільки про одну системну опозицію до нової влади – КПУ (В.Фесенко, О.Доній, О.Дергачов); нова опозиція не сформувалася через фобії, пов'язані з бізнес-інтересами (В.Полохало); колишні провладні політики, які сьогодні формуватимуть опозицію, не знають, як саме поводить себе опозиція, тому остання не носить політичного характеру (В.Небоженко); для формування опозиції до нової влади немає економічних умов (Д.Видрін); опозиція сформується після 100 днів нової влади (К.Бондаренко); в опозиції сьогодні криза ідей, криза людей, криза стратегій, тому швидше за все нова опозиція сформується в надрах нової влади і буде прогресивною опозицією (В.Карасьов); існує опозиція комуністична та радикальна (колишня більшість, що підтримала В.Януковича).⁵³

Зрозуміло, що перехід правлячої партії в опозицію доволі болісний процес, особливо в разі тривалого перебування при владі, об'єктивної чи суб'єктивної відсутності політичних альтернатив. У західній політичній науці поширеною є думка, що оптимальний термін, необхідний опозиційній партії для ідейно-політичної консолідації та внутрішніх перетворень, не повинен перевищувати 4-5 років, оскільки подовження цього періоду може призвести опозиційну партію до кризи, сформувати у суспільстві сумніви стосовно здатності партії ефективно керувати країною, посилити всередині партії дезінтеграційні процеси.⁵⁴ І якщо ПР стала одним з лідерів парламентських перегонів 2006 р. та отримала всі шанси перетворитися на владну силу, то СДПУ(о), яка не потрапила до ВРУ, повинна докласти чимало зусиль для позбавлення іміджу прокучмівської партії і наблизитися до європейської моделі соціал-демократії.

На прагматичному етапі інституціалізації системної опозиції продовжуються спроби правового визначення опозиції та опозиційної діяльності. Можна говорити про декілька джерел правової ініціативи. По-перше, у серпні 2005 р. Міністерство юстиції України стало ініціатором створення робочої групи з представників політичних партій, громадських організацій, експертів з політичних і правових відносин, яка б розробила кваліфіковані пропозиції до відповідного законопроекту. На жаль, результати роботи групи не були достатньо плідними. По-друге, до ВРУ з

метою правового унормування прав та діяльності системної опозиції Р.Богатирьовою, М.Комаром, Т.Чорноволом, В.Бевзенком було внесено черговий законопроект „Про опозиційну політичну діяльність”, відповідно до якого основним суб’єктом опозиційної діяльності є політична партія, тоді як її парламентська фракція зобов’язана виконувати рішення партії щодо парламентських опозиційних дій.⁵⁵ По-третє, Президент України В.Ющенко у Доповіді „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році” зауважив, що унормування правового статусу опозиції є юридичною гарантією забезпечення ротації політичної влади, однією з умов неможливості її абсолютизації, тому законодавче визначення статусу і прав опозиції повинно гарантувати право опозиції на представництво, право на висловлення і захист своїх позицій, право на інформацію.⁵⁶ По-четверте, у ВРУ зареєстрований законопроект „Про парламентську опозицію” (1011-1 від 04.09.2006), поданий народним депутатом України Ю.Тимошенко.⁵⁷ Відповідно до нього, парламентська опозиція в Україні – це політичні партії (блоки) ВРУ, які не увійшли до парламентської більшості і не погоджуються з політичним, соціальним, економічним курсом парламентської більшості (коаліції) або політичним, соціально-економічним курсом КМУ, сформованого коаліцією, і пропонують альтернативну програму (концепцію) розвитку. Загалом, усі законодавчі ініціативи відповідають правовим принципам закріплення діяльності опозиції – чітко визначають зміст парламентської опозиції, процедуру її створення та розпуску об’єднаної опозиції; принципи формування керівних органів парламентської опозиції; засади її діяльності, обов’язки та відповідальність; права парламентської опозиції.⁵⁸

Паралельно достатньо голосного звучання набуває ідея, що закон про опозицію взагалі не потрібен, а єдиним шляхом унормування опозиційної діяльності повинен стати регламентний підхід – визначення прав та повноважень опозиції у регламенті ВРУ. Тому сьогодні, як ніколи, набувають актуальності ідеї М.Михальченка, який підкреслює, що “народ також несе історичну відповідальність за дії законодавчої та виконавчої влади. Не може бути нормальною ситуація, коли виборці сьогодні голосують за тих або інших людей, а завтра оцінюють їх з позицій стороннього спостерігача, начебто не мають відношення до результатів виборів.

Політично зрілий народ не повинен дозволяти маніпулювати собою, продавати свої голоси, ставати іграшкою у руках політичних авантюристів. ...за великим рахунком і опозицію формує народ, відмовивши в довірі на владу”⁵⁹.

Прагматичний етап інституціоналізації опозиції не є однорідним в частині ставлення та оцінок громадянами опозиційних сил. Достатньо умовно він поділяється на період до парламентських виборів 2006 р. та період, що триває після їх завершення до сьогодні. До парламентських виборів у більшості громадян України опозиція ототожнювалася із Партією регіонів (15,0 %) (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Опозиційні політичні сили та політики в оцінках громадян України (травень – червень 2005 р.), %

Опозиційний лідер		Опозиційна партія	
Янукович В.	56,4 %	Партія регіонів	15,0 %
Вітренко Н.	19,8 %	ПСПУ	2,1 %
Медведчук В.	14,1 %	СДПУ(о)	7,9 %
Симоненко П.	12,1 %	КПУ	4,5 %
Шуфріч Н.	10,0 %	СДПУ(о)	7,9 %

Джерело: Громадська думка про владу та опозицію. Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 27 травня до 2 червня 2005 року // <http://uv.ukranews.com/cgi-bin/r6/print.pl>

Наведені у таблиці дані свідчать, що більшість громадян залишаються схильними до персоніфікації опозиційності, адже всі лідери політичних партій, що до парламентських виборів 2006 р. претендували на роль опозиційних, за рівнем опозиційності значно випереджали партії, які вони очолюють. Оцінки громадянами дій опозиції як інституту, подібно до попередніх етапів її інституціоналізації, залишаються доволі скептичними: тільки кожен п’ятий вважає, що постпомаранчева опозиція захищає інтереси громадян України (12,6 %) або національні інтереси (7,2 %). Зазнала трансляції й ідея, що в першу чергу опозиція захищає свої власні інтереси (37,2 %) або бізнесу, який її підтримує (13,7 %). На фоні значно вищого рівня підтримки нової влади (23,0 % вважають, що вона захищає інтереси громадян України), ймовірність підтримки протестних

виступів опозиції на всеукраїнському рівні є мінімальною. Проте, на відміну від попереднього етапу, більш виразно формується можливість реалізації протестних сценаріїв політичної участі громадян на локальному рівні. Зокрема, в Східному (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області) та Південному (АР Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська області) регіонах, відповідно, 36,3 % та 32,8 % громадян вважають, що влада, в першу чергу, захищає власні інтереси, тоді як твердження, що вона є захисником інтересів громадян України, поширене у цих регіонах, відповідно, серед 9,7 % та 14,6 % населення.⁶⁰ Характерним є й те, що на цих локальних територіях арешт і відкриття кримінальних справ проти І.Різака й Б.Колесникова та інших посадових осіб, звільнення багатьох чиновників, які працювали за часів президентства Л.Кучми трактувалося швидше як прагнення придушити опозицію, а не як крок у дотриманні законності і відновленні справедливості.

Парламентські вибори 2006 р. не змінили загальної тенденції у формуванні опозиції та більшості, надаючи цьому процесу нових організаційних форм. Характер опозиційності БЮТ та НСНУ не дозволяє прогнозувати сприятливі умови для інкорпорації інституту опозиції до політичної системи і, відповідно, формування стабільної залежності між конструктивізмом системної опозиції та конвенційними формами політичного протесту громадян України. Дискурсивна практика політичної еліти транслює найгірші варіанти оцінки опозиції не як альтернативи існуючої влади, а як її непримиренного ворога, якого треба знищити.

Отже, цінність опозиції полягає в тому, що „через соціальну критику вона обмежує владу, яка прагне розширення, контролює її повсякденні кроки на предмет їх відповідності загальному благу та пропонує свої послуги – кращі, на її погляд, альтернативні рішення та проекти”⁶¹, її основним завданням є здобуття влади, вплив на неї, агрегація протестного потенціалу громадян та втримання його у конвенційних межах тиску. Тому опозиція може повноцінно функціонувати лише на тлі представницької діяльності, чітко окреслюючи ідеологічні та політичні переваги. За цих умов у політичній меншості завжди є „шанс, діючи переконанням, з часом стати більшістю”.⁶² Проте, ідеологічна розмитість влади в Україні призвела до втрати опозицією свого ідейного обличчя та

політичної чіткості, оскільки політичні партії, що вважали себе опозиційними, змушені були займати межову позицію стосовно влади – вони підтримували одні її тенденції, намагаючись їх стимулювати, водночас виступаючи проти інших. Для влади її ідеологічна розмитість та прагматизм були безумовною перевагою, оскільки дозволяли привертати симпатії громадян різних, іноді протилежних політико-ідеологічних орієнтацій. Тоді як для опозиційних партій, що є продуктом ідеологізованої епохи модерну, настала криза політичної та ідеологічної ідентичності, наслідком якої є втрата опозицією сутнісних ознак. Опозиційність усіх політичних партій в Україні була тільки реакцією на дії влади, позбавленою самостійних альтернативних політико-ідеологічних програм, здатних активізувати громадян України на тривалий термін. Відсутність політичної автономності, як раніше, так і тепер, задовольняє більшість українських опозиціонерів, які свідомо обирають ці позиції, вважаючи їх найкоротшим шляхом до здобуття влади. Натомість і влада, і громадяни потребують функціонування реальної, дієвої опозиції, яка забезпечує та підтримує демократичність влади, фіксує у відкритому стані канали контролю громадян за нею, стимулює використання активних форм політичної участі. Сьогодні опозиція в Україні залишається подрібненою на сегменти, що в принципі не здатні об'єднатися, тому особливої ваги набувають питання законодавчого унормування як принципів її інституціоналізації, так і норм функціонування. Проаналізовані вище тенденції розвитку українського соціуму засвідчують, що довіра до опозиції з боку громадян ніколи не була високою, за винятком періоду президентських виборів 2004 р., що спричинило формування протестної моделі політичної участі у форматі декларативного протесту.

3.2. Моделювання політичного протесту громадян України: витоки специфіки

Політичний протест слід розуміти як організований супротив громадян політичній системі, офіційному політичному курсу, політичним рішенням, який здійснюється з використанням способів, що відповідають актуалізованим вимогам. Влада завжди сприймає масовий, навіть конвенційний політичний протест як

небажаний прояв громадянської активності, що дестабілізує політичне та економічне життя. Потенційно, протест завжди пов'язаний з використанням насилля, тому уряди всіх країн використовують цей мотив як привід для придушення протестних виступів. Участь у акціях політичного протесту – найбільш виразних та наочних формах громадянської активності⁶³, практична критика влади є не просто свідомим рішенням громадянина, це готовність публічно висловитися проти її політичного курсу, чітко сформулювати власну громадянську позицію. Під протестною політичною участю розуміємо „політичні дії, що не належать до так званої „традиційної” політики і водночас не досягають такого рівня збройного насилля, яке спостерігається в ході повстань та ширше – революцій”⁶⁴. Стимулами до протестної участі можуть бути реальні або уявні обмеження доступу до легітимних політичних каналів вираження власних інтересів або уявлення про політичний протест як про одну з моделей участі у політичному процесі. Використання протестних форм політичної участі приваблює насамперед тих, хто не довіряє політичній системі, та тих, хто переконаний, що здатен щось зробити, щоб вплинути на політичні рішення.⁶⁵

Почуття опозиційності, на якому ґрунтується протестна участь громадян, формують позиції всіх акторів електорального змагання, однак найбільшого значення у цьому процесі набуває ставлення опозиційних сил до владних структур. В Україні протестну участь громадян у міжвиборчий період слід розглядати в контексті перебігу президентських електоральних циклів. Тому доречним буде звернення до ідей С.Ліпсета та С.Роксана, які пропонують здійснювати вивчення умов реалізації політичного протесту в контексті аналізу традицій процесу ухвалення політичних рішень; каналів вираження та мобілізації опозиційних настроїв громадян; механізмів розширення бази підтримки інституційними суб'єктами політики.⁶⁶ Тому вважаємо, що вихідними у дослідженні процесу формування протестної моделі політичної участі громадян є дві характеристики політичного процесу, які визначають вектор демократизації перехідних суспільств. По-перше, йдеться про здатність системної політичної опозиції акумулювати економічне невдоволення, сформоване у громадян наслідками системних трансформацій, політизувати його та використати як власний політичний ресурс у взаємодії з владою;

по-друге, маємо на увазі рівень довіри громадян до нових політичних інститутів демократії, який формується у кризових умовах перехідного періоду. Вплив цих характеристик на моделювання протестної участі досліджуватимемо в межах концепції взаємодії економічних та політичних трансформацій у постсоціалістичних суспільствах.⁶⁷

Перша модель взаємодії – *модель несумісності* – передбачає, що зі збільшенням політичних свобод громадяни реагуватимуть на економічні проблеми та соціальну нерівність супротивом політичним реформам. Результатом економічних реформ стає кількісно домінуючий відсоток громадян, які програли внаслідок економічних перетворень, тому потенціал їх невдоволення власним економічним і соціальним станом може бути консолідовано опозицією та протиставлено процесам демократизації. Відповідно, проведення будь-яких економічних трансформацій без суттєвих політичних потрясінь є доволі проблематичним. Отже, основою моделі несумісності є конфліктний характер відносин між економічною та демократичною модернізацією, який актуалізує використання всього спектра форм політичного протесту громадян.

Модель сумісності ґрунтується на твердженні, що демократія може зменшити гостроту внутрішньополітичних проблем, пов'язаних з економічними труднощами. В її межах заперечується наявність прямої залежності між соціальним становищем громадян та підтримкою інституційних змін в економіці, оскільки негативні наслідки останніх здебільшого сприймаються як закономірний результат переходу до іншої системи господарювання та свого роду інвестиція у майбутнє. До того ж, демократія володіє певним набором механізмів, що дозволяють відгородити реформаторський уряд від виступів громадян, які вимагають миттєвого поліпшення економічної ситуації в країні. Центральним механізмом реалізації цієї моделі взаємодії одночасних економічних та політичних змін є довіра до нового реформаторського уряду, нових інститутів політичної системи, нових політичних лідерів, оскільки старий політичний режим (уряд, політичні інститути та лідери) не можуть виступати як альтернатива для більшості населення. Відчуття залучення до становлення нових політичних інститутів, участь в обговоренні змін у країні, формування політичного порядку денного стають основними джерелами довіри до елементів

новоствореної демократичної політичної системи.

Обидві моделі, незважаючи на прогнозування різних варіантів перебігу системних трансформацій у постсоціалістичний період, визначають як їх основний суб'єкт системну політичну опозицію, від стратегії якої залежить переведення потенціалу протесту громадян у площину реальних політичних відносин. В Україні перші два етапи інституціалізації системної опозиції співвідносяться з процесом моделювання протестних форм політичної участі громадян, які вчилися використовувати їх в умовах демократичного плюралізму.

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. спостерігався сплеск масової політичної активності, коли в акціях, організованих громадськими рухами, брали участь мільйони людей по всій країні. Показники політичної активності громадян СРСР у 1990 р. дозволили Г.Алмонду спрогнозувати зростання протестної активності громадян незалежної України. Основною передумовою для поширення протестних виступів дослідник вважав високий рівень невдоволення населення, який сформувався на фоні високого рівня освіченості, відсутності впорядкованої партійної конкуренції та послабленні урядового контролю.⁶⁸ Дійсно, у період перебудови, в ситуації кризи легітимності радянських державних інститутів, розкол еліт сприяв створенню політичних можливостей для мобілізації політично пасивного в радянський час населення України (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Ефективні форми політичного протесту, %

Форма політичного протесту	1990 р.	1991 р.
Участь у мітингах	34	43
Участь у демонстраціях	32	44
Участь у страйках	44	47
Активне висунення своїх кандидатів у ради	67	59
Збір підписів під колективними вимогами та петиціями	57	42
Голодування	–	18
Захоплення приміщень	–	2

Джерело: Головаха Е.И., Панина Н.В., Чурилов Н.И. Киев: 1990–1991 (социологические репортажи). –К.: Наукова думка, 1992. – С. 110.

Із таблиці видно, що у 1991 р., порівняно з попереднім періодом піднесення масової політичної активності, відбулося зміщення акцентів з використання пасивних форм політичного протесту на більш активні моделі особистої участі у протесті від моменту його ініціювання до кінцевого результату, проте радикалізації орієнтацій на протест не відбулося: протест як засіб здійснення тиску на владу підтримує домінуюча більшість, однак таке схвальне ставлення відноситься тільки до його конвенційних форм. Отже, потенціал особистої участі у протестних акціях поширювалася на ту частину репертуару колективних дій, що були регламентовані законодавством. Згодом, після проголошення незалежності України, хвиля мітингів, акцій протесту поступово згасає, однак паралельно не відбувається формування орієнтацій на подібне масове використання інших конвенційних форм політичної участі. Значна частина лідерів та активістів громадських рухів увійшли до нових органів влади, чим поклали початок зменшенню політичної активності громадян України та завершенню циклу протестної політичної мобілізації.

Політичні зміни 1991 – 1993 рр. не призвели до глибинних трансформацій політичної системи України, а стали адаптацією існуючого в СРСР політичного ладу, що не сприяло кардинальним змінам у характері та спрямованості здійснення політичної влади: „Сутність „української моделі” посттоталітарного розвитку визначена прагненням влади втримати соціальну рівновагу за допомогою зведення до мінімуму соціальних змін і збереження старих структур і механізмів соціального управління, аби запобігти масовій соціальній незатребуваності, яка є неминучим наслідком докорінного зламу соціальних підвалин. Результатом цієї моделі, з одного боку, є відсутність широкомасштабних конфліктів, які мають насильницькі форми, а з другого – згасання економіки та соціально-політичної активності”⁶⁹. Тому, за нетривалим періодом ейфорії 1991 – 1993 рр. в українському суспільстві починає наростати криза довіри вже до нових – демократичних – інститутів політичної системи. На нашу думку, в Україні було втрачено час, коли економічний протест громадян можна було перевести у площину політичного з метою прискорення системних трансформацій у економічній та політичній сферах функціонування суспільства. По-перше, це зумовлено тим, що традиційно акумулюють та транслюють економічний потенціал протесту громадян профспілкові організації, які на той час в Україні займали провладну позицію, а незалежні

профспілки знаходились на початкових етапах інституціалізації. По-друге, політизувати економічне невдоволення могли б партії лівого спрямування, однак СПУ була не зацікавлена в цих процесах, діяльність КПУ – заборонена або партії націонал-патріотичного спрямування, які натомість активно намагалися інкорпоруватися у структури влади. По-третє, потреба в опозиції як інституті політичної системи, який акумулює та презентує перед владою невдоволення громадян урядовою політикою, тоді тільки почала осмислюватися українською елітою. Отже, в Україні не сформувалася жодна інституційна сила, здатна впливати на процес формування та використання громадянами протестних моделей політичної участі у міжвиборчий період, проте саме вона є центральним чинником у детермінації протестного потенціалу громадянина та суспільства в цілому (рис. 3.1).

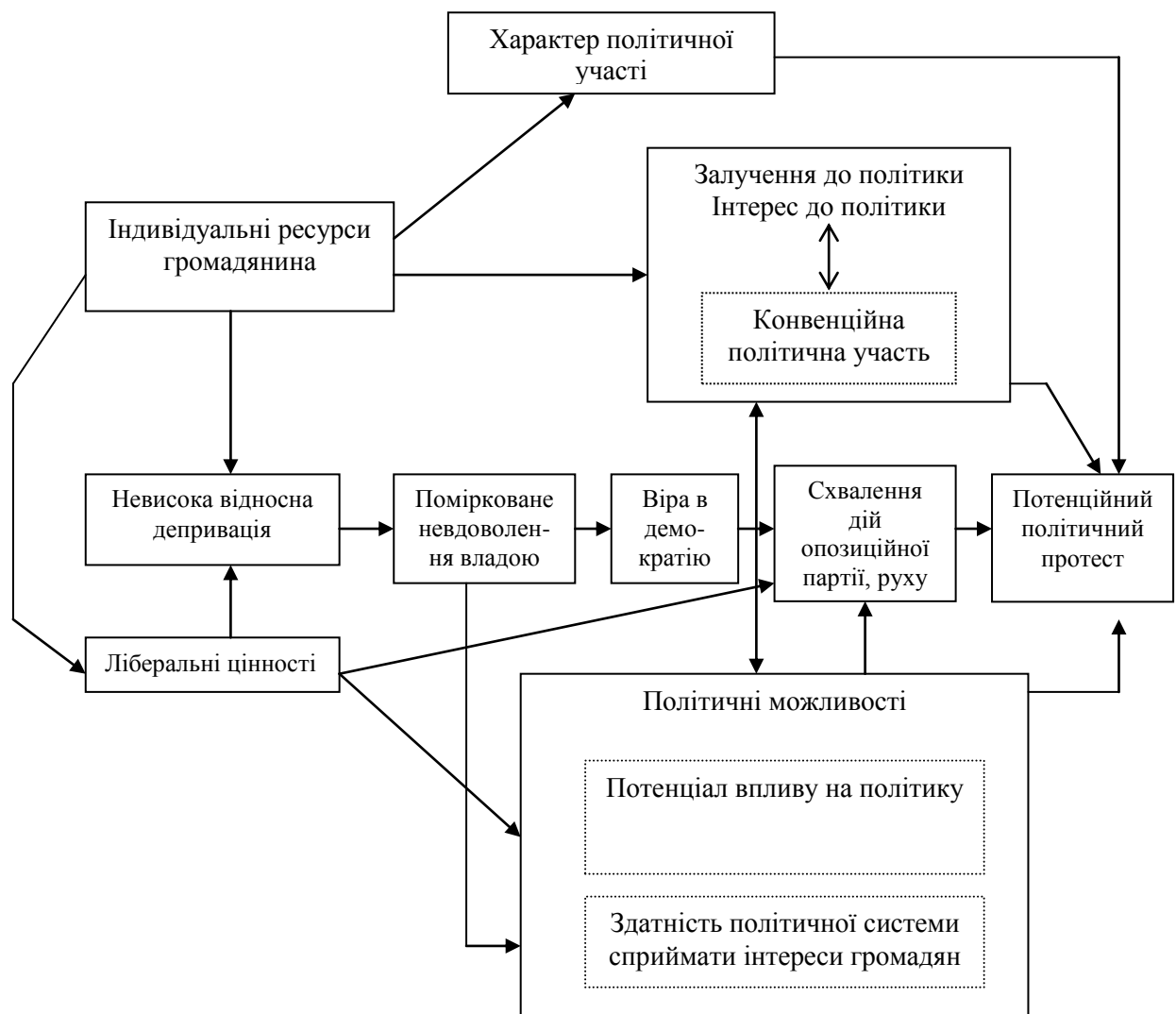

Рис. 3.1. Чинники формування потенціалу протесту

З рисунка видно, що основою детермінації протестного потенціалу конвенційного типу є система залежності між відносною депривацією, помірним невдоволенням урядовою політикою, достатньо міцною вірою в демократію та схвальне ставлення до дій опозиційних сил, які замикають на собі підтримуючі чинники протесту – характер інших моделей політичної участі, що використовуються громадянами, систему ліберальних цінностей та можливості, що надаються політичною системою для впливу на неї з боку громадян.

Зважаючи на відсутність дієвої системної опозиції, в ситуації економічної кризи, гіперінфляції, неспроможності влади здійснювати результативні економічні перетворення, консервування політичних та економічних протиріч відбулася політизація економічного невдоволення, на практиці реалізована у стихійних протестних виступах громадян України. У лютому 1993 р. страйки з економічними вимогами – підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці та інші – відбулися у шести областях України. Найбільш масовими вони були у Донецькій та Луганській областях, де страйкували, відповідно, 3,9 тис. та 2,1 тис. шахтарів, Дніпропетровській (1,9 тис. представників різних професійних груп) та м. Києві (1,8 тис. транспортників). На їх частку припало 91 % втраченого робочого часу та 96 % невипущеної продукції.⁷⁰ Вже тоді влада виявила рішучість у придушенні страйкової активності громадян. Так, у відповідь на страйк столичних транспортників, який розпочався 16 лютого і тривав тиждень, центральна влада провела мобілізацію водіїв прилеглих областей для роботи у Києві, а тролейбусне депо, яке проявило найбільшу активність, було розформоване, частина працівників втратила роботу. Зауважимо, що в цей період загрозу страйком як форму протесту тією чи іншою мірою підтримували 27 % киян, тоді як більшість схилилася до використання більш пасивних форм протестної активності – критичних виступів у пресі (68 %), збір підписів під колективними заявами (42 %), участь у конвенційних демонстраціях та мітингах (58 %).⁷¹

Найбільш суттєвий вплив на урядову політику мали протестні акції шахтарів початку 90-х рр. Німецький дослідник Л.Хандріх визначає цю соціальну групу, поряд з номенклатурою та націоналістами, як суб'єкт „крихкого політичного компромісу”, досягнутого при підписанні Акту проголошення незалежності України. Її політичний інтерес у здобутті незалежності визначався

прагненнями здійснювати більший визначальний вплив „у маленькій Україні, ніж у великому Радянському Союзі”⁷². Проте, недостатня політична увага з боку керівництва країною щодо потреби проведення радикальних структурних економічних реформ призвела до руйнівних наслідків, насамперед у капіталоемних галузях виробництва, і стала причиною протестних виступів шахтарів, які, зважаючи на власну особливу роль у перебігу трансформацій, поєднували економічні вимоги з політичними. Політизації економічного невдоволення сприяв і достатньо високий рівень пасивної політичної активності, характерної у 1990 – 1993 рр. для східного регіону України, де регулярно читали про політику 58 % громадян, обговорювали політичні проблеми – 62 %, тоді як у потенційно активному західному регіоні це робили, відповідно, 33 % та 32 % громадян.⁷³ Страйковий рух не випадково поширився саме на Сході України, адже саме тут найбільшою була частка громадян, для яких основним мотивом участі в протестних виступах було зниження життєвого рівня: у шахтарському середовищі 57 % вважали страйк з економічними вимогами нормальною формою протесту, 36 % дотримувалися протилежної точки зору. На Заході України основними мотивами використання протестних форм політичної участі було обстоювання незалежності і територіальної цілісності України (62 %) та демократії і прав людини (54 %), тоді як мотиви економічного характеру, хоча й були суттєвими для 52 %, все ж таки посідали третє місце в ієрархії мотивації.⁷⁴ Проте, і на Сході, і на Заході країни перспектива економічного протесту вбачалася як ефективніший соціальний захист населення, а не прискорення економічних і політичних реформ.

Найбільш потужний за силою, масштабами та гостротою актуалізованих проблем страйк шахтарів Донбасу розпочався 7 червня 1993 р. та тривав два тижні. Першими оголосили страйк шахтарі Донецької області, згодом – Луганської та Дніпропетровської. Масштаб страйку, яким шахтарі погрожували з осені 1992 р., перевищив усі очікування: на 17 червня в Донбасі страйкувало 211 шахт, 65 підприємств вугільної промисловості, понад 100 підприємств інших галузей виробництва. За 8 днів страйку (8–15 червня) збитки, пов’язані з недовидобутком вугілля, становили 68,2 млрд крб, в тому числі до фонду оплати праці було недораховане 11,2 млрд крб.⁷⁵ За весь період страйку у ньому взяли участь працівники понад 200

шахт, 300 промислових підприємств, організацій та установ, шахтарів підтримали близько 500 тис. будівельників, металургів, машинобудівників, хіміків Запоріжжя, Харкова, Одеси, Кіровограда, Дніпропетровська. Загальні збитки від страйку становили близько 1 трлн крб.

Формальним приводом для початку страйку стало різке підвищення цін на початку червня, проте його безпосередніми причинами слід вважати тривалу виробничо-економічну кризу у східному регіоні України. Страйкуючі висунули ряд вимог як економічного характеру, зокрема вони вимагали розробки програми виходу України з кризи, відновлення економічних зв'язків з Росією, створення в Донбасі вільної економічної зони, підвищення заробітної плати, індексацію основних виробничих фондів, так і політичного – відставка ВРУ, КМУ та Президента України, ухвалення на всеукраїнському референдумі нового виборчого закону. Найбільшою гостроти набула проблема, пов'язана з ухваленням обласною радою Донецької області розгорнутої програми щодо її автономізації та розвитку місцевого самоуправління. Саме вона спонукала владу піти назустріч економічним вимогам шахтарів та згорнути таким чином політичну ідею регіональної самостійності Донбасу.

Зазначимо, що в економічному плані страйк не міг дати позитивного результату, оскільки уряд володів тільки емісійними механізмами задоволення вимог шахтарів. Звернення Л.Кучми до страйкуючих шахтарів засвідчило, що влада більше занепокоєна політичними вимогами промислового Сходу і чітко не знає, яким чином діяти. Свідченням цього стали заяви Л.Кучми, в яких він підкреслив, що страйки та політичні суперечки є методом самознищення, а за допомогою „політичних фокусів”, риторики та мітингів хвору економіку не вилікувати. Такими ліками він вбачав надзвичайні повноваження виконавчої влади, за допомогою яких буде реалізована ретельно розроблена стратегія економічного розвитку.⁷⁶ Страйкуючі шахтарі дотримувалися іншої точки зору, і тому в разі невиконання урядом їхніх вимог 66 % готові були страйкувати і надалі, 7 % – піти на інші дії громадянської непокорі, навіть на радикальні, 27 % вважали, що ніхто в країні не здатен поліпшити ситуацію, 17 % сподівалися на уряд, 9 % – на президента, 6 % – на ВРУ.⁷⁷ Проте жоден з опитаних не висловився на користь політичних партій, які здатні акумулювати економічне

невдоволення громадян, презентувати його у владному дискурсі, перетворити на реальність політичного процесу. Зауважимо, що майже одночасно з масовими виступами шахтарів, 14 травня 1993 р. ВРУ дозволила громадянам України, які поділяють комуністичні погляди, створювати, відповідно до діючого законодавства України, політичні партії. Вже 19 червня у Макіївці Донецької області було заявлено про відновлення діяльності КПУ та обрання колишнього другого секретаря Донецького обкому КПУ, а після 1991 р. – заступника директора об'єднання *Укрвугіллямаш* П.Симоненка лідером партії.⁷⁸

Рішення про припинення страйку було прийняте тільки після того, як парламент ухвалив рішення про проведення референдуму стосовно довіри Президенту та ВРУ, а КМУ продовжив переговори із представниками страйкуючих з приводу економічних вимог. Ідея проведення референдуму про довіру до основних інститутів влади, орієнтовно призначеного на 26 вересня 1993 р., знайшла підтримку серед громадян по всій Україні: за проведення референдуму про довіру Президенту висловилося 55,6 % громадян України (у Донецьку – 76 %), про довіру ВРУ – 60 % (у Донецьку – 55 %), про довіру Уряду – 57,4 %.⁷⁹ Проте законодавча неврегульованість низки питань, пов'язаних з організацією референдуму, призвела до того, що спеціально створена Центральна комісія з проведення всеукраїнського референдуму 9 серпня 1993 р. вимушена була призупинити свою діяльність. ВРУ, в свою чергу, не зробила відповідних кроків щодо врегулювання норм референдного права і фактично стимулювала відмову від ідеї його проведення. Поступово проблема референдуму про довіру до Президента, ВРУ переходить у площину дострокових виборів до цих інститутів. 23 вересня 1993 р. ВРУ ухвалила спільний з Президентом законопроект „Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України”, яким скасовувалася Постанова ВРУ від 17 червня „Про проведення всеукраїнського референдуму щодо довіри (недовіри) Президенту, Верховній раді України”.⁸⁰

Відмова від проведення всеукраїнського референдуму про довіру до основних інститутів влади сприяла поглибленню політизації економічного протесту у Донбасі. За рішенням Донецької та Луганської обласних рад, паралельно з виборами до ВРУ, 27 березня 1994 р. в цих областях було проведено консультативний

місцевий референдум з питань надання російській мові статусу другої державної, про функціонування двох мов на території Донецької області, про повне членство України в СНД, про федеративний устрій України. Незважаючи на те, що Генеральна прокуратура України опротестувала рішення облрад, їх сесії відхилили протест і референдум було проведено. Він засвідчив, що 90 % тих, хто взяв участь у ньому, схвально відповіли на поставлені питання.⁸¹ Проте до дезінтеграційних наслідків у площині територіального устрою України вони не призвели, оскільки не були імпліментовані.

Потенціал протесту у шахтарському середовищі, порівняно з іншими сферами зайнятості, найбільше співпадав із реальним використанням протестних форм політичної участі і в наступні роки. Зважаючи на те, що КПУ, яка мала доволі високий рівень підтримки серед населення Сходу України, офіційно поновила свою діяльність, слід було очікувати реалізації спроби взяти під контроль робітничий рух. Проте, традиційні профспілкові організації шахтарів залишилися індиферентними до комуністів, а нові – альтернативні – заявили про свої антикомуністичні погляди, що підштовхнуло КПУ до створення у грудні 1994 р. Всеукраїнського союзу робітників.⁸² Паралельно, комуністи використовували будь-яку можливість політизації економічного невдоволення, поширеного у шахтарському середовищі. Зокрема, вони схвально оцінили страйк шахтарів у першій декаді лютого 1996 р., коли з 227 шахт України в різні дні не працювало від 80 до 100 підприємств.⁸³ Маючи на меті повторення політичних наслідків шахтарських страйків 1993 р., П.Симоненко закликав страйкуючих до висунення політичних гасел – домагатися переобрання всіх гілок влади до кінця поточного року, негайний вступ України до митного та платіжного союзів країн СНД. В свою чергу, лідери СДПУ намагалися використати страйк на свою користь і заявили про необхідність створення впливової робітничої партії, яка буде захищати інтереси найманих працівників, вочевидь маючи на увазі власні партійні структури. Незважаючи на те, що економічні вимоги страйкуючих не були задоволені урядом, який навіть відмовився від переговорів, 15 лютого 1996 р. страйк було припинено. Фактично, стратегія ігнорування страйків економічного характеру, які реально не загрожували існуючій політичній системі, загальмувала формування

протестної моделі політичної участі громадян України, які не вбачали у використанні конвенційного протесту дієвого механізму впливу на інститути влади. Поступово шахтарські протести згасають і набувають локального характеру, переважно у Донецькій та Луганській областях (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Динаміка страйкової активності громадян України

Рік	Кількість страйкуючих	Примітки
1993	260 тис.	Страйки відбулися на 485 підприємствах різних галузей виробництва
1994	126,3 тис.	Страйкували переважно працівники освіти, які становили 93,5 тис.
1995	57,6 тис.	Страйкували переважно працівники вугільної промисловості, які становили 48,2 тис.
1996	134,6 тис.	Страйкували переважно працівники вугільної промисловості, які становили 104,8 тис.

Джерело: Складено за: Національна безпека України 1994 –1996 рр. / Редкол. О.Ф.Белов (голова). – К.: НІСД, 1997. – С. 51.

Із таблиці видно, що найбільш потужні виступи спалахують у 1996 р. Зокрема, у липні страйкували працівники 73 з 227 шахт. Цього разу реакція влади була більш жорсткою та рішучою: Прем'єр П.Лазаренко, звинувативши в проблемі заборгованості заробітної плати керівників підприємств, використав методи залякування страйкуючих та наполіг на необхідності притягнення до відповідальності організаторів та активістів страйку. Прокуратура м. Краснодона порушила кримінальні справи проти двох шахтарських лідерів – П.Кіта та М.Скринського (вони були засуджені на 2 і 2,5 роки умовно з відкладенням вироку) та про примусовий розпуск шахтарських страйкомів, що спричинило повне припинення хвилі шахтарських страйків. Сприяла цьому і позиція самих страйкомів, зокрема Донецький страйком у заяві Президенту України (7 липня 1996 р.), маючи на меті самозбереження, оцінив страйки як

„голодний бунт шахтарів”, а свою функцію у подіях визначив як регулюючу – „не допустити, щоб бунт перетворився на погроми та інші непередбачувані дії”⁸⁴.

Упродовж серпня-грудня 1996 р. відбулося ще декілька хвиль страйків шахтарів, проте їх ефективність була низькою, оскільки між профспілками гірняків – Профспілкою працівників вугільної промисловості та Незалежною профспілкою гірняків – точилася суперечка за лідерство у шахтарському русі. Певної ефективності страйковий рух домогся у листопаді 1996 р., коли використав таку форму протесту, як припинення відвантаження вугілля споживачам. Вимоги страйкуючих упродовж усього періоду мали стабільний економічний характер – підвищення зарплат і пенсій, вчасні розрахунки за вугілля і т. ін. Тільки на І з’їзді шахтарів (Київ, 19-20 жовтня 1996 р.) знову були здійснені спроби політизації економічного невдоволення, оформлені як вимоги відставки Президента України. Проте влада, яка посилено почала набувати авторитарних рис і активно звертатися до використання а-ресурсу, ініціювала негативну оцінку цієї постанови нарадою представників шахтарських колективів Донецька, що відбулася 25 жовтня того ж року.⁸⁵

За подібним сценарієм шахтарські страйки тривали до 1999 р. До цього часу їх безпосередні учасники отримували від них максимальну матеріальну вигоду, адже повернуті урядом борги по зарплаті та інших виплатах спочатку розподілялися між ними, і тільки решта – між усіма іншими працівниками галузі.⁸⁶ Припинення цієї практики тодішнім міністром вугільної промисловості С.Тулубом стало однією з причин поступового згортання організованих виступів шахтарів.

У середині 90-х рр. більш активно починають використовувати протестні форми політичної участі представники малого та середнього бізнесу. Як правило, це була реакція на нове законодавство про підприємницьку діяльність. Наприклад, участю у протестних акціях відповіли 1000 підприємців Києва на закон „Про патентування деяких видів підприємницької діяльності”, які припинили торгівлю на Володимирському ринку (1.06.96), та представники 10 регіонів України, яких організувала на мітинг профспілка малого та середнього бізнесу „Єднання” (17.06.96). Мітингуючі ухвалили рішення, що в разі продовження дії закону вони будуть вдаватися до акцій громадянської непокори. Саме в

цей період почали окреслюватися тенденції формування середнього класу в Україні, однак падіння курсу національної валюти значно уповільнило цей процес та опосередковано стимулювало згортання орієнтацій на активне відстоювання своїх економічних прав і свобод (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Середньомісячна заробітна плата в Україні
(в доларах США, за офіційним курсом)**

Роки	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Розмір заробітної плати	45,4	49,8	68,8	76,9	62,7	43,0	42,3

Джерело: Топилин А. Страны СНГ: социально-экономические итоги десятилетия // www.nbu.gov.ua/texts/polit/02sng.htm Дата перегляду 18.07.2002.

Внаслідок зниження рівня середньої заробітної плати в більшій частині населення знижується рівень задоволеності власним життям. Для формування протестних орієнтацій цей показник іноді має вирішальне значення, оскільки, по-перше, відчуття власного добробуту накладає відбиток на ставлення громадянина до сфери політики; по-друге, на відміну від задоволеності функціонуванням політичних інститутів, яке завжди прив'язане до поточної кон'юнктури і тому є нетривалим, прихильність громадян до ідеї демократії має більш вагоме підґрунтя – економічне. Відомий дослідник процесів демократизації Р.Інглегарт довів, що „тривале економічне процвітання може подарувати в індустріальному суспільстві законність режиму будь-якого типу. Так, воно може підтримувати життєздатність демократичних інститутів, якщо вони вже створені. Але до того часу, доки економічний розвиток не супроводжується певними зрушеннями в соціальній структурі і політичній культурі, малоімовірно, що ліберальна демократія зможе відбутися”⁸⁷.

Отже, зниження життєвого рівня громадян України не стало ґрунтом для масового політичного протесту, хоча й було основним чинником соціальної напруженості в українському суспільстві. У 1996 р. тільки 2 % громадян були зорієнтовані на участь у мітингах та

демонстраціях протесту, по 1 % – на участь у страйках, пікетуванні і блокуванні будинків органів державної влади, використанні різних форм неконвенційного протесту.⁸⁸ До певної міри це свідчить про збереження в масовій свідомості етатистських настроїв, які не дозволяють громадянину протестувати проти держави. На нашу думку, до цього слід додати ще два аспекти, які дозволять поглибити розуміння формування протестної моделі політичної участі громадян у трансформаційних процесах перехідного періоду. По-перше, протестна політична участь не може повторюватися автоматично через незначний період часу. Вона має циклічний характер, який структурно поділяється на етапи піднесення, кризи, занепаду та депресії. Причому у часовому вимірі перший етап завжди найкоротший порівняно з трьома наступними. По-друге, громадяни, які потенційно схильні використовувати протестні форми політичної участі, в останній момент відмовляються від цього, оскільки вважають, що проблема може бути розв'язана за рахунок використання ресурсів інших громадян, які реально візьмуть участь у акціях політичного протесту. Отримання позитивного політичного результату дозволить їм зекономити власні ресурси та розв'язати проблему за рахунок використання ресурсів інших.

Переконати громадян у зворотному здатна дієва системна опозиція. На початковому етапі посткомуністичних трансформацій тільки КПУ позиціонувала себе як опозиція. Невдалі спроби інкорпорації у структуру професійних протестних виступів, акумульованих у шахтарському середовищі, спонукали КПУ самостійно діяти в справі моделювання сценаріїв розгортання протестних форм політичної участі громадян. У жовтні 1995 р. вона вперше ініціювала сплановані акції, спрямовані проти політики влади. 25 жовтня 1995 р. КПУ разом із Всеукраїнським союзом робітників (ВСР) організувала проведення Дня єдиних дій трудящих. Основними вимогами, що адресувалися до КМУ та ВРУ, були повернення трудящим гарантованих соціальних прав; доступних цін на продукти харчування, житло, комунальні послуги; ліквідація посередницьких комерційних структур; налагодження планового постачання сировини та реалізації продукції; відновлення робітничого контролю на підприємствах; надання грошовій реформі конфіскаційного характеру стосовно „паразитичних” шарів

населення.⁸⁹ Попри те, що наведені вище вимоги мали соціально-економічне забарвлення, КПУ використало акцію для виголошення політичних гасел – у промові на мітингу в Києві П.Симоненко додав, що День єдиних дій трудящих водночас є боротьбою за братній рівноправний Союз народів без кордонів і митниць. Загалом, цього дня подібні акції відбулися у 263 містах і селищах України за участю 500 тис. громадян (за офіційними даними – 200 тис.).⁹⁰ Найбільші з них були організовані у Донецьку (15 тис.), Харкові (12 тис.), Києві (3,5 тис.), Дніпропетровську (4,5 тис.).⁹¹

Подібний сценарій КПУ спробувала реалізувати 18 березня 1997 р. в межах Всеукраїнської акції протесту, спрямованої проти затримання виплат по заробітній платі. За оцінками організаторів, у мітингах по всій Україні взяли участь близько 2 млн громадян, за оцінками правих – не більше 40 тис., за оцінками МВС – близько 85 тис., у тому числі в Києві – від 3 до 10 тис., Харкові – 6-7 тис., Донецьку – 6 тис., Запоріжжі – 1,5 тис.⁹² Зважаючи на те, що влада знову вирішила не реагувати на вимоги протестуючих, Всеукраїнський союз робітників провів повторну демонстрацію, вимагаючи відповіді уряду на вимоги учасників акції. Поруч із переданими віце-прем'єру В.Дурденцю економічними вимогами, відбулася політизація невдоволення під гаслами негайної зміни внутрішньо- та зовнішньополітичного курсів України. Цього разу праві сили, насамперед НРУ, не дозволили лівим акумулювати економічне невдоволення і провели у Києві, Львові та Одесі контракції *Зарплата*, підкресливши виключно економічний характер вимог мітингуючих. У цьому контексті слід детальніше зупинитися на аналізі потенціалу протесту, який характеризує електорати основних політичних сил того періоду (табл. 3.7). Таблиця 3.7 дає змогу зробити висновок, що більшість громадян не бачили суспільної сили – політичної партії, опозиційного блоку, низки громадських організацій, здатних акумулювати, систематизувати невдоволення та транслювати його у площину антиурядових виступів. Партії ліберальної та поміркованої соціал-демократії, які є традиційними виразниками середнього класу, не знаходили значної підтримки серед громадян України, проте саме їх прихильники володіли найбільш потужним протестним потенціалом та були готові брати участь у акціях політичного протесту. Вважаємо, що це є однією з причин культивування режимом Кучми опозиційного

Таблиця 3.7

**Поширення готовності до використання активних
протестних форм політичної участі серед електорату
політичних партій, 1998, %**

За яку політичну партію або блок Ви проголосували?	Чи візьмете Ви особисто участь у мітингах, демонстраціях протесту?		
	швидше так	швидше ні	важко відповісти
ПСПУ	46,2	19,2	34,6
КПУ	45,6	29,0	25,4
Виборчий блок партій <i>Національний фронт</i>	41,0	30,6	28,4
Всеукраїнське об'єднання <i>Громада</i>	40,5	40,5	18,9
Блок Соціалістичної і Селянської партій України	40,0	35,6	24,4
АПУ	38,6	32,9	28,6
СДПУ(о)	38,5	35,9	25,6
Виборчий блок <i>Трудова Україна</i>	38,4	36,0	25,6
ПЗУ	34,1	41,5	24,4
НДПУ	31,7	33,8	34,5
Партія <i>Реформи і порядок</i>	23,1	42,3	34,6
Інші	30,3	39,4	30,3
Голосували проти всіх	30,0	30,0	40,0
Не пам'ятають, за кого голосували	28,2	42,3	29,5
Не брали участі в голосуванні	28,2	35,1	36,6
Всього	35,6	35,2	39,2

Джерело: Головаха Є.І., Паніна Н.В. Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності (Соціологічний моніторинг науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 197.

образу КПУ. Така опозиція була дуже зручна: протестна модель політичної участі громадян, що пропагувалася комуністами, передбачала проведення мітингів і демонстрацій конвенційного характеру, вимоги протестуючих реально не загрожували владі, а сам факт виступів підкреслював демократичність режиму.

У першій половині 90-х рр. ліва опозиція з метою акумуляції протестних настроїв громадян достатньо ефективно використовувала святкування Дня солідарності трудящих (1 травня), Дня Перемоги (9 травня) та 7 листопада (День Жовтневої революції). Наприклад, 1 та 9 травня 1995 р. демонстрації відбулися у 100 населених пунктах України.⁹³ У східному та південному регіонах переважали гасла та настрої радянських часів, активно використовувалася радянська символіка, портрети радянських лідерів, пропагувалася ідея відновлення СРСР. Однією з основних причин звернення громадян України до ретроспективних ідеологічних конструкцій – наприклад, кількість тих громадян, які вважали у 1995 р., що потрібно відновити планову соціалістичну економіку (43 %), переважала над тими, хто схилився до ідеї, що громадяни повинні отримати право приватної власності на землю (24 %), та великі підприємства (34 %) – було насамперед різке погіршення матеріального становища. У самооцінках, 68 % громадян саме так охарактеризували власний соціально-економічний стан.⁹⁴ З цього приводу Т.Карозерс слушно зауважує, що у загальнофілософському розумінні „навіть чи справедливо оцінювати демократію на основі соціально-економічних показників конкретного слабкого демократичного режиму”, адже сама по собі вона не забезпечує розв’язання економічних проблем, проте „громадяни нових демократичних держав (та й старих також) оцінюють демократію саме за цим досягнутим результатом. ...У багатьох нових демократичних державах громадяни серйозно розчаровані у своїх урядах. Це розчарування обертається втратою віри у демократію як таку, а у більш складних випадках – нестабільністю та політичними конфліктами”⁹⁵. Дійсно, довіра громадян до нових інститутів демократії у середині 90-х рр. була доволі низькою, проте 60 % вважали, що альтернативи курсу реформ немає, з яких 37 % схилилися до думки, що реформи слід проводити прискореними темпами.⁹⁶

Отже, упродовж 1994 – 1999 рр. страйки, мітинги та демонстрації протесту, які мали економічне підґрунтя, стали звичною справою як для громадян України, так і для влади. Однак реакція влади на вимоги протестуючих була мінімальною, насамперед через впевненість у необмеженому терпінні населення країни та відсутність дієвої системної опозиції. До того ж, влада, яка не мала чіткого ідеологічного забарвлення, могла маніпулювати оцінками

протестних виступів різними політичними партіями. Праві партії не підтримували ідею проведення масових акцій протесту, оскільки існувала можливість формулювання мітингуючими політичних гасел, які на Сході України набували деструктивного для ідеї державності характеру. Ліві, переважні ініціатори протестних виступів громадян України, майже кожну акцію намагалися наситити вимогами суто політичного характеру, а не перетворювати економічні вимоги на предмет владного дискурсу. Проте, декларована КПУ опозиційність не асоціювалася у громадян з реальною альтернативою офіційному політичному курсу, а сама партія не ототожнювалася з тією політичною силою, яка здатна наблизити потенціал протесту невдоволених громадян до площини реальних політичних відносин. Тому влада здебільшого ігнорувала протестні виступи громадян, побоюючись знайти ворога чи то в особі лівих, чи правих. Відсутність реакції владних структур врешті-решт сформувала у більшості громадян України чітке уявлення про те, що конвенційні форми політичного протесту не здатні впливати на урядову політику. Це стало однією з причин формування в українському суспільстві „масштабного політичного конфлікту на латентній (прихованій) стадії”, який виражався у викривленні відносин за віссю *влада–держава–громадяни*.⁹⁷ В термінах моделі несумісності це означає, що в ситуації економічної кризи відкритого політичного конфлікту не відбулося.

Вважаємо, що проблема формування протестної моделі політичної участі повинна бути проаналізована і в контексті процесу формування довіри до основних інститутів демократії, що є основним чинником здійснення трансформаційного переходу відповідно до моделі сумісності економічних та політичних перетворень. На початковому етапі трансформаційних перетворень у політичній системі – в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., який збігся у часі з формуванням ринкових механізмів в економіці й актуалізацією ідеї громадянського суспільства, рівень довіри до новостворених інститутів демократії був невисоким. Проте, в українському суспільстві тих часів сформувалася певна соціально-психологічна єдність, яка символізувала відчуження населення від існуючого тоталітарного режиму. Д.Растоу охарактеризував цей момент переходу від авторитаризму до демократії як *наявність національної єдності*, що “означає тільки те, що значна більшість

громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів або подумки обмежувати те, до якого політичного співтовариства вона належить”.⁹⁸ Національна єдність передбачає не стільки те, що більшість населення буде оперувати однаковими політичними стереотипами та установками, скільки неусвідомлену віру у перемогу демократичної альтернативи, яка базується на кризі довіри до політичних інститутів тоталітаризму, а на поведінковому рівні перетворюється на орієнтацію громадян на активне використання протестних форм політичної участі. Довіра може бути як причиною, так і наслідком демократичних перетворень, адже вона є двоєдиним соціальним явищем, у якому причина і наслідки підсилюють один одного. І навіть якщо ми не в змозі визначити необхідний для існування дієвого громадянського суспільства рівень довіри, то чітко можемо окреслити й оцінити небезпеки, що створюються низьким рівнем довіри до основних політичних інститутів, і погодитися з необхідністю зміцнювати довіру.

Важливість довіри для демократизації змісту політичного процесу й особливо для забезпечення ефективності політичних перетворень визнана давно. Дж.Локк вважав довіру *vinculum societatis* — сполучною силою суспільства. У більшості дискусій про довіру, навіть якщо в них висловлюються різні думки про межі й особливо про джерела довіри, вважається аксіомою, що довіра є необхідною умовою співробітництва між людьми, яка формує очікування стосовно поведінки інших, засноване на загально визнаних нормах.⁹⁹ Цієї точки зору дотримується К.Ерроу¹⁰⁰, визначаючи роль економічних факторів у формуванні довіри до всього спектра соціальних інститутів, на яких ґрунтується демократія та Р.Роуз, досліджуючи фактори, що впливають на рівень довіри до політичних інститутів у посткомуністичних країнах.¹⁰¹ Завоювати й втримати довіру і мас, і окремої людини важче, ніж втратити її: „умовою збереження довіри є тільки постійність”¹⁰², і додамо, послідовність. Довіра об’єднує між собою різні верстви суспільства, а їх — з політичними інститутами. Вона не з’являється сама по собі. На думку М.Уоррена, співвідношення між демократією та довірою далеко не однозначне. Конфлікти вказують на те, що довіра відсутня, але, тим не менш, будь-які спроби розв’язати їх за принципом гри з нульовою сумою будуються на постулатах про те, що „(а) конфлікт стримується

іншими відносинами (та інститутами), які включають у себе довіру, і (б) сам процес врегулювання конфлікту формує довіру. За відсутності такої можливості демократія у кращому випадку виявляється нестійкою”¹⁰³. В політологічному аналізі поняття довіри доповнюється поняттям легітимності. Якщо довіра є відображенням очікувань громадян стосовно результатів функціонування політичної системи, то легітимність виражає відповідність політичного режиму домінуючим у суспільстві нормам та цінностям. Легітимність ніколи не досягає рівня її одностайного визнання, оскільки різні громадяни однаковою мірою не визнають авторитету політичної влади – „існують верстви населення, які ставляться до неї апатично, і субкультури, які чинять їй супротив, мирні опозиціонери, і озброєні терористи, а між цими крайніми полюсами знаходиться більшість, яка тільки частково визнає претензії влади на легітимність”¹⁰⁴.

Отже, перехідна політична система потребує підтримки, яка з боку громадян формується шляхом накопичення досвіду використання різних форм політичної участі, що сприяють формуванню того чи іншого типу довіри. Зокрема, розрізняють (1) *дифузну довіру* – довготривалу підтримку політичної системи, засновану на вірі в легітимність її основних інститутів; (2) *специфічну довіру* – інструментальну, короткострокову, загалом свідому підтримку влади та її способів дій, зорієнтовану на результат; (3) *дифузно-специфічну довіру*, засновану на ідеологічній оцінці конкретних результатів діяльності владних структур; (4) *специфічно-дифузну довіру*, що ґрунтується на інструментальній оцінці соціальних наслідків діяльності влади та поширюється не тільки на дії конкретного уряду, а й на всю політичну систему.¹⁰⁵ На нашу думку, постійне відтворення довіри першого та другого типів визначається наявністю стабільних політичних інститутів, які забезпечують використання всіх моделей політичної участі громадян у виробленні політичного курсу. Вони формуються там, де влада реагує на вимоги громадян щодо „оволодіння тонким мистецтвом збереження балансу між економічно ефективним розвитком та соціальною справедливістю. Довіра суспільства тим вища, чим частіше обіцянки влади збігаються із соціальними очікуваннями, а практичні рішення в економіці – з реальним приростом національного багатства”¹⁰⁶.

Третій та четвертий типи довіри є характерними для перехідних політичних систем і більш інтенсивно продукують орієнтації на використання протестних моделей політичної участі. Це зумовлюється чинниками звернення до протесту, зокрема показниками соціального самопочуття та динамікою соціальних очікувань громадян, які в кризових умовах переходу на особистому рівні формують суб'єктивне почуття невдоволення стосовно свого теперішнього – стан депривації, а на інституційному – живлять модель несумісності одночасних економічних та політичних змін. Отже, ймовірність реалізації цієї моделі демократизації була більш імовірним варіантом перебігу трансформаційних процесів в Україні, де довіра, будучи однією з найбільш синтетичних сил у суспільстві, не змогла утворити „континуум від особистого до абстрактного”¹⁰⁷.

Україна не належить до суспільств, в яких інститути політичної системи користуються широким радіусом довіри у громадян, тому їх протестна участь у 1993 – 1999 рр. чітко корелюється з третім та четвертим типами довіри до основних політичних інститутів демократії. За результатами досліджень Р.Роуза та К.Херпфера, Україна входила до групи країн (поряд із Угорщиною, Хорватією, Росією та Білоруссю), в яких оцінки громадянами основних політичних та економічних інститутів були нижчими порівняно з дореформеним періодом.¹⁰⁸ Подібні результати отримані й українськими науковцями: впродовж початкового етапу трансформацій довіра до Президента, ВРУ та КМУ була критично низькою (табл. 3.8). Проте, на відміну від українських, західні дослідники пропонують розуміти кризу довіри до нових інститутів політичної системи швидше „як скептицизм, ніж недовіру”, який у ситуації незавершеності трансформацій здатен привести до формування у перехідних суспільствах синдрому *неприятні до політики*, суть якого полягає у „динізмі, неефективності, байдужості й загальному відчуженні від політики”¹⁰⁹.

Постійне зниження показників рівня довіри до інститутів політичного представництва, зафіксоване у таблиці 3.8, зумовлено в першу чергу розчаруванням громадян у соціально-економічній політиці держави. Впродовж 1993 – 1999 рр. криза довіри до інститутів політичної системи постійно наростала, що створювало небезпеку формування вакууму влади – ситуації невизначеності, коли проявляється відсутність гарантій збереження влади, ймовірність

Таблиця 3.8

Рівень довіри до вищих органів влади України, %

Адресат довіри	Цілком довіряю/переважно довіряю					
	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.
Президент	4,5/11,6	11,9/21,4	7,1/16,3	3,3/14,3	2,7/7,0	2,4/10,1
ВРУ	2,3/7,4	3,0/6,5	2,0/6,7	1,8/5,1	1,6/5,7	1,3/6,2
КМУ	2,8/8,6	4,1/11,8	3,6/9,4	2,0/7,5	1,6/6,0	1,6/8,2

Джерело: Складено за: Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ „Видавництво Софія”, 2005. – С. 51–52; Кремень В.Г., Безлюда Д.М., Бондаренко В.Д., Валевський О.Л., Головатий М.Ф. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п’яти років: Монографія. – К.: НІСД, 1996. – С. 89.

використання громадянами неконвенційних форм протестної політичної участі, виникають нові суб’єкти влади. У перших електоральних циклах це було пов’язано і з високою шкалою очікувань від держави, сформованих радянською системою та підтримуваних етатистськими цінностями. В подальшому чималу роль у падінні рівня довіри до політичних інститутів зіграла і обізнаність громадян з тонкощами внутрішньополітичної боротьби, насамперед у її скандальному вимірі. Проте, жоден з представників різних соціальних верств, які висловлювали невдоволення урядовим курсом, відкрито не заявили про необхідність ротації влади і про свої ймовірні дії у зв’язку з цим. В.Журавський слушно підкреслює, що відносини недовіри між громадянами та владою не могли перетворитися на джерело політичних потрясінь, оскільки „влада завжди намагається послабити або сублімувати подібні стани”¹¹⁰, внаслідок чого зникали ціннісні орієнтири у громадян, вони ставали нездатними до формування стабільних політичних ідентичностей і відповідних – у даному випадку протестних – моделей політичної участі. На відміну від початкового етапу посткомуністичних перетворень, коли критичне зниження рівня довіри до політичних інститутів тоталітаризму привело до активізації політичної участі населення, в кінці першого десятиріччя трансформацій криза довіри, вже до демократичних політичних інститутів, поєднується в Україні з масовим використанням переважно пасивних форм конвенційної політичної участі.

Подоланню кризи довіри в українському суспільстві не сприяє відсутність єдиного розуміння функцій держави та інших політичних інститутів у трансформаційних процесах. Зокрема, з національно-демократичних позицій держава є не тільки формальним стримуючим началом соціального порядку і стабільності, а й повноцінним і остаточним виразником ідеї нації, яка прагне до свого благоденства через державність. Ліберально-демократична позиція зводиться до розуміння держави як формального інструменту перетину порушень обмеженої кількості законів суспільного співіснування вільних індивідів, що переслідують власні цілі та взаємовигідно використовують державу.¹¹¹

Низьким рівнем довіри до політичних інститутів позначений політичний процес і в інших посткомуністичних країнах. У 1998 р. були опубліковані результати дослідження, проведеного на основі даних, що збиралися впродовж десятиріччя у країнах Центральної і Східної Європи. Вони дозволили зробити висновок, що для посткомуністичних суспільств Центральної і Східної Європи типовим є низький рівень довіри до нових політичних інститутів демократії „на противагу досить високому рівню довіри до „простого народу”¹¹². Водночас дослідники відзначили високий рівень довіри до багатьох інститутів громадянського суспільства, зокрема радіомовлення, телебачення, друкованих засобів масової інформації, професійних спілок і релігійних організацій, що нетипово для українського суспільства.

Суспільству, в якому відсутня довіра до інститутів політичної системи, не загрожує зникнення, але його громадяни не в змозі скористатися всіма можливостями, що криються в демократії на політичному та економічному рівнях. Таким чином, розв'язання проблеми довіри є вирішальним моментом, що дозволяє з'ясувати, в якому напрямку еволюціонує посткомуністичне суспільство. Без формування в українському суспільстві достатньо високого рівня довіри населення до інститутів політичної системи процес консолідації демократії завершиться формуванням фасадної демократії, яка ґрунтується на інституційній мімікрії західних зразків і моделей політичного розвитку.

Отже, протестні виступи громадян України поставили перед українським суспільством проблему визначення перспектив демократизації в умовах економічної кризи. Під тиском шахтарського страйку 1993 р. ВРУ і Президент України погодилися на проведення дострокових виборів 1994 р. Однак для опозиційних сил, що стали

ініціаторами такого політичного рішення, це було стратегічною помилкою, яка призвела до їх поразки. ВРУ офіційно не ініціювала референдум, який реально не мав би жодних юридичних наслідків, незважаючи на те, що для заспокоєння страйкуючих влада не тільки погодилася на референдум, а й довела дефіцит національного бюджету до 7 трлн, падіння курсу національної валюти за один день більше, ніж на 3000 %, що не викликало масових мітингів.

В умовах економічної кризи в Україні упродовж 1991 – 1999 рр. відбувалися численні страйки, акції голодування, захоплення керівництва підприємств, приватизаційні війни, які мали економічний характер з прихованим політичним відтінком. Однак, всеукраїнських акцій політичного протесту в Україні періоду перших двох президентських електоральних циклів не спостерігається, що пояснюється наступними обставинами.

По-перше, високими адаптивними механізмами населення України до соціально-економічних та політичних змін, які сформувалися в різні періоди української історії та мають стійку тенденцію до відтворення.

По-друге, втомленістю населення від будь-яких революційних перетворень, коли позитивний ефект є мінімальним з віддаленою перспективою, а негативні наслідки одразу стають відчутними для кожного громадянина.

По-третє, формування системних форм політичної участі в Україні ускладнювалося відсутністю стихійних традицій політичного плюралізму, які були б типовими для всієї території держави. В українській політичній еліті до сьогодні зберігається побоювання того, що залучення громадян до прямих активних форм політичної участі у міжвиборчий період може призвести до ефекту натовпу й зрештою до екстремізму. Такі побоювання зникнуть тоді, коли еліта зможе не тільки контролювати політичний процес, але й співставляти власні політичні інтереси з інтересами населення.

По-четверте, явище протестної активності існує на потенційному та реальному рівнях, і, як правило, потенційна готовність населення до участі у протестних діях завжди перевищує реальну.

По-п'яте, у 1991 – 1999 рр. в Україні була відсутня реальна політична сили чи організація, здатна акумулювати протестний потенціал українських громадян та наполягти на його реалізації в межах існуючої політичної системи, що є необхідною умовою

демократії.

Отже, витоки специфіки формування протестної моделі політичної участі громадян України лежать у площині поєднання моделей сумісності та несумісності одночасних економічних та політичних трансформацій, яка була реалізована в нашій країні на початковому етапі перетворень. Гострота протестних виступів громадян, їх сила, інтенсивність обмежувалися відсутністю системної опозиції, здатної запропонувати тактику та стратегію перемоги. Стратегія відходу, обрана націонал-демократичним сегментом опозиції на першому етапі становлення системної опозиції, та стратегія лояльності, обрана КПУ у 1993 – 1999 рр., не стимулювали завершення оформлення протестної моделі політичної участі громадян та сприяли зупиненню цього процесу на рівні стихійних локальних акцій, які не здатні були прискорити трансформаційні процеси.

Одним з основних стримуючих чинників моделювання політичного протесту стала позиція ігнорування, обрана владою як механізм взаємодії з невдоволеними громадянами. І хоча з часом залежність підтримки політичних реформ від економічної ситуації посилюється, все одно вона залишається вторинною стосовно довіри населення до політичних акторів та інститутів. Існує прямо пропорційна залежність між невдоволенням старим політичним режимом та рівнем підтримки нового. Саме заперечення старих політичних інститутів, а не ідентифікація з новими, стає ключовим фактором, що формує підтримку посткомуністичних перетворень у політичній та економічній сферах.

3.3. Сценарне проектування протестної моделі політичної участі у міжвиборчий період

Завершення оформлення моделі політичного протесту громадян відбулося у третьому президентському електоральному циклі (1999 – 2004 рр.), який поєднав міжвиборчий та електоральний протест. Це стало можливим завдяки утворенню еклектичної за характером опозиції, яка основною стратегією своїх дій обрала стратегію протесту. Аналізуючи участь громадян у протестних виступах під проводом опозиції, що відбувалися упродовж третього етапу президентського електорального циклу 1999 – 2004 рр., слід виходити

зі з'ясування суті таких її параметрів, як формат основної моделі (сценарію) протестної активності громадян; їх реакція та участь у зустрічних акціях, організованих владою на підтримку Л.Кучми; вплив політичних партій та партійних лідерів на мотивацію протестної участі громадян; форми та масштаби долучення громадян до виступів опозиції; еволюція оцінок суті та характеру політичного протесту потенційними учасниками акцій опозиції.

Визначальним моментом у з'ясуванні специфіки, мотивації та характеру участі громадян у акціях політичного протесту в рамках опозиційної кампанії *Україна без Кучми/Повстань, Україно!* є аналіз розгортання основного – столичного сценарію, реалізованого в межах трьох етапів: (1) з 15 грудня 2000 р. по 9 березня 2001 р., (2) 16 і 24 вересня 2002 р., (3) 9 березня 2003 р., які в сукупності свідчать про лонгitudність і наступність акції УБК. Упродовж 2000 р. громадяни України епізодично зверталися до використання протестних форм політичної участі: 9 березня 2000 р. за ініціативою організації *Самостійна Україна* було захоплено будинок ЦК КПУ; у вересні 2000 р. в країні відбулася малопомітна *Хвиля свободи*; не відходили від намагань акумулювати економічний протест і транслювати його у політичну площину українські ліві – 8 вересня 2000 р. майже в усіх обласних центрах України з вимогами поліпшення життєвих умов населення пройшли мітинги протесту, організовані місцевими осередками КПУ. Проте, для масштабних, всеукраїнських акцій політичного протесту, які б об'єднали громадян та українську еліту, похитнули основи режиму політичного шантажу Л.Кучми, не вистачало певного каталізатора. Поштовхом до ініціювання опозицією масових антирежимних виступів громадян стала заява О.Мороза у ВРУ від 28 листопада 2000 р., в якій він оприлюднив інформацію про аудіозаписи М.Мельниченка, що дискредитували президентський політичний курс, методи, механізми та принципи його реалізації. Ця інформація створила можливість публічно обговорювати справжній стан демократії, свободи слова, дотримання прав людини та характеру участі громадян у процесах політичного управління в Україні.

Залучення громадян до безстрокової акції протесту відбулося за ініціативи Громадського комітету захисту Конституції *Україна без Кучми!*, створеного з представників 20 політичних партій та

громадських організацій, об'єднаних навколо СПУ, Собору, УРП, Батьківщини. Акція УБК за характером розпочиналася як конвенційний політичний протест, оскільки заявка на проведення 15 грудня 2000 р. мітингу була вчасно подана від партії *Вперед, Україно!* (В.Чемерис). Ініціатори акції, пояснюючи свої наміри, мету протесту, підкреслювали, що вони не можуть далі спостерігати пасивну реакцію народу, яким правлять убивці: „Єдиною можливістю врятувати Україну від антидемократичного режиму є тільки масові виступи її громадян”¹¹³.

Того ж дня, на знак протесту проти бездіяльності влади у пошуку зниклого Г.Гонгадзе, у Києві на Майдані Незалежності розмістилося наметове містечко, яке оголошувалося зоною, вільною від Л.Кучми. 16 грудня тут з'явився альтернативний наметовий табір на захист діючого Президента. 19 грудня 2000 р. у Києві близько 5 тис. (за оцінками учасників подій – 50 тис.) громадян провели піший похід і мітинг під стінами ВРУ, вимагаючи відставки Л.Кучми та керівників силових відомств. Одразу мітинг, альтернативний опозиційному, був зорганізований СДПУ(о), ДС та іншими пропрезидентськими політичними партіями за участю близько 500 громадян. Паралельно, влада стягувала з різних регіонів України людей, які начебто підтримували політику Президента України. Показовим є приклад Черкас, до яких надійшла рознарядка відправити до столиці 60-80 „палких прихильників” Л.Кучми. Місцева влада вирішила перевиконати план, відправивши до столиці 300 черкащан. Така активність громадян, до певної міри навіть рішучість, пояснювалася тотальною монетаризацією політичної участі у другій половині 90-х рр.: від'їжджаючи зізналися, що їм заплатили по 30 гривень, проте за 20 гривень вони погодилися б взяти участь у акціях УБК, вимагаючи відставки Президента.¹¹⁴

На початку акції влада не залишала надії домовитися з опозицією про припинення публічного обговорення касетного скандалу, дотримуючись власних принципів ведення політичного діалогу. Зокрема, 20 грудня 2000 р. Л.Кучма під час зустрічі з представниками опозиції заперечив можливість власної відставки, підкреслив, що дав наказ міліції не розганяти наметове містечко на Майдані; погодився на проведення міжнародної експертизи по таращанському тілу; на оприлюднення О.Морозом аудіозаписів майора Мельниченка; надання можливості виступити одному з

лідерів опозиції у прямому телеєфірі; подумати про відставку силових міністрів. У відповідь представники протестуючих зазначили, що в разі виконання цих намірів наметове містечко буде згорнуте. Паралельно, у супроводі 500 протестуючих лідери опозиції В.Чемерис та Ю.Луценко зустрілися з прем'єр-міністром України В.Ющенком і передали йому текст звернення від учасників акції УБК з вимогами відставки силових міністрів – Л.Деркача та Ю.Кравченка. Наступного дня В.Чемерис оголосив вимоги опозиції з трибуни ВРУ – розслідування справи Г.Гонгадзе, надання прямого телеєфіру депутатам, що контактували з М.Мельниченком, відставка силових міністрів та Л.Кучми. Отже, специфікою початкового етапу УБК було те, що і влада, і опозиція, погоджуючись на зустрічі, мали на меті безкомпромісне досягнення власної мети – пропрезидентські сили прагнули зберегти владу не йдучи на поступки опозиції у її вимогах, опозиція була рішуче налаштована своїми протестними виступами припинити функціонування режиму Л.Кучми. Однак влада не реагувала на вимоги опозиції, оскільки розраховувала, що новорічні та різдвяні свята відвернуть увагу громадян та опозиції від політичного скандалу. Дійсно, визначаючи найважливішу подію 2000 р., тільки 8,7 % громадян назвали скандал з аудіокаетою та ймовірні політичні протести найбільш резонансною подією року, тоді як із суттєвим відривом перше місце посіла проблема закриття ЧАЕС (66,7 %).¹¹⁵

Проте, коли по завершенні зимових свят акція УБК розпочалася з новою силою, стало зрозумілим, що цього разу опозиція має наміри йти до кінця у боротьбі проти чинного Президента. Влада вирішила спрацювати на випередження опозиції в частині організації масових акцій, мобілізуючи громадян України на підтримку режиму Л.Кучми. Починаючи з грудня 2000 р., з метою припинення розгортання системного протесту, вона організовувала мітинги та демонстрації на свій захист і підтримку. Найбільш потужна мобілізація громадян на підтримку політичного курсу Л.Кучми була проведена на Сході України. Зокрема, у Дніпропетровську 10 січня 2001 р. відбувся найчисельніший за кількістю учасників мітинг, що пояснювалося перебуванням у місті Л.Кучми, який зустрічався з Президентом Росії В.Путіним. Найбільшою проблемою місцевої влади була заборона проведення демонстрації на підтримку виступів, організованих опозицією. Їй довелося мотивувати заборону акції УБК за допомогою рішення управління охорони здоров'я

Дніпропетровської міської ради від 18 січня 2001 р. №4/22-10, у якому, зокрема, сказано, що „вибрана форма протесту (демонстрація) в багатолюдних місцях ...може призвести до непередбачуваних наслідків у виникненні епідеміологічної ситуації з низки захворювань”¹¹⁶ – тобто у виникненні тяжких хвороб та загостренні існуючих станів, епідемії гострих інфекційних захворювань.

У Донецьку, де 10 січня відбувся мітинг „Донбас – за конституційний лад та громадянський мир”, організований об’єднанням *За єдність, злагоду та відродження*, навпаки, зібрання у дощ та сиру погоду для розмови „про наболіле, і, що найголовніше, від душі”, оцінювалося як необхідний крок свідомого громадянина України. Політичне протистояння було перенесено ораторами у площину соціально-економічного розвитку України та її іміджу на міжнародній арені. Дії опозиції оцінювалися як демагогія, спроби розхитати громадянський мир, зруйнувати злагоду у суспільстві. Загалом у Донецькій області влада мобілізувала 238 тис. громадян на підтримку конституційного ладу та політики Л.Кучми.¹¹⁷

Пропрезидентські заходи у Харкові організувало об’єднання *Злагода*, центром якої було НДП. За різними оцінками, мітинг 10 січня 2001 р. зібрав від 50 до 80 тис. громадян. Для забезпечення подібної масовості влада вдалася до традиційних механізмів мобілізації працівників державних установ. Зокрема, роботу міської конференції вчителів, яку заздалегідь було заплановано на 10 годину ранку 10 січня, терміново перенесли на кілька годин, щоб дати змогу вчителям „захистити Л.Кучму”; ректорат Національної юридичної академії України наказав усім аспірантам і докторантам взяти участь у мітингу; медичні заклади Харкова зобов’язувалися делегувати по 120 осіб; військовим радили бути на мітингу у цивільному, а двірників примушували брати участь у акціях на захист Конституції та її гаранта під розписку.¹¹⁸

Ті категорії громадян, які в силу виконання професійних обов’язків не мали можливості брати участь у провладних заходах на підтримку Л.Кучми, примусово долучалися до цього процесу в інших формах. У Свердловську (Луганська обл.), на шахті *Довжанська-Капітальна* гірників не пускали у шахту, поки ті не підпишуться на підтримку Президента.¹¹⁹ До речі, Луганська область є однією з небагатьох, в якій громадяни якщо і підтримували ідеї опозиції, то тільки у пасивних формах.

Там, де громадянами була реалізована активістська модель протестної політичної участі, влада не проводила заходів на свою підтримку в обласних центрах. Наприклад, у Черкасах, де були сильними опозиційні настрої громадян, численні мітинги на підтримку Л.Кучми проводилися у районах області: в Умані влада ініціювала мітинг молоді, на який звозили мешканців сусідніх районів; у м. Сміла подібну „ініціативу” проявив ВАТ „Агрохім” на чолі з директором А.Лапіним. Якщо у першому випадку у хід мітингу втрутилися „деструктивні” за оцінками місцевого телебачення елементи Б.Чорномаз (НРУ) та О.Коверга (НРУ), то у другому підтримка Конституції України та її гаранта була одноставною.¹²⁰

В інших регіонах України, де співвідношення між підтримкою опозиції та влади було достатньо збалансованим, остання використала нетрадиційні методи у протистоянні з громадянами, що підтримували гасла акції УБК. Наприклад, у Новій Ушиці (Хмельницька обл.) проведення протестних акцій не було заборонено: 29 січня 2001 р. тут відбувся мітинг на підтримку опозиційних сил за участю 60 громадян, паралельно були зібрані ще 80 підписів на підтримку дострокової відставки Л.Кучми. Однак напередодні у райцентрі стався безпрецедентний (навіть у масштабах України) випадок. За вказівкою начальника відділу культури місцевої РДА І.Афанасьєва у районній бібліотеці заборонили видачу газет, передплату яких не оплачувала РДА.¹²¹ До „чорного списку” потрапили *Сільські вісті, Товариш, Українське слово, Рух, Точка зору, Комуніст, Комуніст Поділля, Слово „Батьківщини”, Народна газета*, в яких можна було ознайомитися з гаслами акції УБК, перебігом подібних акцій у інших регіонах України, з'ясувати вимоги опозиції та мету протестних виступів.

На Тернопільщині, де влада обережно намагалася використати а-ресурси щодо мобілізації громадян на участь у заходах під назвою „Мітинг на захист Конституції”, вона наштовхнулася на супротив з боку тернопільського вчительства. Незважаючи на розпорядження Тернопільського міського управління освіти про те, що кожна школа міста повинна направити на мітинг по 20 вчителів, директор ЗОШ № 19 П.Ковч, що знайшов підтримку педагогічного колективу, відмовився виконати розпорядження, мотивуючи своє рішення тим, що „якщо Президент порушив закон, то нехай відповідає, а якщо не порушив, то нехай відповідають ті,

хто на нього бреше. ...Освіта не повинна брати участь у тому, в що її втягують”¹²². Мітинг на підтримку Президента Кучми у Тернополі все ж таки відбувся, але тривав лише годину, а виступи провладних ораторів супроводжувалися традиційним *Ганьба!* Загалом, на Заході України, де підтримка громадянами опозиційних гасел була доволі активною, масові пропрезидентські акції не проводилися. Тут влада використовувала інші варіанти демонстрації своєї сили. Зокрема, у Львові з представників провладних партій АПУ, НДП, НДЛМ, НДО „Нова Україна”, СДПУ(о), ДС, ХДПУ, Жінок України було створено громадський *Комітет захисту конституційного ладу*, який вимагав негайно вжити всіх передбачених законом заходів для припинення протиправних дій деструктивними силами задля збереження конституційного ладу і недопущення суспільного протистояння в Україні.¹²³ Проте про масовість підтримки ідей Комітету на Львівщині говорити не варто, оскільки політична суб’єктність місцевих осередків провладних партій у регіоні мала суто формальний характер.

Певною специфікою по розгортанню протесту позначена Буковина. У Чернівцях, біля пам’ятника Т.Шевченка на Центральній площі, поруч із єдиним наметом УРП, встановленим у межах акції УБК, було проведено мітинг на підтримку діючого Президента. Учасниками мітингу були в основному мобілізована владою студентська молодь та мешканці районних центрів, що „невдовзі, коли промови і гасла вщухли, ...потягнулися до кав’ярень та дешевих центральних барів ... створили в центральному гастрономі чергу, небачену з комуністичних часів”¹²⁴.

Використання владою практик щодо мобілізації громадян на підтримку режиму¹²⁵ спонукало невдоволених цим громадян до більш активного використання структур входу у політичну систему. До комітету ВРУ з питань науки та освіти надійшло звернення народних депутатів, у якому зазначалося, що студенти, їхні батьки, викладачі звертаються до депутатів „з проханням зупинити тиск керівників навчальних закладів, які всупереч закону примушують їх брати участь у масових заходах, мітингах, зібраннях” на підтримку Л.Кучми.¹²⁶ Проте інтенсивність використання інститутів представницької демократії не набула масштабів, які б примусили владу реагувати на ці звернення громадян. Отже, у січні 2001 р. влада використала низку заходів, розраховуючи на те, що вони

спрацюють як стримуючі чинники розгортання протестних виступів громадян України.

Опозиція відновила проведення акції УБК тільки 6 лютого 2001 р., пов'язавши це із поверненням до пленарних засідань депутатів ВРУ. Незважаючи на активну протидію громадянам, які прагнули взяти участь у протестних виступах опозиції, повсюдному використанню владою а-ресурсу, опозиція зібрала у найбільших столичних маніфестаціях від 20 до 25 тис. громадян.¹²⁷ Масштаби підтримки могли бути дещо більшими, якби на заваді не стала певна хаотичність заяв лідерів опозиції на першому етапі системних виступів, апеляція до емоційного аспекту політичних відносин, пов'язаних з касетним скандалом, і персоніфікація протесту замість закликів протесту проти режиму та принципів політичного управління. На нашу думку, суттєвим стримуючим чинником протестних виступів громадян України був еkleктичний характер політичної опозиції, доповнений суперечками з приводу можливості приєднання до протестних акцій КПУ. Зокрема, на мітингу 6 лютого 2001 р. виступ лідера комуністів П.Симоненка був освистаний. З цього приводу на прес-конференції 8 лютого В.Чемерис заявив, що комуністів на акцію ніхто не кликав, і навіть попереджали про небажаність їх присутності.

Проте ідея вільного приєднання до антирежимних виступів актуалізувалася опозиційними силами, які 9 лютого 2001 р. вперше після початку касетного скандалу спробували об'єднатися у протистоянні з режимом Л.Кучми, створивши *Форум національного порятунку*, що об'єднав 69 відомих опозиційних українських політиків. Функціонально він вбачався як певний координуючий орган, що зміг би консолідувати всі опозиційні сили. Проте ініціативи Форуму інколи дозволяють розцінювати його як силу, що прагнула самостійно позиціонувати себе як альтернативу існуючій владі та запізнілу реакцію на справу М.Гонгадзе й оприлюднення плівок майора М.Мельниченка. Певна інертність, відсутність прагнення до формулювання інтегрованих опозиційних гасел, відсутність чіткої програми дій, що відображала б більшість настроїв усіх сегментів опозиції, призвели до того, що Форум почав сприйматися громадянами як другорядне явище у політичному протистоянні влади та опозиції. Оцінка дій та функцій Форуму була достатньо різною на регіональному рівні. Якщо на Сході України громадяни продемонстрували байдуже ставлення до мети його діяльності, то на Заході він оцінювався як „природній та

логічний наслідок усього того, що відбувається в Україні протягом останніх років”¹²⁸.

Упродовж лютого, опозиція об’єднувала громадян навколо ідеї протистояння з режимом Л.Кучми, використовуючи вже звичні форми і методи – від захисту наметового містечка (1.03.2001) і демонстрацій (16.02.2001 – „Свободу Ю.Тимошенко”) до відкритих прес-конференцій (2.03.2001) з роз’ясненням мети і гасел протестних виступів. У цей період сформувалося коло форм протестної політичної участі, які активно використовувалися громадянами упродовж усіх трьох етапів акції, зокрема мітинги, маніфестації (демонстрації), пікетування державних установ та органів влади, підписання петицій, встановлення наметів. Щодо останньої форми, то вона в Україні, починаючи зі студентських страйків 1990-го р., набула специфічного змісту і стала свого роду виміром масштабності акції, рівня її значення для суспільства, свідченням гостроти протистояння громадян і влади. Іноді встановлення наметів супроводжувалося оголошенням голодування на знак підтримки намірів опозиції.

Найбільшого поширення набула практика участі громадян у демонстраціях, які традиційно передували мітингам опозиційних сил. Це зумовлювалося основними якісними рисами цієї форми політичної активності, зокрема участь у демонстрації дозволяє людині здобути певний колективний досвід участі, який посилює в неї підтримку цілей протесту та стабілізує ідентичність із ініціаторами протестних виступів; демонстрація провокує реакцію противника у політичному протистоянні та правоохоронних органів, що привертає увагу, а іноді сприяє підтримці протестуючих з боку нейтральних спостерігачів; демонстрація завжди привертає увагу суспільства в цілому та ЗМІ, які транслиють інформацію про мету протесту, поживляючи обговорення мети й імовірних наслідків протестних дій демонстрантів.¹²⁹

Починаючи з першого етапу акції УБК, опозиція постійно ініціювала використання громадянами специфічних форм політичного протесту. Лонгitudний характер акції вимагав використання різних форм протестної активності, які були б адекватними стратегії і тактиці опозиції на кожному етапі її проведення. 25 лютого 2001 р. у більшості обласних центрів відбулися багатолюдні мітинги під гаслом „Не все Кучмі масляна”. Того ж дня громадяни України (тільки у Києві близько 30 тис.) взяли участь у *Народному трибуналі*

над Кучмою. Трибунали були паралельно проведені у Львові, Дніпропетровську, Кременчуку та інших містах України. Зокрема, у Кременчуку (Полтавська обл.) учасники мітингу-народного трибуналу ухвалили постанову, в якій звинуватили Л.Кучму у причетності до організації вбивства Г.Гонгадзе; організації діяльності та прикриття організованих злочинних угруповань на території України; корупції та отриманні хабарів від посадових осіб; організації геноциду щодо українського народу, внаслідок чого знищено близько 3 млн громадян; спробі антиконституційного заколоту і зловживанні владою. На думку учасників мітингу, найбільш адекватним покаранням для Л.Кучми буде довічне ув'язнення.¹³⁰ В день *Народного трибуналу* молодіжне крило *Батьківщини* провело благодійну акцію *Думай про майбутнє!*, в рамках якої усі звинувачувані у касетному скандалі отримали у подарунок книгу „Як вижити у в'язниці”.

Своєрідною формою політичного протесту можна вважати участь у опитуваннях, ініційованих опозицією. Віднести її до протесту дозволяє те, що опитування громадян проводилися під час пікетувань державних установ, переважно на етапі *Повстань, Україно!* Особливого поширення участь у опитуваннях набула у районних центрах Рівненщини. Так, у м. Радивилів районна організація УНР з 16 по 24 вересня 2002 р. опитала 646 мешканців міста. За результатами опитування, 89 % вважали, що відповідальність за критичний стан справ у державі несе персонально Л.Кучма, тому 64 % задекларували свою готовність брати участь у мітингах протесту проти чинного Президента.¹³¹

Активно використовувалася і така форма протесту, як політичний хеппенінг – театралізовані масові дії, що мають політичну спрямованість та належать до конвенційного спектра протестних виступів.¹³² У Трускавці, де на відпочинку перебував Генпрокурор України М.Потебенько, відбулася акція *Потебенько, зливай воду!*; черкаські соціалісти 26 грудня 2000 р. провели акцію *Діти Черкащини – сім'ї Кучми*, яка відбувалася у наметовому містечку. Біля стін із передвиборчими плакатами Л.Кучми „Усе буде добре” лежали розбиті та поламані дитячі іграшки – зруйновані надії. Керівник міської організації СПУ С.Ганієв мав наміри передати частину з них Президенту через губернатора В.Лук'янца. Проте передачу чиновники ОДА не прийняли, мотивуючи це дзвінком, у якому повідомлялося, що у ляльці закладено вибуховий пристрій.¹³³

Незважаючи на намагання опозиції до певної міри театралізувати протест, поступово в постійних учасників акції почали з'являтися ознаки втоми – як фізичної, так і політичної. У наметовому містечку було накладено табу на політичні дискусії між представниками різних за ідеологією політичних сил, проте тут все частіше почали лунати заклики до рішучих дій, відбулася радикалізація протестних орієнтацій. 7 лютого десять представників формування *Щит Батьківщини* (Д.Корчинський), виступаючи проти лівих учасників акції, спровокували сутичку у наметовому містечку, що стало приводом для виключення цієї організації зі складу *Громадського комітету УБК*.

Заклики до радикалізації форм протестних виступів громадян були реалізовані 9 березня 2001 р. під час святкування 187-ї річниці від дня народження Т.Шевченка. Напередодні традиційного покладання квітів до пам'ятника Великому Кобзареві вищими посадовими особами України до Київської міської держадміністрації звернулися із заявкою київські міські організації *УНП, Собору, ВО Батьківщина, Патріотичної партії України*, громадсько-політичного об'єднання *Українська правниця та ВЧОП Товариство Українських офіцерів*, у якій інформували, що 9 березня з 11 до 14 години їх делегації мають намір взяти участь у мітингу на честь народження Т.Шевченка, а згодом пройти мирною маніфестацією бульваром Шевченка, Хрещатиком до Європейської площі.

За ініціативою опозиційних сил, у день святкування до Києва прибуло близько 500 громадян з Вінницької, Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Харківської, Полтавської, Кіровоградської, Київської областей, які представляли у столичних акціях регіональні осередки опозиційних партій та громадських організацій. Починаючи з 7 год 30 хв, вони декілька разів здійснювали безуспішні спроби пройти міліцейський ланцюг, вишикуваний для охорони офіційних осіб, за що 9 громадян було затримано. Після того, як Л.Кучма, В.Ющенко та інші вищі посадові особи поклали квіти до пам'ятника, студентки Львівського національного університету імені Івана Франка І.Булик та О.Чичеліна скинули з підніжжя пам'ятника кошики з квітами, покладені керівництвом держави, за що були затримані і доставлені до Шевченківського райуправління ГУ МВС України у м. Києві.

Висловлюючи невдоволення діями міліції, колона з 1 тис. протестуючих дісталася до Головного управління МВС України у

м. Києві з вимогами звільнити затриманих. За його рішенням п'ятеро учасників акції були відпущені. Після цього протестуючі повернулися до парку ім. Т.Шевченка, де під проводом лідерів опозиції відбувся мітинг за участю 3 тис. громадян. По його завершенні колона демонстрантів рушила до приміщення Адміністрації Президента, де на розі Банкової і Лютеранської понад 200 учасників зішлись у сутичці із працівниками міліції. Внаслідок зіткнення було заарештовано 118 громадян.¹³⁴

У другій половині дня близько 7 тис. учасників акції підійшли до приміщення Адміністрації Президента та закидали камінням, пляшками, димовими шашками працівників спецпідрозділу, вимагаючи звільнення затриманих після ранішньої бійки біля пам'ятника Т.Шевченку. Лідери акції, розуміючи, що використання неконвенційних форм протесту може спричинити силову протидію влади, наполягли на припиненні незаконних дій.

Паралельно у Києві відбувався Установчий з'їзд Всеукраїнського громадського комітету опору *За правду!* До новоутвореного комітету увійшла низка впливових громадських організацій, зокрема *Молодий Рух*, *Студентське Братство*, *Українська Студентська Спілка*, *МУР* та частина організацій-учасників Коаліції *Свобода вибору*, активісти *ФНП* і *ГКЗК За Україну – без Кучми!* Метою діяльності комітету визначалися докорінні зміни структур влади в Україні, основною стратегією на найближчу перспективу – створення студентських комітетів *За правду!* для підготовки всеукраїнського студентського страйку.¹³⁵ Увечері того ж дня на центральному залізничному вокзалі м. Києва правоохоронні органи затримали 86, переважно львівських, тернопільських, київських та харківських студентів, які брали участь у створенні комітету опору. Приводом до затримання були „значки та хустинки з написами „За правду”, національна символіка та українська мова”¹³⁶; „було достатньо видаватися молодим, говорити українською мовою і мати в паспорті львівську прописку”¹³⁷; ведення журналістської діяльності. Наприклад, на Київському вокзалі було затримано кореспондента львівської газети *Поступ* Д.Шурхала, який начитував на диктофон інформацію про затримання студентів, що брали участь у столичних акціях УБК та установчому з'їзді всеукраїнського комітету *За правду!*¹³⁸

За даними ГУ МВС України у м. Києві, у березневих акціях протесту було затримано 217 громадян, які вдалися до неконвенційних

форм політичного протесту. З них 12 відпущено, 21 особу – попереджено, на решту оформлено матеріали про адміністративні правопорушення і притягнуто до адміністративної відповідальності, у тому числі 89 осіб оштрафовано, іншими постановами суддів визначено адміністративний арешт від 1 до 15 діб.¹³⁹ Після того, як Уповноважений з прав людини Н.Карпачова, реагуючи на звернення 25 студентів з різних областей України, з'ясувала фактичні обставини їх затримань, внесла подання голові Київського міського суду стосовно 31 особи, було скасовано постанови районних судів м. Києва.

День 9 березня 2001 р. став фактичним кінцем акції УБК, оскільки опозиція, взявши вимушену паузу, не тільки не діяла, не закликала до дій, а взагалі мовчала. Тільки 13 березня 2001 р. з'явилася заява від *Батьківщини* (додаток 3.2). Того ж дня оприлюднила власне бачення політичного протистояння з громадянами і влада (додаток 3.3) у документі, більше відомому як *заява трьох*. Її поява, особливо те, що заяву підписав В.Ющенко, принципово вплинуло на подальший перебіг протестних виступів опозиції. Планувалося, що після відставки Л.Кучми саме В.Ющенко буде тимчасово виконувати президентські повноваження до моменту позачергових виборів – в опозиційність прем'єра вірили лідери опозиції та громадяни, які підтримали ідеї її протестних виступів.¹⁴⁰ Підпис В.Ющенка під *заявою трьох* надломив єдиний фронт опозиції, зокрема, праві партії, які підтримували УБК, втратили віру у перемогу та відкололися від неї. У більшості громадян ця заява викликала переважно негативну або байдужу реакцію, хоча близько третини взагалі нічого про неї не чули.¹⁴¹

Зазначимо, що перший етап міжвиборчого протесту громадян у президентському електоральному циклі 1999 – 2004 рр. до сьогодні не знайшов однозначної оцінки. Одразу після подій 9 березня опозиція визначила їх як „національно-демократичний опір”, „лобиття мирної демонстрації”, „репресії та тортури беззахисних людей, що вийшли зі словом протесту злочинним діянням влади”¹⁴². У згадуваній *заяві трьох* влада назвала політичний протест громадян безпрецедентною політичною кампанією проти України „з усіма ознаками психологічної війни”, театральним політичним шоу – „українським різновидом націонал-соціалізму”, ймовірним початком фашизму. Правоохоронні органи в офіційних заявах акцентували увагу на тому, що „події 9 березня наочно

продемонстрували весь рівень політичної та правової культури, поваги громадян один до одного, серйозно розхитали, на превеликий жаль, гарненьку баєчку про особливу нашу толерантність, витриманість та сердечність, а також показали беззастережне нехтування законом, відкрити непокору законним діям правоохоронців під час виконання ними службових обов'язків, щодо застережень¹⁴³. Згодом, оцінюючи події 9 березня 2001 р., один з лідерів УБК В.Чемерис зазначав, що протестні виступи 2000 – 2001 рр. були першим (громадянським) етапом української демократичної революції: „жодна політична сила не мала вирішального впливу на цей рух. І хоча нашою першою вимогою була відставка тодішнього Президента Л.Кучми, головною вимогою було змінити систему”¹⁴⁴. На нашу думку, підтримка громадянами України протестних намірів і виступів опозиції свідчила про актуалізацію потреби розширення каналів впливу на політичну систему, оскільки за допомогою електоральної моделі політичної участі, яка найширше використовувалася, реально впливати на владу було вже неможливо.

Вирок по справі заарештованих за масові заворушення 9 березня 2001 р. не винесений до сьогодні. 9 березня 2005 р. до Секретаріату В.Ющенка надійшла заява від колишніх учасників акції УБК, заарештованих за спроби потрапити до Адміністрації Президента України неконвенційним шляхом, із проханням сприяти розслідуванню фактів, пов'язаних із подіями березня 2001 р. З цього приводу адвокат політв'язнів А.Мамалига зазначає, що у владних коридорах не вистачає політичної волі для перегляду суті справи, яка в принципі здійснила великий внесок у хід *помаранчевої революції*. Водночас, колишні учасники акції УБК переконані, що політикам сьогодні вирішувати цю справу не вигідно.

Після 9 березня 2001 р. опозиція підтримувала протестні настрої громадян, фокусуючи їх увагу на трьох основних проблемах:

– *Організація боротьби за звільнення затриманих 9 березня 2001 р.* Зокрема, 14 березня протестуючі громадяни пікетували Генпрокуратуру, МВС та Адміністрацію Президента; 24 березня у Києві під гаслом *Пам'ять і пересторога* відбувся мітинг-похід учасників опозиції від пам'ятника Т.Шевченкові до Михайлівської площі; 7 квітня майже 1000 студентів пікетували Адміністрацію Президента в рамках *Походу за правду*, пропонуючи Президентові поклястися на Конституції, що він не віддавав злочинних наказів, у

тому числі й про ліквідацію Г.Гонгадзе; 18 липня члени молодіжної організації *Самостійна Україна* розпочали безстрокове голодування біля Адміністрації Президента, вимагаючи припинення політичних репресій в Україні.

– *Організація підтримки прем'єр-міністра В.Ющенка*. З 24 квітня біля стін ВРУ тривала чисельна акція на підтримку прем'єр-міністра *Урядові української надії – всенародну підтримку*. 26 квітня 2001 р., у день остаточного голосування за долю Уряду В.Ющенка, близько 20 тисяч громадян вийшли до стін ВРУ, висловлюючи йому свою підтримку. Наслідком негативного рішення ВРУ стало розширення віяла опозиційних сил за рахунок НРУ, УНР та Реформи-Конгрес.

– *Організація провадження імпичменту Л.Кучми* шляхом використання громадянами ініціативних форм політичної участі. З квітня 2001 р. біля будинку ЦВК відбувся мітинг у зв'язку з офіційним початком всеукраїнського референдуму з народної ініціативи щодо відставки Л.Кучми. 10 травня до ЦВК надійшли документи щодо проведення всеукраїнського референдуму про недовіру Л.Кучмі (додаток 3.4). Відповідно до поданих документів учасниками 22 зборів було схвалено пропозицію про проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою з винесенням на нього таких питань: „Чи Ви згодні з тим, що за те, що сталося з Україною та її народом за всі роки правління Президента Л.Д.Кучми (катастрофічне руйнування економіки, різке погіршення добробуту народу, зростання злочинності і корупції, падіння авторитету України в світі, масові порушення прав громадян та інше), він повинен в знак каяття сам добровільно подати у відставку та оголосити заяву про неї відповідно до статей 108 та 109 Конституції України?”; “Чи Ви згодні з тим, що в Україні внаслідок правління Л.Д.Кучми утвердився авторитарний, антидемократичний владний режим і тому потрібно після відставки нинішнього Президента встановити європейську модель організації влади, за якої народ через обраних ним своїх представників бере участь у формуванні Кабінету Міністрів України та здійснює контроль за його діяльністю?”. Проте, недосконалість українського законодавства, зокрема норм Закону України „Про всеукраїнський та місцеві референдуми”¹⁴⁵, та окремі помилки при оформленні протоколів зборів громадян дозволили ЦВК у період з 22 травня по 4 вересня

2001 р. відмовити у реєстрації всім ініціативним групам.¹⁴⁶ Українське суспільство в цілому підтримувало основну вимогу опозиції – дострокове відсторонення Л.Кучми від влади шляхом імпічменту. Такі позиції характеризують погляди 52,5 % громадян (при 16,6 % тих, що утрималися), а в разі проведення референдуму 86 % громадян взяли б у ньому участь, причому 63,5 % проголосували б за відставку Л.Кучми.¹⁴⁷ Мотивація підтримки імпічменту лежить у площині оцінок президентського внутрішньополітичного курсу – 22 % опитаних громадян вважали, що Л.Кучма нічого не зробив для поліпшення життя в країні; по 5 % підтримали ідею імпічменту, зважаючи на невисокі ділові, ідеологічні і політичні якості Президента; по 4 % керувалися тим, що у суспільстві слід інтенсифікувати проведення реформ і появу нових лідерів та що Л.Кучма не виправдав сподівань на поліпшення життя в країні; тільки 2 % зауважили, що вони підтримують ідею імпічменту, виходячи з фактів, що компрометують Президента Л.Кучму.¹⁴⁸ Окреслений спектр мотивації свідчить про ймовірність підтримки громадянами виступів опозиції і в тому випадку, якби вони були ініційовані й поза площиною касетного скандалу.

Після березневих подій, у ролі самостійного опозиційного суб'єкта спробувала позиціонувати себе КПУ, яка до 9 березня 2001 р. утримувалася від проведення будь-яких масових акцій з метою дистанціювання від звинувачень, що лунали на адресу організаторів УБК. Вже на 14 березня комуністи запланували першу масову акцію протесту у Дніпропетровську, на 15 березня – у Києві, на 17 березня – у всіх містах України. Масові виступи під гаслами *Геть режим Кучми, Ющенка та олігархів. Україні – народну владу!* були заплановані на десяту річницю всесоюзного (березневого 1991 р.) референдуму.¹⁴⁹ При цьому П.Симоненко підкреслив, що комуністи не мають намірів приєднуватися до УБК, оскільки метою їх дій є не усунення Президента Л.Кучми, а зміна суспільного ладу. Оцінюючи стратегію боротьби Ю.Тимошенко та О.Мороза, комуністи вважали, що „антикучмівські ворущіння мають верхівковий та оперетковий характер, не торкаються основ буржуазної влади та ведуть до посилення диктаторського режиму”¹⁵⁰, а протестна політична участь громадян України в акціях УБК є ні чим іншим як декорацією для задоволення інтересів організаторів „перевороту”.

Активність громадян під червоними прапорами у 2001 р. була набагато меншою у столиці та не настільки емоційно забарвленою,

як протест у рамках УБК (додаток 3.5). Проте стратегія протестних виступів, організованих комуністами, мала певні переваги. Зокрема, вони провели акції в усіх областях України, за винятком Закарпатської, яка потерпала від повені, та Тернопільської, в якій на той час був відсутній місцевий осередок КПУ. У тих регіонах, де комуністи традиційно не користувалися підтримкою громадян (Львівська, Івано-Франківська обл.), вони обмежилися проведенням зборів у закритих приміщеннях; там, де така підтримка вважалася традиційною (Дніпропетровська, Донецька, Харківська обл.) були організовані багатоденні акції протесту. Загалом, акція УБК та протестна активність КПУ припинилися у другій половині 2001 р., що стимулювалося початком парламентських виборів 2002 р., на які інституційні суб'єкти протестних виступів пішли окремими політичними силами.

Зазначимо, що протестний потенціал українського суспільства на першому етапі акції УБК був доволі високим. У 2000 р. – 25,4 %, а у 2001 р. – 29,7 %¹⁵¹ громадян були готові особисто брати участь в акціях протесту. Однак реально протестні форми політичної участі використовувала значно менша кількість громадян. У процесі аналізу перспектив перетворення потенційної протестної готовності громадян на реальні протестні дії слід виходити зі з'ясування оцінки їх ставлення до тих акцій, які вже відбулися у реальному часі, меті і наслідкам яких може бути дана оцінка (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Ставлення до акції “Україна без Кучми!”

Варіант ставлення	Лютий 2001 р.	Травень 2001 р.
Швидше позитивне	42,3	46,7
Швидше негативне	25,4	27,4
Важко сказати	28,3	22,7
Нічого не знаю про акцію	4,0	3,2

Джерело: Політична криза в Україні: еволюція та головні уроки // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2001. – № 6. – С. 61.

Отже, на першому етапі акцію УБК підтримувало від 42 до 46 % громадян України. З її розгортанням все більша частина громадян чітко визначалася зі своїми політичними позиціями (у травні на 5,8

% більше, ніж у лютому), водночас зменшувалася (на 0,8 %) кількість тих, хто взагалі нічого про неї не чув. Більшість (31 %) схилилася до думки, що проведення подібних акцій є єдиною можливістю скинути режим Л.Кучми, проте роль опозиції у ній визначалася або як виявлення деструктивного настрою опозиційних сил, її бажання захопити владу конституційним шляхом (16 %), або як свідчення того, що вони вичерпали всі інші можливості вирішення суспільних проблем (19 %).¹⁵² Позитивно оцінюючи ініційовані опозицією акції політичного протесту, громадяни вбачали свою роль у ній як останній варіант дій опозиції.

Згодом, зважаючи на стратегічні помилки опозиції, потенціал протесту знижується та перестає бути критичним для влади. Проте, прогнозуючи розгортання подій у країні, тільки 20 % громадян України вважали, що Л.Кучма й надалі виконуватиме свої обов'язки, решта підтримували різні варіанти позбавлення його президентських повноважень: 28 % вважали, що Л.Кучма самостійно піде у відставку; 11 %, що відбудеться референдум про необхідність дострокових виборів Президента; 9 %, що ВРУ ініціює та доведе до завершення процедуру імпичменту; 6 %, що ВРУ та опозиція зможуть домогтися проведення дострокових виборів Президента України.¹⁵³

Із загальною кількістю громадян України, які підтримували ідею акції УБК, співвідноситься частка тих (47,7 %), що вважали необхідною відставку голови СБУ Л.Деркача, міністра внутрішніх справ України Ю.Кравченка та голови ДМСУ Ю.Соловкова.¹⁵⁴ В сукупності це свідчить про поширення опозиційних настроїв у суспільстві, акумулювати які з легкістю могла б дієва, структурно гомогенна політична опозиція. Однак такої опозиції, як і визнаного суспільством та самою опозицією лідера, в українському політичному просторі тоді не існувало. Зокрема, 49 % громадян України вважали, що важко визначити лідера опозиції, а 15 % Ю.Тимошенко (лідера рейтингу)¹⁵⁵, були недостатніми для того, щоб акумулювати опозиційні настрої та стати об'єднуючою фігурою в структурі опозиції. Нагадаємо, що Форум національного порятунку з моменту свого створення відмовився визначати свого лідера, що відповідало еклектичному характеру опозиції.

Суттєвим чинником, який визначив масштабність виступів громадян проти режиму Л.Кучми, характер їх участі у різних формах протесту, є наявність конструктивної мотивації участі. Особливо

цінним є визначення її специфіки у представників середнього класу. Найбільш поширеними моделями ставлення, оцінки та підтримки/непідтримки УБК серед них виявилися наступні:

– Я ходив на цей мітинг. Ходив, бо хочу, щоб у нас був нормальний лідер нації. Ми постійно тупцюємо на місці. Ми повинні допомогти новим молодим політикам прийти до влади.

– Я не ходив. ...Я вважаю, що акція „Україна без Кучми!”, як і акція з протилежними гаслами – за Кучму, організовані певними колами, певними кланами, певними партіями, які рвуться до влади. Для того, щоб потім можна було відкусити шматок від великого пирога і покласти його до своєї кишені. Я проти всього цього. Я переконаний: якщо приберуть Кучму і поставлять когось іншого, то для народу нічого не зміниться.

– Я не був на мітингу. Я не думаю, що ходіння по майданах з гаслами за Кучму чи проти Кучми може бути методом вирішення питань. Ми вибирали парламентарів, ось нехай вони і вирішують долю Президента. Хоча, звичайно, свою думку може мати кожна людина. Я не займаюся політикою і не цікавлюся нею, тому мені важко визначитися, хто має рацію, а хто ні. Нинішній Президент теж зробив свій внесок у розвиток України. Як і в будь-якого президента, й нього є свої хиби, прорахунки, але цим повинні займатися політологи, політики.

– Я не брав участі у цьому мітингу. Я не вірю, що таким шляхом можна чогось досягти. Вважаю, що акція не має успіху, і не матиме успіху, через її погану конструкцію. В неї немає варіанту перемоги. Уявіть собі перемогу акції „Україна без Кучми”. Хто керуватиме державою? Соціалісти з комуністами? Весь перебіг подій збоку виглядає як акція екстремістська, а не вияв народного обурення. Все це є заходом, в якому беруть участь професійні пікетники і демонстранти. Я не є професійним пікетником.¹⁵⁶

– Я змучився вести всі ці велемудрі дискусії: хто гірший – еліта чи народ. ...Я живу в цій країні і в будь-якій іншій я буду чужий. ...Я вірю, що цю систему можна змінити – і в наших душах, і в її зовнішньому прояві – збоченні державної системи. Тільки не збавляти темпи і йти „по наростаючій” – час працює на нас. Багато людей і справді сумніваються, що ми можемо повернути ситуацію в країні на краще, багато просто не мають

інформації. Але, за моїми спостереженнями, більшість навіть випадкових знайомих, відчувши впевненість „у можливості зробити цій системі капець, відходять від маловірства”¹⁵⁷.

Наведені вище моделі мотивації участі в акціях УБК мають здебільшого песимістичний характер. З цього приводу доволі слушним і влучним є зауваження К.А.Дарсен, яка, характеризуючи протестний потенціал українства, зазначає, що однією з імовірних загроз для влади могла „стати мобілізація народних мас України, яким правління корумпованої еліти приносить тільки страждання і не дає жодних благ. Існують суттєві застереження стосовно того, наскільки так звані маси можуть вважатися фактором української політики. Широкі маси роз’єднані, контрольовані державою ЗМІ позбавили їх інформації. Маси не довіряють більшості політиків, і при цьому вони знаходяться під суттєвим тиском місцевого керівництва, від якого прямо чи опосередковано залежить наявність у них засобів до існування. Важко уявити собі, як таку групу можна спонукати до узгоджених дій. ...Громадяни мають мало шансів відсторонити Кучму від влади, проте реально вони можуть втратити роботу або навіть потрапити за ґрати”¹⁵⁸. Оцінюючи п’ять років потому перебіг першого етапу акції, один з її учасників зазначає, що „з самого початку акції в середовищі революціонерів панував оптимістичний настрій. ...Всі ми тоді були ще досить наївними і не усвідомлювали справжньої міці та потужності державної машини. Тоді здавалося, що треба лише сильніше тупнути ногою – і режим впаде”¹⁵⁹. Порівнюючи грудневі протести 2000 р. із електоральним протестом 2004 р., значна частина учасників обидвох важливих для становлення демократії подій зауважують, що під час акцій 2000 р. все було набагато відвертішим, веселішим та страшнішим, тримало її учасників у постійній напрузі та було більше схожим на жест відчаю.

Отже, перший етап антирежимних протестних виступів громадян, організованих еkleктичною опозицією, засвідчив незавершеність формування ефективної протестної моделі політичної участі, яка передбачає, що її ініціатори та учасники оголошують про завершення протестних виступів тільки після досягнення мети протесту або компромісного рішення із об’єктом протесту. Зважаючи на суттєвий розрив між потенційним та реальним протестом, модель протестних виступів громадян під проводом опозиції визначається нами як модель декларативного протесту.

Формальним початком другого етапу протестних виступів громадян, організованих еклектичною опозицією, стало підписання 21 липня 2002 р. політичної угоди між П.Симоненком, Ю.Тимошенко та О.Морозом, у якій пропонувалося об'єднатися всім політичним силам, що прагнуть радикальної зміни політичного курсу та системи влади. Основним механізмом досягнення цієї мети вбачалася мобілізація зусиль мільйонів людей для негайного вирішення назрілих політичних та соціально-економічних проблем у рамках Всеукраїнської акції громадянського протесту *Повстань, Україно!*¹⁶⁰ Підкреслимо, що другий і третій етапи лонгітюдного протесту, на відміну від першого, відбувалися під гаслом, яке передбачало протест не тільки і не стільки проти Л.Кучми, скільки проти політичного режиму, сформованих принципів політичного управління суспільством.

Напередодні організації протестних виступів, опозиція чітко окреслила мету організації масових виступів громадян, наголошуючи на двох принципових речах: по-перше, зміні системи влади, по-друге, достроковій відставці президента Л.Кучми. Лідери опозиційної трійки підкреслювали, що вони мають чітку політичну основу, щоб діяти на цьому етапі спільно і максимально узгоджено: „Ми маємо сьогодні абсолютно чітку політичну мету, спільні гасла і організаційну основу прийняття рішень координаційною радою – консенсусом. До сьогодні у нас не було жодних протиріч. Таким чином, можна говорити, що нам разом вдалося забезпечити організаційну, ідеологічну та політичну єдність дій”.¹⁶¹ На той час блок НУ не визначався опозицією як один з її структурних елементів, оскільки він не брав участі у спільній опозиційній діяльності, не визначився щодо участі/підтримки протестних акцій, які мали розпочатися 16 вересня, не визначився у своєму ставленні до влади. Разом з цим опозиція розуміла, що „у свідомості людей „Наша Україна” асоціюється з опозицією”,¹⁶² хоча за суттю своїх політичних дій вона не є опозиційною, тому для залучення більшої кількості громадян до протестних акцій опозиція потребувала розширення формату опозиційного фронту з опозиційної трійки на опозиційну четвірку. Свідченням цього є численні виступи делегатів Народного форуму *За демократичний розвиток України*. Зокрема, голова УРП *Собор*, народний депутат А.Матвієнко у своїй промові закликав: „Давайте, нарешті, розсердимо Ющенка,

змусимо його визначитися. Бо коли розумна й чесна людина робить дурниці – то це, як казав Гете, дурниця подвійна”¹⁶³.

Проте основним ресурсом в організації протестних виступів опозиція вбачала не тільки її формат, а й громадян України. Звертаючись до них, Ю.Тимошенко чітко окреслила можливі форми участі у політичному протесті: це може бути безпосередня участь в акціях громадського протесту до повної перемоги; переконання друзів, близьких, знайомих у потребі приєднання до протестних акцій; встановлення і підтримка особистого контакту з добровільними учасниками та організаторами акцій за місцем проживання (близько 20 тис. осіб по всій Україні); розміщення гасел акції *Повстань, Україно!* на своєму робочому місці, в автомобілі, деінде, що сприятиме згуртуванню опозиційно налаштованих громадян; підтримка акцій протесту фінансово та інформаційно (купуючи спеціальний випуск щотижневої київської газети *Вечірні вісті* або оформивши передплату); не вірити тому, що говоритиме влада про акції громадського протесту і таким чином позбавляти її всесилля; просити Господа підтримати український народ у складний період його історії.¹⁶⁴ О.Мороз, вбачаючи одним з найважливіших завдань опозиції організацію масово-політичних заходів, за допомогою яких населення безпосередньо впливає на позицію влади, зауважив, що основними формами такого впливу є „акції протесту, громадянської непокори, мітинги, заяви, звернення до громадян у різних формах, роз’яснення істинності намірів влади, причин такої її поведінки тощо”¹⁶⁵.

Влада також готувалася до початку другого етапу протестної акції опозиції. Використовуючи всі відомі прийоми боротьби з опозицією – узурпація інформаційного середовища, створення образу ворога, застосування адміністративних бар’єрів, нівеляція образу опозиції, функціональна дискредитація – на цьому етапі протестних виступів вона змінила тактику протидії масовим виступам. Опозиція, порівняно з владою, не володіла достатніми фінансовими, організаційними, інформаційними ресурсами. Проте співвідношення оцінок влади та опозиції було на користь останньої, відповідно акції громадської непокори все ж таки мали шанси на успіх. Розуміючи це, влада обрала тактику інформаційного замовчування не тільки закликів опозиції до громадськості, фактів протестних виступів, а навіть самого факту існування опозиції як явища в

політичному процесі України. Зокрема, у вечірніх новинах 16 вересня 2002 р. на найпоширеніших в Україні телеканалах – ICTV, СТБ, Новому каналі, Інтері, 1+1, УТ-1 – основній політичній події дня було присвячено 29,4 % ефірного часу, причому частина інформації була викривленою і не відповідає реальному перебігу подій.¹⁶⁶

Влада почала “вкидати” у громадську свідомість тези на зразок „в Україні немає підстав для виникнення масових акцій протесту”, „громадяни не підтримують опозицію”; „у країні, де спостерігається економічне піднесення, опозиції не вдасться заручитися масовою підтримкою населення. Отож учасниками масових акцій стануть переважно алкоголіки, бомжі, психічно неврівноважені люди та платні провокатори. Від таких чекати можна чого завгодно. Чимало їх зацікавлені у масових заворушеннях. А тому про всяк випадок не виходьте на вулицю...”¹⁶⁷. До речі, ідея монетаризації протестної політичної участі громадян України, яка справедливо подавалася у негативному забарвленні, на практиці активно використовувалася самою владою, тоді як стосовно опозиції не мала суттєвих підстав. З метою недопущення фінансування акції у необхідному обсязі, збільшення кількості громадян, що підтримують опозицію за рахунок регіональних впливань, політичної активізації студентства, влада вдалася до використання її характерної зброї під час виборів – а-ресурсу.

У збалансованих регіонах влада дезінформувала громадськість про суть діалогу з опозицією, маючи на меті недопущення протестних виступів на підпорядкованих їй територіях. Зокрема, Рівненська ОДА напередодні другого етапу протестних виступів опозиції (16-24 вересня 2002 р.) створила вигляд, що має наміри вести діалог з опозиційними силами, поінформувавши у підконтрольних ЗМІ, що „переговори влади з опозицією проходять успішно”. Насправді, ніякого діалогу не відбулося, голова ОДА лише провів зустріч з головами обласних партійних осередків СПУ, КПУ, *Батьківщини*, які під час неї чітко заявили: „Ми не уповноважені починати діалог з владою, бо ця ж влада чомусь запросила на зустріч тільки трьох представників, а не усіх сім, які беруть участь в акції „Повстань, Україно!””¹⁶⁸. Така вибіркова політика, метою якої був розкол опозиційних сил Рівненщини, тільки ще більше загострила протиріччя між владою та опозицією у регіоні і вивела на вулиці області близько 20 тис. громадян.

Намагаючись перешкодити масовому протесту громадян, міський голова Києва Г.Омельченко запропонував опозиції провести вересневі акції протесту на стадіоні „Чайка”, місце розташування якого автоматично знижувало імовірність участі у акції значної кількості громадян, зменшувало політичний ефект та резонанс. За позовом київської міськадміністрації Шевченківський суд столиці заборонив проведення мітингу акції *Повстань, Україно!* на Європейській площі. Проте саме тут 16 вересня 2002 р. й одночасно по всіх містах України еkleктична опозиція організувала мирну загальнонаціональну акцію громадського протесту – Всеукраїнські народні збори *Повстань, Україно!*, метою якої була вимога дострокових виборів президента України (додаток 3.6).

Прогнозуючи масштаби протестних виступів громадян, з усього українського політикуму найбільш оптимістичними були заяви О.Мороза та Ю.Тимошенко, які підкреслювали, що впевненості у масовій підтримці виступів опозиції їм додають зустрічі, проведені напередодні у більшості обласних центрів.¹⁶⁹ Дійсно, порівняно з поінформованістю громадян щодо протестних акцій, ініційованих опозиційними силами у 2001 р., на етапі 2002 р. вона була дещо вищою. Зокрема, 62 % громадян України володіли інформацією про наміри опозиції організувати всеукраїнську акцію протесту 16 вересня 2002 р., з них 29 % були поінформовані дуже добре, 33 % – чули, що саме планують опозиційні сили.¹⁷⁰ Порівняно з попереднім періодом (додаток 3.7) було зафіксовано збільшення частки громадян, що мали намір вийти на вулиці, – 13 % були впевнені, що візьмуть участь у акціях протесту. Найбільш виразно ці тенденції були відчутними у Києві, де фіксується найвищий показник збільшення кількості громадян, зорієнтованих на використання протестних форм політичної участі. Це пояснюється тим, що саме у столиці проводилися найгучніші акції, будувалися найбільші наметові містечка, пікетувалися центральні органи державної влади, інтенсивно і предметно використовувалися антипрезидентські гасла політичного дискурсу. Тому саме кияни більше за інших громадян України стали вірити в те, що політичний протест в Україні може стати реальністю та були готові використати таку форму політичної участі в разі потреби захисту власних соціально-політичних інтересів.

Щодо кількості громадян, які реально підтримали виступи опозиції в Києві 16 вересня 2002 р., то дані опозиційних, провладних

та нейтральних джерел суттєво різняться між собою. Провладні джерела свідомо зменшували кількість громадян, що взяли участь у акціях політичного протесту *Повстань, Україно!* Зокрема, *Факти* повідомляють, що „на думку опозиції, на Європейській площі зібралось близько 30 тисяч, а за даними міліції – 15 тисяч”; *Сьогодні* інформують, що „кількість учасників акції протесту нараховувала не півмільйона, як обіцяла Юлія Тимошенко, а принаймні, в разів десять менше” – 50 тис.; за підрахунками *Київських ведомостей* опозиція обіцяла вивести на столичні вулиці 200 тис. громадян, а спромоглася організувати до участі у протестних акціях від 15 до 18 тис.; *День* наводить три різні цифри: по-перше, посилаючись на віце-прем’єра А.Кінаха, зауважує, що „в акції протесту взяли участь близько 25 тис. осіб замість заявлених 200 тис.”, по-друге, порівнює розрахунки організаторів акції *Повстань, Україно!*, за якими на Європейській площі зібралось від 70 до 100 тис. громадян, тоді як за оцінками правоохоронців, тільки 15 тис., по-третє, наводить власні розрахунки, вимірюючи кількість учасників акції співставленням розмірів Європейської площі та Республіканського стадіону: „Досвід футбольних матчів на розташованому поряд стадіоні свідчить, що футбольна публіка здатна тричі заповнити Європейську площу. Стадіон же вміщує 18 тис. глядачів”, тому в столичних акціях 16 вересня взяли участь 6 тис. громадян; *Вечірній Київ* наводить попередню інформацію правоохоронних органів, за якою в акції взяли участь 15-20 тис. громадян, тоді як „Юлія Тимошенко, виступаючи на мітингу, запевнила, що „повстанців” – близько 120 тисяч”; за оцінками *Хрещатика* відгукнулися на заклики опозиції 30 тис. громадян.; *Комсомольської правди* – 50 тис.; *Известий* – 200 тис. громадян у Києві, 1 млн – по всій Україні.

Опозиційні періодичні видання наводять дещо інші показники кількості протестуючих. Зокрема, за інформацією *Вечерних вестей* в акції *Повстань, Україно!* взяли участь близько 100 тис. громадян, *Сільських вістей* – 130 тис., *України молоді* – 80 тис., львівського *Поступу* – 50 тис.¹⁷¹ До певної міри нейтральне *Дзеркало тижня* інформує, що опозицію у Києві підтримали від 35 до 50 тис. громадян; у Львові близько 50 тис. (за офіційними даними – від 10 до 12 тис.).¹⁷²

Оцінюючи масштаби протестних виступів за межами столиці, можна говорити про чітко окреслену регіональну специфіку (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

**Регіональна структура протестної політичної
участі громадян України в акціях 16 вересня 2002 р.**

Область	Кількість громадян, що взяли участь у акціях протесту, осіб
Львівська	50 000
Рівненська	2 100
Тернопільська	6 500
Дніпропетровська	3 500
Донецька	5 000
Чернігівська	5 000
Харківська	5 000
Чернівецька	3 000
Житомирська	3 000
Кіровоградська	2 000
Волинська	2 000
Хмельницька	1 900
Одеська	1 500
Крим (Сімферополь)	150

Джерело: Складено за: Україна повстала у регіонах // Українське слово. – 2002. – 19-25 вересня. – № 38. – С. 3; Маліш П., Андрійшин В., Конєва К., Чечелюк П. Власні кореспонденти „Високого Замку” розповіли про те, як проходила акція „Повстань, Україно!” в обласних центрах нашого регіону // Високий Замок. – 2002. – 17 вересня. – № 212.; Новини Рівненщини // Волинь. – 2002. – 20 вересня. – № 38; Гуцул Є. Повалити не повалили, але виваляли добряче // Дзеркало тижня. – 2002. – 21-27 вересня. – № 36.

Зазначимо, що зафіксовані вище розбіжності в оцінках кількості протестуючих у столиці стосуються і визначення масштабів протестних виступів громадян у регіонах України. Наприклад, оцінюючи масштаби протестних виступів, організованих опозицією у Криму, *День* зазначає, що у Сімферополі „мітингували представники Соціалістичної партії та Блоку Юлії Тимошенко, кількістю приблизно в 100 осіб”; *Кримское время* оцінює кількість протестуючих у 150 людей; за інформацією *Урядового кур'єру*, „в акціях протесту опозиції у Сімферополі взяло участь трохи більше 300 осіб”¹⁷³. У інших містах Криму навіть такі нечисленні заходи акції *Повстань, Україно!* не проводилися. Тому, дані таблиці 3.10

слід розуміти не як показники абсолютної кількості, а як певну тенденцію, що віддзеркалює долучення громадян до протестних виступів опозиції у різних областях України. Принагідно зазначимо, що організовані 16 вересня 2002 р. Кримським осередком КПУ паралельні мітинги, зібрали набагато більшу кількість учасників: близько 18 тис. чоловік взяли участь в акціях протесту в Криму в цілому, з них тільки 3 тис. – у Сімферополі.¹⁷⁴

Подібно до наведених вище показників, регіональною специфікою позначене і співвідношення реальної участі у протестних акціях та готовності до використання різних форм політичного протесту. Зокрема, на Заході України конвенційні форми політичного протесту використовували 11,8 % громадян (на Сході – 7 %), готовність до участі у конвенційних протестних акціях засвідчили, відповідно, 39,6 % та 26,3 %. Захід є лідером у сформованих орієнтаціях на використання неконвенційного політичного протесту. У Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях 3,7 % громадян брали участь у недозволених владою протестних заходах (потенційно готові взяти участь у них – 11,8 %), тоді як до подібної практики вдавалися тільки по 1 % громадян у Донецькій та Луганській областях (потенційно готові взяти участь у них – 6,6 %).¹⁷⁵ Проте, і на Заході, і на Сході України фіксувався достатньо суттєвий розрив між потенційною та реальною протестною участю громадян, що пояснюється відсутністю реакції з боку влади на будь-яку форму протесту (звернення, петиція, мітинг, демонстрація, страйк, громадянська непокоря), її небажанням вступати у діалог з протестуючими для розв'язання проблем, що спричинили звернення до протестних форм політичної участі.

Незважаючи на збільшення кількості протестуючих, вересневі акції протесту-2002, порівняно з 2001 р., відбувалися більш мирно. За скоєння адміністративних правопорушень, пов'язаних із порушенням порядку організації, проведення зборів, мітингів, вуличних походів та здійсненням злісної непокори працівникам міліції під час виконання судового рішення було затримано 64 особи, 52 з яких були піддані судом адміністративному арешту на різні строки, 9 затримано з метою обрання їм міри запобіжного заходу, якою було обрано підписку про невиїзд з постійного місця проживання.¹⁷⁶

Отже, масштаби участі громадян у протестній кампанії *Повстань, Україно!* дозволяли передбачити тривалу акцію. Однак

цього разу влада не дозволила опозиції розтягнути у часі використання традиційних форм протесту. В ніч з 16 на 17 вересня вона, не вдаючись до помилок 9 березня 2001 р., ліквідувала наметове містечко опозиції у Києві, перекриваючи можливість появи резонансу від фізичного протистояння з опозицією. Опозиція контрнаступу не робила, що спричинило радикалізацію частини опозиційних сил. Зокрема, Т.Стецьків запропонував створити центральний штаб акції *Повстань, Україно!*, який здійснюватиме тактичне і стратегічне планування подальшого розгортання протестної політичної участі громадян України. Він справедливо вважав, що для залучення до акцій більшої частини громадян потрібно під час кожного виступу опозиції „мати чітко поставлене політичне завдання, яке реально можна виконати”.¹⁷⁷ Адже виконання завдання, по-перше, сприяло б стабілізації конструктивної мотивації участі громадян у протестних акціях; по-друге, формувало б відчуття перемоги і впевненості у справедливості боротьби проти режиму; по-третє, конкретизувало б гучну назву акції *Повстань, Україно!*, насатило його кроками, необхідними для перемоги. Лідери ж опозиції акцентували увагу на гаслі *Кучму – геть!*, який персоніфікував мету політичного протесту, уникаючи моделювання України після Кучми. На нашу думку, політика персоніфікації протесту, з одного боку, була виправданою на першому етапі акцій (2001 р.), оскільки громадяни України традиційно сприймають та оцінюють ефективність влади через інститут політичного лідерства, проте на наступних етапах, хоча акція й отримала назву *Повстань, Україно!* (2002, 2003 рр.), суть її в очах громадян не розширилася до меж протестів проти режиму. Це значно звужувало коло громадян, імовірних учасників протестних виступів, сприяло трансляції уявлення про інститут опозиції як про групу людей, що прагнуть влади, не пропонуючи при цьому альтернативних варіантів політичного розвитку.

На цьому етапі протесту громадяни вимагали конкретних дій від народних депутатів України, зокрема призначення дати проведення дострокових виборів Президента України, розгляду питання про процедуру імпічменту Президенту, затвердження змін до Конституції України, ухвалення нового закону про вибори до парламенту на пропорційній основі. Тому друга хвиля вересневих виступів опозиції була запланована на 24 вересня 2002 р. – день початку пленарних засідань ВРУ і перенесена до стін парламенту.

Напередодні, для забезпечення більшої підтримки з боку громадян, лідери опозиції О.Мороз, Ю.Тимошенко та П.Симоненко спробували прорвати інформаційну блокаду з метою поширення інформації про заходи та мету діяльності опозиції, збільшення кількості протестуючих громадян у всіх регіонах України. Увечері 23 вересня вони увійшли до студії новин Першого національного телеканалу з вимогою надати їм десятихвилинний прямий ефір для виголошення вимог акції *Повстань, Україно!*¹⁷⁸ Лідерам опозиційної трійки було відмовлено, проте вони досить тривалий час спілкувалися з журналістами інших загальнонаціональних та регіональних каналів телевізійного мовлення, поширюючи таким чином інформацію про вимоги протестуючих. Влада розцінила ці кроки опозиції як спробу захоплення студії новин, і наступного дня за цим фактом було порушено кримінальну справу.

Опозиція під час протестних акцій 24 вересня 2002 р. вперше діяла паралельно у двох вимірах – мобілізувала громадян на свою підтримку та власними діями задекларувала опозиційність під час засідання ВРУ. Отримавши тільки 163 голоси підтримки „за” власну пропозицію внести до порядку денного розгляд питання про політичну ситуацію в Україні, вона блокувала на знак протесту парламентську трибуну.

Напередодні виступів 24 вересня протестний потенціал громадян України чітко співвідносився з імовірністю дій в рамках *Повстань, Україно!* Проте реально тільки 13 % населення Вінниці, Дніпропетровська, Донецька, Києва, Львова, Одеси, Сімферополя мали намір особисто взяти участь у цій акції, 67 % категорично заперечили таку можливість, 20 % – не визначилися. Найбільш активними виявилися громадяни віком 16-28 років (13 %) та ті, кому за п'ятдесят (17 %).¹⁷⁹ За оцінками тодішнього лідера акції Ю.Луценка, у мітингу під стінами ВРУ 24 вересня зібралося від 6 до 8 тисяч, а у пікетуванні Адміністрації Президента – 5 тис. громадян.¹⁸⁰ Загалом, за даними МВС України, за дев'ять місяців 2002 р. в країні відбулося близько 41,3 тис. масових заходів, у яких брали участь близько 23 млн громадян.¹⁸¹

Восени 2002 р. зазнала відтворення тенденція 2001 р. щодо збереження суттєвої дистанції між потенційним та реальним протестом (табл. 3.11). З таблиці видно, що в умовах достатньо високого рівня підтримки суті протестних виступів реальну участь у них брали тільки 6,4 %, більшість – 32,6 % задекларували ймовірність

Таблиця 3.11

Співвідношення потенційного та реального протесту, %

Форма протестної участі	Брали участь у такій формі протестної участі, %
Брали участь у підписанні петицій	11,7
Могли б взяти участі у підписанні петицій	34,2
Ніколи б не брали участі у підписанні петицій	43,3
Брали участі у конвенційних формах протесту	6,4
Могли б взяти участь у конвенційних формах протесту	32,6
Ніколи б не брали участі у конвенційних формах протесту	49,0
Брали або могли взяти участь у неконвенційних формах політичної участі	10,5
Ніколи б не брали участі у неконвенційних формах політичної участі	77,5
Готові брати або брали участь у захопленні адміністративних будинків та підприємств	3,6
Не готові брати участі у захопленні адміністративних будинків та підприємств	86,2

Джерело: Складено за: Якименко Ю. Громадянська активність: чи приречені ми мати те, що маємо? // Центр Разумкова 2002. – К.: Заповіт, 2002. – С. 620.

своїї участі в акціях протесту та були зорієнтовані (34,2 %) на використання пасивних форм політичного протесту, зокрема підписання петицій. Порівняно з початковим періодом політичних трансформацій, до 10,5 % зросла частка тих, хто брав або був готовий взяти участь у неконвенційних формах протесту.

Порівняно з 2001 р., оцінка громадянами акцій опозиції у вересні 2002 р. була менш схвальною. Повністю підтримали і вимоги, і методи опозиції 21,9 % громадян; підтримали вимоги, але не методи – 20,0 %, не підтримали ані вимог, ані методів – 23,6 %. В разі повторення подібних акцій на участь у них була зорієнтована значно менша кількість громадян, ніж підтримувала їх суть: обов'язково братиме участь у акціях протесту – 7,5 %, братимуть участь у разі наявності вільного часу – 12,6 %, категорично

відмовлялися від використання протестних форм політичної участі 58,7 %, байдужі становили 11,8 %.¹⁸² На тлі загальноукраїнських опитувань, певну специфіку мають оцінки киян стосовно суті цього етапу акції *Повстань, Україно!* Зокрема, 44 % жителів столиці підтримували прийняте учасниками мітингу на Європейській площі рішення за підписами чотирьох лідерів опозиції про дострокову відставку Президента Л.Кучми (по Україні цей показник становить 52,4 %, а 71,7 % вважали, що він має добровільно піти у відставку); 44,6 % киян не підтримали дій влади щодо знесення наметового містечка протестуючих, розгорнутого навколо будинку президентської адміністрації. В оцінках громадянами мотивації організації опозицією акції *Повстань, Україно!* знайшла підтвердження специфіка визначення суті цього явища в умовах українських політичних реалій: 46,3 % киян наголосили, що лідерів еkleктичної опозиції об'єднують прагнення до влади і відстоювання власних інтересів, і тільки 21,8 % вірили у те, що опозиційними лідерами керує бажання забезпечити демократичний розвиток країни й запобігти диктатурі. З останнім показником співвідноситься частка опитаних (25,9 %), які вважають, що опозиція повинна нарощувати акції протесту, посилювати тиск на владу, домагатися виконання своїх вимог. Водночас домінуючою думкою щодо подальших дій опозиції (45,3 %) і влади (54,9 %) є визнання потреби проектування та реалізації діалогу між ними.¹⁸³ Зазначимо, що саме ця ідея продукувалася і транслиувалася Народним форумом *За демократичний розвиток України*, ініційованим В.Ющенком, і була відображенням принципового розриву між потенційними та реальними протестними настроями громадян України.

Окреслюючи коло причин, що завадили громадянам взяти участь у акціях *Повстань, Україно!*, більшість з них називали брак часу (33,2 %), хворобу/від'їзд (33,8 %), непевність у тому, що акцією можна досягти мети (13 %), побоювання протидії з боку влади та силових структур (4 %).¹⁸⁴ На нашу думку, основними стримуючими чинниками протестної активності громадян у акції *Повстань, Україно!* були:

– профілактична робота влади – залякування політично активних громадян тиск на них, наприклад погрожування звільненням з роботи;

– фінансові чинники – відсутність коштів для поїздки до столиці з метою підтримки центральної частини акції;

– використання *a-ресурсу*, в першу чергу серед студентства, яке особливо у західному регіоні України має найвищий протестний потенціал;

– *непевна позиція НУ*, яка в окремих обласних центрах влаштовувала альтернативні збори напередодні акцій опозиційної трійки.

Однією з основних причин суттєвого розриву між показниками потенційного протесту та реальною кількістю громадян, що беруть участь у акціях протесту, зорганізованих опозицією, є насамперед міркування безпеки. Зокрема, поширеними серед громадян були наступні позиції: „Мені заважають [мати активну позицію] якоюсь мірою міркування безпеки. Ми ж бачили зіткнення, сутички, з реальними жертвами. Я не знаю, які провокації можуть бути під час мітингу”; „Люди бояться. Це [протест] можливо, лише якщо ти знаєш, що тобі нічого не загрожуватиме. А як тут показували – 67 осіб заарештували. Показують: [міліція] з такими щитами, наручники надінуть. А якщо я боючись, то мене там і вбити можуть, то навіщо воно мені потрібно?”.¹⁸⁵ Визначальними для мотивації підтримки акцій протесту, організованих опозицією, для більшості громадян залишилися чинники економічного характеру, тоді як у разі утисків демократії їх потенційно згодилися підтримувати 4 %, у разі переслідування владою політиків, яким симпатизує громадянин, – 3 %, якщо треба буде підтримувати дострокову відставку Л.Кучми – 9 %.¹⁸⁶ У рейтингу 12 соціально-політичних цілей, мета, що опосередковано визначає протестні настрої громадян – захист прав громадян на свободу слова, вільне висловлювання свої думок, суджень, поглядів – традиційно займала одне з останніх місць. Зокрема, у 1994 р. вона була 10-та у рейтингу, 1997 р. – 8, 2000 р. – 11, тоді як перші місця обіймають цілі, пов’язані з розв’язанням соціально-економічних проблем та забезпеченням порядку в країні.¹⁸⁷

Зміст, характер і масштабність проаналізованих вище форм політичної участі громадян у другому етапі міжвиборчого протесту визначаються колом інституційних чинників. Останні, на нашу думку, слід розглядати залежно від процесів трансформації інститутів політичного лідерства та політичної опозиції. Одним з потужних чинників впливу на процес формування мотиваційної складової протестної політичної участі громадян України стало лідерство В.Ющенка, що за період акції зазнало трансформації в системі

прем'єр-міністр – один з лідерів еkleктичної опозиції – лідер парламентських перегонів – самостійна опозиційна позиція. В.Ющенко сприймався за кордоном як ліберальний опозиціонер, натомість тільки 33 % громадян України та 30 % експертів у серпні 2002 р. вважали НУ та її лідера опозиційною силою, відповідно, 33,6 % та 25,6 % з таким твердженням не погоджувалися.¹⁸⁸

Чималого значення у формуванні мотивації участі у протестних акціях мали вагання лідера громадських симпатій В.Ющенка щодо приєднання до опозиційної трійки. Напередодні проведення всеукраїнської акції 16 вересня 2002 р., він ініціював проведення Народного форуму *За демократичний розвиток України*. 14–15 вересня 2002 р. делегати форуму, передусім представники органів влади (народні депутати України, голови міських, сільських та селищних рад, представники обласних рад народних депутатів, Президента України), а також представники 53 громадських та профспілкових організацій, політичних партій, релігійних конфесій, достатньо помірковано і стримано обговорювали перспективи політичного розвитку України. За задумом В.Ющенка, народним форум робить те, що його учасниками могли бути тільки ті, за кого голосував народ. Основним механізмом розв'язання ситуації, навколо якої акумулювалися протестні настрої громадян України, на форумі було визнано „цивілізований діалог між владою і тими політичними силами, які стурбовані політичною кризою”¹⁸⁹, і тільки в разі відмови влади від участі у діалозі, учасники форуму вирішили підняти громадян України на політичні протестні дії, домагатися дострокових президентських та парламентських виборів. Датою початку масового протесту, що відбуватиметься під проводом НУ, резолюція форуму визначила 29 вересня.

На той час В.Ющенко достатньо скептично ставився до можливостей громадян своїми протестними виступами впливати на перебіг політичного процесу в Україні. Зокрема, у своїй статті „Влада та опозиція” (25.07.2002) він визначив, що „радикалізм позапарламентської боротьби утворює певні ризики для стабільності у державі... Винесення центру політичної боротьби за межі парламенту на вулицю насправді гальмує створення парламентської опозиції, зменшує можливість формування демократичної влади”¹⁹⁰. Саме тому В.Ющенко, виступаючи на мітингу 16 вересня 2002 р., був достатньо стриманий у

висловлюваннях і більше закликав до діалогу з владою, ніж до протестних виступів проти президентства Л.Кучми.

Тенденція до організації протестних виступів громадян тільки під егідою лідера НУ окреслилася та посилилася саме на другому етапі акції. Особливого поширення ця практика набула у західному регіоні (Тернопіль, Івано-Франківськ, Чернівці), де у переддень всеукраїнських протестів 16 вересня, НУ разом з осередками РіПу й КУНу організувала акцію *Захистимо демократію і державність від режиму Кучми* за участю 2 тисяч тернополян.¹⁹¹ Позитивним моментом акції стала публічна підтримка опозиційної НУ тернопільським мером Б.Левківим, проте вона дещо відволікла увагу громадян від акцій опозиційної четвірки та поставила під сумнів її організаційну єдність.

Для організаторів акцій протесту у регіонах України позиція НУ, її до певної міри відсторонення від опозиційної коаліції, прагнення самостійно опонувати владі, оцінювалася переважно як спроба відвернути частину громадян від акцій протесту, призначених на 16 вересня. Наприклад, З.Ромовська, колишня депутат ВРУ від *Батьківщини*, зазначає, що у своєму виступі 16 вересня перед протестуючими львів'янами вона не зауважила на „дивній політиці НУ”, проте їй „зовсім не сподобалося те, що „Наша Україна” організувала у всій Львівській області альтернативні збори” напередодні запланованих протестів у рамках акції *Повстань, Україно!*¹⁹²

Влада доволі вдало використала коливання лідера НУ. Поширення провладними ЗМІ інформації про участь В.Ющенка у підготовці акції 16 вересня 2002 р., з одного боку, суттєво вплинуло на зниження рівня підтримки комуністами Сходу України та Криму загальнонаціональних виступів опозиції, з другого, стало одним з мотивів появи В.Ющенка на Європейській площі, прискорило процес його самовизначення та спонукало до підписання доволі жорсткої резолюції мітингу. Слід додати, що мобілізуючи своїх прихильників на участь у вересневих акціях протесту 2002 р., НУ не використовувала закликів до політичного протесту, а тільки запрошувала на демонстрацію. Водночас, жоден регіональний осередок НУ не отримав офіційного розпорядження про участь та долучення ресурсів партії до акцій у рамках *Повстань, Україно!* Незважаючи на формальну підтримку акції *Повстань, Україно!* лідерами Рухів та ПРП, на партійній вертикалі не було забезпечено реальної мобілізації людських та фінансових партійних ресурсів.

Суттєвим чинником формування мотивації протестної участі громадян стало розширення формату опозиції на початку другого етапу акції за рахунок КПУ. На думку багатьох аналітиків, приєднання КПУ до УБК, активна позиція у русі непримиренної опозиції була зумовлена її прагненням „поступово, але швидко завоювати стійке лідерство у протестному русі”¹⁹³; „в’їхати” на плечах некомуністичної опозиції в посткучмівський період, а вже потім встановити свої правила гри”¹⁹⁴.

Проте, розширення формату опозиції не спричинило збільшення кількості громадян України, що брали активну участь у акціях *УБК/Повстань, Україно!*, оскільки на Сході, де комуністи мали потужний вплив, мотивація протестної участі формувалася під тиском а-ресурсу, на Заході, зокрема у Львівській та Тернопільській областях, місцеві осередки партії підтримували протестні виступи громадян на рівні міжпартійних зв’язків і реальної участі у їх організації не брали.¹⁹⁵ На цьому фоні певною специфікою забарвлена роль КПУ як структурного елементу опозиції у Криму. Кримський республіканський комітет КПУ ухвалив рішення про проведення упродовж вересня – листопада 2002 р. масових акцій протесту, проте виключав можливість участі у всеукраїнських акціях, організованих опозиційною трійкою. З цього приводу П.Симоненко зазначив, що „на бюро рескому кримські комуністи зайняли свою позицію, виходячи з тих обставин, в яких вони будуть працювати, але рішення ЦК КПУ обов’язкове для всіх організацій”, тому він впевнений, що кримська організація партії братиме участь у всеукраїнській акції протесту *Повстань, Україно!*¹⁹⁶ Кримські комуністи, „щоб не примикати до своїх ідейних антагоністів” і водночас не порушувати внутрішньопартійну дисципліну, організували виступи в день всеукраїнського протесту 16 вересня, проте в різних з СПУ та *Батьківщиною* місцях. Пояснюючи такий крок, лідер кримських комуністів Л.Грач зауважив: „Навіщо мені сьогодні бути з тими, з ким я завтра полаюся, оскільки ні в Тимошенко, ні в Ющенка немає такої позиції, яка є у Компартії? І що, я з ними виходитиму на спільний мітинг? Акція абсолютно не постраждала, ми висловили своє ставлення й виконали ухвалу ЦК КПУ”¹⁹⁷.

Отже, на другому етапі антирежимної кампанії опозиції більш виразно окреслилася залежність ефективності протестних виступів

від ідеологічних параметрів структурних елементів еkleктичної опозиції. Стратегія протесту, обрана останньою, хоча й стимулювала громадян до перенесення невдоволення до площини практичних дій, проте стримувалася низкою інституційних чинників.

За попередніми повідомленнями опозиційних сил, третій етап акції *Повстань, Україно!* планувалося розпочати одразу після різдвяних свят 2001 р. Ще у грудні 2002 р. лідер опозиції Ю.Тимошенко ознайомила громадськість із тактикою підготовки протестних виступів, запланованих на 9 березня 2003 р.: на підконтрольних опозиції підприємствах створюватимуться страйкові комітети (січень 2003 р.), в окремих, лояльних до опозиційної риторики державних установах та вищих навчальних закладах проводитимуться організаційні збори (січень – лютий 2003 р.), після чого буде оголошено про короткостроковий страйк, що супроводжуватиметься відвідуванням лідерами опозиції регіонів України (січень – лютий 2003 р.). Кульмінацією стане березнева масова акція протесту в Києві за участю 300 тис. громадян України.¹⁹⁸ Суть третього етапу акції визначалася не як чергового, а як останнього та переможного. Впевненості додавало рішення Київського апеляційного суду, який скасував рішення Шевченківського суду м. Києва щодо встановлення обмежень на проведення опозицією акції *Повстань, Україно!* в історичній частині міста, яке було визнане необґрунтованим та необ'єктивним.

На відміну від попередніх виступів опозиції у 2000 – 2001 рр., цього разу протест відбувався доволі спокійно і мирно, демонструючи дискурсивну, а не ідеологічну чи політичну єдність її основних сегментів. Третій етап протестних виступів опозиції був доволі потужним за кількістю учасників та зафіксував певну стабілізацію партійних ідентичностей громадян. У київських акціях протесту 9 березня 2003 р. з гаслами *Кучму і його режим геть!* брали участь близько 6 тис. прихильників комуністів, 5 тис. прихильників НУ крокували із закличками *Народові потрібен президент-патріот!, Не бійтеся!, Борітеся і поборете!, Диктатурі – ні!*, подібна риторика супроводжувала колони бютівців (4 тис. громадян) та соціалістів (2 тис.). На мітингу біля пам'ятника Т.Шевченку зібралося за різними оцінками від 50 до 150 тис. протестуючих (за даними правоохоронних органів – 10-15 тис.).¹⁹⁹ Загалом, цього дня опозиція спромоглася організувати протестні виступи громадян у 103 містах України.²⁰⁰

Якщо на першому етапі протестної акції влада у протидії з опозицією використала як основний ресурс громадян України, на другому вона вдалася до ведення інформаційної війни, то на третьому етапі вона на повну силу звернулася до можливостей політтехнологій. Джерелом політтехнологічних прийомів стало поглиблення внутрішньої кризи всередині еклектичної опозиційної четвірки, зокрема подальше дистанціювання В.Ющенка. На нашу думку, воно пояснювалося низкою обставин, зокрема ідеологічними суперечностями право-ліберальних і націонал-демократичних складових блоку з лівими учасниками опозиції; особистою обережно-поміркованою моделлю політичної діяльності лідера НУ; достатньо високим рейтингом В.Ющенка, який сам по собі дистанціював його від інших лідерів опозиції та підсилював конфронтаційне поле напередодні президентських виборів 2004 р.; небажанням брати на себе будь-які зобов'язання перед іншими лідерами блоку, виконання яких В.Ющенко не міг гарантувати. Позиція коливання, обрана лідером НУ, була перспективною для формування стабільної підтримки для владного політика, проте недостатньо твердою для акумуляції протестного потенціалу громадян і втримання його на постійно високому рівні.

Розуміючи, що позиція коливання на другому етапі акції не дозволяла громадянам достатньо чітко визначити рівень позиційності В.Ющенка, а на третьому етапі сам лідер НУ вдався до тактики відсторонення від опозиційної четвірки, влада вирішила стабілізувати вагання громадськості шляхом використання політтехнологічних прийомів. У всіх областях України було поширено „Відкритий лист моїм виборцям”, спрямований проти позиції Ю.Тимошенко, авторство якого приписувалося В.Ющенку.²⁰¹ З цього приводу одразу було дано пояснення (додаток 3.8), яке визначало цей крок влади як брудну фальшивку, грубу підробку, виготовлену владою, „чиновниками біля президентського корита”, які бояться, що після президентських виборів доведеться відповідати за пограбування українського народу. Опозиційні сили зауважили, що владі не вдасться пересварити опозицію, що український народ перемаже.

Отже, третій етап протестних виступів, що відбувався з ініціативи опозиційних сил, дозволив останній пересвідчитися, що антирежимний протест громадян можна вкладати в рамки певного власного сценарію, спроектованого відповідно до власних егоїстичних інтересів та цілей. Аналіз перебігу міжвиборчого лонгітюдного протесту засвідчив, що

формування основної моделі протестної політичної участі громадян відбувалося в контексті традиційного для нашого суспільства навантаження каналів взаємовпливу в системі *центр-периферія*, коли центр стимулює відтік ресурсів з регіонів, незважаючи на відсутність рівноцінного обміну усім комплексом соціально-політичних ресурсів між центром та регіонами. Якщо організатори столичних акцій упродовж усього періоду працювали на долучення громадян з регіонів України до мітингів під стінами парламенту, Адміністрації Президента та силовими міністерствами, то регіональні осередки опозиційних партій були в змозі розраховувати виключно на власні ресурси, основним серед яких були громадяни, характер протестних дій яких визначив специфіку перебігу УБК у різних регіонах нашої держави.

Регіональні моделі протестної політичної участі громадян України формувалися під впливом їх ідеологічних переконань, оцінок діяльності центральної та регіональної влади, рівня лояльності останньої до масових акцій протесту. На нашу думку, можна говорити про три регіональні моделі політичної участі громадян України у системному протесті 2000 – 2003 рр.:

– Суть *інтегрованої моделі* протестної політичної участі полягає у позитивно-нейтральному сприянні місцевої влади учасникам протестних акцій, що зумовлено проникненням (інтеграцією) ідей протесту у місцеві органи державної влади та управління.

– *Активістська модель* протестної політичної участі сформувалася у жорсткому протистоянні з місцевими органами влади і передбачала категоричне відстоювання громадянами своїх політичних позицій.

– Основною характеристикою *суперечливо-песимістичної моделі політичного протесту* є суттєвий розрив між потенційним та реальним протестом громадян, джерелом якого є патерналістські настрої та пасивне визнання пріоритету влади над потребами і цінностями людини.

Розглянемо кожну з цих моделей у реальному вимірі перебігу протестних акцій громадян України.

Інтегрована модель протестної політичної участі сформувалася у західному регіоні України й найбільш яскравих форм набула у Львівській і Тернопільській областях. Тернополяни, що підтримували гасла УБК, використали традиційну для українства форму протесту

– віче, яке відбулося 21 січня 2001 р. на Театральному майдані за участю 4 тис. громадян. Акцію підтримали активісти 14 осередків політичних партій та громадських організацій Тернопільщини. Особливістю її проведення стало нейтрально-схвальне ставлення з боку місцевої влади: міськвиконком дав дозвіл на проведення мітингу (віча), а голова ОДА В.Коломийчук зустрівся з представниками місцевого комітету акції УБК і запевнив, що влада не зацікавлена у конфліктних ситуаціях.²⁰² Зауважимо, що Тернопільський комітет акції УБК на початковому етапі акції був за кількістю партій-учасниць найбільш представницьким серед усіх регіональних комітетів – до нього входили представники 9 партійних осередків краю, зокрема УРП, Собору, Молодої України, УНР, РіП, СПУ, УНА-УНСО, УКРП, КУНу. Такій єдності у протистоянні влади та опозиції не завадила навіть окрема позиція НРУ, Центральний Провід якого у своїй заяві підкреслив про неадекватність поточній соціально-економічній ситуації дій як Л.Кучми, так і організаторів УБК: „Рух чекає від глави держави або повного спростування висунутих звинувачень у причетності до справи Г.Гонгадзе, а тоді притягнення наклепників до відповідальності та заборони комуністичних організацій, або прийняття іншого, адекватного до своєї вини і морально відповідального рішення. Рух відзначає, що акція „Україна без Кучми”, як ми і передбачали, перетворюється її організаторами в акцію „Україна без Ющенка”, „Україна без держави”²⁰³.

До певної міри толерантне ставлення місцевої влади до вимог протестуючих зумовило розширення кола форм протестної політичної участі, яке використовувалося тернополянами. Організатори УБК у цьому обласному центрі вирішили не перетворювати національне свято – день народження Кобзаря – на акцію непокори. Було вирішено на знак підтримки з протестуючими у столиці 9 березня 2001 р. провести мітинг на Театральному майдані міста, а 11 березня організувати вже звичне для міста віче, яке зібрало рекордну кількість мешканців обласного центру. Обрана місцевою опозицією тактика протестних виступів дозволила відреагувати на затримання тернопільських студентів у Києві: „Якщо завтра наші вимоги не будуть виконані, якщо тернополян не звільнять з-під варти без усіляких розглядів, ми з вівторка продовжимо акції непокори”, – заявив один з організаторів пікету Тернопільської ОДА В.Деревляний.²⁰⁴ Тоді ж у всіх вищих навчальних закладах міста під проводом всеукраїнського

об'єднання *За правду!* (координатори – С.Цвик та М.Єленчук) почали створюватися страйкові комітети, метою яких визначалася моментальна протестна реакція на придушення, заборону або погрози за вільне висловлювання студентами своїх політичних поглядів.²⁰⁵

Інтегрована модель протестної політичної участі продовжувала реалізовуватися в області і на наступних двох етапах протесту, що відбулися під гаслом *Повстань, Україно!* Хоча у вересневих акціях 2002 р. влада здійснила спробу перешкодити тернополянам взяти участь у столичних заходах опозиції: під тиском а-ресурсу водій тільки одного автобуса погодився на перевезення опозиціонерів до Києва, проте і він невдовзі мотивував свою відмову небажанням вступати в конфлікт з правоохоронцями. Тому з 16 вересня на сходах ОДА опозиціонери щодня проводили невеликі мітинги або віче, на яких о 12 та 18 годині інформували тернополян про перебіг акції громадського протесту *Повстань, Україно!* в області та по всій країні.²⁰⁶

Етап 2003 р., з одного боку, став віддзеркаленням загальних тенденцій протестної участі громадян України, з другого – остаточно закріпив регіональну специфіку інтегрованої моделі. По-перше, у Тернополі доволі виразно проявилася тенденція до відсторонення прихильників В.Ющенка від інших опозиційних сил. Зокрема, в межах ініційованої центральним офісом блоку НУ всеукраїнської акції відзначення роковин Кобзаря 9 березня 2003 р. біля тернопільського пам'ятника Т.Шевченку зібралося близько 1000 громадян. Паралельно, на Театральному майдані, відбувся багатолюдний мітинг опозиційних СПУ та БЮТу, до якого приєдналися тільки члени УНП, яка входила до НУ.²⁰⁷ По-друге, на всіх трьох етапах акції обласний осередок КПУ був співорганізатором протестних виступів тільки в окремих районах області і жодного разу не задекларував на рівні області своєї присутності як члена опозиційного блоку.

Активістська модель протистояння з владою найбільш повно реалізувалася у Черкаській області, яка стала до певної міри винятком на політичній карті України, оскільки черкаське наметове містечко перемогло у тритижневому протистоянні із силовими структурами. Черкащани підтримали загальнонаціональні протестні акції одразу після їх оголошення у столиці України. Однією з передумов організованого протесту було створення у місті громадської організації *Onip*, до якої увійшли представники

всього спектра політичних сил Черкащини. Створений за підтримки міського голови В.Олійника, *Опір* став основним інституційним суб'єктом протестного протистояння у регіоні. Завдяки його активним діям опозиційні сили у Черкасах змогли заявити про себе вже 15 грудня 2000 р., коли на ініційованих владою громадських слуханнях за участю 800 осіб спромоглися провести резолюцію з вимогою відставки міністрів-силовикив та розгляду на черговому засіданні обласної ради питання про політичну ситуацію в країні.²⁰⁸

Однак, після новорічних свят місцева влада пішла у наступ – 4 січня 2001 р. представники пожежної та екологічної служб заактували порушення маніфестантами правил протипожежної та екологічної безпеки. Наступного дня Сосновська райрада звернулася до суду з метою встановлення законності розташування у центрі міста наметового містечка. 10 січня, за рішенням Сосновського райсуду, організатори протестної акції – обласний комітет *СПУ* – повинні були згорнути намети, розташовані на центральній площі міста. Зазначимо, що до акції соціалістів приєдналися *УНА-УНСО*, *Собор*, громадська організація *Довіра*, стосовно дій яких у рішенні суду нічого не зазначалося. Після того, як силові структури почали ліквідацію наметів, до протестуючих та городян із заявою звернувся мер Черкас В.Олійник. Він наголосив на незаконності дій судових виконавців та міліції, оскільки рішення суду стосувалося виключно наметів, встановлених соціалістами. Справедливі зауваження В.Олійника було проігноровано, а майно наметового містечка складено у вантажівки. Натомість протестуючі не розійшлися, а згуртувавшись навколо мера міста, організували мітинг, який привернув увагу близько 150 черкащан, спромоглися повернути майно наметового містечка й домогтися визнання першими особами ОДА та начальником адміністративної міліції правомірності існування наметів у центрі міста.²⁰⁹ На нашу думку, така локальна перемога в рамках УБК була отримана завдяки підтримці з боку міського голови, який очолив переговорний процес між протестуючими та представниками органів державної влади. У більшості міст України мери, які за законом підписують звернення громадян із проханнями дозволити проведення протестних акцій, або відмовляли ініціативним групам (Вінниця), або активно сприяли згортанню наметів. Вже 11 січня соціалісти знову розгорнули свій намет.

Перемога у протистоянні з місцевою владою сприяла політичній активізації мешканців області впродовж усього першого етапу міжвиборчого протесту 2000 – 2003 рр. 20 січня 2001 р. у Черкасах відбулася демонстрація, яка переросла у мітинг, за участю 4 тис. громадян. Її специфіка визначалася тим, що активна підтримка мітингуючих мером супроводжувалася риторикою, не зовсім адекватною опозиційній. Зокрема, В.Олійник зауважив, що „зважаючи на диктаторські повноваження, якими наділив себе Президент України, в нас немає гарантії, що наступний не захоче примірити їх на себе. Президент і його оточення сплюндрували інститут президентства. Вони передають цю посаду з рук в руки, призначають наступника і нізащо не віддадуть крісло. Навіть коли Кучма піде, і якщо призначать президентські вибори, вони знов так обдурять населення, так все закрутять і сплюндрують, що ми зі своїми демократичними виборами і оком не встигнемо моргнути, як новим президентом стане, наприклад, Медведчук або якийсь інший наступник Кучми”²¹⁰. Тому черкаський мер виступив на підтримку ідеї парламентської республіки, що ґрунтуватиметься на здоровій більшості, утворюватиметься з лівоцентристів та націонал-демократичних сил. Після поразки опозиції у Києві, починаючи з 12 березня 2001 р. наметові містечка у Черкасах почали згортатися, на його місці залишився пункт поширення опозиційної періодики.

Суперечливо-песимістична модель політичного протесту характеризує участь громадян Сходу і Півдня України в акціях, організованих опозицією. Її особливістю є найбільший розрив між потенційним і реальним протестом, який формувався на фоні тотального поширення оцінок влади щодо суті і мети організації опозицією протестних виступів громадян.

Навіть нечисленні намети були демонтовані працівниками міліції у Харкові вже на першому етапі акції – 12 січня 2001 р. Реакцією на такі дії влади стало голодування 18-ти учасників акції УБК, серед яких було 8 соціалістів, 7 членів УНА-УНСО і троє позапартійних громадян, які вимагали покарання винних у знесенні наметового містечка акції,²¹¹ та заява Харківської правозахисної групи,²¹² проте масових акцій підтримки голодуючих не відбулося.

У Донецьку наметове містечко на підтримку УБК з’явилося у другій половині січня 2001 р. Його незначна чисельність (близько

10 громадян) сформувала у влади думку, що воно може бути безболісно ліквідоване за судовою постановою. Проте саме його ліквідація активізувала протестні виступи громадян, зібравши на мітинг у самому Донецьку близько 6 тисяч, та стільки ж у районах області. Однак поступово ентузіазм опозиціонерів згас, і 25 лютого на майдани вийшло вдвічі менше людей.²¹³ Специфікою протестних виступів на Донеччині було те, що це єдина область в Україні, в якій трансляція протестних ідей відбулася з обласного до районних центрів. У краї виокремилися три центри опору – м. Сніжне на сході області, Слов'янськ на півночі та Маріуполь на півдні.

У більшості східних регіонів України влада забороняла проведення протестних акцій, проте опозиція навчилася маневрувати та проводити їх, не порушуючи закону. Приміром, у Донецьку, за дві години до початку акції 16 вересня 2002 р., Ворошиловський районний суд міста оголосив рішення, згідно з яким заборонялося проведення протестних акцій у центральній частині міста. Тому колони опозиції – СПУ, КПУ, Батьківщини, представників НРУ просувалися до площі перед облдержадміністрацією по тротуарах.²¹⁴ На наступному етапі акції – 9 березня 2003 р. у Донецьку ідеї опозиції щодо публічного протесту проти режиму насмілилися підтримали тільки близько 200 прихильників.²¹⁵

У Дніпропетровську опозиція також використала цікаву тактику оприлюднення своєї антирежимної позиції. 17 березня 2003 р. 400 громадян пікетували облдержадміністрацію у вигляді зустрічі з народними депутатами В.Борщевським та В.Анісімовим, що унеможливило заборону проведення протестного виступу з боку місцевої влади. У мітингу протесту брали участь представники всіх міст і районів Дніпропетровської області.²¹⁶

В Одесі УБК розгорнулася під керівництвом СПУ, КПУ, Союзу радянських офіцерів, які стали ініціаторами встановлення трьох наметів біля ОДА. Водночас, праві політичні сили Одещини не приєдналися до наметового містечка, готуючи власний перелік заходів у рамках акції, а комуністи ініціювали збір підписів за відставку В.Ющенка, що стримувало одеситів у підписанні вимог про припинення повноважень Л.Кучми.²¹⁷ Отже, чітка схема взаємодії партійних осередків у регіонах України, змодельована Ю.Тимошенко не завжди спрацьовувала. Основною проблемою на регіональному рівні була координація дій опозиційних партій,

створення міжпартійних штабів та забезпечення їх взаємодії зі страйковими комітетами.

Отже, аналіз регіональних моделей протестних виступів громадян упродовж 2001 – 2003 рр. засвідчив, що такі параметри протесту, як масштабність акцій, партійна структура їх учасників та мотивація використання протестних форм політичної участі по-різному проявилися та поєдналися в межах тієї чи іншої моделі.

Протестні виступи громадян України підтримали українці багатьох держав світу. Наприклад, Форум Українців Чеської Республіки 22 квітня 2001 р. на підтримку УБК провів маніфестацію під гаслами „За європейську Україну”. І хоча в акції брали участь тільки 30 демонстрантів, за якими спостерігало не менше представників ЗМІ, у промовах лунала повна підтримка суті та мети масових протестів в Україні, організованих опозицією.²¹⁸

Загалом, реалізований сценарій міжвиборчого протесту громадян України засвідчив, що українська опозиція характеризується „високою здатністю до короткочасного вольового зусилля і політичної пасивності в інші часи”²¹⁹. Вона не проявила себе як цілісне явище у політичному процесі, недостатня інтеграція її окремих сегментів в інститут системної опозиції перешкоджала формуванню у громадян України стабільних опозиційних ідентичностей. До певної міри це була ситуативна акція, що мала на меті остаточний підрив довіри до Л.Кучми та його ймовірного спадкоємця на президентських виборах 2004 р.

Проголошення безстроковості УБК зумовило достатньо складну логіку її перебігу, постійне переструктурування українського опозиційного політикуму, хвилеподібність участі громадян у акції. На нашу думку, ініціювання еkleктичною опозицією протестної мобілізації громадян було свого роду відповіддю на ініційований Л.Кучмою на референдумі 2000 р. дискурс щодо реформування політичної системи України. Проте, дизайн політичної системи, в якому чітко не окреслювалися функції, права та можливості опозиції, дозволяв їй брати участь у формуванні політичного порядку денного тільки у вигляді масових протестних акцій, у яких громадяни виступали основним суб’єктом політичного протесту.

Опозиції не вдалося надати акціям протесту достатньо критичних для влади масштабів, заручитися підтримкою більшості населення, у розмірах критичної маси залучити до них середній

клас, молодь, інтелігенцію, створити системний та консолідований механізм опору владі, забезпечити певну системність дій у всіх регіонах України, що підкреслювало б загальнонаціональний характер акції, знайти та довести до свідомості громадян альтернативну ідею розвитку, яка на фоні заперечень існуючого стану речей виконала функцію каталізатора політичного невдоволення режимом Кучми. Опозиції не вдалося надати протестним акціям масового характеру, першопричиною чого є відсутність конструктивної, а не заперечувальної за характером ідеї протесту. Водночас, навіть ситуативний, еклектичний характер політичної опозиції засвідчив суспільству важливість функціонування цього політичного інституту, який здатен акумулювати політичне невдоволення громадян на інституційному рівні, мобілізувати їх, виконувати функції менеджера в акціях політичного протесту.

Опозиція протестними акціями підвищила рейтингові показники своїх лідерів та політичних партій, долучила до своїх рядів фігуру, знакову для українства – В.Ющенко, привернула увагу міжнародної спільноти до проблем демократії в Україні у міжвиборчий період, їй вдалося поширити протестні настрої серед громадян України і водночас нагадати, що свої політичні права та економічні можливості слід виборювати політичними методами.

Основними помилками опозиційних сил є: по-перше, ситуативне тактичне завдання – висунення власного кандидата в Президенти з неоднорідного опозиційного середовища – домінувало над стратегічним, яке полягало в ознайомленні суспільства з доктриною дій опозиції після припинення президентства Л.Кучми; по-друге, категоричність позиції Ю.Тимошенко щодо переговорів з Л.Кучмою; по-третє, ідея проведення референдуму про недовіру Л.Кучмі була невиправданою, оскільки відсутність правового механізму приречувала її на невдачу; по-четверте, опозиція дозволила владі перевести протистояння з нею в іншу площину – протистояння з урядом В.Ющенко.

Звернення до мас є невід'ємним елементом політичної практики. До українського народу апелювали як влада, так і опозиційні сили. Перша ефективно використала а-ресурс, другі, позбавлені можливості впливу на ЗМІ, вдалися до мобілізації громадян України у формі протестних виступів. Таким чином, і опозиція, і влада на третьому етапі президентського електорального циклу

1999 – 2004 рр. перетворили громадян України з суб'єктів політичного процесу на ресурс, який здатен допомогти досягненню власних політичних цілей. Ці перетворення підкріплювалися й тим, що українське громадянство у протистоянні влади та опозиції не перетворилося на самостійного суб'єкта політичного конфлікту, подібно до того, як це відбувалося на початковому етапі посткомуністичних трансформацій у країнах ЦСЄ.

* * *

Досвід початкового етапу політичних трансформацій в Україні довів, що основним джерелом політичних ініціатив у цей період є елітарні групи, які за допомогою політичних інститутів здатні здійснювати проектування соціальних відносин, формувати та регулювати політичний простір, маніфестувати систему політичних цінностей, здатних мобілізувати політичну активність громадян. Проте, за відсутності функціонування дієвого інституту системної опозиції, та частина політичної еліти, яка позиціонувала себе в такій якості, не змогла політизувати невдоволення економічною політикою початку 90-х рр. ХХ ст.

Наслідком економічних трансформацій, які супроводжували політичні зміни, стало катастрофічне зниження життєвого рівня громадян у 1992 – 1994 рр. Незважаючи на те, що важкий процес соціально-економічної адаптації громадян тривав до 1996 – 1997 рр., він не супроводжувався зростанням їх суспільно-політичної активності у конвенційних або неконвенційних формах. Протестні акції цього періоду мали переважно локальний характер і не впливали на політику центральної влади. Певним винятком стали шахтарські страйки, які на початковому етапі їх проведення суттєво вплинули на урядовий курс.

Здійснений аналіз моделювання протестної політичної участі громадян України довів, що залежність цього процесу від характеру інституціоналізації опозиції детермінується наступними чинниками:

– *Політико-культурними.* В українському суспільстві відсутні традиції передачі влади від однієї політичної сили до іншої, відповідно до яких політична сила, яка здобула перемогу, за результатами виборів наступного електорального циклу може знову набути статусу опозиційної. Натомість, і парламентські, і президентські електоральні цикли транслиують традицію виборення

влади назавжди. На тлі відсутності тривалих політичних традицій опозиціонування, протестної участі громадян у політичних процесах, атомізованого характеру партійної системи, тривалого існування змішаної системи виборів це сприяє ідейній та організаційній незрілості політичної опозиції в Україні. Сьогодні тільки починають втрачати актуальність оцінки дій опозиції як виключно антидержавницької та антиконституційної сили, у порядку денному повинно з'явитися питання про формування критеріїв оцінювання і влади, і опозиції, що ґрунтуються на понятті компетентності.

– *Процесуальними.* Перебіг електоральних циклів засвідчує прагнення чинної на момент виборів влади використати все можливе коло ресурсів – адміністративних, інформаційних, фінансових, які здатні сприяти знищенню реальної опозиції та якщо не підтримувати, то не заважати функціонуванню фіктивних опозиційних сил. Форми, правила та методи взаємодії між опозицією та правлячою партією повинні спиратися на принципи консенсусу та альтернативи. Діапазон різниці між правлячою партією та опозицією не повинен бути надмірно розірваним в ідеологічному плані, оскільки це буде стримувати проведення реформаторського курсу. На нашу думку, в Україні не сформувався тандем влади та опозиції, їх конфліктно-дискурсивна практика взаємодії, яка пом'якшує протистояння між ними, стримує прояви відвертої ворожнечі. І влада, і опозиція продовжують діяти самостійно, ігноруючи як один одного, так і громадян, які є джерелом їх формування та володіють основним механізмом підтримки – здатністю брати політичну участь.

– *Внутрішньоінституційними.* Опозиційні сили до президентських виборів 2004 р. майже завжди домовлялися з владою, що стримувало їх ініціативу у постановці проблем політичного дискурсу, сприяло втраті обличчя і суті опозиційної діяльності у міжвиборчий період: „Опозиція в Україні формується не з питання перерозподілу місць в парламенті й не з питання контролю за органами місцевого самоврядування. Позиції опозиції визначаються щодо стратегічного курсу України, проголошеного її Конституцією, і політики Президента України. Навіть позиція уряду мало впливає на позиції опозиції”²²⁰.

– *Ідентифікаційними.* Відсутність в опозиції чітких політичних програм суспільного розвитку призводить до того, що громадяни України перестають власний протестний потенціал ідентифікувати з системною опозицією, він стає розмитим і не може бути використаний опозицією як підтримка між виборами.

– *Політико-правовими.* Українським законодавством повинні бути чітко встановлені рамки, за межі яких опозиція не може виходити, однак всередині яких вона має повне право функціонувати. Це сприятиме громадянам, які підтримують опозиційні сили, визначати для себе межі політичного протесту, розмежовувати конвенційний та неконвенційний протест.

Примітки

¹ Эйзенштадт Ш.Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость (II) // Полис. – 2002. – № 3. – С. 84.

² Кормич Л., Кормич А. Конструктивність опозиційної діяльності – основа демократичних процедур в політичній діяльності // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996. – С. 46–50; Маймескулов Л. Политическая оппозиция и право (История и современность) // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996. – С.23–27; Розенфельд Ю., Осипова Н. Опозиція в демократичному суспільстві // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996. – С. 178–181; Зернин Д. Политический конфликт и оппозиция // Социально-политический журнал. – 1998. – № 5. – С. 89–107; Тупчієнко Л. Політичні опоненти. Чи готові слухати один одного? // Віче. – 2002. – № 3. – С. 12; Сиротюк Ю. Становлення нової парламентської опозиції: пошук змістів в умовах хвороби росту // Як працює твій депутат. – 2005. – № 5. – С. 22; Опозиція в Україні (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7. – С. 3.

³ Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики // Вибори та демократія. – 2005. – № 4 (6). – С. 16.

⁴ Гельман В. Правящий режим и демократическая оппозиция // Век XX и мир. – <http://www.russ.ru/antolog/predely/2-3/4gelman.htm> Дата перегляду 18.04.2003.

⁵ Головаха Е.И., Панина Н.В. Потенциал протеста украинского общества // Социс. – 1999. – № 10. – С. 32.

⁶ Гельман В. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция. – М., 1999. – С. 160–161.

⁷ Опозиція в Україні (Аналітична доповідь Центру Разумкова). – С. 6; Павленко Р. Опозиція: права і повноваження // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 9.

⁸ Гельман В.Я. Политическая оппозиция в России: вымирающий вид? // Полис. – 2004. – № 2. – С. 53.

⁹ Панина Н.В. Отношение к политике, властным структурам и политическим лидерам // Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 37.

- ¹⁰ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 2001. – С. 38.
- ¹¹ Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 132–133.
- ¹² Біляков Г.В., Слушаєнко В.Є. Опозиція в постсоціалістичній Україні // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996. – С. 65, 66.
- ¹³ 26 серпня 1991 р. Указом Президії ВРУ „Про тимчасове припинення діяльності Компартії України” діяльність КПРС-КПУ в Україні було припинено. До офіційного відновлення діяв Союз комуністів України, який займався справою реабілітації та легалізації КПУ.
- ¹⁴ Осовський В. Виборці про Верховну Раду України // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 60.
- ¹⁵ Бебик В. Політична культура // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 52.
- ¹⁶ Уявлення населення про шляхи виходу з кризи та майбутнє України // Політичний портрет України. – 1994. – № 8. – С. 28.
- ¹⁷ Ставлення населення до політики та структур влади // Політичний портрет України. – 1994. – № 8. – С. 26.
- ¹⁸ Небоженко В. Ставлення населення Півдня і Сходу України до політичних партій та їхньої ролі у житті країни // Політичний портрет України. – 1994. – № 9. – С. 42.
- ¹⁹ Бекешкіна І. Громадська думка щодо готовності населення до соціального протесту // Політичний портрет України. – 1993. – № 4. – С.15, 17.
- ²⁰ Там само. – С. 18, 19.
- ²¹ Ставлення населення до виявів протесту // Політичний портрет України. – 1994. – № 8. – С. 38.
- ²² Гонюкова Л.В. Правова інституціоналізація парламентської більшості й опозиції // Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід: Збірник наукових праць / За наук. ред. І.В.Розпутенка – К.: „К.І.С.”, 2003. – С. 156–162.
- ²³ Тупчієнко Л. Політичні опоненти. Чи готові слухати один одного? // Віче. – 2002. – № 3. – С. 15.
- ²⁴ Белецкий М., Погребинский М. Социально-политическая ситуация в Украине в сентябре 1996 // Политический мониторинг. – 1996. – http://www.igpi.ru/monitoring/1047645476/oct_96/ukrain.html Дата перегляду 13.12.2003
- ²⁵ Результати досліджень. М-ЗМІ № 3 (травень 1999 р.) // <http://www.spr.org.ua/results3.htm> Дата перегляду 10.07.2001
- ²⁶ Уилсон Э. Новая виртуальная политика Украины // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2001. – № 3. – С. 35.
- ²⁷ Парламентська більшість та Уряд України в контексті спільної законодавчої діяльності // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2000. – № 6. – С. 25.
- ²⁸ Как коммунисты оценивают „бархатную революцию” в парламенте и создание парламентского большинства? // <http://www.kpu.net.ua/Arhiv/revol.htm> Дата перегляду 23.03.2005.
- ²⁹ Положення про Політичну раду при Президентові України від 05.04.2001 р., затверджене Указом Президента України від 14 лютого 2001 року № 95/2001 “Про Положення про Політичну раду при Президентові України” // Офіційний вісник України. – 2001. – № 7. – С. 111.
- ³⁰ Михальченко М. Позиції опозиції. Хто є хто в Україні // Віче. – 2002. – № 3. – С. 3, 5.

- ³¹ Батенко Т. Політична опозиція як ребус для Президента України // *Ї*. – 2001. – Число 22. – <http://www.ji-magazine.lviv.ua/> Дата перегляду 15.08.2004.
- ³² Парламентська більшість: еволюція політичної структури // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2000. – № 12. – <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/redirect.cgi?url=pc12-2000-03.html> Дата перегляду 12.06.2003
- ³³ Законопроекти. Аналіз, оцінки, коментарі. „Про політичну опозицію”, „Про парламентську більшість та парламентську опозицію”, „Про парламентську більшість та парламентську опозицію у Верховній Раді України”, „Про парламентську опозицію” // Парламент. – 2004. – № 2. – С. 19.
- ³⁴ Опозиція в Україні (Аналітична доповідь Центру Разумкова). – С. 32.
- ³⁵ Батенко Т. Політична опозиція як ребус для Президента України // *Ї*. – 2001. – Число 22. – <http://www.ji-magazine.lviv.ua/> Дата перегляду 15.08.2004.
- ³⁶ Сучасна політична ситуація в Україні: між Сходом і Заходом / Збірник матеріалів семінару Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Київського проекту Інституту Кеннана, 5 липня 2001 р. – К.: Стилос, 2001. – С. 10.
- ³⁷ Громадянський форум. Щоб влада була міцною, підконтрольною народові. Промова Президента України Леоніда Кучми на Всеукраїнському громадянському форумі 2 квітня 2004 р. // Президентський вісник. – 2004. – № 3. – 7 квітня. – С. 2.
- ³⁸ Опозиція в Україні (Аналітична доповідь Центру Разумкова). – С. 16, 17, 23.
- ³⁹ Круглий стіл „Громадська думка населення України – листопад 2002 р.” // <http://www.dif.org.ua> дата перегляду 24.07. 2003.
- ⁴⁰ Національний інститут стратегічних досліджень. Прес-реліз за результатами загальнонаціонального соціологічного опитування „Політичні партії в Україні”, грудень 2003 р. // http://www.niss.gov.ua/inform/Press_reliz.htm Дата перегляду 15.07.2004.
- ⁴¹ Опозиція в Україні (Аналітична доповідь Центру Разумкова). – С. 7.
- ⁴² Політична криза в Україні: еволюція та головні уроки // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2001. – № 6. – С. 62.
- ⁴³ Опозиція в Україні (Аналітична доповідь Центру Разумкова). – С. 28.
- ⁴⁴ Опозиция: кака я она // Киевские ведомости. – 2004. – 2–8 апреля. – № 46. – С. 3.
- ⁴⁵ Гербст Дж. Демократія потребує активної опозиції: [Щодо існування опозиції в Україні: коментар Надзвичайного і Повноважного Посла США в Україні] // *День*. – 2005. – 22 липня. – С. 3.
- ⁴⁶ Віктор Янукович: „Ми підемо у жорстку опозицію” // Президентський вісник. – 2004. – 31 грудня. – № 62. – С. 5.
- ⁴⁷ Янукович поставив Харі „сміливу задачу” – 40 % // <http://www.partyofregions.org.ua/faces/42f9a787abe58> дата перегляду 15.05.2006.
- ⁴⁸ Опозиція – це не ворожнеча. А інший погляд на розвиток країни // *Наша газета*. – 2005. – № 7. – 25 лютого.
- ⁴⁹ Про перехід в опозицію // 2000. – 2005. – № 18. – 6–12 мая. – С. 1.
- ⁵⁰ Нинішня політична опозиція і перспективи парламентських виборів в Україні. Київ – Прага, 15 червня 2005 року // <http://www.politdumka.kiev.ua/index.php?archnum=2&cat2=3> Дата перегляду 03.04.2006.
- ⁵¹ Політична ситуація // Політичний коментар. – 2005. – Число 2 (20), лютий. – С. 3.
- ⁵² Сиротюк Ю. Становлення нової парламентської опозиції: пошук змістів в умовах хвороби росту // *Як працює твій депутат*. – 2005. – № 5. – С. 40.

- ⁵³ Ліберали при владі, комуністи в опозиції. Націонал-патріоти – під негласним табу // http://observer.sd.org.ua/pn_news.php?id=6293 Дата перегляду 03.04.2006; В.Карасьов „Власть без действенной оппозиции становится балованной” // <http://www.igls.com.ua/interview/1103/?prn=1> Дата перегляду 08.04.2006
- ⁵⁴ Поршаков С.А. Политическая оппозиция в странах Запада (Некоторые закономерности и особенности функционирования) // МЭиМО. – 1993. – № 3. – С. 44.
- ⁵⁵ У Верховній Раді зареєстровано проект Закону про опозиційну політичну діяльність, поданий народними депутатами Р.Богатирьовою, М.Комаром, Т.Чорноволом, В.Бевзенком // http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=70563&cat_id=37486 Дата перегляду 26.05.2006.
- ⁵⁶ Доповідь Президента України Віктора Ющенка “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році”. – К., 2006. – С. 49.
- ⁵⁷ Проект закону „Про парламентську опозицію” // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=27810 Дата перегляду 04.10.2006
- ⁵⁸ Правовий статус парламентської опозиції в Україні: варіанти вирішення проблеми // Аналітичні огляди проблем і подій суспільного розвитку. – 2006. – Вип. 17. – <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor/17/01.htm> Дата перегляду 02.10.2006
- ⁵⁹ Михальченко М. Позиції опозиції. Хто є хто в Україні // Віче. – 2002. – № 3. – С. 8, 9.
- ⁶⁰ Джерело: Громадська думка про владу та опозицію. Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 27 травня до 2 червня 2005 року // <http://uv.ukranews.com/cgi-bin/r6/print.pl> Дата перегляду 15.05.2006.
- ⁶¹ Тимофеева Л.Н. Власть и оппозиция в России: особенности отношений (Социально-исторический аспект) // Социология власти. – 2005. – № 1. – С. 149.
- ⁶² Хэллоуэлл Дж.Х. Моральные основы демократии: Пер с англ. С.Н.Бурина. – М.: ППП, 1993. – С. 128.
- ⁶³ Алмонд Г., Пауэлл Дж., Сторм К., Далтон Р. Сравнительная политология: Мировой обзор: Учебное пособие: Сокр. пер. с англ. А.С.Богдановского, Л.А.Галкиной / Под ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 127.
- ⁶⁴ Назаров М.М. Политическая культура российского общества: 1991 – 1995 гг.: опыт социологического исследования. – М.: Эдиториал УРСС, 1998 – С. 142.
- ⁶⁵ Джадда К., Берри Д.М., Голдман Д., Хула К.В. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США: Пер.с англ. А.Н.Кулика, О.С.Миндрул. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 204.
- ⁶⁶ Липсет С.М., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей // Партии и выборы: Хрестоматия / Отв. ред. и сост. Н.В.Анохина, Е.Ю.Мелешкина. В 2-х частях. – М.: ИНИОН, 2004. – Ч. 1. – С. 62.
- ⁶⁷ Bruszt L. The politics of patience: Support of capitalism // The postcommunist citizen. Edited by Rarnes S.H., Simon J. – Budapest, 1998. – P. 165–194.
- ⁶⁸ Алмонд Г., Пауэлл Дж., Сторм К., Далтон Р. Сравнительная политология: Мировой обзор: Учебное пособие: Сокр. пер. с англ. А.С.Богдановского, Л.А.Галкиной / Под ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 127.
- ⁶⁹ Загальна оцінка сучасної політичної ситуації в Україні // Політичний портрет України. – 1993. – № 4. – С. 5.
- ⁷⁰ Обзор политической ситуации // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПКИК. – 1993. – № 2. – С. 13.
- ⁷¹ Материалы социологических опросов // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПКИК. – 1993. – № 2. – С. 63.

- ⁷² Хандріх Л. Економічний розвиток незалежної України // Україні: кам'янистий шлях до демократії: Зб. ст. / Фонд ім. Фрідріха Еберта. Регіон. Представництво в Україні, Білорусі та Молдові; Упоряд. та ред. В.І. Андрійко та Г. Курт. – К.: Заповіт, 2002. – С. 53–54.
- ⁷³ Головаха Е.И. Политическая информированность, компетентность и активность населения // Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 26.
- ⁷⁴ Бекешкіна І. Громадська думка щодо готовності населення до соціального протесту // Політичний портрет України. – 1993. – № 4. – С. 16.
- ⁷⁵ Втрати, завдані страйком // Урядовий кур'єр. – 1993. – № 89–90. – 17 червня. – С. 1; Обзор политической ситуации // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПІК. – 1993. – № 3–4. – С. 17.
- ⁷⁶ Яке суспільство ми будемо. З виступу Прем'єр-міністра Леоніда Кучми на сесії Верховної Ради України 15 червня 1993 р. // Урядовий кур'єр. – 1993. – № 89–90. – 17 червня. – С. 2.
- ⁷⁷ Опрос в Донбассе фирмы “Инкоп” // Республика. – 1993. – № 19. – 7–13 октября. – С. 2.
- ⁷⁸ Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – С. 277–278.
- ⁷⁹ Данные социологических опросов // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПІК. – 1993. – № 3–4. – С. 84, 85.
- ⁸⁰ Закон України „Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України: Прийнятий 24 вересня 1993 р. № 3470” // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 40. – С. 388.
- ⁸¹ Обзор политической ситуации // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПІК. – 1994. – № 5. – С. 12.
- ⁸² Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О.Гараня, О.Майбороди. – К.: Видавничий дім „КМ Academia”, 2000. – С. 48.
- ⁸³ Хроники современной Украины. Т. 2: 1995 – 1996. – К.: Основные ценности, 2001. – С. 171.
- ⁸⁴ Там само. – С. 243.
- ⁸⁵ Обзор политической ситуации // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПІК. – 1996. – № 9–10. – С. 28.
- ⁸⁶ Литовченко Т. Огонь забастовок нам путь освещал // Власть и политика. – 2002. – № 28. – 12–18 июля.
- ⁸⁷ Inglehart R. The renaissance of political culture // American political science review. – Washington. – 1988. – Vol. 82. – № 4. – P. 1220.
- ⁸⁸ Кремень В.Г., Безлюда Д.М., Бондаренко В.Д., Валевський О.Л., Головатий М.Ф. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років: Монографія. – К.: НІСД, 1996. – С. 84.
- ⁸⁹ Комуністична партія України / Укл. С.Конончук, Ю.Плисюк. – К.: Агентство „Україна”, 1998. – С. 22–23.
- ⁹⁰ Обзор политической ситуации // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПІК. – 1996. – № 9–10. – С. 28.
- ⁹¹ Хроники современной Украины. Т. 2: 1995 – 1996. – С. 123.
- ⁹² Белецкий М. Обзор политической ситуации. Январь – апрель 1997 г. // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПІК. – 1997. – № 13. – С. 22.
- ⁹³ Обзор политической ситуации // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПІК. – 1995. – № 8. – С. 21–22.

- ⁹⁴ Результаты социологических опросов // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПКИК. – 1995. – № 8. – С. 108.
- ⁹⁵ Карозерс Т. Трезвый взгляд на демократию // Pro et Contra. – 2005. – июль–август. – С.76.
- ⁹⁶ Результаты социологических опросов // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПКИК. – 1995. – № 8. – С. 116.
- ⁹⁷ Сучасна політична ситуація в оцінці громадської думки. (За матеріалами соціологічного дослідження). – К.: Адміністрація Президента України, 1997. – С. 54.
- ⁹⁸ Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5. – С. 7.
- ⁹⁹ Misztal B. A. Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order. Cambridge: Polity Press, 1966.
- ¹⁰⁰ Arrow K. J. The Limits of Organization. – N. Y.: Norton, 1974.
- ¹⁰¹ Rose R. Prospects for Democracy in Postcommunist Europe // Developments in Central and East European Politics / S. White, J. Batt, P.G. Lewis (eds). Vol. 2. – Basingstoke: Macmillan, 1998. – P. 276–295.
- ¹⁰² Мартинюк І.О. Криза довіри в сучасному українському суспільстві // Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – С. 191.
- ¹⁰³ Цит за: Эйзенштадт Ш.Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость (II) // Полис. – 2002. – № 3. – С. 83.
- ¹⁰⁴ Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия // Социс. – 1994. – № 6. – С. 150.
- ¹⁰⁵ Ачкасов В.А., Елисеев С.М., Ланцов С.А. Легитимация власти в постсоциалистическом российском обществе. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – С. 33–34.
- ¹⁰⁶ Россия и Центрально-Восточная Европа: трансформации в конце XX – начале XXI века. В 2 т. / Ин-т международных экономических и политических исследований РАН. – М.: Наука, 2005. – Т. 1. Преобразования. – С. 68.
- ¹⁰⁷ Патрушев С.В. Власть и народ в России: проблема легитимации институциональных изменений // Политическая наука в современной России: время поиска и контуры эволюции: Ежегодник 2004. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 299.
- ¹⁰⁸ Rose R., C.Hearpfer. Change and stability in the new democracies barometer: a trend analysis // <http://www.cspp.strath.ac.uk/>
- ¹⁰⁹ Раймонд Л. Консолідація демократії і політична культура // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 931–932.
- ¹¹⁰ Журавський В.С. Политический процесс в Украине: анализ, поиск, решения / И.Тимошенко (отв. ред). – К.: УФІМБ, 1995. – С. 68.
- ¹¹¹ Отношение граждан к государству как фактор современной политической культуры Украины // <http://fppr.org.ua> Дата перегляду 16.01.2003.
- ¹¹² Miller W. L., White S., Heywood P. Values and Political Change in Postcommunist Europe. – Basingstoke: Macmillan, 1998. – P. 100.
- ¹¹³ Всім засобам масової інформації, посольствам іноземних держав та представництвам міжнародних правозахисних організацій в Україні // Народний оглядач – інформаційний інтернет-додаток до часопису „Перехід-IV”. – http://www.perehid.kiev.ua/look/23_12_2000.phtml Дата перегляду 10.04.2003
- ¹¹⁴ Бродская Л. За 30 гривен черкасских студентов послали на провокацию // Антенна. – 2000. – № 50. – 22 декабря.
- ¹¹⁵ Макеєв С., Оксамитна С. Соціальні настрої населення України // Політичний календар. – 2000. – № 12. – С. 86.

- ¹¹⁶ Гуреш Т. Довга дорога до правди // Українське слово. – 2001. – № 4. – 25–31 січня. – С. 1.
- ¹¹⁷ Зайка В. Дайте людям жить спокойно и уверенно смотреть в будущее // Донбасс. – 2002. – № 6. – 11 января.
- ¹¹⁸ Демократизатори // Українське слово. – 2001. – № 3. – 18–24 січня. – С. 5.
- ¹¹⁹ Щербаченко Т. Луганськ: опозиція до опозиції // Українське слово. – 2001. – № 11. – 15–21 березня. – С. 5.
- ¹²⁰ Чорномаз Б. Деструктивний елемент став візитівкою ОДТРК // Антенна. – 2001. – № 2. – 19 січня; Рязанов Г. Смеляне тоже любили Кучму. Организовано, под музыку, без фанатизма // Антенна. – 2001. – № 2. – 19 січня.
- ¹²¹ Радецький Є. Без коментарів // Українське слово. – 2001. – № 7. – 15–21 лютого. – С. 4.
- ¹²² Денис І., Пательний Ю. У Тернополі таврували ганьбою „деструктивні сили” // Тернопільська газета. – 2001. – № 3. – 17–23 січня. – С. 2.
- ¹²³ Не допустити дестабілізації в країні // Україна і світ сьогодні. – 2001. – № 2. – 13–19 січня. – С. 3.
- ¹²⁴ Буковинці підтримали президента // Час-2000. – 2001. – № 2. – 7 січня.
- ¹²⁵ Див. також: Свобода мирних зібрань та свобода об'єднань в Україні / Харків. Правозахисна група. – Х.: Фоліо, 2002. – С. 10–16, 33–58.
- ¹²⁶ Новини України // Українське слово. – 2001. – № 5. – 1–7 січня. – С. 3.
- ¹²⁷ Україна – 2001. Підсумки року. Інформаційно-аналітична доповідь. – К.: Ін-т політики, 2001. – С. 34.
- ¹²⁸ Різун Т. Наміри – благородні. Яким буде результат? // Арка. – 2001 – № 4 (14). – лютий.
- ¹²⁹ Жиро Т. Политология: Пер. с польск. – Х.: Изд-во „Гуманитарный Центр”, 2006. – С. 98.
- ¹³⁰ Постанова мітингу-народного трибуналу. 25 лютого 2001 р. Місто Кременчук, Полтавська обл. // http://www.perehid.kiev.ua/look/26_03_2001.phtml Дата перегляду 12.03.2004.
- ¹³¹ 99 відсотків мешканців Радивилова висловили недовіру Президенту Кучмі // Волинь. – 2002. – № 39. – 27 вересня.
- ¹³² Левчик Д.А. Политический хэппенинг // Социс. – 1996. – № 8. – С. 51–56.
- ¹³³ Бродская Л. Чиновник обладминистрации испугался... детской куклы // Антенна. – 2000. – № 51. – 27 декабря.
- ¹³⁴ Карпачова Н. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К.: Ін Юре, 2002. – С. 306–307.
- ¹³⁵ Звернення Всеукраїнського громадського комітету опору „За правду!” у зв'язку з розправою над мирними демонстрантами та різким загостренням політичної кризи // <http://www.brama.com/news/press/010310zapravdu.html> Дата перегляду 12.03.2004.
- ¹³⁶ У Києві тернопільських студентів арештували за... українську мову? // Тернопільська газета. – 2001. – № 11. – 14–21 березня. – С. 1.
- ¹³⁷ Гуцул Є. „За львівську прописку студентів – по писку” // Дзеркало тижня. – 2001. – № 11. – 17–23 березня. – С. 4.
- ¹³⁸ Журналіста заарештували за журналістику // Доба. – 2001. – № 12. – 16 березня.
- ¹³⁹ Карпачова Н. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Доповідь уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К.: Ін Юре, 2002. – С. 309.
- ¹⁴⁰ Нетаємна вечеря // Дзеркало тижня. – 2004. – № 40. – 9–15 жовтня. – С. 4.
- ¹⁴¹ Чули дзвін // Дзеркало тижня. – 2001. – № 7. – 17–23 лютого. – С. 4.
- ¹⁴² Заява Олександра Турчинова з приводу подій 9 березня 2001 року // <http://www.byut.info/ukr/publications/promova-18>. Дата перегляду 10.02.2006.

¹⁴³ Прес-центр СБ України. Стосовно виступу під час громадських слухань 11.04.2001. року у м. Києві в приміщенні Будинку вчених // <http://sbu.gov.ua/reports/2001/ann11-04-2001.shtml> Дата перегляду 23.10.2003.

¹⁴⁴ Третій етап революції неминучий // Народний оглядач. Щоденна інтернет-газета неофіційної інформації, настроїв і громадської думки. – <http://observer.sd.org.ua/news.php?id=8990> Дата перегляду 08.04.2006.

¹⁴⁵ Детальніше див.: Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В. Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз. – К.: Юридична думка, 2004. – С. 113–142; Політико-правові аспекти проведення всеукраїнського референдуму // Політичний календар. – 2001. – № 5.

¹⁴⁶ Постанови Центральної Виборчої комісії 2001 року // http://www.cvk.gov.ua/postanovy/2001/index_post_2001.htm Дата перегляду 12.06.2006.

¹⁴⁷ Ваша думка – 24 грудня 2002 р. Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова // http://www.uceps.org.ua/opros/15/?row_show=1&col_show=0&show_q_id=11&idTema=0&m_razdel=102 Дата перегляду 07.06.2005; Гарань А., Макеев С. Политико-государственные преобразования в Украине // Политические и экономические преобразования в России и Украине. – М.: „Три квадрата”, 2003. – С. 196.

¹⁴⁸ Ответы на открытые вопросы. Об импичменте Л.Кучме // Фонд общественного мнения. – <http://bd.fom.ru/report/cat/frontier/border/Ukraine/kuchma/u0203321/printable/> Дата перегляду 30.04.2006.

¹⁴⁹ Події 9 березня: Хто і що за цим стоїть. З виступу керівника депутатської фракції комуністів, першого секретаря ЦК Компартії України П.М.Симоненка на засіданні Верховної Ради України 13 березня 2001 р. // <http://www.kpu.net.ua/Arhiv/ss010313.htm>. Дата перегляду 23.03.2006.

¹⁵⁰ О позиции Президиума ЦК Компартии Украины по оценке политической ситуации в Украине // Комуніст. – 2001. – № 7. – С. 1.

¹⁵¹ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ „Видавництво Софія”, 2005. – С. 39.

¹⁵² Результати досліджень. М-ЗМІ № 11 (березень 2001 р.) // <http://www.spr.org.ua/results11.htm> Дата перегляду 10.07.2001.

¹⁵³ Політична криза в Україні: еволюція та головні уроки // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2001. – № 6. – С. 61.

¹⁵⁴ Думка киян та експертів про події в Україні // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2001. – № 1. – С. 45.

¹⁵⁵ Політична криза в Україні: еволюція та головні уроки. – С. 62.

¹⁵⁶ Експерти „Контрактів” розмірковують: Чому ви прийшли (або не прийшли) на мітинг „Україна без Кучми!” // Галицькі контракти. – 2001. – № 6.

¹⁵⁷ Пательний Ю. Чому вони мерзнуть на майданах? // Тернопільська газета. – 2001. – № 4. – 24–30 січня. – С. 2.

¹⁵⁸ Дарсен К.А. Шантаж как орудие государственного господства: Украина при Кучме // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2001. – № 3. – С. 41–42.

¹⁵⁹ Бачевський Д. Предтеча української революції. П'ять років тому розпочалася акція „Україна без Кучми” // http://cmc.com.ua/Full/articles/PREDTEChA_.html Дата перегляду 25.12.2005.

¹⁶⁰ Повстань, Україно! Політична угода // <http://www.bezkucmi.narod.ru/politugoda.html> Дата перегляду 18.11.2003.

- ¹⁶¹ Вінський Й. Опозиція єдина у розумінні суті пропонованих нею змін системи влади // Критика-Коментарі. – 2002. – 13 вересня. – <http://www.krytyka.kiev.ua> Дата перегляду 04.02.2006.
- ¹⁶² Там само.
- ¹⁶³ З виступу голови УРП Собор, народного депутата України Анатолія Матвієнка на Народному форумі „За демократичний розвиток України”. 15 вересня 2002 року // <http://oldsobor.org.ua/zayavu/vum160902.htm> Дата перегляду 30.04.2006.
- ¹⁶⁴ Відкритий лист Юлії Тимошенко до громадян України // <http://www.bezkrucmi.narod.ru/timlist.html> Дата перегляду 18.11.2003.
- ¹⁶⁵ Мороз О. Наша опозиційність спирається на волю народу // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7. – С. 47.
- ¹⁶⁶ Політична цензура в Україні: Факти. Тенденції. Коментарі / Упоряд.: О.Палій, С.Лячинський, С.Макеєв та ін. – К.: Вид-во ТДВ „Мистецька агенція”, 2002. – С. 99.
- ¹⁶⁷ Якименко Ю. Громадянська активність: чи приречені ми мати те, що маємо? // Центр Разумкова 2002. – К.: Заповіт, 2002 – С. 619; Рахманін С. Після бою // Дзеркало тижня. – 2002. – № 36. – 21– 7 вересня. – С. 1, 2.
- ¹⁶⁸ Новини Рівненщини // Волинь. – 2002. – 20 вересня. – № 38.
- ¹⁶⁹ Дмитричева О. Країна перемігшої непередбачуваності // Дзеркало тижня. – 2002. – № 35. – 14–20 вересня. – С. 4.
- ¹⁷⁰ Хто вийде на площі // Дзеркало тижня. – 2002. – № 35. – 14–20 вересня. – С. 4.
- ¹⁷¹ Сцінарчук О. Кучма піде у відставку завтра // Поступ. – 2002. – № 138. – 17 вересня.
- ¹⁷² Гуцул Є. Повалити не повалили, але виваляли добряче // Дзеркало тижня. – № 36. – 21–27 вересня. – С. 4.
- ¹⁷³ 16 вересня: карта настроїв // День. – 2002. – № 168. – 18 вересня. – С. 4; Неживой А. В Криму „восстали” сотні // Крымское время. – 2002. – № 172. – 18 вересня. – С. 3; За повідомленнями власних кореспондентів та інформаційних агентств. Лозунги та реалії // Урядовий кур’єр. – 2002. – № 171. – 18 вересня. – С. 2.
- ¹⁷⁴ Хроніка протесту // Комуніст. – 2002. – № 75. – 18 вересня. – С. 2.
- ¹⁷⁵ Якименко Ю. Громадянська активність: чи приречені ми мати те, що маємо? // Дзеркало тижня. – 2002. – № 41. – 26 жовтня – 1 листопада. – С. 4.
- ¹⁷⁶ Піскун С. Запобіжний захід змінено // Час-2000. – 2002. – № 34. – 27 вересня.
- ¹⁷⁷ Чорна О. Що це було? Чия перемога?.. // Дзеркало тижня. – 2002. – 21–27 вересня. – № 36. – С. 3.
- ¹⁷⁸ Сиротюк Ю. Новий наступ опозиції // Українське слово. – 2002. – № 39. – 26 вересня – 2 жовтня. – С. 3.
- ¹⁷⁹ Рахманін С. Після бою // Дзеркало тижня. – 2002. – № 36. – 21 – 27 вересня. – С. 4.
- ¹⁸⁰ Пукіш-Юнко І. Юлія Тимошенко та Олександр Мороз оголосили голодування // Високий Замок. – 2002. – № 219. – 25 вересня.
- ¹⁸¹ Якименко Ю. Громадянська активність: чи приречені ми мати те, що маємо? // Центр Разумкова 2002. – К.: Заповіт, 2002. – С. 620.
- ¹⁸² Круглий стіл „Громадська думка населення України – листопад 2002 р.” // <http://www.dif.org.ua> Дата перегляду 24.07. 2003.
- ¹⁸³ Що думають кияни про „Повсталу Україну”? // Дзеркало тижня. – 2002. – № 36. – 21–27 вересня. – С. 4; Гриценко А. Утома металу // Дзеркало тижня. – 2002. – № 37. – 28 вересня – 4 жовтня. – С. 4.
- ¹⁸⁴ Гриценко А. Утома металу // Дзеркало тижня. – 2002. – № 37. – 28 вересня – 4 жовтня. – С. 4.

- ¹⁸⁵ Биченко А. Громадська активність: як її розуміють громадяни // Центр Разумкова 2002. – К.: Заповіт, 2003. – С. 627.
- ¹⁸⁶ Прес-конференція „Громадська думка населення України – серпень 2002” // <http://www.dif.org.ua> Дата перегляду 24.07. 2003.
- ¹⁸⁷ Ручка А.О. Політичні цілі: рейтинг у масовій свідомості громадян // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 184.
- ¹⁸⁸ Гальчинський А. Небезпечний поворот // Дзеркало тижня. – № 34. – 31 серпня – 7 вересня. – С. 3.
- ¹⁸⁹ Червак Б. Без рим // Українське слово. – 2002. – № 38. – 19–25 вересня. – С. 1.
- ¹⁹⁰ Цит. за: Музыка В. Четыре позиции для одной оппозиции. Рулевые и пассажиры революционного экспресса // Власть и политика. – 2002. – № 38. – 20–26 сентября.
- ¹⁹¹ „Наша Україна” розпочала акції протесту у неділю // Тернопільська газета. – 2002. – № 38. – 18–24 вересня. – С. 12.
- ¹⁹² Гуцул Є. Повалити не повалили, але виваляли добряче // Дзеркало тижня. – 2002. – № 36. – 21–27 вересня. – С. 4.
- ¹⁹³ Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004 / За ред А.С.Гальчинського. – К.: НІСД, 2004. – С. 90.
- ¹⁹⁴ Погорелова І. Комуністи України в черговій „буржуазній революції” // Критика-Коментарі. – 2002. – 13 вересня. – <http://www.krytyka.kiev.ua> Дата перегляду 03.02.2006.
- ¹⁹⁵ Володимир Сімонов: „Результат, якого ми прагнемо – це відставка Президента Кучми”. На запитання „ТГ” відповідає головний комуніст Тернопільщини // Тернопільська газета. – 2002. – № 41. – 9–15 жовтня. – С. 11.
- ¹⁹⁶ Семена М. Подвійна гра комуністів // Україна і світ сьогодні. – 2002. – № 31. – 14–20 вересня. – С. 4.
- ¹⁹⁷ За повідомленнями власних кореспондентів та інформаційних агентств. Лозунги та реалії // Урядовий кур’єр. – 2002. – № 171. – 18 вересня. – С. 2.
- ¹⁹⁸ Шлинчак В. Далі буде? // Дзеркало тижня. – 2002. – № 49. – 21–27 грудня. – С. 4.
- ¹⁹⁹ Пукіш-Юнко І. Народний протест на слова Шевченка і музику опозиції // Високий Замок. – 2003. – 11 березня.
- ²⁰⁰ Повстань, Україно! // Тернопільська газета. – 2003. – 12–18 березня. – № 11. – С. 2.
- ²⁰¹ Слободянюк Т. Кому потрібний брудний клин? // Подільські вісті. – 2003. – 20 лютого. – № 22; Нагорний О. Брехня у поштових скриньках: До розповсюдження фальшивки, яка потрапила нашим передплатникам, редакція „Волині” не має ніякого стосунку // Волинь. – 2003. – 20 лютого. – № 20; Вівчар Б. Автора!!! // Галичина. – 2003. – № 25. – 18 лютого. – С. 1; Соболев С. Працівники пера й сокири // Запорізька правда. – 2003. – № 32. – 1 березня. – С. 4; Лис В. Друга фальшивка на Ющенка // Волинь. – 2003. – № 29. – 15 березня. – С. 2.
- ²⁰² Макар О. Тернопіль з наметовим містечком // Тернопільська газета. – 2001. – № 4. – 24–30 січня. – С. 2.
- ²⁰³ Заява Центрального Проводу Народного Руху України „Україна перед вибором: диктатура, лівий реванш чи національна демократія” // Час-2000. – 2001. – № 9. – 9 лютого.
- ²⁰⁴ Буяк Я. Весна пробудила до життя нову хвилю мітингової стихії // Тернопільська газета. – 2001. – № 11. – 14–20 березня. – С. 2.
- ²⁰⁵ Півторак С. У тернопільських вузах створені страйками // Тернопільська газета. – 2001. – № 12. – 21–27 березня. – С. 1.

- ²⁰⁶ У Тернополі опозиція ставила намети під дощем // Тернопільська газета. – 2002. – № 38. – 18–24 вересня. – С. 12; Кузик В. Тернопільських опозиціонерів залишили без транспорту // Тернопільська газета. – 2002. – № 39. – 25 вересня – 1 жовтня. – С. 2.
- ²⁰⁷ Тимочко П. Борітеся – поборете! // Тернопільська газета. – 2003. – № 11. – 12–18 березня. – С. 2.
- ²⁰⁸ Швець О. Черкашане дають Кучме последний шанс – уйти в отставку! // Антенна. – 2000. – № 50. – 22 грудня.
- ²⁰⁹ Швець О. Черкашане пели песни и бросались под колеса грузовика, чтобы отвоевать палаточный городок // Антенна. – 2001. – № 2. – 19 січня.
- ²¹⁰ Воротник В., Кулаковский А. Около четырех тысяч черкасчан вышли на антикучмовскую манифестацию // Антенна. – 2001. – № 3. – 21 января.
- ²¹¹ Новини України // Українське слово. – 2001. – № 4. – 25–31 січня. – С. 2.
- ²¹² Свобода мирних зібрань та свобода об'єднань в Україні / Харків. Правозахисна група. – Х.: Фоліо, 2002. – С. 17–18.
- ²¹³ Краснов О. Теж опозиція // Українське слово. – 2001. – Українське слово. – № 12. – 4 квітня. – С. 6.
- ²¹⁴ На площадь людей толкает нищета, а не борьба за власть // Донбасс. – 2002. – № 171. – 17 сентября. – С. 1.
- ²¹⁵ По улицам козла водили // Донбасс. – 2003. – № 46. – 11 марта.
- ²¹⁶ Пшеничный С. Акция областного масштаба // Днепровская правда. – 2003. – № 11. – 21 марта. – С. 3.
- ²¹⁷ Столяров И. „Украина без Кучмы” в Одессе // http://org.narod.ru/old/6/6_3.html
Дата перегляду 12.04.2004.
- ²¹⁸ Відбулася маніфестація на Вацлавській площі у Празі // Народний оглядач – інформаційний інтернет-додаток до часопису „Перехід-IV”. – http://www.perehid.kiev.ua/look/43_04_2001.phtml Дата перегляду 24.07.2003.
- ²¹⁹ Золотухін Г. Влада – опозиція: боротьба проти себе? // Віче. – 2003. – № 10. – С. 72.
- ²²⁰ Михальченко М. Позиції опозиції. Хто є хто в Україні // Віче. – 2002. – № 3. – С. 3.

РОЗДІЛ 4

УЧАСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ МІЖВИБОРЧОГО ПЕРІОДУ

4.1. Громадяни України у дискурсі незалежності та конституційному процесі

Участь громадян у загальнонаціональному політичному дискурсі є однією з характеристик третього (міжвиборчого) етапу електорального циклу. Поняття дискурсу у сучасній політичній науці до певної міри метафоричне, сьогодні воно означає не стільки міжособовий діалог як мовну дію, скільки зміст діалогу між суб'єктами політичних відносин, який опосередковується на інституційному рівні. У процесі цього діалогу відбувається не тільки опис об'єкта та предмета дискурсу, а й його конструювання. Призначення політичного дискурсу полягає у змістовній організації політики, перш за все політичного процесу, тому зміст політичного дискурсу визначається „вольовими інтенціями та діями, які, поза сумнівом, наділені змістом, проте не завжди набувають форми слова, хоча, як правило, існують у конвенціоналізованих мовних формах”¹. Провідна роль у формуванні проблемного поля офіційного дискурсу, принципів залучення громадян до нього належить політичній еліті, яка шляхом публічного використання найважливіших суспільно-політичних, економічних, культурних категорій, норм і цінностей, пояснює свої наміри та дії.

На початковому етапі формування дискурсивного поля української політики, залучення громадян до обговорення найбільш важливих проблем політичного майбутнього України здійснювалося за допомогою використання ними однієї з прямих форм політичної участі – референдуму. Політичне значення референдуму полягає у

тому, що за його допомогою громадяни отримують можливість впливати на процес формування державної політики, а органи державної влади – зіставляти власне бачення розв'язання політичних проблем із загальними настроями суспільства. Референдум є процесом, який передбачає ініціювання, проголошення, проведення та впровадження у політичну дійсність ухвалених рішень. На кожному з цих етапів політична участь громадян має специфічний характер та особливе змістовне навантаження.

- На *підготовчому етапі* громадянами або іншими суб'єктами політики здійснюється процес формулювання ініціативи, яка згодом визначатиме предмет референдуму; інформування громадян; агітаційна кампанія та суспільне обговорення предметного поля референдуму. Предметом референдуму можуть бути конституційні питання, міжнародні договори та угоди, питання національного суверенітету та самовизначення, проблеми публічної політики. Народна ініціатива проведення референдуму здебільшого ґрунтується на вірі у можливість впливу його рішень на урядовий курс шляхом виявлення та актуалізації „загальної волі народу”, коли референдум стає „найпростішим способом дізнатися про цю Волю”². Підсилює віру у політичні можливості референдуму і переконання громадян, що він є одним з найбільш демократичних механізмів прийняття політичних рішень. Водночас, формулювання суті ініціативи передбачає, що громадяни відстежують суть дискурсу між основними сегментами політичної еліти з приводу тих чи інших суспільно значимих проблем, і тільки у разі потреби ініціюють розв'язання цієї проблеми в площині референдуму.
- На *етапі проведення*, який передбачає призначення референдуму, організацію, голосування та підбиття підсумків, найбільш важливою формою політичної участі громадян є голосування та здійснення нагляду за цим процесом. Особливості участі громадян на другому етапі референдуму визначаються свідомим ставленням до політичного вибору, оскільки висловлюючи свою думку з приводу конкретних політичних проблем, які виносяться на загальнонаціональний референдум, громадянин повинен бути обізнаним з проблемою, мати власну, усвідомлену точку зору та пам'ятати, що його голос за чи проти завжди матиме політичні наслідки для суспільства в цілому та нього особисто.

- Етап *реалізації рішень референдуму*, який змістовно складається з імплементації рішень референдуму та відповідальності за процес їх виконання, переважно є закритим для громадян, навіть якщо вони виступали в ролі ініціатора його проведення.

Для населення України першим досвідом участі у референдумі став референдум 17 березня 1991 р., на якому вирішувалася політична доля СРСР та опосередковано – доля української держави. На момент проведення референдуму українська політична еліта почала поступово дистанціюватися від союзного центру, зокрема 16 липня 1990 р. була прийнята Декларація про державний суверенітет, що підштовхувало населення схвально відповісти на питання: *Чи погоджуєтесь Ви з тим, що Україна повинна бути у складі Союзу Суверенних держав на началах Декларації про державний суверенітет України?*

Більш суттєві наслідки для української державності мав Всеукраїнський референдум від 1 грудня 1991 р., предметом обговорення якого стали питання національного суверенітету. Зважаючи на важливість предметного поля референдуму, чималого значення набувала проблема обґрунтування правової основи його проведення. Відомо, що 72 ст. Конституції СРСР закріпляла право вільного виходу зі складу СРСР, однак тільки 3 квітня 1990 р. Законом СРСР „Про порядок вирішення питань, пов’язаних із виходом союзної республіки з СРСР” створювався механізм відновлення національного суверенітету тією чи іншою республікою. Визнаючи референдум як один із можливих механізмів легітимації влади в процесі відновлення української державності, 3 липня 1991 р. Верховною Радою Української РСР був ухвалений Закон „Про всеукраїнський та місцеві референдуми”.³

Могутнім поштовхом, стимулятором активізації процесів державотворення в Україні стали серпневі події у Москві, відомі як путч ДКНС. Реакцію офіційного Києва на них найбільш повно характеризує інтерв’ю Голови ВРУ Л.Кравчука українським ЗМІ. Інформуючи населення республіки про створення у Москві ДКНС, він наголосив: „не викликає сумнівів, що у правовій державі все повинно здійснюватися на основі Закону, і навіть тоді, коли оголошується надзвичайний стан”⁴. Така поміркована позиція Л.Кравчука згодом отримала схвальну оцінку політологів у термінах *позиція ухильного очікування*.⁵ На її фоні досить важливим

для перспектив незалежності України було визначення характеру ставлення населення до дій ДКНС.

У даному випадку адекватним індикатором визначення характеру політичних орієнтацій населення України є оцінка серпневого путчу на емоційному та оцінювальному рівнях. Політично, 54 % опитаних оцінили заяви ДКНС з почуттям страху за незміцнілу демократію; 34 % – з почуттям радості й надії на те, що врешті-решт у центрі знайшлися політичні лідери і державні діячі, які наведуть залізний порядок і припинять розвал держави та економіки; 6 % – з почуттям розгубленості і невизначеності. Емоційний блок політичних оцінок представлений наступними реакціями громадян: 5 % респондентів визнали, що намагалися відмовчуватися, щоб не накликати біду на себе і свою сім'ю; 30 % відмовчуватися не могли, але і вголос виступати проти побоювалися, тому ділилися своїми критичними думками лише у вузькому колі людей, яким довіряли (так звані *кишенькові бунтівники*); 13 % схвально поставилися до декретів ДКНС; 37 % свою принципову негативну реакцію проти хунти визначили одразу ж, висловлюючи відкрито й публічно своє неприйняття змови як серед друзів, так і в оточенні опонентів, які могли сфабрикувати донос; 2 % були здатні і готові здійснити перехід від слів до діла, вважаючи своїм обов'язком організувати відсіч політичній банді, відправили телеграму до Верховної Ради УРСР, взяли участь у зборах протесту; 3 % сприйняли появу ДКНС з обуренням; 2 % – зі страхом і слізьми; 8 % – ухилилися від відповіді.⁶ Отже, більшість опитаного населення України негативно оцінило путч ДКНС, побоюючись за перспективи становлення демократії. Водночас в українському суспільстві збереглося побоювання покарання за відкриті виступи проти реакціонерів. О.Гарань підкреслює, що тоді „тільки опозиція послідовно і рішуче виступила проти заколотників, швидко виробила єдину позицію. Однак виявилася певна неузгодженість її дій щодо підготовки до загального страйку. Хоча переважна більшість населення України не підтримала дій заколотників, на відміну від Москви та Санкт-Петербурга масових демонстрацій не спостерігалось”⁷. У цілому позиція ВРУ та населення України стосовно ДКНС збігалася, що стало суттєвим чинником поглиблення процесів проголошення української державності.

Вже 24 серпня 1991 р. Україна, майже одночасно з республіками Прибалтики, проголошує свою незалежність. Однак, якщо Литва,

Латвія та Естонія проголосили *повернення* до держав, які існували станом на 1940 р., тобто йшлося про відновлення державності з достатньо чіткою законодавчою базою, визначеною формою державного устрою, усіма атрибутами держави – Конституції, прапора, герба, гімну, то Україна саме *проголошувала* свою незалежність: не велася мова про відновлення будь-якої форми державного устрою та, приміром, тих атрибутів державності, які сформувалися в Україні у період 1917 – 1920 рр.

У цій ситуації необхідність підтримки української державності народом України визнавала й усвідомлювала більшість політиків як національного, так і бюрократично-адміністративних таборів. На скликаній 27 серпня 1991 р. позачерговій сесії ВРУ Л.Кравчук наголосив, що „єдиним надійним гарантом збереження народу України від переворотів, які відбуваються у Москві, є сам народ України. Тому наше (ВРУ. – *Н.Р.*) найперше і найголовніше завдання в якомога стисліші строки завершити побудову суверенної Української держави, виправдати ті великі сподівання, які він на нас покладає”⁸. Згодом, пригадуючи серпневі події 1991 р., перший президент України підкреслював, що ідея проведення референдуму про незалежність виникла під час проголошення незалежності України: „Ця ідея належить мені особисто. І не тому, що я так дозрів, а мені підказав цю ідею Горбачов. Він мені весь час казав: „Леоніде Макаровичу, до чого тут ваша незалежність, яку ви збираєтеся проголошувати: чи є у світі приклад, щоб Верховна Рада здолала референдум? (всесоюзний березневий референдум. – *Н.Р.*). ...Отже, якщо ми не проведемо референдум, вирішив я, то наш Акт про незалежність нічого не значитиме. І ось тоді я запропонував провести референдум”⁹.

Отже, після подій 24 серпня 1991 р. для України особливого значення набувала проблема легітимації влади, яка найбільш ефективно могла бути розв’язана за допомогою використання механізму загального волевиявлення народу України. Про потребу такого кроку йшлося і на зустрічі заступника Голови ВРУ В.Гриньова з делегацією Європейського департаменту Міністерства закордонних справ Польщі, яка відбувалася в Києві. Члени делегації наголошували, що „незалежність України потребує підтримки народу під час референдуму”¹⁰, підкреслюючи, що на той час це єдина можливість для України бути самостійною державою,

визнаною світовим співтовариством. Однак, реальні кроки у цій справі почали здійснюватися тільки у жовтні 1991 р., коли було ухвалене „Звернення Верховної Ради України до народу”.¹¹ Народні депутати підкреслювали, що в ситуації відсутності іншого шляху розвитку України, окрім незалежності, народ України, який є *політично зрілим*, здатен висловити власну точку зору щодо майбутнього своєї держави на всеукраїнському референдумі. Неабияким стимулом активної участі населення України у референдумі стало те, що він офіційно був названий всеукраїнським, а не республіканським. В ідеологічному плані це звернення стало завершенням першого етапу референдуму.

Під час підготовки референдуму вперше в дискурсі незалежності були задекларовані позиції ідеологічно різних політичних сил. Більшість із них підтримували ідею політичної незалежності та самостійності України загалом, проте форма та характер підтримки були різними – від цілком позитивних до м’яких варіантів. Найбільш поміркованою була позиція СПУ, на установчому з’їзді якої було визначено, що „народ України проголосує за підтримку Акта про незалежність. Будемо просити людей про це. Але Верховна Рада зобов’язана дати людям можливість вибирати”.¹² Зрештою, це відтворювало загальні настрої українського суспільства. Ситуація реального вибору в системі політичних альтернатив була мало знайомою для громадян більшості соціалістичних країн: у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. „інформаційний вакуум змінився ...інформаційною мозаїкою”¹³, розібратися в якій громадянам, що звикли сприймати політичні події в оцінках інформаційної монополії КПРС, було достатньо складно. Проте сама суть ідеї незалежності, активна політична кампанія національної еліти спричинили позитивне голосування з основного питання референдуму (табл. 4.1).

Дані таблиці свідчать: якщо взяти до уваги не загальну кількість занесених до списків, а тих, хто, отримавши бюлетень, реально проголосував (31891742 громадян), то рівень підтримки ідеї незалежності України буде значно вищим і становитиме 90,31 %. Різниця між показниками підтримки основного питання референдуму, яка розраховується від загальної кількості виборців та від кількості тих, хто реально проголосував, є незначною і становить тільки 14,29 %. Такому результату сприяло одночасне проведення перших

Таблиця 4.1

**Результати всеукраїнського референдуму щодо
підтвердження Акту проголошення незалежності України,
який відбувся 1 грудня 1991 р.**

№ з/п	Характеристика голосування	Загальна кількість, чол.	% від загальної кількості
1.	Громадяни, які мають право брати участь у всеукраїнському референдумі	37 885 555	100
2.	Громадяни, що отримали бюлетені	31 943 820	84,31
3.	Громадяни, що взяли участь у голосуванні	31 891 742	84,17
4.	Громадяни, що відповіли „Так, підтверджую”	28 804 071	76,02
5.	Громадяни, що відповіли „Ні, не підтверджую”	2 417 554	6,38
6.	Бюлетені, визнані недійсними	670 117	1,76

Джерело: Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність: Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. – С. 242.

виборів Президента України, у процесі підготовки яких усі претенденти на цю посаду одноставно виступали за незалежність України. Водночас, не слід ідеалізувати ситуацію – не всі громадяни, які віддали свій голос за незалежність України, були переконані у правильності свого вибору. Варто підтримати думку аналітиків про те, що такі результати голосування „з’явилися внаслідок унікального збігу обставин: переляканий рішучими заходами російського керівництва по декомунізації, український номенклатурний істеблішмент поспішно заангажував ідею державної незалежності й кинув на пропаганду всі підконтрольні засоби; вперше дістали простір для фронтального пропагандистського наступу „демократи”; спрацював „рязанський синдром” – економічна криза в Росії створила відчутний розрив між життєвим рівнем навіть у сусідніх областях Російської Федерації та України. ...Населення голосувало проти „реформаторського” керівництва М.Горбачова...”¹⁴. До того ж, результати референдуму задекларували регіональну нерівномірність підтримки ідеї незалежності:

у Харківській, Луганській, Донецькій, Одеській областях, у яких проживала чверть населення України, в сукупності Акт проголошення незалежності підтримали менше двох третин виборців (62,5 %), в Криму – трохи більше однієї третини (35,5 %).

Розуміючи необхідність міжнародного визнання результатів референдуму про незалежність України, президія ВРУ прийняла звернення до держав світу про направлення на період виборів та референдуму спостерігачів за процесом їх проведення. Оцінюючи по десятиліттю перебіг голосування на референдумі, член Гельсінської комісії, а тоді – міжнародний спостерігач за процесом голосування українців О.Дейчаківський підкреслює, що на виборчих дільницях Києва та області спостерігачі не помітили жодних серйозних порушень: „Ми бачили, що селяни голосували „за” щиро, а не тільки тому, що так казала влада”.¹⁵ Отже, опосередковано визнаючи загальну установку, яка виходила від влади, спостереження О.Дейчаківського дозволяють стверджувати, що інтереси влади та інтереси народу на всеукраїнському референдумі 1991 р. збіглися. Це було настільки значущим для подальшої політичної долі України, що дозволяє події грудня 1991 р. „з повним правом називати революцією”¹⁶.

Відповідно до ст. 41 Закону України „Про всеукраїнські і місцеві референдуми”, рішення референдуму мали імперативний характер, тобто були обов’язковими до виконання на території всієї України, що дозволило Верховній Раді Української РСР заявити, що відтепер договір 1922 р. про утворення СРСР стосовно України є недійсним.¹⁷ Імперативний характер референдуму сприяв і тому, що після його проведення Україну як незалежну державу визнала суб’єктом міжнародних відносин більшість країн світу, тоді як після прийняття Декларації про державний суверенітет цього не зробила жодна країна світу. Особливо важливим для легітимації влади в Україні було визнання результатів референдуму президентом УНР в екзилі М.Плав’юком та Державним Центром Української Народної Республіки.¹⁸

Отже, референдум мав надзвичайно важливе політичне значення для відновлення української державності, адже саме його позитивні результати легітимували Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. та стали підставою для визнання незалежності України світовим співтовариством. Ініційований

владою, референдум 1 грудня 1991 р. сформував у громадян України почуття залучення до процесу вирішення нагальних політичних проблем та створення законодавчої бази для поглиблення фундаментальних змін у політичній системі. Незважаючи на те, що масова українська свідомість тоді оперувала стереотипною уявою про обов'язковий характер політичної участі, активність, виявлена на другому етапі референдуму, мала свідомий характер, тому модель участі населення у дискурсі незалежності може бути визначена як автономна. Питання, винесені на референдум, були цілком новими для українських виборців, відповідно, пізнавальний аспект першого етапу референдуму набув особливого значення, продемонструвавши єдність політичних позицій більшості сегментів політичної еліти та населення України. Водночас погоджуємося з ідеєю О.Дергачова, що в процесі здобуття незалежності українське суспільство отримало слабкий і надзвичайно суперечливий імпульс оновлення, однією з характеристик якого стало те, що на початковому етапі трансформаційних процесів тільки незначна частка громадян артикулювали свої інтереси у площині здобуття суверенної національної держави. Проте, і вона після імплементації рішень референдуму була відсторонена елітою від розробки принципових рішень, визначення моделі політичного і суспільного розвитку, конструювання влади і реального впливу на її діяльність, від формулювання відповідей на питання про нову систему цінностей і модель національного розвитку.¹⁹ Відповідно, для громадян України – і для політично активної меншості, і для політично пасивної більшості – залишилися відкритими проблеми визначення напрямків трансформації основних форм участі у дискурсивній практиці влади.

Загальна соціальна криза, яка охопила Україну у перше десятиріччя посткомуністичних трансформацій, та зміст економічних перетворень сприяли частковій втраті популярності ідеї незалежності та політичної активності серед громадян України.²⁰ Дійсно, після референдуму, який підтвердив та легітимував незалежність України, громадяни нашої держави достатньо тривалий час не брали активної участі в обговоренні питань політичного розвитку. Тільки після того, як конституційний процес увійшов у активну фазу творення нової Конституції України, вони були долучені до політичного дискурсу як один із суб'єктів. Початком цього етапу слід вважати 1 липня 1992 р., коли ВРУ ухвалила Постанову про

винесення першого проекту Конституції України на всенародне обговорення.²¹

Під час конституційної дискусії, яка офіційно тривала з 15 липня до 1 листопада 1992 р., а фактично була продовжена до 1 грудня, громадянами України було внесено 47 тис. пропозицій та зауважень до проекту Конституції України.²² Загалом в обговоренні взяли участь майже 190 тис. громадян, 20 обласних, 114 міських, районних, селищних і сільських рад народних депутатів, 118 об'єднань громадян, понад 2900 трудових колективів. Центральні та місцеві ЗМІ опублікували понад 900 матеріалів, наводячи зауваження і конкретні пропозиції, аналізуючи проект Конституції.²³

Спектр пропозицій та зауважень громадян визначився усіма положеннями проекту, проте принципові пропозиції переважно стосувалися правового статусу людини і громадянина; сутнісних ознак українського суспільства, що моделювалося Конституцією; форми державного устрою; характеру політичного режиму; етнонаціональних аспектів функціонування української державності; суті, форми і змісту здійснення народовладдя; основних принципів і механізмів реалізації державної влади на центральному, регіональному та місцевому рівнях; системи самоврядування та її співвідношення з державною владою; організації судової гілки влади; соціально-економічних відносин тощо.²⁴ Значна кількість громадян, політичних партій, громадських організацій висловилися проти надмірної централізації влади в українській державі, певної декларативності при формулюванні позитивних прав і свобод громадян, звуження гарантій їх реалізації і захисту, недостатньої демократичності територіальних основ формування органів державної влади і самоврядування в областях та районах тощо. За офіційною інформацією, 188 статей проекту було доповнено чи редакційно змінено, 48 статей вилучено, внесено 30 нових статей. За своєю суттю пропозиції та зауваження коливалися від повного схвалення до повного неприйняття Проекту Конституції. Зокрема, декілька регіональних осередків СПУ, 7 обласних, 51 міська, районна та сільська ради повністю заперечували можливість обговорення у ВРУ та прийняття даного варіанту нової Конституції України.²⁵

10 листопада 1993 р. для повторного всенародного обговорення було опубліковано відредагований варіант проекту Конституції України від 26 жовтня 1993 р., проте конституційна дискусія тривала вже тільки

у громадських та наукових колах. На законодавчому рівні вона відновилася після президентських виборів 1994 р. (10 листопада 1994 р. ВРУ ухвалила Постанову “Про склад комісії з опрацювання проекту нової Конституції України”) і тривала до 1996 р. – часу її ухвалення ВРУ.

Процес підготовки Конституції оголив протиріччя між ВРУ та Президентом України, а спосіб її ухвалення „перетворився на окрему тему політичної полеміки”.²⁶ Л.Кучма на публічному рівні розставляв акценти у суті конфлікту в контексті протистояння антиреформаторських консервативних сил у парламенті, очолюваних О.Морозом, та прогресивного, енергійного президента, якому потрібні повноваження для прискорення реформ, стабілізації системи соціально-економічних відносин. У свою чергу, ВРУ, яка за радянською Конституцією мала верховну владу, винуватила Президента в авторитарному стилі політичного управління та руйнуванні економічного потенціалу країни.

Зважаючи на те, що парламент виявився неспроможним ухвалити розроблений в Адміністрації Президента Закон „Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”, Л.Кучма 31 травня 1995 р. підписав Указ „Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові України та Верховній Раді”. Наступного дня ВРУ наклала вето на цей указ, проте саме його поява прискорила формулювання компромісного рішення – Конституційного договору, підписаного 8 червня 1995 р. між Л.Кучмою та О.Морозом. За нею, до ухвалення нової Конституції вступав у дію документ „Про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”. Сторони домовилися також, що не пізніше ніж через рік винесуть на референдум проект нової Конституції України, до того часу вони „не виноситимуть на всеукраїнський референдум і опитування громадської думки інші питання, крім прийняття нової Конституції”.²⁷

Зауважимо, що на той момент рейтинг Президента України був набагато вищим (йому довіряло 49 % громадян), ніж у ВРУ (їй довіряло 10 % громадян), тому позицію Л.Кучми в дискусії навколо нової Конституції підтримувало 23,5 % громадян, тоді як позицію ВРУ – 11,8 %. До певної міри це пояснюється збереженням орієнтацій громадян України на авторитарні форми правління: у червні 1995 р. 28 % громадян вважали, що президентська республіка є

найкращою формою правління для України, 19 % схилилися до думки, що нею є президентсько-парламентська республіка. Більше того, з посиленням протистояння між основними суб'єктами владного дискурсу щодо принципів конституційного устрою збільшилася кількість громадян, які вважали, що на період виходу з кризи Україні потрібне авторитарне правління (на зразок Піночета): якщо у січні 1995 р. таке судження визначало позицію 25 % громадян, то у червні 1995 р. ним оперували вже 34 %.²⁸

Загалом, завершальна фаза конституційного процесу (1995 – 1996 рр.) набула „агресивного характеру політичної риторики”,²⁹ який супроводжував обговорення проектів як у сесійній залі парламенту, так і в засобах масової інформації і був обумовлений прагненням відстояти окремі вузькопартійні інтереси й ідеологічні забобони, надати їм конституційного, загальнонаціонального звучання. Окрім дискусій навколо змісту Конституції, достатньо гостра боротьба точилася стосовно механізму її ухвалення. Л.Кучма послідовно виступав за ухвалення Основного закону на референдумі, ВРУ намагалася знайти такий варіант, який би консолідував усі політичні сили, представлені в парламенті, парламентська фракція КПУ вважала, що референдум слід проводити не стосовно самої Конституції, а щодо альтернативних базових положень Основного закону. КПУ спробувала актуалізувати ідею проведення референдуму, стимулюючи громадян до використання ініціативних форм політичної участі. За її підтримки зборами громадян України було здійснено 27 подань до ЦВК (перше подання було здійснене у жовтні 1995 р. жителями Покровського району Дніпропетровської області) з метою реєстрації ініціативних груп із проведення всеукраїнського референдуму щодо проекту Конституції України. Основними альтернативами тим положенням, що визначали характер офіційного конституційного дискурсу, були питання „збереження соціалістичної спрямованості розвитку суспільства”, „загальнонародної власності на засоби виробництва”, „основних соціальних завоювань, здобутих за роки радянської влади”, ставлення до „добровільного союзу братніх народів”, скасування інституту президентства, надання статусу державної російській мові, питання державної символіки.³⁰

Президент, користуючись високим рівнем довіри до громадян, 26 червня 1996 р. спробував реалізувати запропонований раніше

варіант змісту та механізм ухвалення Конституції України на всеукраїнському референдумі і підписав відповідний Указ „Про проведення всеукраїнського референдуму з питання нової Конституції України”.³¹ Л.Кучма виносив на референдум „президентський” проект Конституції, схвалений Конституційною комісією 11 березня 1996 р., тоді як ВРУ 4 червня 1996 р. ухвалила в першому читанні зміст Основного закону, який за своєю суттю був більш демократичний, ніж президентський варіант. Громадяни України домінуючою більшістю висловлювалися за ухвалення нової Конституції шляхом референдуму, тому ймовірність підтримки варіанту Основного закону, запропонованого Л.Кучмою, була достатньо високою (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

**Хто повинен приймати нову Конституцію України
(динаміка громадської думки у Києві, %)**

Варіант відповіді	Листопад 1993 р.	Жовтень 1994 р.	Грудень 1995 р.
Верховна Рада України	15,5	8,0	16,7
Спеціально обрані Конституційні збори	12,3	14,3	5,6
Народ України на референдумі	29,0	62,5	56,0
Інші варіанти	11,8	1,5	1,1
Не визначилися і не відповіли	31,5	13,8	20,6

Джерело: Данные социологических опросов // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПІК. – 1996. – № 9–10. – С. 96; Избирательный закон и способ принятия новой Конституции: позиция парламента и общества. По материалам исследования, проведенного политологами М.Погребинским и В.Малинковичем // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПІК. – 1996. – № 9–10. – С. 57.

З одного боку, референдум з питання прийняття Конституції прискорив би процес легітимації конституційного ладу, засвоєння та реалізацію громадянами політичних прав і свобод. Зокрема, С.Головатий підкреслював, що обов’язковим елементом завершального етапу конституційного процесу має стати „механізм надання новій Конституції України конституційності”, тобто надання їй народної легітимності. Правник бачив таку організацію завершального етапу

конституційного процесу в Україні, коли безпосередня участь громадян у конституційному процесі буде забезпечена не тільки через їх участь у всеукраїнському референдумі, а й через механізм залучення до публічного розгляду проекту Конституції. На відміну від всенародного обговорення проекту Конституції у 1993 р., коли до Конституційної комісії громадяни надсилали свої пропозиції щодо його вдосконалення, повинні бути організовані „всеукраїнські публічні конституційні слухання, які б варто провести в головних регіональних центрах України – Харкові, Донецьку, Одесі, Сімферополі, Дніпропетровську, Львові та Києві. Це стало б нагодою для безпосереднього висловлення волі народу на публічних слуханнях”³². Отже, обов’язковими елементами процедури третього етапу конституційного процесу в Україні мали стати: *Робоча група – Конституційна комісія – Венеціанська Комісія Ради Європи – Верховна Рада України – Всеукраїнські публічні конституційні слухання – Всеукраїнський референдум*, що засвідчило б вагомість громадян як суб’єктів конституційного процесу та політичного дискурсу незалежності в цілому. Принагідно зазначимо, що в світовій практиці застосування референдуму як способу прийняття або затвердження нової Конституції нерідко має характер політико-правової традиції, наприклад у США та Швейцарії.³³

З іншого боку – проведення конституційного референдуму спричинило б політичну кризу та відверту конфронтацію між Президентом та ВРУ, оскільки наведені вище дані дозволяють стверджувати, що громадяни України схилилися до підтримки президентського варіанту Конституції. Про небажаність винесення Проекту Конституції зауважували і окремі експерти, підкреслюючи, що в разі такого перебігу подій Конституція не буде визнана легітимною у Криму, у південних і східних областях України; відбудеться посилення антидержавних настроїв в АРК; загостриться регіональне протистояння; будуть послаблені позиції держави у переговорному процесі з іншими суб’єктами міжнародних відносин щодо питань кордонів та громадянства.³⁴ На нашу думку, тенденції регіонального сепаратизму середини 90-х рр. були не настільки сильними, щоб суттєво дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію. Проведення всеукраїнських конституційних слухань оновило б віру громадян України у цінності демократії, стимулювало б підвищення рівня політичної компетентності та до певної міри

загальмувало б орієнтацію влади на використання мобілізаційних практик по залученню громадян до політичного дискурсу.

З метою унеможливлення проведення референдуму за президентським варіантом Конституції, ВРУ ухвалила рішення про роботу в режимі єдиного засідання на період до прийняття Основного закону. Ухвалення Конституції 28 червня 1996 р. завершило формування легітимного політичного простору, визначило основних суб'єктів політичного процесу та законодавчо закріпило основні форми політичної участі громадян України.

Отже, на початковому етапі процесу обговорення Конституції України громадяни України отримали можливість виступити як суб'єкт владного дискурсу. Згодом, у зв'язку з посиленням протистояння між Президентом та парламентом, рухом політичного режиму в напрямку авторитарних традицій здійснення влади, відсутністю інституту системної опозиції, моделюванням владою згубної практики погрожування референдумом, громадяни України були відсторонені від участі у політичному дискурсі міжвиборчого періоду.

4.2. Концентрація ознак дискурсивної моделі політичної участі громадян України

Суперечливий характер процесу ухвалення Конституції України, його прискорення шляхом мобілізації зусиль усіх суб'єктів політичного процесу давав можливість прогнозувати неодмінне повернення до суспільного обговорення конституційних принципів державного устрою. Інституційний дизайн політичної системи України, сформований і затверджений Конституцією 1996 р., невдовзі засвідчив, що з еволюцією політичних відносин проблема реформування взаємодії у трикутнику *парламент – президент – уряд* стає однією з найбільш актуальних для нашої держави, а в наукових колах визначається як стратегічний пріоритет політичних перетворень в Україні.³⁵

Особливої гостроти ці проблеми набули вже у період президентських виборів 1999 р., який засвідчив, що якщо не за структурою, конкретним планом, темпами перетворень, то за їх принциповим змістом і спрямованістю декларований курс Л.Кучми є прямим продовженням президентських ініціатив 1996 р., пов'язаних з посиленням президентської гілки влади, обмеженням можливостей

прямого чи опосередкованого впливу громадян України на політичні процеси. З цього часу повільно розпочалася кардинальна дестабілізація внутрішньополітичної ситуації, що проявилось у порушенні рівноваги між гілками влади, згортанні свободи слова, придушенні громадської політичної ініціативи. Демонстрація владними структурами „непрозорих зразків роботи у сфері прийняття політичних рішень”³⁶ призвела до тінізації відносин в економічній і політичній сферах життя всієї країни, зорієнтувала громадян на використання протестних форм політичної участі. У відповідь влада вдалася до використання тактики нейтралізації потенціалу політичного протесту, використовуючи традиційні в таких випадках механізми мобілізаційного залучення громадян України до політичного дискурсу владної еліти.

Найбільш яскравим прикладом політичної мобілізації громадян, від яких вимагали „не стільки співучасті, скільки мовчазної згоди”³⁷, став референдум 2000 р. В українській політичній науці зустрічаємо точку зору, відповідно до якої „референдум, на відміну від багаторівневого і всебічного обговорення, не допускає основного – дискусії, а отже, й компромісів. Внаслідок цього референдум стає не інструментом демократії (тим більше лібералізму), а диктатури більшості”.³⁸ Безперечно, таких особливостей процес проведення референдуму може набувати за певних обставин. По-перше, коли інтереси політичної еліти дистанційовані від інтересів громадян; по-друге, коли різні сегменти політичної еліти не зорієнтовані на організацію публічного політичного дискурсу, а надають перевагу кулуарним способам розв’язання політичних протиріч; по-третє, коли і владний, і опозиційний сегменти еліти визначають громадян як певний ресурс для досягнення власних політичних цілей, який можна активізувати за допомогою політичної мобілізації, нехтуючи політичною суб’єктністю громадян.

23 грудня 1999 р. ЦВК видала Постанову “Про реєстрацію ініціативної групи всеукраїнського референдуму за народною ініціативою, утвореної зборами громадян України у м. Житомирі 7 грудня 1999 року”, після чого на території всієї України було зареєстровано 214 ініціативних груп, які організували збір більше як 3 млн підписів громадян, що було засвідчено відповідною постановою ЦВК України.³⁹ Маючи на меті збереження демократичного змісту основних положень проекту Конституції, ВРУ наклала тимчасовий

мораторій на проведення всеукраїнських і місцевих референдумів, незважаючи на який, Л.Кучма вже 15 січня підписав Указ „Про оголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою”,⁴⁰ у якому були не тільки сформульовані шість питань, які виносилися на референдум, а й визначалася мета його проведення. Поруч із підкресленням нагальної необхідності консолідації суспільства для вирішення найважливіших соціально-економічних питань, забезпечення ефективного управління всього державного апарату в Україні, Указом Президента визначалася суть проблемного поля політичного дискурсу, стосовно якого повинні були висловитися громадяни нашої держави, – багаторічне протистояння та конфронтація між різними політичними силами, органами законодавчої і виконавчої влади, що гальмує та ставить під загрозу утвердження незалежної Української держави. Ця проблема конкретизувалася у наступних питаннях:

1. Чи висловлюєтеся Ви за недовіру Верховній Раді України XIV скликання і внесення у зв'язку з цим доповнення до частини другої статті 90 Конституції України такого змісту: „а також у разі висловлення недовіри Верховній Раді України на всеукраїнському референдумі, що дає підстави Президентові України для розпуску Верховної Ради України”? (Так. Ні).
2. Чи підтримуєте Ви пропозиції про доповнення статті 90 Конституції України новою третьою частиною такого змісту: „Президент України може також достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо Верховна Рада України протягом одного місяця не змогла сформувати постійно діючу парламентську більшість або у разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України”, яка б установлювала додаткові підстави для розпуску Президентом України Верховної Ради України, та відповідне доповнення пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України словами: „та в інших випадках, передбачених Конституцією України”? (Так. Ні).
3. Чи згодні Ви з необхідністю обмеження депутатської недоторканності народних депутатів України і вилученням у зв'язку з цим частини третьої статті 80 Конституції України: „Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані”? (Так. Ні).

4. Чи згодні Ви із зменшенням загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300 і пов'язаною з цим заміною у частині першій статті 76 Конституції України слів „чотириста п'ятдесят” на слово „триста”, а також внесенням відповідних змін до виборчого законодавства? (Так. Ні).
5. Чи підтримуєте Ви необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації, та внесення відповідних змін до Конституції України і виборчого законодавства? (Так. Ні).
6. Чи згодні Ви з тим, що Конституція України має прийматися всеукраїнським референдумом? (Так. Ні).

Аналіз винесених на референдум питань дозволяє гіпотетично стверджувати, що громадяни України як ініціатори референдуму джерелом конфронтації між законодавчою та виконавчою гілками влади схильні вважати діяльність ВРУ, оскільки підтримка 1 і 2 питань передбачала одночасне розширення кола повноважень Президента та звуження кола повноважень ВРУ, 3 – 5 стосувалися функціональних та структурних змін у законодавчому органі. Формальні підстави для стимулювання владою ініціювання таких формулювань питань референдуму існували.

Ініціатива проведення референдуму виникла за обставин кризи довіри до основних інститутів політичної системи: упродовж 2000 р. ВРУ цілком довіряло 1,4 % (при 36,8 % опитаних, які зовсім не довіряли); Уряду України – відповідно, 2,5 % (при 27,1 %); політичним партіям – 0,7 % (при 36,1 %). До того ж, громадяни досить критично оцінювало політичну ефективність ВРУ (табл. 4.3). Дані таблиці дозволяють стверджувати, що в разі порівняння ідеального образу влади, сформованого у масовій свідомості, та реальних рис українського парламенту, показники відповідності є мінімальними. По-перше, на фоні визначення авторитарності (56,0 %) як однієї з ідеальних рис влади, зрозумілою стає орієнтація 47,6 % громадян на президентсько-парламентську форму державного устрою та 42,3 % – на президентську. По-друге, зважаючи на суттєво вищу оцінку діяльності Президента України, ніж ВРУ, більшість народних ініціатив, підтриманих Президентом або спровокованих до ініціювання, матимуть схвальну оцінку громадськості. По-третє, в ситуації інерційного відтворення політичних орієнтацій на демократичні засади державної влади (61,2 %)

Таблиця 4.3

**Відповідність Верховної Ради України
визначеним критеріям ідеальної влади, % опитаних**

Основні риси влади	Бажаний рівень (ідеальний)	Поточна оцінка ВРУ	Поточна оцінка Президента України
Відповідальність	98,1	8,8	30,3
Чесність	97,6	6,1	24,3
Компетентність	96,7	11,3	35,2
Демократичність	83,9	15,9	33,4
Передбачуваність	82,0	9,9	24,0
Авторитарність	56,0	15,1	31,7

Джерело: Складено за: Биченко А., Жданов І. Соціологічне опитування УЦЕПД: народ, влада, референдум // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 2. – С. 2–3, 7.

існуватиме певний баланс між авторитарністю як бажаною рисою влади в Україні та демократичними засадами державної влади.

На цьому фоні варто проаналізувати експертні оцінки потреби проведення референдуму в Україні. 199 експертів (64 – мають наукові ступені), які презентували органи державного управління, керівництво обласних організацій політичних партій, журналістів, соціологів, політологів, критично поставилися до ідеї проведення референдуму та піддали сумніву коректність питань, сформульованих в Указі Президента України (табл. 4.4). Наведені у таблиці результати опитування експертів засвідчують, що тільки 19 % з них – підкреслимо, що всі експерти належать до тієї категорії громадян України, які постійно відстежують зміст внутрішньополітичного дискурсу – погоджувалися з ідеєю та необхідністю проведення референдуму у вигляді, визначеному Указом Президента України. Водночас 77,1 % пересічних громадян України мали намір взяти участь у референдумі та дати схвальні відповіді на перші п'ять питань, тобто не ставили під сумнів не тільки ідею проведення референдуму, але й зміст питань, що були винесені на референдум.⁴¹

Однією з причин суттєвого розриву між оцінками експертів та громадян щодо доцільності проведення всеукраїнського референдуму є постійна пропаганда необхідності його проведення у ЗМІ, підконтрольних

Таблиця 4.4

Ставлення до необхідності проведення загальнонаціонального референдуму та проблем, що виносяться на обговорення

Варіант відповіді	% підтримки
Референдум однозначно необхідний у тому вигляді, який запланований (маються на увазі винесені на нього питання)	19
Референдум потрібен, але питання, що виносяться на нього, повинні бути скоректовані (доповнені іншими питаннями, змінені формулювання питань і т.п.)	38
Є принциповим противником подібного референдуму, проводити його ні в якому разі не треба	36
Інша думка	5
Важко відповісти	2

Джерело: Результати досліджень. М-ЗМІ № 8 (березень 2000 р.)
Матеріал № 6 // <http://www.spr.org.ua/results8.htm> Дата перегляду 17. 11. 2003.

президентській владі, та обмеження доступу незалежних політичних експертів до українського медійного простору (табл. 4.5). Наведений у таблиці аналіз 160 періодичних видань з 13 областей України за період березня – першої половини квітня 2000 р. дозволяє дійти висновку, що всі вони схвально оцінювали ідею проведення референдуму, надавали йому традиційного для президентства Кучми забарвлення доленосності, ігнорували роз'яснення суті питань, що виносяться на референдум, та процедури голосування.

Одразу після набуття чинності Указу Президента „Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою” на сторінках парламентської преси почалися дискусії з приводу суті, характеру та цілей референдуму. Народні депутати України виступали здебільшого проти його проведення, вважаючи, що всі питання можна об'єднати в одне і сформулювати його наступним чином – „Чи хочете Ви встановлення в Україні режиму необмеженої та безконтрольної влади Президента і його найближчого оточення?”⁴² У лютому 2000 р. до голосів народних депутатів приєдналася і частина громадян України. Оцінюючи процес проведення референдуму, вони зазначали, що „ні для кого не секрет, що „ініціативу низів” було створено наверху”, „референдум – це можливість звалити на парламент

Таблиця 4.5

**Висвітлення підготовки до проведення референдуму
2000 р. у державних ЗМІ**

Ставлення	Відсотковий розподіл	
	кількість згадувань	загальна площа, виділена під ці матеріали
Позитивне	71,7	62,6
Нейтральне	25,9	24,5
Негативне	2,3	12,9
Всього	100,0	100,0

Джерело: Паниотто В., Харченко Н. Социологические исследования как способ контроля результатов выборов и референдумов // <http://www.Kiis.com.ua/articles/exit-02.doc> Дата перегляду 12.10.2005.

відповідальність за помилки в управлінні країною”.⁴³ Чимало листів до редакції *Голосу України* стосувалися процесу збору необхідної кількості підписів ініціативними групами. Наприклад, житель Хмельницької області В.Коваль пише до редакції: „За повідомленнями Центрвиборчкому, у Хмельницькій області зібрано 5972 підписних листи, в яких 119419 жителів області поставили свої підписи за проведення референдуму. Тож мусив би попасти у наше село (Підлісний Олексинець. – *Н.Р.*) хоча б один підписний лист! Я розпитував своїх знайомих з райцентру. Ніхто про збирання підписів не чув”.⁴⁴ Подібна ситуація зафіксована у передмісті Харкова – Дергачі, де зібрали майже 20 тис. підписів на користь референдуму. Однак пошуки ініціативної групи і тих, хто підписався під ініціативою, за повідомленнями М.Косого, знайти не змогли.⁴⁵ Загалом у Харківській області постановою ЦВК від 11 січня 2000 р. було зареєстровано 5 ініціативних груп, одна з яких у м. Харкові у складі 21 особи. Вже 13 січня ця група передала до міськвиконкому 4066 підписних листів з 69120 підписами. Елементарні розрахунки доводять, що в разі цілодобової праці кожен член цієї групи за неповних два дні зібрав по 3291 підпису, використовуючи на спілкування з громадянином не більше 26 секунд.⁴⁶ Про ефективність мобілізаційних практик влади свідчить і те, що мільйони підписів громадян України були зібрані до оприлюднення питань, які виносилися на референдум.

Реальна загроза розпуску парламенту, певна громадська підтримка підштовхнули депутатів ВРУ до конституційного подання. 103 народні депутати ставили під сумнів повноваження Президента України визначати зміст бюлетеня для таємного голосування і 107 (спочатку 108) народних депутатів вважали, що Указ Президента одночасно передбачає проведення консультативного та конституційного референдумів.⁴⁷ Розглянувши подання народних депутатів ВРУ, Конституційний Суд визначив як неконституційні два з шести питань референдуму, за допомогою яких мала визначатися довіра/недовіра до ВРУ XIV скликання і механізм ухвалення Конституції України, та встановив, що зміни до Конституції не можуть бути внесені до неї безпосередньо за результатами референдуму.⁴⁸ Отже, протистояння ВРУ та Президента, яке відбувалося з використанням практики мобілізації громадян України, завершилося певним компромісом – референдум повинен відбутися і він відбудеться (позиція Президента), однак його політична вага, особливо в ситуації вилучення питання про довіру ВРУ XIV скликання, ставала мінімальною.

Другий етап референдуму-2000 розпочався одразу після підписання Л.Кучмою Указу „Про внесення змін до Указу Президента України від 15 січня 2000 року № 65” від 29 березня 2000 р.⁴⁹ Поширення практики дострокового голосування дозволило станом на 13 квітня 2000 р. проголосувати 15,9 % громадян від загальної кількості, включених до списків для голосування. Спочатку передбачалося, що кількість громадян, які проголосують до дня референдуму, не повинна перевищувати 10% від загальної кількості виборців. Проте згодом таке обмеження було знято. Найбільш високий рівень дострокової політичної активності був зафіксований у Дніпропетровській області, де участь у голосуванні взяли 32 % громадян, внесених до списків, Миколаївській – 35 %, Донецькій – 27,1 %, Черкаській – 27 %; найменша – в Івано-Франківській і Полтавській областях та АР Крим.⁵⁰ Причин такого високого рівня політичної активності, проявленої до офіційного дня волевиявлення, декілька. По-перше, законодавством не передбачена можливість голосування на референдумі за допомогою відкріпних талонів. По-друге, за допомогою мобілізаційних механізмів та адміністративних ресурсів влада оживила традиційне стереотипне уявлення про обов'язковість політичної участі громадян. Це був необхідний для

влади крок, оскільки явка менше 50 % внесених до списків громадян поставила би під сумнів факт *народної ініціативи* щодо проведення всеукраїнського референдуму. По-третє, існувала ймовірність (хоча й незначна), що політично активні громадяни, заклопотані весняними сільськогосподарськими клопотами, вирішили використати своє право голосу до дня офіційного голосування, знаючи, що 16 квітня вони не зможуть прийти на виборчі дільниці. З окресленого комплексу чинників обрання громадянами дострокового варіанту голосування найбільш потужним був другий, який конкретизувався у різних формах тиску на громадян: ЖРЕПи розгорнули масову кампанію залучення городян до дострокового голосування (Севастополь); місцева влада погрожувала затримкою виплат по заробітній платі (Київщина); регіональні ЗМІ поширювали інформацію про практику дострокового голосування (Донеччина); ректорати ВНЗ мобілізували студентство на стовідсоткове дострокове голосування (по всій Україні).⁵¹

Мобілізаційні практики влади зробили свою справу, і участь у референдумі взяли 81,3 % громадян, внесених до виборчих списків. Характер голосування по кожному з чотирьох питань, винесених на референдум, за кількістю голосів підтримки суттєво не відрізняється поміж собою (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Результати голосування на референдумі-2000, %

Питання*	Кількість громадян України, які взяли участь у голосуванні	Кількість громадян України, які голосували <i>за</i>	Кількість громадян України, які голосували <i>проти</i>	Кількість бюлетенів, визнаних недійсними
1	81,22	84,73	13,83	1,32
2	81,22	89,04	9,60	1,24
3	81,22	89,94	8,71	1,22
4	81,22	81,74	16,74	1,39

Джерело: Повідомлення Центральної виборчої комісії про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 73. – 25 квітня. – С. 5.

* 1. Чи підтримуєте Ви пропозиції про доповнення статті 90 Конституції України новою третьою частиною такого змісту: „Президент України може

також достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо Верховна Рада України протягом одного місяця не змогла сформувавши постійно діючу парламентську більшість або у разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України”, яка б установлювала додаткові підстави для розпуску Президентом України Верховної Ради України, та відповідне доповнення пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України словами: „та в інших випадках, передбачених Конституцією України?”; 2. Чи згодні Ви з необхідністю обмеження депутатської недоторканності народних депутатів України і вилученням у зв'язку з цим частини третьої статті 80 Конституції України: „Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані?”; 3. Чи згодні Ви із зменшенням загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300 і пов'язаною з цим заміною у частині першій статті 76 Конституції України слів „чотириста п'ятдесят” на слово „триста”, а також внесенням відповідних змін до виборчого законодавства? 4. Чи підтримуєте Ви необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації, та внесення відповідних змін до Конституції України і виборчого законодавства?

Наведені у таблиці результати голосування ще раз засвідчують, що воно здійснювалося під тиском мобілізаційних чинників або механістично. В ході голосування 16 квітня 2000 р. значне збільшення учасників припадало на вечірні години, що також ставить під сумнів чистоту та демократичність проведення другого етапу референдуму. Результати референдуму засвідчили, що українське суспільство зацікавлене проблемами парламентаризму та підтримує пропозиції щодо реформування цього політичного інституту України, оскільки найбільшої підтримки зазнали ініціативи, сформульовані у другому та третьому питаннях, які мали інституційне і персоніфіковане забарвлення.

Використання владою мобілізаційних практик щодо політичної участі громадян підтверджується і результатами соціологічних досліджень, проведених напередодні референдуму. Незважаючи на те, що обізнаність респондентів із питаннями, які виносилися на референдум, була доволі високою, наприклад, те, що на голосування виноситься проблема депутатської недоторканності, знали 80,5 % громадян, 56,1 % опитаних не могли назвати точну дату проведення референдуму, а 65,1 % – всього переліку запитань. Щодо самооцінки намірів участі у референдумі, то збиралися взяти участь у голосуванні в середньому 60,0 % опитаних.⁵² Отже, різниця між показниками реальної та ймовірної участі у референдумі дозволяє стверджувати,

що мобілізаційний сценарій участі у політичному дискурсі, нав'язаний владою, був сприйнятий громадянами України та став стрижнем подальших практик їх залучення до обговорення суспільнозначимих проблем політичного розвитку. Мотивація участі у референдумі окреслює коло найбільш суттєвих проблем формування традицій автономної політичної участі громадян. Зокрема, 40,6 % тих, що взяли участь у голосуванні, мали бажання вплинути на ухвалення важливих для країни рішень, 22,4 % прагнули висловити невдоволення діяльністю депутатів ВРУ, 38,1 % голосували за звичкою, а близько 5 % опитаних визнали примус важливою причиною їхньої участі у референдумі.⁵³

У перші ж дні після проведення референдуму постало питання про силу його рішень. За обов'язковістю їх сили розрізняють імперативні та консультативні референдуми. Рішення імперативного референдуму має вищий, кінцевий, загальнообов'язковий та конкретний характер, тоді як рішення консультативного референдуму є рекомендаційними. Формально, підтримка громадянами позицій Л.Кучми на референдумі не мала правового значення, оскільки внесення змін до Основного закону шляхом референдуму суперечило діючій Конституції України: „Історія з референдумом – один з типових прикладів нездатності української політичної еліти прораховувати хоча б декілька кроків наперед, її схильність запускати заздалегідь приречені на провал проекти”⁵⁴, при цьому використовуючи в своїх інтересах механізми політичної участі громадян.

На той момент українські правознавці стверджували, що „за змістом і сутністю поняття „референдум” всеукраїнський референдум 16 квітня 2000 р. слід вважати імперативним. Отже, результати референдуму матимуть імперативний характер”⁵⁵. Оцінки основних акторів політичного процесу не були такими ж однозначними. Висловлюючи задоволення результатами референдуму, підкреслюючи значення його проведення для демократизації політичного процесу в Україні, Л.Кучма називає його опитуванням: „В ході опитування народ дав свою оцінку більшості політичних партій взагалі”⁵⁶, – і таким чином знижує значення результатів референдуму для масової свідомості та дає привід аналітикам прогнозувати різні варіанти щодо визначення його характеру та процедури імплементації рішень.

Оцінка ймовірності імплементації результатів референдуму представниками різних політичних партій також мала більш

скептичний, ніж оптимістичний характер. Зокрема, Л.Кравчук підкреслив, що референдум “є корисний лише тоді, коли його рішення є остаточними”, виказуючи таким чином свою невпевненість у конституційно-правовому оформленні результатів референдуму.⁵⁷ Висловлюючи подібні сумніви, представники фракції УНР вимагали „виконати пропозиції Ради Європи про конституційну реалізацію його рішень”⁵⁸. Причиною таких оцінок є насамперед усвідомлення, що після референдуму протистояння між основними гілками влади не зменшиться, оскільки голосів парламентської більшості, що нараховувала 265 депутатів, було недостатньо для ухвалення змін до Конституції України, які передбачалися результатами референдуму.

Політична практика та розрахунки політологів дозволяють висловити припущення, що референдуми не завжди точно висвітлюють думку громадян з того чи іншого питання, більше того, „ніколи у світовій практиці референдуми не проводилися власне з ініціативи народу, бо цей інструмент демократії використовується лише тоді, коли в ньому зацікавлені правлячі кола”⁵⁹. Референдум 2000 р. засвідчив, що за умови несформованого громадянського суспільства, відсутності дієвої системної опозиції, інституційно оформленої у вигляді політичної партії, голосування на референдумі завжди відбувається на користь того, хто підтримує його першим.

Незважаючи на доволі високу активність у голосуванні, процес, механізми і потребу імплементації рішень референдуму не достатньо чітко усвідомлювала й більшість громадян України, зокрема 30 % схильні були вважати, що його результати повинні бути впроваджені шляхом внесення Верховною Радою поправок до Конституції і прийняття нових законів; 23 % висловилися за те, що в разі, якщо Верховна Рада не внесе відповідних змін до законодавства, Президент повинен зробити це самостійно; 12 % зауважили, що результати референдуму взагалі не потрібно впроваджувати; 33 % не змогли визначитися зі своєю позицією.⁶⁰ Наявність значної частки громадян України, які не визначилися з механізмом імплементації результатів референдуму, характеризує достатньо низький рівень зацікавленості в проведенні змін у структурі політичної системи. Важливим є й те, що носії національно-демократичних ідей однаковою мірою зорієнтовані на перший та другий варіанти імплементації рішень референдуму – відповідно, 32 % та 33 % респондентів, натомість прибічники соціально-демократичних

поглядів вважають, що вирішальною у цьому процесі повинна бути роль парламенту (38 %), тоді як підтримати дії Президента України у внесенні змін до Конституції готові були тільки 28 % громадян, які підтримують соціал-демократичні ідеї.

25 квітня 2000 р. Л.Кучма подав на розгляд до ВРУ проект Закону „Про внесення змін до Конституції за результатами Всеукраїнського референдуму від 16 квітня”, в якому не враховувалася схвальна оцінка населенням України ідеї створення двопалатного парламенту. Цим було покладено початок оновлення змісту політичного дискурсу в Україні, центральною проблемою якого невдовзі стала ідея політичної реформи. З активізацією протестних виступів громадян України, що розпочалися в межах кампанії *Україна без Кучми!*, влада спробувала реанімувати ідею імплементації рішень референдуму 2000 р., знову використовуючи механізми політичної мобілізації громадян. 10 січня 2001 р. у Дніпропетровській, Донецькій, Харківській, Сумській та інших областях України за ініціативою Громадського комітету захисту Конституції України відбулися мітинги, основним лейтмотивом яких стали вимоги конституційного закріплення Верховною Радою результатів всеукраїнського референдуму.⁶¹ 5 лютого 2001 р. Асамблея політичних партій та громадських організацій, створена у січні того ж року з 27 партій центристського спрямування, прийняла звернення, в якому наголосила на необхідності внесення змін до Конституції України за підсумками референдуму.

Проте реального звучання ідея політреформи набула у серпні 2002 р., коли ідею внесення змін до Конституції України було реанімовано Л.Кучмою у промові до українського народу з нагоди 11-ї річниці незалежності України. Президент заявив, що для забезпечення сталого та динамічного розвитку нашої країні потрібні рішучі зміни в її політичній системі, зокрема перехід до парламентсько-президентської республіки.⁶² Специфіка політичної реформи відповідно до ініціатив Л.Кучми передбачала формування парламентської більшості на основі депутатів-мажоритарників з одночасним тиском на них регіональної та центральної виконавчої влади; формування парламентською більшістю нового уряду на базі пропрезидентських фракцій та груп із застосуванням квотного принципу; „протискання” президентськими фаворитами власних кандидатів на посади у виконавчій владі за рахунок квот слабших учасників

пропрезидентської коаліції; включення до пакету перерозподілу посад, які не входять до складу Уряду або й, навіть, не відносяться до органів виконавчої влади (Національний банк, Національна рада з питань телебачення і радіомовлення, Фонд держмайна, Державна податкова адміністрація тощо); перерозподіл на користь більшості всіх без винятку парламентських посад; перекладення всієї повноти відповідальності на фактично призначену ним парламентську більшість та Уряд; зміни лише в організації політичної влади, не зачіпаючи відносини між суспільством та державою; проведення політичної реформи явочним порядком з відкладенням її юридичного оформлення на перспективу.⁶³ Тривалі зусилля законодавчої та виконавчої влади по формуванню та реалізації проекту політичної реформи, який би задовольнив усіх інституційних суб'єктів політичного процесу, не були плідними.

До певної міри це спричинило виголошення Л.Кучмою 5 березня 2003 р. тезисів, в якому конкретизувалися його власні пропозиції щодо змісту політреформи та проголошувалися наміри виведення її обговорення з кола протистояння полярних політичних сил за допомогою залучення до процесу ухвалення політичних рішень громадян України: „Якщо політики не змогли домовитися – арбітром має стати весь народ. Люди мають обговорити основи політичної реформи і самостійно висловити свою думку, а Верховна Рада – затвердити. Я звертаюся до Вас із проханням – узяти участь в обговоренні проекту політичної реформи. Виношу її на суд державних структур, але найголовніше, на суд громадськості. На Ваш суд, шановні громадяни”⁶⁴. Наступного дня Л.Кучма підписав Указ про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України”.⁶⁵ Оцінюючи системність ініціатив Л.Кучми, зазначимо, що вона визначається насамперед його бажанням будь-яким чином змінити Конституцію, відволікти як український політикум, так і громадян від процесу олігархізації влади: адже упродовж 2000 – 2004 рр. позиція Л.Кучми кардинально трансформувалася від надпрезидентського до надпарламентського варіанту форми державного устрою України.

Указом „Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України” чітко визначалися форми участі громадян у цьому процесі, основними серед яких були публічні дискусії, виступи у пресі, звернення до

спеціальних робочих груп з питань реформи, звернення до владних структур. Законодавством України не передбачена така форма політичної участі громадян, як участь у всенародному обговоренні, відповідно, єдиним правовим актом, який забезпечував її регулювання, був президентський указ. Наслідком обговорення бачилося ретельне вивчення і узагальнення державними структурами пропозицій та зауважень громадян, висловлених в процесі обговорення політичної реформи та їх направлення на розгляд до ВРУ. Незважаючи на те, що КМУ, РМ АР Крим, місцевим держадміністраціям указом приписувалося сприяти процесу обговорення громадянами основних положень політреформи та підтримувати їх ініціативи, у більшості випадків ці структури виступали ініціаторами та організаторами обговорення. У всіх місцевих держадміністраціях були створені робочі групи з питань організації та сприяння всенародному обговоренню, зазвичай очолювані заступниками голів адміністрацій, які розробили відповідні плани заходів та контролювали процес їх виконання. Саме вони ініціювали використання нових, не передбачених Указом Президента, форм обговорення політреформи, зокрема створювалися інформаційні та лекторські групи, що поширювали спеціально підготовлену інформацію⁶⁶; на ім'я Президента України від громадян та трудових колективів надсилалися телеграми за задалегідь розробленим шаблоном; відбувалися спеціальні засідання політико-консультативних рад при головах адміністрацій; проводилися єдині дні інформування населення, *круглі столи* і семінари; організовувалося обговорення в трудових колективах, навчальних закладах, за місцем проживання громадян; забезпечувалися зворотний зв'язок (*гарячі* телефонні лінії, скриньки для пропозицій у приймальнях адміністрацій та інших громадських місцях) та широке висвітлення владного варіанту політичної реформи у регіональних ЗМІ. По всій Україні на підтримку політреформи були мобілізовані органи місцевого самоврядування, які традиційно, особливо у сільській місцевості, користуються достатньо високою підтримкою громадян.

У процесі обговорення часто порушувався принцип добровільності політичної участі. Якщо участь у засіданнях *круглих столів*, консультативно-політичних рад і роботі сесій місцевих рад була добровільною та ґрунтувалася на особистому (професійному чи іншому) інтересі, то обговорення за місцем проживання та у трудових колективах

(те, до чого в першу чергу закликав Л.Кучма) відбувалося на основі примусу. Аналіз місць проведення обговорень положень політреформи громадянами засвідчив, що насамперед ними ставали державні установи, організації та підприємства (заклади освіти, медицини, військові частини), які першими здаються під тиском а-ресурсу.

Одним з механізмів імітації процесу всенародного обговорення стала організація владою приймалень з роз'яснення суті політреформи. Про масштабність цієї акції свідчать приклади Дніпропетровщини, на якій діяло понад 50 приймалень, до яких звернулося 5367 громадян; Рівненщини – де було відкрито 200 приймалень; Закарпаття – де працювало 437 приймалень, тоді як в області налічується 623 населених пункти.⁶⁷ Отже, принципи та механізми організації участі громадян у процесі всенародного обговорення політичної реформи перетворила її на квазіучасть у загальнонаціональному політичному дискурсі, який за формою швидше нагадував командно-штабні навчання обласних і районних державних адміністрацій із залученням органів місцевого самоврядування. Фантомна участь громадян у обговоренні політичної реформи засвідчила збереження стійких орієнтацій української влади щодо відтворення та трансляції „найкращих” радянських традицій політичної участі громадян.

Опозиційні політичні сили неодноразово вказували на недемократичність перебігу всенародного обговорення, що спонукало владу змінити режим його проведення. Л.Кучма, який до певної міри розумів, що відбувається імітація обговорення політреформи, вирішив скорегувати цей процес, наголосивши, що він незадоволений його організацією, оскільки проект Закону „Про внесення змін до Конституції України” має бути ретельно вивчений громадянами, пропозиції повинні бути конкретними, а не лише „за” чи „проти”. Появі пропозицій повинні сприяти роз'яснення фахівців, що надаватимуться пересічним громадянам.⁶⁸ На нашу думку, президентська вимога відмови від організації механістичного схвалення громадянами первісного проекту зумовлювалася потребою формування підстав для переробки первісного варіанту змін до Конституції, який на той момент уже був поданий Президентом до ВРУ. Проте заклики Л.Кучми не змінили характеру участі громадян в обговоренні політреформи, оскільки, крім схвалення, до резолюцій зібрань громадян додалися потрібні пропозиції. Паралельно зі зборами трудових колективів була впроваджена практика заповнення іменних анкет (із зазначенням

прізвища, повної домашньої адреси, місця роботи і посади), в яких за шкалою *підтримую – не підтримую – не визначився* громадяни виражали власне ставлення до суті політичної реформи. Принцип заповнення анкет не змінився, залишаючись примусово-добровільним.

Незважаючи на використання владою мобілізаційних практик щодо участі в обговореннях, доволі часто громадяни висловлювали думки, протилежні офіційній позиції влади. Наприклад, колектив Чернівецького політехнічного технікуму на своїх зборах виступив проти ініціатив Л.Кучми. Після рішення трудового колективу у технікумі відбулося декілька перевірок з метою вивчення стану виконання Указів Президента України. Ці кроки влади були розцінені учасниками зборів як переслідування педагогічного колективу за незгоду з ідеєю політреформи.⁶⁹

Існування тиску влади на громадян зафіксували численні соціологічні дослідження, за результатами яких населення виявилось недостатньо обізнаним із суттю політичних пропозицій щодо реформування політичної системи України, проте готовим підтримати окремі положення та взяти участь у ймовірному референдумі. За результатами досліджень, 23 % опитаних громадян були ознайомлені з пропозиціями Л.Кучми щодо реформування політичної системи; 38 % – не ознайомлені, а тільки чули про них; 38 % – ще не чули про пропозиції Президента щодо реформування політичної системи. Цілком зрозуміло, що найвищий рівень обізнаності із суттю політреформи був зафіксований серед громадян, які цікавилися політичним процесом у країні. Зокрема, серед тих, хто дуже цікавиться політикою 55,8 % були ознайомлені з президентськими пропозиціями, хоча тільки 9 % від цієї кількості опитаних ознайомилися з ними у повному обсязі. Дослідження зафіксували завищення рівня самооцінки обізнаності із суттю політичної реформи: відповідаючи на питання анкети з приводу визначення способу обрання представників регіонів до верхньої палати двопалатного парламенту, навіть ті респонденти, які вважали, що ознайомлені з усіма пропозиціями Президента, у 19,9 % випадків зазначили, що він визначений, у 35,2 % визнали, що не можуть сказати напевно, і тільки 39,8 % громадян чітко зауважили, що він не визначений.⁷⁰

Аналіз форм обговорення політреформи засвідчив, що громадяни більше були схильні обговорювати її основні положення на позаінституційному рівні, зокрема 32 % від усіх респондентів (що становить 52 % від тих, хто тією чи іншою мірою ознайомлені з

положеннями реформи) обговорювали президентські пропозиції у приватних розмовах із родичами, друзями, сусідами, колегами. Водночас, тільки 11 % респондентів знали, що у їхньому населеному пункті відбувалися публічні обговорення політреформи – збори, мітинги, дискусії, – в яких вони могли брати участь за власним бажанням, тоді як саме ці заходи були основними інституційними формами участі громадян у політичному дискурсі з приводу політреформи (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Чи брали Ви участь у якихось із перерахованих тут формах публічного обговорення політичної реформи?

Форма участі	Серед усіх опитаних		Серед тих, хто брав участь в обговоренні	
	брали участь за власним бажанням	брали участь не за власним бажанням	брали участь за власним бажанням	брали участь не за власним бажанням
Збори, мітинги, дискусії за місцем роботи	3,1	0,5	63,4	10,3
Збори, мітинги, дискусії за місцем проживання	1,1	0,1	23,0	2,2
Написання листів до ЗМІ	0,0	0,0	0,9	0,0
Написання листів із пропозиціями до органів державної влади	0,2	0,0	4,8	0,0
Участь у зборах політичних партій	0,3	0,0	7,0	0,0
Участь у зборах громадських організацій	0,5	0,0	10,4	0,0
Відвідування громадських приймалень	0,2	0,0	5,0	0,0
Вуличні мітинги	0,2	0,0	4,6	0,0
Інші форми	0,2	0,0	4,7	1,3
Немає відповіді	0,4	4,2	8,9	86,3
Запитання не ставилося	95,1	95,2	-	-

Джерело: Складено за: Думки і погляди в Україні щодо політичної реформи. Аналітичні матеріали за результатами соціологічного дослідження // <http://www.kiis.com.ua/txt/170603/fnflityka.htm> Дата перегляду 15.10.2004.

У контексті наведених вище даних зазначимо, що на офіційному сайті політреформи допомаранчевого періоду збережено 67 листів громадян та груп громадян, які надійшли у період з 24 грудня 2003 р. по 26 березня 2004 р.⁷¹ Зважаючи на те, що за результатами соціологічних опитувань не було зафіксовано випадків примусу громадян підписувати одноосібні чи колективні листи з пропозиціями та направляти їх до Президента, можна вважати, що це є відображенням реальної кількості громадян, які для декларації власних схвальних оцінок політичної реформи використали автономні форми політичної участі. Водночас, результати соціологічного опитування, проведеного Центром політичного прогнозування у м. Києві, засвідчили, що 2,2 % мешканців міста у примусовому порядку підписували інші форми документів на підтримку президентських ініціатив.⁷²

Окрім влади, яка мобілізувала населення на підтримку президентського варіанту політреформи, об'єктивні умови для впливу на участь громадян у її обговоренні мали політичні партії, ЗМІ та експерти, що здійснювали аналіз поправок до Конституції та перебігу процесу обговорення в цілому. Найбільш активно включилися в обговорення політреформи прихильники політичних партій, які утворювали на той час більшість у ВРУ та сприймалися громадянами через лідерство В.Литвина, В.Медведчука, С.Тигіпка, В.Януковича. 10,2 % громадян, зорієнтованих на парламентську більшість, зазначили, що вони особисто брали участь в обговоренні політичної реформи, тоді як кількість прихильників опозиційних поглядів становила тільки 5,7 %. Ситуативно сформована опозиційна четвірка спромоглася забезпечити єдність поглядів щодо перспектив та суті політичної реформи серед її потенційного електорату: соціологічні дослідження не зафіксували різниці між прихильниками лівої (КПУ, СПУ) та правої (НУ, БЮТ) опозиції в сприйнятті президентських ініціатив. Водночас саме оцінка суті політреформи дистанціювала громадян, що підтримують провладні сили, від тих, які зорієнтовані на опозиційні партії: наприклад, ідея створення двопалатного парламенту серед прихильників провладних партій підтримувалася 41 %, тоді як серед прихильників опозиційних – тільки 25 %.

На процес обговорення українським суспільством президентської концепції реформування політичної системи суттєво вплинули парламентські слухання з цієї проблеми. Вони сприяли структуруванню

у свідомості громадян України політико-партійних сил залежно від ставлення до суті реформи, оцінки її ймовірних наслідків та стабілізували партійні ідентичності громадян. Парламентські слухання чітко визначили коло опозиційних політичних партій – Наша Україна, КПУ, СПУ, БЮТ, лідери яких заявили про негативне ставлення не тільки до конституційних ініціатив Л.Кучми, пов'язуючи їх із прагненням Президента латентно розширити свої повноваження шляхом формування верхньої палати парламенту та переводячи процес ухвалення законів у площину референдумів, а й проти його політичного курсу в цілому. Проте, якщо Ю.Тмошенко та В.Ющенко заперечували ідею політреформи в цілому, то П.Симоненко підтримав її в частині виборів народних депутатів на пропорційній основі, а О.Мороз, підтримуючи ідею політреформи, зазначав, що суть її повинна значно відрізнитися від того, що було запропоновано Л.Кучмою.⁷³ Принагідно зазначимо, що в оцінках експертів боротьба О.Мороза за проведення політреформи в Україні ґрунтується не на його особистих інтересах як учасника президентської кампанії чи прагненнях закріпити за СПУ риторичу „справжнього народовладдя”: „ми маємо чи не єдиний у вітчизняній партійній практиці випадок того, що політична сила справді працює на те, за що виступає – неважливо, у парламенті чи на площі”⁷⁴.

Одним з інституційних наслідків перебігу допомаранчевого етапу політичного дискурсу щодо політичної реформи стало ситуативне об'єднання лідерів опозиційної четвірки, які 14 квітня підписали Меморандум єдності, в якому, визнаючи потребу політичного реформування в Україні, пропонували:

- збереження існуючих термінів повноважень Президента, Верховної Ради, органів місцевого самоврядування;
- збереження однопалатної парламентської системи;
- вибори на пропорційній основі народних депутатів України та органів місцевого самоврядування (крім селищних і сільських рад);
- створення в парламенті за результатами виборів урядової коаліції, яка об'єднує більшість народних депутатів;
- призначення і звільнення парламентом Прем'єр-міністра і всіх членів Кабінету Міністрів;
- право Президента розпускати парламент у разі неспроможності відкрити пленарні засідання протягом 30 днів або нездатності сформувати уряд протягом 60 днів;

- наповнення реальним змістом владного статусу КМУ як вищого органу державної виконавчої влади;
- забезпечення повновладних функцій виконкомів місцевих рад як територіальних ланок виконавчої влади.

Позиція КПУ та СПУ стосовно пропорційної виборчої системи зрозуміла – ці партії на виборчих етапах електоральних циклів завжди здобували вагому підтримку громадян, тоді як на етапі політичного дискурсу (між виборами) вони не отримували суттєвих важелів впливу – парламентських та урядових – на перебіг політичного процесу.

Своєрідною реакцією на Меморандум стало щорічне послання Президента України, виголошене 15 квітня 2003 р. на засіданні ВРУ, значна частина якого стосувалася саме проблем проведення та обговорення політреформи. Л.Кучма підкреслив конструктивність підходу опозиції до ідей політреформи, „адже у Меморандумі у переважній більшості підтримано пропозиції Президента. Друге – вважаю такий конструктивний підхід одним з результатів широкого обговорення, що відбувається сьогодні в Україні”, запропонувавши проведення засідання *круглого столу* з питань політичної реформи за участю парламентських партій, уряду та Президента.⁷⁵ Заклик Л.Кучми щодо спільного обговорення політреформи хоча й не був сприйнятий однозначно, в цілому знайшов відгук з боку опозиції. Зокрема, на думку В.Ющенка, засідання *круглих столів* у межах загальнонаціонального політичного дискурсу було необхідним для розуміння громадянами позицій влади щодо реформування політичної системи.⁷⁶

Партії, які не підписали антикучмівського Меморандуму, проте мали наміри засвідчити, що участь громадян України в обговоренні політичної реформи має примусовий, мобілізаційний характер, вдавалися до різних заходів. Наприклад, в Одеській області організації партій РіП, НРУ, РХП спільними діями з громадськими організаціями краю провели вуличне голосування мешканців міста, поставивши одне питання: „Чи підтримуєте Ви пропозиції Президента Леоніда Кучми з проведення політичної конституційної реформи?”. На 20 імпрровізованих виборчих дільницях у голосуванні взяло участь 8061 виборців, 981 з яких підтримали пропозиції Президента, 6930 (80,6 %) – висловилися проти них.⁷⁷

Загалом же, опозиція не змогла прорвати інформаційну блокаду влади. Інформація про зорганізовані нею *круглі столи* не потрапляла до загальнонаціональних та місцевих випусків новин,

натомість 7 – 18 березня із заявами про повну підтримку президентських ініціатив у ЗМІ виступали голови обласних держадміністрацій, голови обласних рад, мери обласних центрів. Державні ЗМІ сприяли формуванню у громадян враження, що проблема політичної реформи дійсно інтенсивно та зацікавлено обговорюється в українському суспільстві. Наприклад, оглядачі *Урядового кур'єру* зазначають, що до редакції газети надходить велика кількість листів від читачів, які охоче відгукнулися на заклик Л.Кучми взяти участь у всенародному обговоренні проекту змін до Конституції України, що автори листів не лише розмірковують і висловлюють власне ставлення до запропонованих Президентом ініціатив, а й висувають свої пропозиції стосовно подальшого реформування системи. Тисячі звернень, у яких громадяни активно підтримують президентські ініціативи, надходять до органів влади всіх рівнів.

Подібна ситуація простежується у висвітленні процесу обговорення і в регіональних ЗМІ. Аналіз 18 газет з 15 районів Сумської області засвідчує відповідність участі громадян регіону в обговоренні політреформи загальнонаціональним тенденціям мобілізації. У них 425 громадян висловили власні думки щодо президентського законопроекту політреформи, запропонували 994 оціночних судження схвального або критичного характеру, з яких 896 (90,1 %) мають позитивний, 98 (9,9 %) – негативний характер. З усіх 18 газет тільки у двох – *Тростянецькому віснику* та *Ворсклі* вміст критичних точок зору громадян перевищив традиційні для інших видань 1,5-2 %, і становив, відповідно, 21,4 % та 19,7 %.⁷⁸ На нашу думку, останні показники є відображенням реального процесу обговорення населенням Сумщини основних положень політичної реформи. Поширення мінімального рівня критичних оцінок політреформи у регіональних ЗМІ пояснюється використанням а-ресурсу стосовно періодичних видань. Наприклад, волинські журналісти на громадських слуханнях у Луцьку „Свобода слова – права людини”, що відбулися 22 жовтня 2003 р., зазначали: „Наших працівників, що відповідають за зв'язки із громадськістю, змушували „знайти” по 15-20 листів на підтримку президентської політичної реформи. Я не проти, щоб людина висловлювала свою думку, але це має бути її думка. ...Опозиційні сили ініціювали проведення *круглого столу* з питань політичної реформи. Вони повідомили про це ЗМІ. Відразу ж дзвонить представник держадміністрації та рекомендує не відвідувати цей *круглий стіл*, не висвітлювати його”⁷⁹.

Проте, ЗМІ є одним з найбільш ефективних каналів поширення інформації. Ті громадяни України (47,9 %), які отримували інформацію про основні положення політичної реформи через друковані ЗМІ (це переважно громадяни з вищою освітою – 63 %), виявилися більш обізнаними з її основними положеннями. Серед них 32 % ознайомлені з більшістю положень реформи, тоді як серед громадян, що послуговувалися переважно телевізійними каналами отримання інформації, цей показник становив 23 %. Водночас можна стверджувати, що громадяни достатньо критично ставилися до інформації офіційного характеру, отриманої як з владних, так і опозиційних ЗМІ: 35 % не довіряли ні провладним, ні опозиційним ЗМІ, 15 % однаковою мірою довіряють і тим, і іншим, 23 % – довіряли державним ЗМІ, 10 % – опозиційним.⁸⁰ Останні дані можна вважати не тільки свідченням низького рівня довіри громадян до опозиційної риторики в процесі обговорення політреформи, а й звуженням опозиційного сегмента медійного простору.

Суттєвим чинником впливу на оцінку громадянами президентських ініціатив могли стати експерти, що здійснювали неупереджений аналіз політичної реформи. Більшість з них вважали участь громадян в обговоренні суті політичного реформування необхідною умовою демократизації політичних відносин. Зокрема, члени Харківської правозахисної групи у відкритому листі підкреслювали, що двомісячний термін, відведений для всенародного обговорення, недостатній для організації якісної дискусії за участю значної кількості громадян, оскільки за цей час вони не мають реальної змоги ознайомитися з неупередженими оцінками фахівців, представників усіх зацікавлених політичних партій щодо запланованих конституційних змін. Процес обговорення оцінювався як потуги адміністративної машини, за допомогою яких влада намагається вичавити з громадян формальну підтримку ініціатив Президента. Суттєвим недоліком обговорення реформи визначалося і те, що вона готувалася кулуарно, без публічного обговорення, а самі рішення приймалися під жорстким тиском.⁸¹ Наслідком цього стала відсутність відкритого діалогу прибічників і противників реформи та випадки висвітлення ЗМІ думок опозиційних політиків, які не відтворюють суті того, що сказав політик, вирвані з контексту, вони набували характеру маніпулювання масовою свідомістю.

Частина експертів намагалася вплинути на якість процесу обговорення політреформи, висловлюючи свої позиції у публічних

дискусіях. Наприклад, В.Полохало на засіданні *круглого столу*, що відбулося 16 травня 2003 р. у Національному інституті стратегічних досліджень за участю Л.Кучми, звертаючись до нього, підкреслив, що обговорення справді відбувається, але всі соціологічні опитування свідчать, що серед населення є багато таких, що майже нічого не знають про реформу, „є значна частина громадян, які ухиляються від обговорення політичної реформи. Це не провина якогось політичного актора, але суспільство просто ухиляється від обговорення політичної реформи. А це означає, що соціальний потенціал її проведення, підтримка реформ суспільством відсутня”⁸².

Реальні оцінки характеру обговорення громадянами політреформи зустрічаємо на сторінках часопису „Парламент”: „Громадськість фактично і реально відсунута від можливостей ефективно впливати на процес законотворення через відсутність всебічної та зваженої інформації. Методи цього усунення я би назвав „політичним зневажанням”. Ті політичні сили, що інформують громадськість, просто зневажають громадськість, подаючи інформацію уже в готовому вигляді”⁸³, та у радіоефірі: „Мені здається, що якраз обговорення у нас і немає. В ЗМІ подається одностороння точка зору. Експерти, які мають відмінну точку зору від того, що запропонував Президент, не можуть висловитися. Єдине місце, де вони можуть висловитися – це, фактично, інтернет-видання”⁸⁴. Останнім зауваженням О.Гарань підкреслив, що влада реально оцінює потенціал ролі експертів у формуванні компетентного громадянина, тому перекриває їм доступ до найбільш дієвого каналу поширення інформації – телебачення та друкованих ЗМІ. Проте, окремі експерти підкресливали, що всенародне обговорення, навіть якщо б воно було проведено повністю демократично, не мало сенсу, оскільки переважна більшість громадян не здатна розібратися в тонкощах конституційного права, актуалізуючи таким чином проблему підвищення політичної компетентності громадян України.⁸⁵ Співзвучними були і вислови, що така форма політичної участі, як участь у всенародному обговоренні, не має правової основи.⁸⁶ Дійсно, правове поле з цієї проблеми в Україні відсутнє. У політичному досвіді нашої держави були спроби регламентувати участь у всенародних обговореннях, які хронологічно припадають на процес перебудови.⁸⁷

Перебіг обговорення політреформи викликав занепокоєння громадських організацій, об’єднаних у коаліцію *Демократична*

ліга (Фонд Демократичні ініціативи, ГО Інтерньюз-Україна, Фонд Європа–ХХІ, Творчий центр Каунтерпарт, Комітет виборців України, ГО Асоціація Спільний простір, Комітет Рівність можливостей), які в офіційній заяві щодо ініціатив Президента України стосовно внесення змін до Конституції України вказали на численні порушення політичних прав і свобод громадян, загальноприйнятих демократичних стандартів, підкреслюючи, що не завжди дотримується принцип добровільної участі в обговоренні; порушується принцип рівного ставлення до всіх учасників обговорення та всіх позицій, що висловлюються; непрозоро здійснюється фінансування та матеріально-технічне забезпечення обговорення; не в достатній мірі залучаються до обговорення інститути громадянського суспільства.⁸⁸ Звертаючись до посадових осіб, політичних діячів та громадськості України, члени Демократичної ліги закликали відмовитися від ідеї проведення референдуму з приводу внесення змін до Конституції України, зважаючи на те, що більшість громадян України не мали змоги достатньою мірою ознайомитися із поправками, зрозуміти їх, а також на недостатньо демократичний та відкритий процес обговорення політреформи. Отже, з наближенням завершення процесу обговорення політичної реформи ставало зрозумілим, що дискусія навколо конституційної реформи „перемістилася у своєрідне „технологічне” річище: у ЗМІ обговорювалися не стільки запропоновані Президентом зміни, скільки те, хто саме, як і коли може скористатися з їх висунення, спроби втілення чи, навпаки, відкликання”.⁸⁹

Офіційно всенародне обговорення президентських ініціатив щодо реформування політичної системи закінчилося у середині травня 2003 р. За підсумковими матеріалами обговорення, підготовленими робочою групою під керівництвом міністра юстиції О.Лавриновича, виходило, що ідея політичної реформи близька майже 90 % громадян, що взяли участь у її обговоренні, а це – 9376530 громадян України, які представили 39793 суб'єкти обговорення (додаток 4.1). З них підтримало проект Президента, доповнюючи його власними пропозиціями, 4095282 громадянина, підтримало без пропозицій – 4802849, не підтримало – 478399.⁹⁰ Наприклад, тільки у Миколаївській області, станом на 25 березня, було проведено 1359 заходів щодо обговорення політреформи, в яких взяли участь близько 57 тис. громадян, у тому числі проведено 129 нарад, 13 *круглих столів*, 299 зустрічей, 918 зборів трудових колективів, до громадських приймалень

області з питань обговорення законопроекту звернулося 1419 осіб.⁹¹ Найбільш вражаючими стали масштаби імітації підтримки політреформи у Закарпатській області: тут станом на 15 травня 2003 р. було організовано і проведено 1572 збори трудових колективів підприємств та організацій; 1350 зборів та конференцій у навчальних закладах, 604 сходи громадян за місцем проживання, 60 засідань за *круглим столом*; в області пройшли 320 сесій міських рад та сесія обласної ради; 24 квітня у всіх районах області проведено єдиний інформаційний день обговорення політреформи; обговорення проекту політичного реформування відбулося у 46 партійних організаціях за участю 2242 громадян; було опитано 5523 мешканці області на предмет ознайомлення з президентськими ініціативами (93,9 % відповіли, що обізнані з ними); опубліковано 317 повідомлень про суть реформи в обласних ЗМІ, 925 – у міських та районних; до Міністерства юстиції України направлено 1040 пропозицій. Загалом до участі в обговоренні політреформи в області було мобілізовано 420 тис. громадян. (при загальній кількості населення області – 1258.3 тис.), тобто кожного третього мешканця, з них 400944 висловили схвальну оцінку змін до Конституції, 10360 висловилися проти президентських пропозицій.⁹²

Л.Кучма оцінив підсумки участі громадян України в обговоренні політичної реформи не як формальний „одобрямс”, а як дискусію сотень тисяч людей: „Збори пройшли у всіх регіонах України. У них взяли участь активісти політичних партій, громадських організацій, профспілок, трудових колективів, бізнесмени, науковці”⁹³. Нагадаємо, що за результатами соціологічних опитувань тільки 4,9 % громадян реально брали участь у обговоренні політичної реформи. Така суттєва різниця між офіційними та соціологічними даними є яскравим свідченням використання а-ресурсу та того, що громадяни, реалізуючи мобілізаційні форми політичної участі, здатні швидко викреслювати це зі своєї пам’яті або мають бажання не згадувати про це.

За офіційними даними Мінюсту, частіше за все громадяни України висловлювалися проти ідеї двопалатного парламенту, прийняття законів на референдумі та проведення всіх виборів в один рік, тобто положень, які не спричинили би змін у системі взаємодії *президент – парламент – уряд*. Водночас, поширення саме цих заперечень має принципове значення, оскільки вони були вихідним моментом критики опозицією ініціатив Л.Кучми, що

опосередковано свідчить про підтримку громадянами її ідей у загальнонаціональному політичному дискурсі.

Отже, на першому етапі обговорення політреформи, з огляду на характер та форми участі у цьому процесі, громадян можна поділити на декілька категорій. До першої належать громадяни, які виступали переважно як реципієнти інформації, не вступали у діалог з владою, а їх участь в обговоренні президентських ініціатив здійснювалася під адміністративним тиском; другу групу утворюють активісти політичних партій – як опозиційних, так і провладних, що були включені до політичного дискурсу добровільно; третя група представлена експертами, науковцями у сфері суспільно-політичних відносин, які взяли участь у обговоренні політичної реформи на професійному рівні, проте характер їх участі не завжди мав автономний характер; четверта група об'єднала державних службовців, які займалися трансляцією потрібної владі інформації щодо змісту політичної реформи. Їх позиція та характер участі в обговоренні політреформи визначалися тим, що близько 25 % з них вважали, що без консультування з громадськістю щодо нагальних проблем політичного розвитку взагалі можна обійтися.⁹⁴ Отже, усі окреслені категорії громадян брали участь в обговоренні політичної реформи залежно від власних статусних позицій та місця в системі об'єкт-суб'єктних політичних відносин.

Масштабна акція влади щодо мобілізації громадян до участі в обговоренні політичної реформи не мала бажаних наслідків, тому у червні 2003 р. вона ініціювала початок другого етапу допомаранчевого дискурсу з цієї проблеми. На початку місяця, під час зустрічі з лідерами ВРУ, Л.Кучма закликав до компромісу, заявивши про готовність відмовитися від ідеї запровадження двопалатного парламенту, скорочення його чисельності та прийняття законів шляхом проведення референдумів. 20 червня Л.Кучма подав на розгляд ВРУ новий варіант політреформи, в якому дотримався свого слова, проте зберіг положення про проведення всіх виборів в один рік. Поданню законопроекту до ВРУ передувало звернення Президента до українського народу, в якому він зазначив, що підставами змін до початкового варіанту політреформи стали результати всенародного обговорення, надаючи таким чином значимості участі громадян у загальнонаціональному політичному дискурсі.

Паралельно влада почала використовувати відпрацьований у 2000 р. сценарій формування громадянами політичних ініціатив.

Подібно до ініціативи житомир'ян щодо проведення всеукраїнського референдуму у 2000 р., 25 червня 2003 р. учасники розширеного засідання Ради Співки юристів України ініціювали проведення Всеукраїнського громадянського форуму на підтримку конституційної реформи, що стало початком другого етапу імітації всенародного обговорення принципів функціонування політичної системи України. Оцінюючи процес його підготовки, лідер соціалістів О.Мороз зазначає: „Дійшло вже до абсурду, коли кожна область на основі темників із центру – з Києва – розробляє темники для своїх адміністрацій, як готувати ці „громадські” форуми. Як приклад наведу житомирський варіант, де розписується, як, кого, в якій кількості запрошувати. Далі зауваження – ніяких політичних партій! А потім, як протиріччя зазначеному: „від лівих – не більше 10 %”. У Житомирській області тільки комуністи і соціалісти взяли більше половини голосів. Тому постає питання, хто ж збирається у „громадський” форум? ...Ззовні все ніби привабливо, але далі надаються пояснення до норм проекту закону, який подав Гавриш, що стосуються обрання Президента парламентом, продовження повноважень нинішнього складу парламенту на один рік. ...А люди, я переконаний, що з них 97 % не читали проекту цих змін до Конституції, як і самої Конституції, прийдуть і проголосують, бо вони керуються вказівкою начальника”⁹⁵. Зауважимо, що СПУ продемонструвала свою готовність брати участь в обговоренні і затвердженні прийнятної формули конституційних перетворень, вважаючи відкритими чотири дискусійних питання, зокрема терміни введення в дію конституційних змін; форму обрання Президента (у парламенті або народним волевиявленням); проблему імперативного мандата; систему пропорційних парламентських виборів.⁹⁶

Завдяки використанню мобілізаційних практик, з 16 жовтня 2003 р. по 4 лютого 2004 р. владі вдалося організувати 27 однотипних регіональних громадянських форумів під гаслом „Курс політичних реформ підтримуємо!”, яким передувало проведення 1249 подібних заходів у містах і районах України, 10 з яких ініціювали різні громадські організації. У громадянських форумах регіонів взяли участь понад 15 тис. делегатів, уповноважених міськими і районними форумами. Професійна структура учасників регіональних форумів є яскравим свідченням інтенсивного використання а-ресурсу: у них взяли участь 1700 працівників сільського господарства; 1642

інженерно-технічних працівники промисловості; 938 представників підприємницьких структур; 1812 працівників освіти; 1100 медичних працівників; 975 працівників сфери культури. На форумах було обрано 42 члени відкритого оргкомітету Всеукраїнського громадянського форуму і 3100 делегатів на Всеукраїнський громадянський форум.⁹⁷ На другому етапі обговорення політреформи, для забезпечення демонстративного ефекту всенародності, влада активно стимулювала громадські організації та наукові установи до участі у роботі форумів. Зокрема, на Всеукраїнський форум своїх делегатів направили жінки-лідери громадських організацій, Всеукраїнський союз сільськогосподарських підприємств (25 делегатів), Спілка юристів України (32 делегати), Рада національних товариств (28 делегатів), Український союз промисловців і підприємців (31 делегат), Академія мистецтв України (17 делегатів), Академія педагогічних наук (25 делегатів), Одеська національна юридична академія (14 делегатів). Здійснений аналіз списків делегатів довів, що влада з метою унаочнення всенародного характеру участі у політичному дискурсі, поряд із мобілізацією традиційних категорій громадян – лікарів, учителів, науковців, працівників соціальної сфери, пенсіонерів, на другому етапі обговорення політичної реформи долучила до нього бізнесменів та представників ЗМІ.

Громадяни України достатньо скептично оцінювали процес організації і проведення форуму. Зокрема, за результатами Інтернет-опитування, проведеного Фондом *Демократичні ініціативи* та Порталом *Громадський простір*, 35,8 % опитаних оцінили його як крок у створенні штучного громадянського суспільства, 30,8 % – як „одобрямс”, що не матиме наслідків, 28,3 % – як свідому маніпуляцію громадськості владою. 54,3 % опитаних не задекларували усвідомлене бажання взяти участь у діяльності форуму, проте 41,6 % відзначили, що в разі появи такої можливості взяли б зацікавлену участь у його роботі з метою висловлення власних пропозицій та ознайомлення з іншими точками зору щодо реформування політичної системи. Влада ж свідомо перекривала канали участі для громадян, зацікавлених у здійсненні реального обговорення, зокрема, 80 % респондентів не були відомі принципи відбору кандидатів для участі у форумі.⁹⁸ У даному контексті показовою є організація регіонального форуму у Тернополі. Тут до 26 січня 2004 р. (а форум відбувся наступного дня) не було достеменно відомо про місце, час, склад оргкомітету і

делегатів. Останні, як і скрізь по Україні, представляли бюджетні установи, а їх відбір здійснювався під контролем райдержадміністрацій. До приміщення, де відбувався форум, вдалося потрапити тільки декільком народним депутатам України та депутатам обласної ради. Звісно, пересічні громадяни, які прагнули висловити свою думку, залишилися поза залом. Резолюція форуму не була опублікована у жодному місцевому виданні, і тільки 5 лютого 2003 р. у місцевій пресі з'явилася заява позачергової сесії Тернопільської міської ради та міського голови Б.Левківа, в якій засуджувалися безпрецедентні за своєю антизаконністю дії, до яких вдалися працівники правоохоронних органів, які не допустили в зал обласного драматичного театру депутатів міської та обласної рад, представників ЗМІ, що хотіли взяти участь у проведенні громадського форуму „Курс політичних реформ підтримуємо!”. Ці дії міської влади створили сприятливий ґрунт для протестних виступів тернополян, які 8 лютого на Театральному майдані міста зібрали багатотисячне віче, запрошуючи до участі у ньому як противників, так і прихильників реформи.

У центрі уваги регіональних форумів перебували три найважливіших положення законопроекту – вибори Президента України парламентом; імперативний мандат народного депутата; пропорційні вибори до парламенту наступного скликання. Відповідно, більшість резолюцій обласних Громадських форумів на підтримку конституційної реформи приймалися за заздалегідь розробленими шаблонами та містять виключно схвальну оцінку реформ: „відзначаємо об'єктивну необхідність підтримки проведення політичної реформи” (Одеса); „повністю та всебічно підтримуємо ідею проведення Конституційної реформи” (Львів, Закарпаття); „більшість жителів підтримують необхідність її прискорення й проведення” (Луцьк, Запоріжжя); „констатуємо історичну потребу здійснення конституційної реформи в державі” (Житомир, Рівне, Вінниця, Полтава); „вважати проведення конституційної реформи першочерговим і актуальним завданням для України” (Херсон, Севастополь); „підтримати політичну реформу” (Чернівці, Дніпропетровськ) і так далі.⁹⁹

Ґрунтуючись на оцінках громадян, влада зробила втішні для себе, але не зовсім об'єктивні висновки. Залишаючи осторонь проблему примусовості участі громадян у різних формах обговорення, на Всеукраїнському громадянському форумі лунали наступні оцінки участі громадян в обговоренні: „зацікавленість народу в реалізації

конституційної реформи”, „громадяни солідарні з ініціаторами реформи” (Л.Кучма); „промисловці, підприємці й роботодавці України підтримують необхідність проведення конституційної реформи” (А.Кінах); „більшість громадян нашої країни стверджує, що конституційна реформа має бути” (В.Бесіда, директор Гадацької школи-інтернату Полтавської області); „з боку громадян України звучить аж ніяк не традиційний з минулих часів „одобрямс”, а зважене, усвідомлене „так” (лейтмотив усіх виступів).¹⁰⁰

Отже, практика всенародного обговорення засвідчила, що політичну участь громадян України можна використовувати як аргумент на користь ухвалення потрібних владі рішень. Тому цілком зрозумілим є поява положення „Резолюції Всеукраїнського громадянського форуму” про утворення Вищої ради Всеукраїнського громадянського форуму як постійно діючого органу. У ній зазначалося, що підґрунтям такого рішення є широка громадськість, яка представляє весь спектр українського суспільства, повинна й надалі брати активну участь у суспільному та державному житті, здійсненні громадського контролю за діяльністю органів влади. Цьому сприятиме Всеукраїнський громадянський форум, який має стати важливим інструментом об’єднання та координації громадської активності, підтримки формування громадянського суспільства в Україні. Отже, влада намагалася перекрити традиційні для громадян стабільних демократій структури входу до політичної системи – політичні партії та громадські організації, які агрегують та артикулюють інтереси громадськості, створивши натомість квазіструктуру такого входу, яка буде працювати тільки тоді, коло цього потребуватиме влада.

Якщо сценарій першого етапу всенародного обговорення політреформи передбачав появу від громадян пропозицій та поправок до президентського проекту, то другий етап виключав навіть таку можливість. Це була перша спроба використання громадянами такої форми політичної участі, як участь у загальнонаціональному політичному дискурсі в ролі одного з його суб’єктів. Її характер може бути визначений як інерційний, однією з причин чого стало й те, що сам дискурс, його форма, основні проблеми, механізми долучення визначалися виключно владою. Недопущення громадян до формування політичного порядку денного в загальнонаціональних масштабах дозволило владі, з одного боку, робити передбачуваною політичну участь громадян на третьому етапі електорального

циклу, контролювати її за допомогою політичних технологій на першому та другому етапах, з іншого – сприяти поширенню згубної практики використання абсентеїзму. 5 – 8 % громадян, що реально взяли участь у всенародному обговоренні політичної реформи, є свідченням певної аполітичності громадян України і водночас опосередкованим аргументом того, що мобілізаційні практики влади не спрацьовують в обсягах радянських часів, коли були здатними забезпечити результат 99,9 % підтримки владних ініціатив. Конструктивний баланс між аполітичністю та схильністю до політичної мобілізації буде досягнутий тільки тоді, коли основна маса потенційно активних громадян України досягне достатнього рівня компетентності, за допомогою якого контролюватиме владу. Дискурсивне поле політичної реформи до сьогодні залишається відкритим, оскільки ухвалення її основних положень було здійснене як компроміс еліт, досягнутий у кризовій ситуації *помаранчевої революції*. Та обставина, що громадяни України мовчки проковтнули суть цього компромісу, дозволяє зробити висновок, що дискурсивна модель політичної участі громадян є мобілізаційною за природою та характером реалізації. Тому ймовірність того, що вони так само активно візьмуть участь в обговоренні потреби дереформування політичної системи, є доволі високою.

4.3. Залучення громадян до постпомаранчевого політичного дискурсу еліти: наслідування традицій чи прорив демократії?

По завершенні подій *помаранчевої революції*, постановка питань у дискурсивному полі української політики відбувалася в трьох основних напрямках. Перший з них презентує найбільш радикальну проблему, яка доволі інтенсивно обговорювалася елітою та громадянами в першій половині 2005 р. – проблему люстрації; друга є менш радикальною за своєю суттю і охоплює коло питань, що відповідають проблемі легітимації пакту еліт – механізмів реалізації політреформи; третя проблема – проблема адміністративно-територіального реформування – була покликана довести відкритість нової влади, реальне залучення нею громадян України до розв'язання основних проблем соціально-економічного та політичного розвитку країни у міжвиборчий період.

Успіх проведення реформ у системі політичних відносин залежить від декількох основних факторів. Насамперед слід зважати на такі з них, як своєчасність появи та реалізації ідеї реформування, чітке бачення принципів реалізації реформи та її наслідків, характер залучення громадян до дискурсивної практики політичної еліти з приводу реформаторського процесу. Будь-які реформи в той чи інший спосіб дестабілізують політичну ситуацію, яка є вихідним моментом їх проведення. Пом'якшити ці процеси, сприяти консенсусу між різними сегментами політичної еліти, консолідувати суспільство в частині розуміння потреби реформування здатна ефективна, автономна участь громадян у політичному дискурсі еліти та використання ними інституційних структур входу у політичну систему – політичних партій, громадських організацій та ін.

Загалом ідея АТР є не новою для політичного процесу України. Її постановка відбулася ще у 1996 р., коли в процесі розв'язання проблеми чіткого визначення кордонів нашої держави була визнана потреба приведення територіально-адміністративного устрою України до вимог нового політичного часу. Упродовж 1997 – 1999 рр., з метою реформування адміністративної системи, влада запропонувала низку законодавчих ініціатив – 15 грудня 1997 р. ВРУ ухвалила Закон „Про адміністративно-територіальний устрій України”, який не був підписаний Президентом; у серпні 2000 р. Указом Президента України (№ 966) було сформовано комісію з питань адміністративно-територіального устрою на чолі з В.Литвином, який тоді був Головою Адміністрації Президента. Діяльність комісії, її основні завдання та наробки залишилися невідомими як для більшості політичного істеблїшменту, так і для громадян, що спонукало Л.Кучму доручити КМУ підготувати у першому кварталі 2003 р. законопроект „Про адміністративно-територіальний устрій”. Для цього розпорядженням КМУ від 13.12.2002 р. № 703 була створена Міжвідомча рада з підготовки відповідного законопроекту, яка вже у лютому 2003 р. подала основні концептуальні напрацьованя та положення проекту, а наступного місяця схвалила проект Закону України „Про адміністративно-територіальний устрій України”. Проте, як слушно зауважує С.Телешун, тоді як серед політиків, так і серед науковців не існувало єдиної думки щодо напрямів змін адміністративно-територіального устрою, а в наукових і громадських колах дискутувалося кілька проектів щодо можливого поділу України.¹⁰¹

Нова влада, декларуючи свою відкритість для громадян, вирішила інтегрувати проблему адміністративно-територіального реформування України у площину політичного дискурсу. Дорученням Прем'єр-міністра України від 14 лютого 2005 р. була створена робоча група з адміністративної реформи, яка керувалася Програмою діяльності КМУ „Назустріч людям”. Існування посади віце-перм'єр-міністра з АТР передбачало певний результат, відображений у конкретних діях, законопроектах, постановці питань у загальнонаціональному дискурсі, тому вже 14 квітня 2005 р. Р.Безсмертний виніс на обговорення базовий документ реформи – Проект Закону України „Про територіальний устрій України”. Метою реформи виголошувалося забезпечення наближення адміністративних і соціальних послуг до населення, поліпшення їх якості на фоні вирівнювання соціально-економічного рівня регіонів України. Для досягнення окресленої вище мети пропонувалося здійснити три основних кроки – по-перше, утворити спроможні для реалізації функцій місцевого самоврядування громади, по-друге, оптимізувати територіальний устрій на районному рівні в межах областей, по-третє, реструктурувати межі областей. Визначаючи терміни проведення АТР, Р.Безсмертний одразу зауважив, що для нього „планка – 2006 рік. Постараюся здійснити адміністративно-територіальну реформу до виборів”¹⁰². Випереджаючи озвучення проблеми можливого неприйняття реформи на місцях, віце-прем'єр прокоментував наступним чином: „Це триватиме до першого пояснення реформи. Хто з людей відмовиться від наближення послуг або створення системи сільських ЖЕКів?”¹⁰³. Отже, за ініціаторами проведення АТР на нових принципах та новими, відкритими і демократичними методами, стояло „більш жорстке розуміння її необхідності та готовність здійснювати необхідні зміни. ...Разом з тим, у самому реформаторському підході реформа адміністративно-територіального устрою нагадує своїх попередниць, адже й зараз її автори виходять з системних, наукових основ, залишаючи поза увагою реальність”¹⁰⁴.

Отже, спектр аргументів щодо потреби адміністративно-територіального реформування не виходив за межі соціально-економічних проблем. Наголошувалося, що тільки за допомогою здійснення АТР можна підвищити якість життя сільського населення; надавати якісні та доступні послуги, посиливши фінансову спроможність органів місцевого самоврядування; подолати диспропорцію у розвитку

між областями в Україні та районами в межах області, створити об'єктивні передумови для появи точок економічного зростання у селах. Не набули публічності політичні аргументи реформи, як-от потреба гальмування ідеї федералізації України, зокрема, проект реформи залишав відкритими низку питань: про територіальний устрій якої держави за формою йдеться – унітарної, унітарної з автономним утворенням, федеративної чи іншої; яким чином визначатимуться напрямки стимулювання соціально-економічного розвитку територій; якими будуть політичні наслідки АТР у частині перерозподілу сфер впливу в системі центр-периферійних відносин; чи не ставитимуть політичні питання самодостатні бюджетні території? До певної міри одним з політичних завдань АТР було встановлення контролю над регіонами напередодні парламентських виборів 2006 р., а висунення ідеї обговорення АТР було спробою відволікти увагу громадськості від можливих трансформацій підписаної політичної реформи.

Декларований курс нової влади на її відкритість для громадян потребував ведення діалогу з ними, залучення їх до публічного дискурсу з приводу основних положень АТР. На відміну від механізму тотального обговорення, який був використаний режимом Л.Кучми в дискурсі політичної реформи, Р.Безсмертний ініціював звернення до методу кущових обговорень. Визначити їх вектор та форми діалогу ініціаторів реформи з представниками місцевої влади мали Всеукраїнські збори представників місцевого самоврядування, які були скликані 25-26 квітня 2005 р. у Києві. На них близько 2 тис. делегатів, насамперед голови сільських, селищних, міських громад, голови і депутати районних та обласних рад, народні депутати України обговорювали проблеми внутрішньополітичного розвитку країни, в тому числі й принципи проведення АТР. Передбачалося, що збори дадуть поштовх формуванню проблемного поля дискурсу міжвиборчого періоду. Тому, виступаючи перед делегатами зборів, Президент України В.Ющенко підкреслив, що реформа повинна початися широким загальнонаціональним діалогом, щоб кожна людина зрозуміла свій інтерес у цій реформі.¹⁰⁵ Про відкритість законопроекту для внесення пропозицій заявив і Р.Безсмертний, наголошуючи, що його пропозиції не є остаточними і закликав громадян України широко долучитися до дискусій і обговорення цієї проблеми. Загалом збори продемонстрували, що у

влади є інтерес до АТР, проте немає чіткої стратегії дій, що вона, подібно до попередньої, використовує схожі заходи для виголошення власних цілей реформи, позбавляючи присутніх можливості висловити думки, відмінні від параметрів владного дискурсу.

Вже з 26 квітня по 16 травня 2005 р. в Україні відбулися кущові громадські обговорення законопроекту „Про територіальний устрій”. Центрами обговорень стали міста, в яких працювали робочі групи з питань підготовки АТР – Одеса, Луганськ, Вінниця та Івано-Франківськ. Оцінюючи такий механізм обговорення, Р.Безсмертний зауважив, що „мабуть, вперше до дискусії по законопроекту буде залучена вся Україна”, а „за підсумками всеукраїнської дискусії законопроект значно вдосконалиться”¹⁰⁶. Публічним кущовим обговоренням передувала зустріч Р.Безсмертного із представниками провідних регіональних ЗМІ, що відбувалися у Кабінеті Міністрів, на якій віце-прем’єр-міністр наголосив на потребі поширення в суспільстві інформації про мету, засоби проведення та наслідки АТР. Р.Безсмертний підкреслив, що в Україні відбуватиметься виключно обговорення АТР, збиратимуться пропозиції, буде вестися дискусія, а саму реформу не буде розпочато. Потреба подібних обговорень визначалася необхідністю „в ході адміністративно-територіальної реформи врахувати бачення тієї чи іншої території, її особливості”¹⁰⁷.

Громадські обговорення законопроекту розпочалися з Одеси, куди 26 квітня з’їхалися представники АРК, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської областей та Севастополя. За оцінками учасників, обговорення нагадувало “тренінги мережевого маркетингу. Ведучий, посміхаючись, показує указкою на різнокольорові графіки продажу товару, „очевидці” розповідають дива про його застосування, а публіка після обробки залишає залу заплативши, але задоволеною”¹⁰⁸. Проте саме тут уперше публічно були чітко сформульовані три ймовірні проблемні параметри реформи: по-перше, можливість дистанціювання місцевої влади від громад, внаслідок їх укрупнення; по-друге, реформа не враховує етнічних та географічних особливостей Одеського регіону (як і інших); по-третє, створення міст-районів та міст-регіонів стимулюватиме відтік населення з районів області до міста. Найбільшого політичного значення має другий проблемний аспект реформи. Адже, з одного боку, європейський досвід регіоналізації з врахуванням етнонаціональної специфіки, що став

основою концепції АТР, є корисним для України, з іншого, його використання може призвести до посилення сепаратистських тенденцій внутрішньополітичного розвитку. На обговореннях в Одесі була висловлена і позиція, яка згодом визначила одну з найвагоміших причин загального суспільного неприйняття АТР. Зокрема, мер Іллічівська В.Хмельнюк зауважив, що неприпустимим є форсування АТР: „Такого роду зміни мають здійснюватися протягом кількох років, а не поспіхом, до тих чи інших виборів”¹⁰⁹.

28 квітня подібний захід відбувся у Вінниці, яка зібрала близько 500 представників Житомирської, Київської, Черкаської, Чернігівської, Хмельницької областей та Києва. Зауважимо, що членами зібрання були переважно міські, селищні, сільські голови, керівники обласних та районних рад, відповідних місцевих держадміністрацій, тоді як представники більшості інститутів громадянського суспільства залишилися поза залом. На думку учасника обговорення, керівника робочої групи з підготовки законопроекту, директора Інституту громадянського суспільства А.Ткачука, обговорення висвітлило дві основні проблеми АТР: „Перша – практично всі розуміють, що нинішня модель територіального устрою себе вичерпала і без її реформування сподіватись на поліпшення ситуації у громадах навряд чи можливо; друга – може, ще почекаємо, або зробимо реформу таким чином, аби нічого не реформувати”¹¹⁰. Загалом же учасники зборів схвалили проект АТР, наголосивши, що основним її завданням має стати реалізація принципів Хартії місцевого самоврядування.¹¹¹

11 травня про законопроект говорили в Івано-Франківську, куди з'їхалися представники органів місцевої влади, експерти, науковці з Волинської, Закарпатської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей. 17 травня обговорення завершилося в Луганську, де до розмови були залучені представники Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Полтавської, Сумської та Харківської областей. Зважаючи на специфіку східних областей, представники яких брали участь в обговоренні АТР у Луганську, Р.Безсмертний особисто відвідав Дніпропетровськ та Харків. Зокрема, у Дніпропетровську порушили питання про відсутність у ЗМІ публічної дискусії щодо суті АТР. У відповідь Р.Безсмертний зауважив, що журналісти самі обирають, „чи цікаво їм писати на ту чи іншу тему і ніхто не може змусити

розміщувати на сторінках видання чи випускати в ефір те, що, на їхню думку, нецікаво громадськості”¹¹². В процесі обговорення, дніпропетровці висловили свою підозру щодо прагнення Києва зменшити вплив регіональних еліт напередодні парламентських виборів 2006 р. та нівелювати їх можливе посилення внаслідок політреформи. Піднімалася і низка соціально-економічних аспектів АТР. Найбільш голосно прозвучала думка, що центральна влада, передаючи на місця фінансування установ медицини і освіти, хоче позбутися зайвого „головного болю”: „Покажіть нам не лише нові карти, а й фінансово-економічне обґрунтування реформи, – вимагали керівники сільських рад від Р.Безсмертного, – оскільки наші власні розрахунки нас зовсім не радують”¹¹³. Принагідно зауважимо, що економічний ефект від реалізації проекту АТР прогнозувався у середньостроковій перспективі при вартості не менше 10 – 12 мільярдів доларів.¹¹⁴

У Харкові зустріч з ідеологом АТР мала менш конфронтаційний характер. Учасники громадських обговорень, а це переважно представники різних рівнів влади Харківщини, громадські діячі, науковці уважно слухали пропозиції щодо адміністративно-територіального реформування, дискутували між собою, проте не здіймали дискусії з трибуни. На харківських обговореннях була представлена перша змінена внаслідок АТР карта області, виконана місцевими фахівцями. “Презентацію карти сприйняли спокійно. Але пройде кілька днів, вони зрозуміють, що на них чекає, і тоді вже почнеться”¹¹⁵, – адже робота картографів не є позицією громадськості, це праця науковців та пропозиції влади Харківщини. Відсутність діалогу під час громадського обговорення навряд чи дозволила присутньому Р.Безсмертному зрозуміти ставлення харків’ян до реформи.

Аналіз перебігу кущових обговорень та структури їх учасників засвідчив, що вони були призначені для тих, хто розбирається в проблемі, а не для загалу громадян. Останні потребують особливих аргументів та кроків влади, тому доволі часто громадськість оцінювала функції влади у кущових обговореннях як дії з метою приховування інформації. Спілкування столичних делегацій з громадянами висвітлило коло питань, які залишилися поза увагою розробників проекту, доволі велику кількість непорозумінь, пропозицій, занепокоєнь. Наприклад, під час зустрічей з мешканцями

Вінницької області неодноразово лунало питання: „Добре, декілька сільрад об’єднуються у громаду, а з якого села буде голова?”¹¹⁶. Проект реформи залишив відкритими для громадян і такі проблеми, як шлях формування економічної спроможності громади за умови дефіциту місцевого бюджету; збереження назв населених пунктів у процесі укрупнення громад; перспективи наближення до низового центру влади в ситуації укрупнення адміністративних одиниць. З цього приводу влучно зауважив Я.Жаліло: „Якщо авторами адміністративно-територіальної реформи не буде предметно доведено, що функції органів місцевого самоврядування зміняться раніше, ніж зросте відстань, яку доведеться долати, щоб дістатися цих органів, ми отримаємо спротив реформі не лише з боку місцевих бюрократій і бізнесу, а й широких кіл населення”¹¹⁷.

По завершенні запланованих владою кущових обговорень стало зрозуміло, що їх недостатньо для формування цілісного уявлення про ставлення громадян до ідеї АТР. Аргументуючи необхідність ширшого публічного обговорення законопроекту, Р.Безсмертний підкреслив, що такі заходи необхідні, „оскільки питання адміністративно-територіального устрою носить резонансний характер і зачіпає інтереси широкого кола суб’єктів”, до того ж законопроект значно вдосконалив всеукраїнська дискусія.¹¹⁸ Мотивація участі громадян в обговореннях повинна була формуватися кінцевим результатом реформи – отриманням повного пакета державних послуг за місцем проживання. Тому Р.Безсмертний ініціював проведення подібних заходів на низовому рівні владної вертикалі. Наприклад, Миколаївська ОДА упродовж 17 – 20 червня 2005 р. організувала проведення кущових громадських обговорень проекту Закону України „Про територіальний устрій України”: 17 червня такий захід відбувся у м. Баштанка, на якому були представлені делегації (160 осіб) Баштанського, Березнегуватського, Казанківського, Новобузького та Снігурівського районів; того ж дня відбулися збори Братського, Єланецького, Веселенівського, Южноукраїнського районних активів (760 осіб) за участю голів РДА, голів районних рад, сільських голів, депутатів районних, міських, селищних, сільських рад, делегацій від трудових колективів, керівників районних та міських осередків політичних партій і громадських організацій; 17 – 20 червня відбулося обговорення в громадах і трудових колективах підприємств та установ Арбузинського, Новобузького, Казанківського,

Миколаївського, Братського, Жовтневого, Вознесенського районів (1600 осіб), у яких взяли участь представники виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських організацій, жителі області, представники ЗМІ.¹¹⁹ Домінуючою позицією всіх учасників обговорень, ініційованих обласною владою, була думка щодо необхідності змін податкового та бюджетного законодавства України до початку проведення АТР та індивідуальний підхід до визначення кількості жителів громад, хоча на зборах у Южноукраїнську була озвучена пропозиція щодо потреби проведення всеукраїнського референдуму з питань доцільності АТР. Подібна риторика та ритміка організації обговорень була типовою й для інших ОДА, які демонстрували „прагнення” об’єктивно інформувати громадян України про суть АТР. Тому можна визначити декілька характерних рис в їх роботі. По-перше, намагаючись демонструвати відкритість влади, більшість з них інформували мешканців відповідних областей про те, що на території області відбулися обговорення АТР *post factum*.¹²⁰

По-друге, не володіючи механізмами долучення громадян до політичної дискурсивної практики на місцевому рівні, однією з причин чого є свідоме перекриття каналів для становлення діалогових форм політичної участі, ОДА вдалися до використання досвіду часів обговорення політичної реформи. Показовим є приклад Дніпропетровщини (додаток 4.2), де ОДА затвердила перелік традиційних заходів поінформовання громадян за допомогою використання місцевих ЗМІ, проте тільки 1 із 25 запланованих напрямків обговорення можна віднести до діалогу влади та громадян про суть АТР. Загалом, більшість ОДА, розробляючи план обговорення в областях, не стільки керувалися принципом забезпечення процесу обміну думок між владою та громадянами, не стільки були зорієнтовані на ведення конструктивного діалогу з останніми, скільки зосередилися на звичному монолозі, який повинна вислухати якомога більша кількість мешканців тієї чи іншої області: „Основним їхнім (робочих груп з організації проведення громадських обговорень. – *Н.Р.*) завданням є донесення до кожного мешканця області основних положень адмінреформи, роз’яснення нагальної потреби в укрупненні територій, оскільки кожен українець повинен розумітися на позитивних сторонах децентралізації влади, провідній ролі місцевого врядування громад на всіх рівнях в розвитку нашого краю, в новому методі формування бюджетної політики, який

притаманний всім розвинутим державам”¹²¹, – так визначені завдання діяльності регіональної робочої групи з питань організації громадських обговорень законопроектів щодо адміністративно-територіальної реформи, яку очолив перший заступник Рівненської ОДА О.Ковальчук. Зауважимо, що громадянам пропонувалося розповідати не весь комплекс об’єктивної інформації, а зосереджувати увагу лише на позитивах АТР, до того ж виключалася можливість збору пропозицій, зауважень, думок громадян щодо суті і принципів реформування, конкретних пропозицій територіального поділу.

По-третє, тактика проведення обговорень спонукала робити наголос на технологічних, а не економічних аспектах реформування, коли декларативно підкреслювалася необхідність укрупнення малонаселених українських сіл до 5 тис. жителів, за відсутності аргументованих економічних розрахунків. На нашу думку, це була не та реформаторська лексика, яка здатна переконати громадян України в потребі перетворень, які тривають останні п’ятнадцять років. Використання звичних штампів та фразеологем призвело до спрощеного сприйняття суті АТР. Запобігти цьому могло отримання громадянами повного комплекту інформації з усіма *за та проти*. Натомість влада вдалася до чергової агітаційної кампанії, використовуючи усі звичні з кучмівських часів атрибути – наголошення на необхідності термінового схвалення громадянами суті реформи. Це формувало у них відразу до сприйняття будь-якої інформації про АТР, робило прийнятними до споживання домислів та чуток, уповільнювало виокремлення раціонального зерна реформи. Влада експлуатувала популярну серед громадян ідею боротьби з бюрократією та чиновництвом, уникаючи відповіді на питання про фінансування усіх заходів, пов’язаних з її впровадженням.

На всіх обговореннях представники влади наголошували на необхідності нагального реформування територіального устрою України, апелюючи до потреби підвищення ролі сільських рад, які не завжди мають достатньо авторитету для розв’язання проблем розвитку громад. Водночас, влада обласного рівня заповнювала аудиторії „потрібними людьми”, тому громадянам, які не були причетними до різних рівнів владних структур, не вдавалося висловитися. Представники урядових делегацій реагували на це спокійно: „Якби люди хотіли – вони б виступили і висловили свою думку. А коли вони мовчать, то це означає, що або їм байдуже, або

вони не мають нічого проти реформи”, – зауважив один з них під час супроводу Р.Безсмертного у поїзді до Харкова.¹²²

Причинами низької ефективності обговорень АТР на низових ланках системи державного управління є, по-перше, те, що реформа була спрямована на порушення існуючого політико-адміністративного статус-кво; по-друге, наближенням парламентських виборів, які відволікали увагу українського політикуму та виборців; по-третє, невідомими наслідками політреформи для місцевої влади, що сприяло відсутності зацікавленості останньої у процесах реформування та пояснення їх суті. Процес обговорення АТР не міг бути позбавленим суперечливого характеру. Адже реформа проголошувала зменшення сільських районів з 490 до 280 та ліквідацію районних держадміністрацій, що автоматично перетворювало їх голів на організаторів „рухів опору” АТР. Обережну позицію вимушені були займати і голови ОДА, оскільки реформа суттєво звужувала коло повноважень цих структур за рахунок позбавлення господарюючих функцій, перетворюючи їх на контрольно-наглядові органи за дотриманням Конституції та законів. Відповідно, голови ОДА обмежувалися в процесі обговорення загальною фразеологією, позбавленою конкретики, яка була б здатна зацікавити громадян.

Перебіг обговорень дозволяє говорити про актуалізацію специфічних форм участі громадян України у міжвиборчому дискурсі, що мають чітку регіональну прив’язку. Так, Одещина стала одним з центрів, де ідея АТР зустріла супротив з боку місцевих громад, які активно використовували таку форму політичної участі, як *підписання петицій протестного характеру*. Наприклад, у Іванківському районі області опір реформі став чинитися після того, як голова виборчого штабу В.Ющенко Л.Пейчева ознайомилася з новою картою Одеської області, на якій Іванківського району (економічно рентабельного та з достатньо розвиненою інфраструктурою) не залишилося. З ініціативи райради та РДА у районі було проведено опитування громадської думки та проведені збори-обговорення, на яких одногосно було прийняте рішення протестувати проти запропонованого формату реформаторських новацій влади. З цього приводу були написані та відіслані протестні листи на ім’я В.Ющенко та Р.Безсмертного. Слід зауважити на певних обставинах цих протестних дій. Розуміючи, що ініціатором ліквідації Іванківського району (як і всіх інших, де на президентських

виборах 2004 р. голосували за В.Ющенка) міг бути экс-губернатор Одещини, а на той час голова Одеської облради С.Гриневецький – прихильник В.Януковича, громади району запропонували вирішувати подібні питання за принципом „люди самі визначаються, що для них добре і що погано”¹²³, що відповідає Конституції України, відповідно до якої місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села або добровільного об’єднання в сільську громаду жителів декількох сіл, селищ і міст – самостійно вирішувати питання місцевого значення.

Подібними протестними виступами зустріли і самого Р.Безсмертного у рідному Макарівському районі Київської області. Проте тут однією з основних форм протесту стало *погрожування актами громадської непокори та страйками*. Напередодні візиту Р.Безсмертного до Макарова, в районі були поширені матеріали під назвою „Проект суспільного обговорення адміністративно-територіального устрою (Київська область)” з описом семи варіантів реформи Макарівського району, жоден з яких не відповідав інтересам жителів Макарова – пропонувалося з 36 наявних сільських шкіл залишити тільки 9, а деякі перетворити на школи-інтернати (сама назва викликала у людей внутрішній протест), районну лікарню на 265 ліжок-місць скоротити вп’ятеро та позбавити статусу районної.¹²⁴ Тому Р.Безсмертного зустріли на батьківщині звинуваченнями у розвалі системи регіонального управління та намірах дестабілізувати ситуацію в регіоні; плакатами „Ні адміністративній реформі!”, на яких Р.Безсмертний був зображений у ролі наймита капіталізму, що руйнує кордони Макарівського району.

Під час візиту Р.Безсмертного, у Макарові відбулися громадські слухання, на яких обговорювалися принципи реформування. Зазначимо, що в межах України це був чи не єдиний захід за присутності віце-прем’єра, до участі в якому допустили громадян, які не представляли місцеві органи влади та управління. Мешканці району, які не підтримали ідею АТР, запропонували звернутися до В.Ющенка та Ю.Тимошенко з проханнями врахувати їхні вимоги, переглянути принципи проведення АТР, звільнити Р.Безсмертного та голову Київської ОДА Є.Жовтяка. У резолюції слухань макарівці висловили своє обурення намірами влади, яка, за їх оцінками, планувала провести АТР силовими методами, порушуючи Конституцію і права територіальних громад. Учасники громадських

слухань попередили, що в разі залишення звернення територіальної громади до загальнонаціональних політичних лідерів без відповіді, вони готові вдатися до актів непокори, а саме – перекрити міжнародну трасу Київ – Чоп, організувати пішу ходу до столиці, пікетування ВРУ, КМУ та Секретаріату Президента.¹²⁵ Ця зустріч із земляками завершилася заявами Р.Безсмертного про наміри піти у відставку та наголосом на тому, що громадяни розуміють реформу у викривлених схематичних зображеннях.

Р.Зварич, оцінюючи перебіг обговорення у Макарівському районі, зауважив, що це „відвертий шантаж з боку людей, які дезінформовані й маніпульовані” місцевим чиновництвом.¹²⁶ Представники останнього, в особі голови РДА В.Рябченка, вважали, що Президент схвально оцінив тільки ідею адміністративної реформи, а не територіальної, тоді як причина подій, що відбулися під час обговорень реформи у районі, є саме територіальна реформа: „Адмінреформу у районі підтримують – нам набридло двовладдя”, – підкреслив В.Рябченко.¹²⁷ На нашу думку, відверто висловлене ставлення макарівців до АТР повинно було викликати у Р.Безсмертного не обурення та ідею відставки, а роздуми щодо форм обговорення, ефективності каналів донесення інформації до громадян, причин побоювання владних ініціатив, механізмів та шляхів підвищення політичної компетентності громадян.

Протестні форми політичної участі не були єдиним механізмом впливу на владу в процесі обговорення АТР. Зокрема, на Вінниччині, де дискусії тривали і після завершення кущових обговорень, заперечення реформи набуло інституційного оформлення. На громадських обговореннях у смт Твирів, що відбулося за участі 250 чоловік, було прийнято *звернення* до Президента України і голови ВРУ, в якому наголошувалося на передчасності проведення АТР, оскільки на суспільному рівні не були узгоджені головні засади реформи, не створені економічні, фінансові та соціальні передумови для втілення її основних ідей у життя. У м. Липовець було *створено і зареєстровано громадський комітет „За справедливую адмінреформу”*, мотиви чого слід шукати у ймовірній ліквідації Липовецького району.¹²⁸

На Львівщині громадяни традиційно більш активно, порівняно з іншими областями України, *використовували місцеві осередки політичних партій як структури входу у політичну систему*. Зокрема, на пропозицію районної газети *Сокальщина* провести на її

сторінках публічне обговорення законопроекту „Про територіальний устрій” одними з перших відгукнулися місцеві осередки НРУ. Їх пропозиції були враховані під час кущового обговорення АТР у м. Сокалі, яка відбулася 16 червня 2005 р.¹²⁹

Постпомаранчева дискурсивна практика засвідчила трансляцію негативних форм дій не тільки з боку влади, а й з боку громадян, які доволі активно реагували на пропозиції монетаризації політичної участі. Наприклад, у акції протесту *Вогняна ніч* (учасники акції тримали у руках запалені свічки та смолоскипи на знак супротиву діям авторів реформи), яка розгорнулася на автошляху *Київ – Одеса* в ніч з 14 на 15 липня 2005 р. і була спрямована проти АТР та її ініціатора Р.Безсмертного, брали участь громадяни, які відгукнулися на оголошення, розміщене на сайті з працевлаштування. Винагорода за участь в акції становила 20 грн.¹³⁰ *Вогняну ніч* організували противники територіальної реформи в Київській області, переважно представники СДПУ(о), ПР, ТПУ, СелПУ, СПУ, РПУ та інші. У акції взяли участь приблизно 100 тисяч пікетувальників. із яких 30 тисяч – у Київській області.¹³¹ Мешканців Київщини підтримали в Одеській, Черкаській, Запорізькій, Львівській областях та інших регіонах, де люди також утворювали живі ланцюги вздовж доріг і трас.

Звернення громадян до протестних форм політичної участі в процесі обговорення АТР спонукало Р.Безсмертного розширити формат обговорення АТР та посилити роз’яснювальну роботу. Залишаючи осторонь технологічні аспекти реформи, віце-прем’єр почав пояснювати її суть у термінах, зрозумілих більшості громадян України: „Хочу ще раз наголосити – не йдеться про ліквідацію населених пунктів. Якщо ви чуєте, що хтось збирається ліквідувати село, то це дурниця. Ще більша дурниця – це розповіді про закриття шкіл, лікарень. ... Її запровадження зробить громадян потужними самодостатніми одиницями; підвищить роль місцевого самоврядування; наблизить послуги до людини, збудує розгалужену інфраструктуру, яка забезпечить високий рівень якості життя як у місті, так і в селі. ... Ми зацікавлені у якомога ширшому діалозі. Ми прислухаємося до кожної пропозиції, бо цю реформу нам треба провести якомога ефективніше. Заради одного – людини”¹³². Водночас, за результатами соціологічних опитувань, на той час 80 % громадян України були противниками проведення АТР, насамперед в частині територіальних змін.¹³³ Отже, при

вирішенні будь-яких питань щодо майбутніх змін територіального устрою повинна в обов'язковому порядку враховуватися думка жителів територіальних громад, оскільки проведення реформи „зверху” у даному випадку є неприпустимим.

Суттєвим чинником, який визначив перебіг, форми та характер участі громадян у обговоренні АТР, стали позиції політичних партій. Можна стверджувати, що після президентських виборів 2004 р. в різних регіонах України відбулася стабілізація партійних ідентичностей громадян, тому позиції партій почали більше впливати на ставлення громадян до механізмів розв'язання тих чи інших суспільно-політичних проблем. Вихідним моментом партійної політики щодо АТР була інтерпретація політичної мети реформи – перерозподіл владних повноважень на місцях.

Стратегія ПР в процесі обговорення АТР визначалася тезою, що головною метою реформи є відволікання уваги громадян від внутрішньополітичного курсу нової влади. Партія, не заперечуючи потреби адміністративно-територіального реформування, вважала, що аналіз основних положень реформи слід починати тільки після завершення всенародного обговорення. Водночас, варіант АТР, запропонований Р.Безсмертним, оцінювався як спроба „попрощатися із самотнім Донбасом, вічно свободолюбивою Галичиною, красунею Волиню, індустріальним Дніпропетровськом, теплим Кримом, привітною Одесою”, оскільки всі ці регіони будуть розпорошені й пошматовані.¹³⁴ Позиція партії є зрозумілою, оскільки на той момент вона заявила про свою опозиційність новій владі. ПР для популяризації свого ставлення до АТР використовувала внутрішньопартійні інформаційні ресурси, з якими мали можливість ознайомитися переважно ті громадяни, які ідентифікували себе з нею.

Власна позиція щодо потреби і вчасності проведення АТР була висловлена і лідером СПУ О.Морозом, який вважав, що терміновість, з якою намагаються впровадити АТР, може бути використана для блокування політичної реформи,¹³⁵ і тодішнім спікером ВРУ В.Литвином: „Складається враження, що коли ми не знаємо, що робити, говоримо про реформи. Кинули нам кістку – проведення адміністративно-територіальної реформи, і ми всі дружно її гриземо”¹³⁶.

Неоднозначна реакція з боку лояльних до нової влади представників українського політикуму, відсутність тотального

схвалення АТР з боку громадян спонукали Р.Безсмертного активізувати зусилля щодо популяризації реформи серед громадян України. Наприклад, у Хмельницькому стартували два пілотних проекти, які мали посприяти впровадженню АТР та зменшенню супротиву з боку громадян. Один з них під назвою „Територіальна реформа – з людьми для людей” здійснюється Інститутом громадянського суспільства та має на меті вивчення можливостей реформування громад у чотирьох районах області. Більш активно почали використовуватися інформаційні ресурси влади, зокрема сторінки *Урядового кур'єру*, які переважно надавалися дописувачам листів схвального змісту: „Критики територіальної реформи частенько лякають сільських жителів тим, що по будь-яку довідку доведеться їхати за тридев'ять земель. Хай не вішають локшину на вуха! Я дев'ять років живу у селі, повернувшись з міста, і в сільраду звернувся по довідку на одержання субсидій всього тричі. Коли б у селянина була домова книжка, де записано, скільки в його будинку проживає осіб і який розмір присадибної ділянки, то потреб у такій довідці взагалі не було б”, – зауважує мешканець с. Леміщища Черкаської області П.Савченко у листі до *Урядового кур'єру*.¹³⁷

У червні 2005 р. перший етап АТР – вироблення законодавчої бази – підійшов до завершення. 30 червня на засіданні КМУ був розглянутий комплекс проектів законодавчих актів про проведенню АТР, проте було зрозуміло, що провести реформу до парламентських виборів 2006 р. не вдасться, тому всі заходи та ініціативи навколо неї поступово почали гальмуватися. Зокрема, у червні 2005 р. Асоціація міст України та громад провела у Бердянську засідання Співки секретарів місцевих рад Асоціації міст України та громад за участю 120 представників з усієї України. Незважаючи на конкретні домовленості та актуальність обговорюваних проблем, не взяли участь у роботі співки ні головний ідеолог АТР Р.Безсмертний, ні запрошені представники міністерств, що було оцінено всіма, хто зібрався? як „ігнорування Урядом інтересів та думки територіальних громад при проектуванні та проведенні цієї реформи”¹³⁸.

Після бурхливих обговорень принципів адміністративно-територіального реформування ця ідея фактично вимивається з поля політичного дискурсу іншими питаннями внутрішньополітичного розвитку України, насамперед потребою підготовки до парламентських виборів 2006 р. Р.Безсмертний намагався підтримувати суспільний

інтерес до реформи. Виступаючи у Львові в рамках міжнародної наукової конференції з проблем регіональної політики, він звернувся до науковців з пропозицією виробити мотивацію необхідності проведення адміністративно-територіального реформування України, яке повинно здійснюватися в комплексі з реформами бюджетної, податкової та муніципальної сфер.¹³⁹ Паралельно ним ініціюється ряд пропозицій, озвучених мерами міст та головами ОДА, щодо проведення експериментів – „фундаментів реформ”¹⁴⁰ з реалізації АТР на окремих територіях.

У політичному просторі України продукувалися й інші варіанти здійснення АТР (додаток 4.3). Наприклад, партія *Віче*, вважаючи існуючий адміністративно-територіальний устрій України апаратом обслуговування авторитарної влади та планово-адміністративної економіки, що не відповідає завданням ні демократичного суспільства, ні нової держави та постійно провокує владу до відмови від демократичних і ринкових принципів управління й до повернення до авторитарної моделі, запропонувала власне бачення моделі здійснення реформи. Залишаючи осторонь технологічні моменти порівняння двох проектів, зауважимо, що участь громадян у процесі обговорення змін адміністративно-територіального устрою, подібно до офіційного проекту АТР, так само визначалася у декларативній формі. Ось чому проведення адміністративно-територіальної реформи є необхідним і одним з найважливіших інструментів у перетворенні української держави з держави-патрона на державу-гувернера і радянського суспільства – на громадянське суспільство.

Влада розглядала адміністративно-територіальну реформу як альтернативу політреформі, проте АТР „без попереднього проведення реформи місцевого самоврядування, видається швидше адміністративним заходом, спрямованим на розширення контролю держави над громадянами”.¹⁴¹ Підбиваючи підсумки 2005 р., В.Ющенко у своїй доповіді „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 р.” визначив проведення АТР як один з основних напрямків трансформації політичної системи України. Президент знову підкреслив, що її запровадженню має передувати широка суспільна дискусія щодо змісту і термінів цієї реформи; чітко визначив основних суб’єктів обговорення – органи місцевого самоврядування, територіальні громади та громадські організації,

принципи АТР – повсюдність, самодостатність, доступність адміністративних послуг, що надаються населенню у системі місцевого самоврядування.¹⁴²

Отже, адміністративно-територіальна реформа до сьогодні не стала предметом широкого обговорення громадськості, що пояснюється низкою причин об'єктивного та суб'єктивного характеру. Нова постпомаранчева влада, побоюючись порівняння з командою Л.Кучми у частині принципів обговорення політичної реформи, вирішила використати механізм кущових обговорень, який передбачав участь у процесі обговорення інституційних суб'єктів політичного процесу та їх представників і таким чином звужував коло ймовірних учасників обговорень. Коло суб'єктивних причин визначається відсутністю у громадян України досвіду автономної участі в загальнонаціональному дискурсі міжвиборчого періоду, коли постановка питань відбувається поза межами протестного поля політичних відносин і потребує такого рівня політичної компетентності, який виходить за рамки передвиборчих програм та гасел.

Можна виокремити і низку причин негативної реакції на ідею АТР з боку українського суспільства. По-перше, влада не запропонувала до обговорення конкретний сценарій майбутніх змін – поетапний, радикальний чи розтягнутий у часі, який був би найбільш оптимальним для України. На момент старту обговорення АТР, цілі, зміст і стратегія проведення реформи до кінця не усвідомлювалися її ініціаторами, що звужувало коло ймовірної аргументації, здатної переконати громадян. По-друге, влада продемонструвала певну хаотичність та поспішність у вирішенні дійсно актуальної для нашої країни проблеми, відсутність альтернативних пропозицій щодо проведення АТР, закритість дискурсу для пересічних громадян, побоювання залучати до обговорення реальних регіональних лідерів. Однією з причин поспіху із впровадженням АТР було те, що реформаторські прагнення В.Ющенка обмежувалися терміном введення в дію політреформи – вересень 2005 р. або січень 2006 р. Поспішність і хаотичність кроків влади підтвердили непрозорий характер міжвиборчого дискурсу, небажання залучати регіональних лідерів до публічних дебатів, а незалежних експертів до процесу напрацювання пропозицій до проекту реформи. По-третє, влада не

достатньо чітко усвідомила тривалість процесу реформування та відповідальність перед громадянами, які повинні не просто підтримати реформу та зрозуміти її, а жити відповідно до її результатів. По-четверте, влада вирішила піти шляхом, перевіреним попередниками, – активно використати як ресурс підтримки реформування громадян України. На фоні непродуманості концепції викликають занепокоєння методи, якими вона повинна була проводитися: змінилася тільки форма долучення до обговорення проблеми АТР, зокрема, широко використовувався принцип кущових обговорень, що на практиці перетворювався на намагання влади охопити обговоренням якомога більшу кількість громадян – кущі обговорення „виросли” у кожному районі. По-п’яте, процес обговорення АТР на місцях оголив проблему демократизації місцевого самоврядування. Місцева влада і громадяни були готові до діалогу, проте було відсутнє бажання спільно шукати форми такого діалогу, бракувало інформації та практики спільного вирішення проблем розвитку. Реалізація АТР стосується інтересів усіх громадян, місцевих політичних та фінансових еліт, тому обговорення слід було будувати за межами формального задоволення всіх суб’єктів реформування.

Реалізація АТР, яка ґрунтується на економічно невмотивованих потребах політичного розвитку, не матиме успіху. До цього додається існування в Україні великих історико-географічних регіонів (Буковина, Волинь, Галичина, Донбас, Поділля, Полісся), які не мали формальної суб’єктності та формування в ряді регіонів потужних фінансово-промислових груп, міцно пов’язаних з регіональною владою і здатних моделювати характер участі громадян у обговоренні ініціатив центральної влади відповідно до власних потреб – від категоричного заперечення, підтриманого протестними виступами, до одноголосного схвалення.

На фоні низького рівня політичної компетентності громадян нам видається, що найбільш ефективним механізмом обговорення реформи могло бути моделювання економічного розвитку територій на усіх трьох рівнях, яке б доводило економічну доцільність АТР. З таким аргументом влада мала б більше шансів переконати громадян щодо підтримки реформи, навіть у частині непопулярних заходів. Вона повинна була чітко окреслити те, чого прагне домогтися внаслідок реалізації реформи, причини і мету укрупнення територіальних одиниць. Цьому мало посприяти проведення

соціологічних опитувань, спеціальні телепередачі, які б висвітлювали суть передбачуваних змін, знайомили з позицією представників різних політичних сил, Президента України, голови уряду, лідерів громадських організацій.

* * *

Отже, формування дискурсивної моделі політичної участі громадян України розпочалося в процесі обговорення ідеї незалежності та проекту Основного закону нашої держави, проте, концентрація її основних ознак відбулася під час перебігу загальнонаціонального політичного дискурсу, предметне поле якого визначалося переосмисленням суті, векторів змін та принципами функціонування політичної системи України, закріплених Конституцією 1996 р.

Незважаючи на все розмаїття форм політичної участі, переважна більшість із них використовувалася під тиском мобілізаційних ресурсів влади – від стимулювання ініціативи з проведення референдуму до підписання листів на ім'я Президента. Тому, за характером, участь громадян України в обговоренні ідеї політичної реформи була позбавлена автономних рис, здатних продукувати конструктивні ідеї та пропозиції щодо обговорюваної проблеми.

Політичний процес постпомаранчевого періоду засвідчив, що подібно до початкового етапу посткомуністичних трансформацій (1991 – 1993 рр.), громадяни України відчули свого роду смак до участі в обговоренні проблем політичного розвитку. Проте політичний дискурс влади був і залишається плюралістичним лише за формою, тоді як його суть позбавлена цієї ознаки. На нашу думку, навіть заперечувальну реакцію громадян на ініціативи влади слід вважати позитивним моментом, який свідчить про певні демократичні зрушення у їх свідомості, про те, що вони не будуть більше мовчки ковтати і схвально оцінювати будь-які пропозиції влади. Критика, нехай і невмотивована, була дивною для останньої, оскільки вона звикла до пасивних громадян та схвальної оцінки всіх її ініціатив. Проте гальмування реформи пов'язано не тільки з негативним ставленням суспільства до суті АТР (у Польщі громадяни також чинили супротив процесам укрупнення), скільки з можливістю формування сильної, здатної розв'язувати складні соціально-економічні, освітні, транспортні, екологічні та інші проблеми місцевою владою, що потребує передачі великого віяла повноважень

місцевим виборним органам влади і, в свою чергу, здатне посилити сепаратистські тенденції українських регіонів.

Примітки

- ¹ Ильин М.В. Политический дискурс как предмет анализа // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – 2002. – Вып. 3. – С. 12.
- ² Алексеров Ф.Т., Ортешук П. Выборы. Голосование. Партии. – М.: Академия, 1995. – С. 27.
- ³ УРСР. Закон. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Прийнятий 3 липня 1991 р. № 1268–ХІІ // Відомості Верховної Ради України УРСР. – 1991. – № 33. – С. 443.
- ⁴ Современная политическая история России (1985 – 1987 годы). Т. 1. Хроника. – М.: Духовное наследие, 1997. – С. 309.
- ⁵ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті рр. ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 2001. – С. 56.
- ⁶ Беленький В., Шевченко С. Ставлення до серпневого путчу // Політика і час. – 1991. – № 17 – 18. – С. 95–98.
- ⁷ Гарань О.В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989 – 1991 рр. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук у формі наукової доповіді: 07.00.01. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 74.
- ⁸ Стабілізувати політичну ситуацію. Доповідь Л.Кравчука на позачерговій сесії ВРУ // Голос України. – 1991. – 27 серпня. – № 165. – С. 4.
- ⁹ Кузьмин Г., Закревский Н., Якунов Е. Л.Кравчук – за незалежність без самоізоляції // Киевские ведомости. – 2004. – 30 ноября.
- ¹⁰ Незалежність потребує підтримки народу // Голос України. – 1991. – 12 вересня. – С. 3
- ¹¹ Звернення Верховної Ради України до народу // Голос України. – 1991. – № 207. – 24 жовтня. – С. 1.
- ¹² Матеріали установчого з'їзду Соціалістичної партії України // Матеріали I–V з'їздів Соціалістичної партії України / За ред. О.Мороза. – К.: Вибір, 1997. – Т. 1: 1991 – 1994. – С. 16.
- ¹³ Задорожнюк Э.Г. Социал-демократия в Центральной Европе. – М.: Academia, 2000. – С. 9.
- ¹⁴ Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – С. 280.
- ¹⁵ Дейчаківський О. 1 грудня 1991 року відбувся референдум, який вирішив майбутнє України. Спогади міжнародного спостерігача // <http://www.svoboda-news.com/2001/48/u1.htm> Дата перегляду 10.05.2002.
- ¹⁶ Кульчицький С. Хроніка державотворчого процесу. 1991 рік // Історія України. – 2001. – № 8. – С. 7.
- ¹⁷ Федоренко В. Референдум чи опитування? Повернемося у 1991 рік (Інститут референдуму: світовий досвід і Україна) // Віче. – 1998. – № 7. – С. 141.
- ¹⁸ Плав'юк М. Перед і після проголошення незалежності України // Пам'ять століть. – 2002. – № 3. – С. 8.
- ¹⁹ Дергачов О. Особливості розвитку й організації структур громадянського суспільства // Україна: плоди дванадцяти бурхливих років: Зб. ст. / Фонд ім. Фрідріха Берта. Регіон. Представництво в Україні, Білорусі та Молдові; Упоряд. та ред.: В.І.Андрійко та Г.Курт. – К.: Заповіт, 2003. – С. 7–8, 17.

- ²⁰ Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформации, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. – С. 242.
- ²¹ Про проект нової Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 37. – Ст. 550.
- ²² Історія української Конституції / Упоряд. А.Г.Слюсаренко, М.В.Томенко / Українська правнича фундація. – К.: Право, 1997. – С. 281.
- ²³ Конституція незалежної України: У 3 кн. Книга перша. Документи, коментарі, статті / За заг. ред. С.Головатого. – К.: Українська правнича фундація, 1995. – С. 25.
- ²⁴ Там само. – С. 26–28.
- ²⁵ Полешко А. Конституционный процесс в Украине: замыслы и реалии // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПІК. – 1993. – № 3–4. – С. 22.
- ²⁶ Толстов С. Конституційний процес в історичній ретроспективі // Становлення владних структур в Україні (1991 – 1996) / Редкол.: О.Гарань, В.Кулик, О.Майборода. – К.: Центр політичного аналізу газети „День”, 1997. – С. 80.
- ²⁷ Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України [Від 8 червня 1995 р. № 1к/95]. – Голос України. – 1995. – 10 червня. – С. 3–4.
- ²⁸ Данные социологических опросов // Украина сегодня. Хроника – анализ – прогноз. Бюллетень КЦПІК. – 1996. – № 9–10. – С. 87, 89, 91.
- ²⁹ Кремень В.Г., Безлюда Д.М., Бондаренко В.Д., Валецький О.Л., Головатий М.Ф. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років: Монографія. – К.: НІСД, 1996. – С. 46.
- ³⁰ Толстов С. Конституційний процес в історичній ретроспективі. – С. 80.
- ³¹ Указ Президента України „Про проведення всеукраїнського референдуму з питання нової Конституції України” // Урядовий кур'єр. – 1996. – 27 червня. – С. 2.
- ³² Головатий С. Конституційне утвердження свободи для України // Конституція незалежної України: У 3 кн. Книга перша. Документи, коментарі, статті / За заг. ред. С.Головатого. – К.: Українська правнича фундація, 1995. – С. 5–6.
- ³³ Шаповал В. Референдум як форма безпосередньої демократії // Вибори та демократія. – 2005. – № 2. – С. 12.
- ³⁴ Кудряшов С.П., Одарич С.О., Оробець Ю.М., Томенко М.В. Конституційний референдум: єдність чи розкол України. – К.: Фонд „Українська перспектива”, 1996. – С. 3.
- ³⁵ Детальніше див.: Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / Національний ін-т стратегічних досліджень; За ред. А.С. Гальчинського. – К.: НІСД, 2003. – 328 с.
- ³⁶ Криза владних інститутів. – К.: Агенція соціального проектування, 2000. – С. 25.
- ³⁷ Дергачов О. Особливості розвитку й організації структур громадянського суспільства. – С. 20.
- ³⁸ Сушинський О. Референдум та проблеми підконтрольності влади // Вісник УАДУ при Президентіві України. – 2000. – № 3. – С. 95.
- ³⁹ Протокол Центральної виборчої комісії „Про загальні підсумки збирання підписів громадян України під вимогою проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою від 15 січня 2000 р.” // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 9. – С. 3.
- ⁴⁰ Указ Президента України „Про оголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою” від 15 січня 2000 р. // Голос України. – 2000. – № 9. – 18 січня. – С. 2.

- ⁴¹ Биченко А., Жданов І. Соціологічне опитування УЦЕПД: народ, влада, референдум // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 2. – С. 11.
- ⁴² Матвієнко А. Референдум: перемога над своїм народом // Голос України. – 2000. – 20 січня. – № 10. – С. 5.
- ⁴³ Народна ініціатива // Голос України. – 2000. – № 29. – 16 лютого. – С. 2.
- ⁴⁴ Народна ініціатива // Голос України. – 2000. – № 32. – 19 лютого. – С. 2.
- ⁴⁵ Косий М. Зібрали хлопці підписи // Голос України. – 2000. – 21 березня. – № 49. – С. 3.
- ⁴⁶ Матвієнко А.С., Войтенко В.П. Референдум-2000. – К.: Ін-т відкритої політики, 2000. – С. 7.
- ⁴⁷ Якої „проби” народна ініціатива // Голос України. – 2000. – 1 березня. – № 37. – С. 1.
- ⁴⁸ Писаренко С. Конституція вистояла, парламент також // Голос України. – 2000. – 30 березня. – № 56. – С. 1.
- ⁴⁹ Указ Президента „Про внесення змін до Указу Президента України від 15 січня 2000 року № 65” // Голос України. – 2000. – 31 березня. – № 57. – С. 1.
- ⁵⁰ Ось тобі, Радо, і референдум // Голос України. – 2000. – 15 квітня. – № 68. – С. 1, 2.
- ⁵¹ Матвієнко А.С., Войтенко В.П. Референдум-2000. – С. 12–13.
- ⁵² Всеукраїнський референдум і проблема імплементації // Політичний календар. – 2000. – № 12. – С. 30–42.
- ⁵³ Паниотто В., Харченко Н. Социологические исследования как способ контроля результатов выборов и референдумов // <http://www.Kiis.com.ua/articles/exit-02.doc>
Дата перегляду 12.10.2005.
- ⁵⁴ Кынев А.В. Эффекты „Майдана”: Политическая система Украины после кризиса 2004 г. // Полис. – 2005. – № 1. – С. 66.
- ⁵⁵ Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність: Монографія. – К.: Інститут держави і права НАН України, 2002. – С. 153.
- ⁵⁶ Волю народу треба не лише поважати, а й виконувати // Урядовий кур’єр. – 2000. – № 72. – 19 квітня. – С. 1.
- ⁵⁷ Шевчук Ю. До референдумів треба ставитися обережно // Голос України. – 2000. – № 70. – 19 квітня. – С. 2.
- ⁵⁸ Рішення референдуму – в життя // Голос України. – 2000. – № 71. – 20 квітня. – С. 2.
- ⁵⁹ Заварзін О., Поляков В. Плебісцит по-українськи // Нова політика. – 2000. – № 2. – С. 2.
- ⁶⁰ Соціально-політичні орієнтації населення України (вересень 2000 р.). Аналітичний звіт за результатами моніторингового опитування населення України. – К., 2000. – С. 28.
- ⁶¹ Календар подій // Політичний календар. – 2001. – № 6. – С. 5.
- ⁶² Кучма Л. Звернення Президента України до українського народу з нагоди 11-ї річниці Незалежності України // Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 серпня. – С. 1.
- ⁶³ Реформа політичної системи України: декларовані наміри та реальні інтереси // Політичний календар. – 2002. – № 10. – С. 19.
- ⁶⁴ Кучма Л. Телевізійне звернення Президента України з нагоди підписання Указу про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України” // Урядовий кур’єр. – 2003. – 7 березня. – С. 1–2.
- ⁶⁵ Указ Президента України „Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України” // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – С. 461. – Ст. 465.
- ⁶⁶ Бакуменко В.Д., Борденюк В.І., Валецький О.Л. та ін. Політична реформа – гарантія демократичного розвитку українського суспільства: Науково-

методологічні матеріали на допомогу лекторам / Українська академія державного управління при Президенті України. – К.: Вид-во УАДУ, 2003. – 164 с.

⁶⁷ Обговорення політичної реформи // http://www.db.niss.gov.ua/docs/region/monitor/11-30_04_03.html дата перегляду 18.09.2004; Звіт комітету виборців України за підсумками моніторингу другого етапу всенародного обговорення ініціатив Президента щодо внесення змін до Конституції України // <http://www.civicua.org/library/view.html?topic=6020&folder=4093> Дата перегляду 18.09.2004.

⁶⁸ Кучма Л. Президент України закликає відокремити обговорення Конституційної реформи від політичних симпатій і антипатій: [Звернення Президента України до громадян України] // Урядовий кур'єр. – 2003. – 5 квітня. – С. 1.

⁶⁹ Звіт комітету виборців України за підсумками моніторингу процесу всенародного обговорення ініціатив Президента щодо внесення змін до Конституції // http://www.cvu.org.ua/?menu=chronicles&po=doc&lang=ukr&date_end=1994-12-01&date_beg=2005-12-13&id=287 Дата перегляду 30.12.2005.

⁷⁰ Тут і далі результати опитування наводяться за: Думки і погляди в Україні щодо політичної реформи. Аналітичні матеріали за результатами соціологічного дослідження // Київський міжнародний інститут соціології. – <http://www.kiis.com.ua/txt/170603/fnflityka.htm> Дата перегляду 15.10.2004.

⁷¹ Листи громадян // <http://www.reforma.org.ua/letters/> Дата перегляду 15.10.2004.

⁷² Божко О. Результати опитування киян Центром політичного прогнозування ім. Гонгадзе щодо Конституційної реформи // http://www.polemic/3eddbb5caaa75/view_print/polemic/3eddbb5caaa75/view_print/ Дата перегляду 23.03.2004.

⁷³ Парламентські слухання: Реформа політичної системи в Україні: мета та концептуальні засади конституційних змін: Стенографічний звіт, 9 квітня 2003 р. / Верховна Рада України; Комітет з питань правової політики. – К., 2003. – С. 62–64; 50–53; 55–59; 21–36.

⁷⁴ Сьогоднішні лідери України: примірювання ролі Президента. Кандидат у Президенти України Олександр Мороз: можливі сценарії розвитку ситуації // <http://www.agency.org.ua/index.php?mod=article&articleID=33> Дата перегляду 10.09.2004.

⁷⁵ Кучма Л. Стратегія політичної реформи: Виступ Президента України у Верховній Раді України у зв'язку із щорічним посланням Президента країни до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 71. – 16 квітня. – С. 2.

⁷⁶ Час пік. – 2003. – 18 – 24 квітня. – С. 2.

⁷⁷ Столяров І. 80,6 % одеситів проти пропозиції Леоніда Кучми з питань політреформи // Права людини. – 2003. – № 4. – <http://www.khpg.org/index.php?id=1071147333> Дата перегляду 10.09.2004.

⁷⁸ Звіт за результатами моніторингу комунальних друкованих ЗМІ Сумської області на предмет висвітлення ними ходу всенародного обговорення політичної реформи // <http://www.partnerstvo.ukrbizz.net/monitoring.htm> Дата перегляду 22.04.2004.

⁷⁹ Громадські слухання з питань свободи слова. Луцьк, 22 жовтня 2003 р. // <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2003/sem22-10.htm> Дата перегляду 12.12.2004.

⁸⁰ Тут і далі результати опитування наводяться за: Думки і погляди в Україні щодо політичної реформи. Аналітичні матеріали за результатами соціологічного дослідження // Київський міжнародний інститут соціології. – <http://www.kiis.com.ua/txt/170603/fnflityka.htm> Дата перегляду 15.10.2004. Подібні дослідження проводилися Центром політичних та електоральних досліджень „СОЦІС”, Українським інститутом соціальних досліджень та Українським центром

політичних і економічних досліджень ім. О.Разумкова (порівняння результатів чотирьох досліджень „Думки і погляди в Україні щодо політичної реформи: травень 2003 року” // <http://www.analitik.org.ua/ukr/researches/archives/react/dumky/> Дата перегляду 15.10.2004 р.

⁸¹ Лузіна М., Савін К., Юрченко М., Перепадя О. Критична оцінка „політичної реформи” // Права людини в Україні. Харківська правозахисна група. – <http://www.khpg.org/index.php?id=10500611328&r=15> Дата перегляду 15.12.2004; Лузіна М., Савін К., Юрченко М., Перепадя О. Відкритий лист з приводу запропонованої політичної реформи // Права людини в Україні. Харківська правозахисна група. – <http://www.khpg.org/index.php?id=1050061571&r=15> Дата перегляду 15.12.2004.

⁸² Політична реформа в Україні: ключові питання і суперечності: Матеріали „круглого столу” / Національний ін-т стратегічних досліджень / Відп. ред. О.В.Литвиненко. – К.: НІСД, 2003. – С. 20.

⁸³ Раххімулов Е. Політичні сили, що інформують громадськість, просто зневажають її // Парламент. – 2003. – № 7. – С. 30.

⁸⁴ Вечірня Свобода: Політична реформа. Київ – Прага. 7 квітня 2003 р. // <http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20040317144822729> Дата перегляду 10.12.2005.

⁸⁵ Конституційна реформа: експертний аналіз. – Х.: Фоліо, 2004. – 184 с.

⁸⁶ Курінний В. Обговорення ініціатив Президента з питань політичної реформи: досвід Одещини // Політичний календар. – 2003. – № 2 – С. 24–26.

⁸⁷ УРСР. Закон. Про народне обговорення важливих питань життя Української РСР // Радянська Україна. – 1988. – 7 червня. – С. 1.

⁸⁸ Заява „Демократичної ліги” щодо ініціатив Президента України стосовно внесення змін до Конституції України // <http://www.civicua.org/library/view.html?topic=107771&folder=8698> Дата перегляду 27.05.2004.

⁸⁹ Потіха А. Ставлення до політичної реформи в суспільстві у висвітленні ЗМІ // Україна: Події. Факти. Коментарі. Інформаційно-аналітичний журнал. – 2003. – № 9. – С. 11.

⁹⁰ Біттнер О. Народ своє слово сказав // Урядовий кур’єр. – 2003. – 29 травня.

⁹¹ Кисельова Ю. Піони вночі. Палітра політреформи // Research update. – 2003. – 14 квітня. – № 15/310.

⁹² Регіональні аспекти політичної реформи в Україні. Матеріали „круглого столу” (Ужгород, 22 квітня 2003 р.). / Нац. ін-т стратег. досліджень (Закарпатська філія); Редколегія: З.С.Варналій (відп. ред.), С.І.Мітряєва (наук. ред.), І.М.Вашкеба (вип. ред.) – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2003. – С. 43–45.

⁹³ Кучма Л. Телезвернення Президента Леоніда Кучми у зв’язку з поданням Главою держави до парламенту проекту Закону „Про внесення змін до Конституції України” 19 червня 2003 р. // Урядовий кур’єр. – 2003. – 21 червня. – С. 1–2.

⁹⁴ Оцінка спроможності структурних підрозділів з питань взаємодії із ЗМІ та зв’язків з громадськістю міністерств та інших центральних органів виконавчої влади виконувати свої функції на належному рівні. Проект Світового Банку „Діалог для реформ”. – К., 2003. – С. 37.

⁹⁵ Виступ на „круглому столі” в центрі ім. О.Разумкова 23 грудня 2003 року // Мороз О. Політична анатомія України. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – С. 377–378.

⁹⁶ Ворошилов О. Оцінки та прогнози щодо здійснення політичної реформи в Україні // Україна: Події. Факти. Коментарі. Інформаційно-аналітичний журнал. – 2003. – № 18. – С. 28.

- ⁹⁷ Суспільство прагне рішучих змін. Основні етапи політичної реформи в Україні // Президентський вісник. – 2004. – 31 березня. – № 2. – С. 1.
- ⁹⁸ Всеукраїнський громадянський форум: думка громадян // <http://www.civicua.org/news/view.html?q=375210> Дата перегляду 6.11.2004.
- ⁹⁹ Документи // <http://www.reforum.org/ua/documents> Дата перегляду 18.03.2005.
- ¹⁰⁰ Іваненко О. Палац Україна: дискусія небайдужих // Президентський вісник. Всеукраїнська громадсько-політична газета. – 2004. – 7 квітня. – № 3. – С. 3.
- ¹⁰¹ Телешун С. Окремі аспекти реформування адміністративно-територіального устрою в контексті останніх урядових пропозицій // Право України. – 2003. – № 1. – С. 8.
- ¹⁰² Безсмертний Р. Може бути і вісім областей, і шістдесят // Експрес. – 2005. – 1 квітня.
- ¹⁰³ Мокріди Т. Безсмертний представив законопроект “Про територіальний устрій” профільному комітету парламенту. 13.04.2005 // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=1542276 Дата перегляду 15.05.2005.
- ¹⁰⁴ Нанівська В. „Я впевнена, що реформу реалізують, так само, як і впевнена, що її ще істотно перероблятимуть” // http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=22&op_id=597 Дата перегляду 17.09.2005.
- ¹⁰⁵ Ющенко В. Децентралізацію не можна відкласти до „кращих часів”: Виступ Президента України Віктора Ющенко на форумі працівників органів місцевого самоврядування // Столичний регіон. – 2005. – № 2. – С. 3–5.
- ¹⁰⁶ Законопроект „Про територіальний устрій України” обговорюватиме вся Україна // Новини Полтавщини. – 2005. – 11 квітня.
- ¹⁰⁷ Безсмертний Р. Адміністративно-територіальна реформа – реформа для людини. Тези виступу до громадських обговорень законопроектів щодо адміністративно-територіальної реформи // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=19203588 Дата перегляду 15.03.2006.
- ¹⁰⁸ Астрахович О. „Закрійники” помиляються. В Одесі обговорювали адміністративну реформу” // День. – 2005. – 18 травня.
- ¹⁰⁹ Дідушок І., Аксанюк М. Два в одному // Україна молода. – 2005. – 17 травня.
- ¹¹⁰ Громадське обговорення проекту Закону „Про територіальний устрій України” у місті Вінниця 28 квітня 2005 року // Інформаційний центр Інституту громадянського суспільства. – http://www.csi.org.ua/?&lim_beg=20&id=122 Дата перегляду 26.06.2005.
- ¹¹¹ Представники місцевих громад підтримують трирівневу модель адміністративно-територіального устрою // УНІАН. Євроінтеграція. – 2005. – № 5. – С. 20.
- ¹¹² Олуніна Н. Роман Безсмертний розставляє крапки над „і” // Вісті Придніпров’я. – 2005. – № 54. – 19 липня.
- ¹¹³ Трофімова Н., Рижков В. Перша жертва Майдану // День. – 2005. – 19 липня.
- ¹¹⁴ Захарченко А. Проблеми законодавчого забезпечення адміністративно-територіальної реформи в Україні // Парламент. – 2005. – № 4. – С. 4.
- ¹¹⁵ Семків В. Нове коло „проекту всього життя” // Україна молода. – 2005. – 28 липня.
- ¹¹⁶ Адміністративно-територіальна реформа: завдання, шляхи реалізації, критерії ефективності: Матеріали „круглого столу” / За ред. З.С.Варналія. – К.: НІСД, 2005. – С. 41.
- ¹¹⁷ Там само. – С. 48.
- ¹¹⁸ Владу – радам. І громадам // Україна молода. – 2005. – 16 квітня.
- ¹¹⁹ Адміністративно-територіальна реформа // Миколаївська ОДА. – <http://www.mykolayiv-oda.gov.ua/main/en/news/detail/911.html> Дата перегляду 26.07.2005.
- ¹²⁰ Див., наприклад: Обговорення адміністративно-територіальної реформи //

Вінницька ОДА. Новини. 23.05.2005. – http://www.vin.gov.ua/veb/vinoda.nsf/web_alldocs/DocCNGXR. Дата перегляду 10.01.2005.

¹²¹ На Рівненщині продовжує діяльність регіональна робоча група з питань організації громадських обговорень законопроектів щодо адміністративно-територіальної реформи // http://www.obladmin.rv.ua/adm_ter_ref/regional_work_group.htm Дата перегляду 12.12.2005.

¹²² Семків В. „Вот, новий поворот...” // Дзеркало тижня. – 2005. – № 29. – 30 липня – 5 серпня.

¹²³ Козак О. „Ріжте, браття, ріжте!..” // Аналітична агенція „Главред”. 2 червня 2005 р. – <http://uv.ukranews.com/r6/massmedia/review/article.html?id=1921> Дата перегляду 15.10.2005.

¹²⁴ Трофімова Н., Рижков В. Перша жертва Майдану // День. – 2005. – 19 липня.

¹²⁵ Романчук А. Власна реформа погубить Безсмертного // Львівська газета. – 2005. – 18 липня.

¹²⁶ Дідушок І. Безсмертна реформа // Україна молода. – 2005. – 23 липня.

¹²⁷ Відставка перетворилася на ставку // Комерсант. – 2005. – 21 липня.

¹²⁸ Мельник В. Як поляк покаже? // Україна молода. – 2005. – 5 липня.

¹²⁹ Бойко В. Обговорюємо проект адміністративно-територіальної реформи // Сокальщина. – 2005. – Червень. – № 6.

¹³⁰ 20 гривень за акцію проти Безсмертного // Львівська газета. – 2005. – 20 липня.

¹³¹ „Вогняна ніч” стала наймасовішою акцією протесту з часів помаранчевої революції // <http://www.ngplus.com.ua/news/42d7d1718fcf0/> Дата перегляду 17.09.2005

¹³² Безсмертний Р. Операція „Аргументація” // Україна молода. – 2005. – 29 липня.

¹³³ Інформація про міжнародну науково-практичну конференцію “Регіональна політика в Україні: сучасні форми та методи реалізації” (27-28 жовтня, м. Львів) // <http://www.municipal.gov.ua> Дата перегляду 10.01.2006.

¹³⁴ Барський М. Адміністративний пиріг: Україну „пошматують”? 22.04.2005 // <http://www.partyofregions.org.ua/contrprop/behind/4267c11b8fa67/> Дата перегляду 18.06.2005.

¹³⁵ Проведення адмінреформи може бути використане для блокування політреформи, вважає лідер СПУ // УНІАН. Євроінтеграція. – 2005. – № 5. – С. 21.

¹³⁶ Цит. за: Семків. В. Сьогодні Кабмін обговорюватиме адмінреформу // Україна молода. – 2005. – 16 червня.

¹³⁷ Савченко П. Хай суддею стане конкурс // Урядовий кур’єр. – 2006. – 31 січня.

¹³⁸ Відкритий лист до керівників Держави від учасників засідання Спілки секретарів місцевих рад Асоціації міст України та громад // <http://www.rada.gov.ua/zakon/sk14/7session/STENOGR/DOC/60.DOC> Дата перегляду 15.03.2006.

¹³⁹ Безсмертний просить допомоги у вчених // УНІАН. Євроінтеграція. – 2005. – 3 листопада. – № 20. – С. 11.

¹⁴⁰ Карташов пропонує провести експеримент // УНІАН. Євроінтеграція. – 2005. – 3 листопада. – № 20. – С. 11–12.

¹⁴¹ Первые шаги новой власти (первая половина 2005 года): Аналитический доклад Киевского центра политических исследований и конфликтологии, Киев, июнь 2005 г. / Редактор-составитель М.Погребинский. – К.: КЦПИК, 2005. – С. 57.

¹⁴² Доповідь Президента України Віктора Ющенка „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році”. – К., 2006. – С. 55 – 56.

РОЗДІЛ 5

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЯКОСТІ ТА ЗМІСТУ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У ЦИКЛІЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

5.1. Перспективи становлення діалогових форм політичної участі

Перспективи трансформації політичної участі громадян у циклічних політичних процесах, їх наближення до демократичних стандартів та процедур лежать, на нашу думку, у площині міжвиборчого політичного дискурсу. Саме дискурсивна модель політичної участі володіє усіма потрібними ресурсами та джерелами, здатними стимулювати зацікавленість громадян до участі в процесах політичного управління. Одним з найбільш бажаних для засвоєння громадянами України елементів цієї моделі є діалогова форма політичної участі, що визначається нами як процес обміну думками, судженнями, пропозиціями між усіма зацікавленими суб'єктами політичного процесу (насамперед органами державної влади та місцевого самоврядування, з одного боку, та громадськістю і окремими громадянами, з іншого) з метою аргументованого переконання у правильності вироблених політичних рішень або зміни переконань шляхом сприйняття аргументів іншої сторони діалогу. Основою формування та використання діалогових форм політичної участі є принцип відкритого партнерства влади та громадян, в якому вони виступають рівними суб'єктами відносин. Кожен із суб'єктів діалогу наділений певними ресурсами, які стверджують їх суб'єктність та визначають потенціал участі у діалозі. Зокрема, інституційні суб'єкти володіють системою особливої політичної інфраструктури, громадяни – правом делегувати повноваження щодо ухвалення політичних рішень та низкою

конвенційних і неконвенційних засобів тиску на владу, громадські організації, інститут політичної експертизи та ЗМІ – можливостями забезпечувати інформаційний обмін між першими двома суб'єктами діалогу, акумулювати й транслювати інтереси громадян до поля політичного дискурсу.

Діалогові форми політичної участі, формування яких можливе тільки в умовах публічної відкритості влади, є однією з характеристик демократії участі, коли громадяни наділені реальними можливостями та володіють законодавчо закріпленими механізмами впливу на процес ухвалення політичних рішень, минаючи посередників між ними та владою. На думку Ю.Хабермаса, „сучасна модель взаємин держави і громадян має вибудовуватися не за традиційним принципом суб'єкт-об'єктних відносин (керуючі-керовані), а на механізмах „комунікативної поведінки”, тобто на суб'єкт-суб'єктних відносинах, на принципах визначення рівноправності як людини суспільної, так і людини „приватної”, що передбачає як головну демократичну процедуру „діалогову комунікацію” державної влади і „вільної громадськості”¹. Розширення кола прихильників демократії участі серед науковців у 80-90-ті рр. ХХ ст. та актуалізація принципу виходу політичної участі за межі електоральної пояснюється „досягненням критичної межі зниження довіри населення до існуючих інститутів політичного управління суспільством”².

Демократія участі визначає політичну участь громадян як один з найважливіших елементів політичної системи та передбачає існування багатьох каналів впливу на процес ухвалення політичних рішень на центральному, місцевому і регіональному рівнях, які постійно відкриті для громадян. Її основні риси – вимога надання аргументів сторонами політичного діалогу, доступність аргументів влади для всіх зацікавлених у діалозі громадян, обов'язковість рішень, вироблених у процесі діалогу між владою та громадянами, динамічність діалогу³ – є тим сприятливим ґрунтом, на якому стає можливою трансляція принципів використання діалогових форм політичної участі у політичному часі. Для становлення демократії участі повинні докладати постійних зусиль усі суб'єкти політичного процесу; її механізми і процедури не виникають самі по собі, а є результатом свідомої діяльності суб'єктів громадянського суспільства, спрямованої на формування культури політичної участі. Демократія участі – це відповідь на сукупність новітніх

викликів мажоритарної демократії, її альтернатива, що існує поруч з нею. У цьому контексті слушною є теза В.Денисенка, що розуміння сутності демократії сьогодні має виходити за межі добрих відносин у суспільстві та справедливих правових дій політичних інститутів, вона має розумітися насамперед як „прозорість” усього політичного поля, коли дії індивіда щодо самого себе не згасають, не поглинаються у системі засобів та технологій реалізації цілісного політичного процесу”⁴.

Масштаб і характер поширення демократії участі залежить від того, як функціонує система *держава – громадянське суспільство*, оскільки тільки останнє здатне сформувати орієнтації на використання громадянами діалогових форм політичної участі. На нашу думку, можна говорити про чотири основних варіанти діалогу між владою та громадянами. Перший передбачає використання владою традиційної стратегії взаємодії з громадянами *згори-вниз*, яка ґрунтується на наданні останнім мінімуму інформації про перебіг процесу ухвалення політичних рішень та повністю заперечує їхню суб’єктність у процесі формування політичного порядку денного. Фактично, цей тип діалогу є монологом влади, який претендує виключно на схвальну оцінку з боку громадян. Другий варіант діалогу – *взаємодія, обмежена згори*, – є стратегією обмеженого діалогу, коли влада погоджується приймати пропозиції від громадян, проте не реагує на них. Третій варіант передбачає, що діалог є відкритим для дискусії між владою та громадянами, проте остаточний вибір пріоритетів залишається за владою, оскільки вона обирає стратегію взаємодії з громадянами за принципом „*так..., однак...*”. Четвертий варіант діалогу, який відповідає принципам функціонування демократії участі, формується на основі спільного володіння інформацією, тому пересічні громадяни є рівними поряд з владою суб’єктами політичного процесу, а їхні пропозиції мають таку ж вагу, як і пропозиції влади. Зауважимо, що тільки останній варіант діалогу між владою та громадянами передбачає і рівні права щодо контролю за реалізацією спільно ухвалених політичних рішень.

Сьогодні в Україні у повному обсязі реалізовано перший варіант діалогу та здійснюються спроби засвоєння другого варіанту. Однак нестабільний характер взаємодії між основними сегментами владної еліти, намагання тримати все під власним контролем не дозволяє їй обирати більш розкуті варіанти політичних стратегій у взаємодії з громадянами. Як наслідок, створюються умови для

поширення серед останніх тенденції до використання абсентеїзму як основної форми політичної участі, поглиблення кризи довіри до основних (демократичних за формою) політичних інститутів та зростання ймовірності делегітимації влади. Суть четвертого варіанту діалогу в українській політичній практиці більше відомий у термінах стратегії партнерства між владою та громадянським суспільством і передбачає, що влада буде інформаційно відкритою, пояснюватиме свою політику і рішення, забезпечуватиме відкритість, доступність та підзвітність органів влади для громадян, консультуватиметься з ними, вестиме і розвиватиме діалог з громадськістю. В свою чергу, інститути громадянського суспільства братимуть активну та ініціативну участь у процесі вироблення урядової політики, формуванні та функціонуванні механізмів громадського контролю.⁵

Процес формування правового поля, яке забезпечить можливість реалізації громадянами діалогової моделі політичної участі на постійній основі, в Україні ще не завершений. Можна говорити про певні вузлові моменти, які сприяли актуалізації цієї проблеми в нашому суспільстві. Після прийняття Конституції України (1996 р.) громадяни отримали гарантоване „право брати участь в управлінні державними справами” (стаття 38) та „направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк” (стаття 40).⁶

Того ж року було ухвалено Закон України „Про звернення громадян”, який конкретизує можливості участі громадян України в управлінні державними і громадськими справами. Законом, поруч із заявами (клопотаннями), скаргами, зафіксовано такий вид звернення до органів державної влади, як пропозиції, що належить до сфери політичної участі громадян. Стаття 3 розділу 1 визначає пропозиції (зауваження) як “звернення громадян, де висловлюється порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства”⁷. Отже, пропозиції відображають окремі аспекти діалогового механізму взаємодії влади та громадян

і є, на нашу думку, обмеженою формою діалогової політичної участі, яка має латентний (не публічний) характер, оскільки ймовірність долучення до діалогу інших зацікавлених сторін є мінімальною.

В структурі всіх звернень громадян, які надходять до різних рівнів влади, частка пропозицій є незначною. У 1998 р. до Президента України надійшло 67334 звернення від 220873 громадян, у 1999 р. – 114711 звернень, з яких понад 6 тис. колективних, від 272244 громадян. Найбільше громадян звернулося до Президента з Донецької (29466 осіб), Одеської (20050), Луганської (16173) областей та м. Києва (21260 осіб). До місцевих органів влади у 1999 р. надійшло 5241654 звернення громадян, більшість з яких стосувалися соціально-економічних проблем.⁸ В адміністрації Л.Кучми ця позитивна динаміка збільшення кількості звернень до органів державної влади та місцевого самоврядування була пояснена підвищенням політичної активності громадян у рік президентських виборів. Проте, збільшення кількості пропозицій громадян статистично не визначалося, тому такі висновки не зовсім відповідають дійсному рівню політичної активності громадян України.

Справжній інтерес до використання цього механізму діалогу з владою зріс серед громадян України у 2005 р., протягом якого на адресу глави держави надійшла рекордна кількість звернень громадян за всі роки незалежності – 213,2 тис., що удвічі більше, ніж у 2004 р. Їх кількість перевищує кількість звернень до КМУ (134,7 тис. звернень) та ВРУ (104,0 тис. звернень).⁹ Тільки у першому півріччі 2005 р. до громадської приймальні Президента України В.Ющенка надійшло 97300 звернень громадян. Порівняно з таким же періодом 2004 р. фіксується суттєве збільшення кількості звернень, оформлених як відгуки (пропозиції) на соціально-політичні події в державі (зростання в 11 разів), щодо роботи органів місцевої влади та управління (зростання у 8 разів), щодо діяльності партій, профспілок та інших об'єднань (зростання у 6 разів), щодо економічного реформування, підприємництва, політики цін та податків (зростання у 3 рази). Зазначимо, що більше 92 % від усіх звернень надійшло поштою з регіонів, які є лідерами інтернет-активності в Україні: з Києва – 10,5 %, Донецька – 7,2 %, Дніпропетровська – 6,8 %, Одеси – 5,1 %, Львова – 4,9 %.¹⁰

За дев'ять місяців 2006 р. на адресу Президента України та Секретаріату глави держави надійшло та було опрацьовано понад

136 тисяч звернень громадян – більш, ніж 32,5 % звернень були отримані на особистому прийомі – порівняно з аналогічним періодом 2005 р. цей показник збільшився майже вдвічі. Найбільш актуальними для громадян України залишилися питання забезпечення законності та охорони правопорядку (понад 39 тисяч звернень), соціального захисту (майже 22 тисячі), житлові проблеми (понад 20 тисяч). У своїх зверненнях громадяни також порушують питання, що стосуються практично усіх сфер життя суспільства. Зокрема, спостерігається суттєве зростання кількості відгуків на суспільно-політичні події, що відбуваються в державі (понад 3 тисячі). Найбільше їх надійшло з Харківської, Запорізької, Донецької, Одеської, Херсонської областей та Києва.¹¹

Оцінюючи використання громадянами України надсилання пропозицій до органів влади як форми політичної участі зазначимо, що їх частка серед усієї сукупності звернень до всіх гілок та рівнів влади є незначною. Наприклад, у 2003 р. з усіх звернень громадян, що надійшли до КМУ, питома вага пропозицій становила 18 % (заяви – 77 %, скарги – 5 %). Подібна тенденція зберігалася і впродовж 2004 р. та відобразилася на регіональному рівні. Зокрема, до Полтавської ОДА від громадян не надійшло жодної пропозиції, натомість за перші чотири місяці року – 2272 письмових та 280 усних заяв і скарг; до Львівської ОДА протягом усього 2004 р. надійшло 7956 звернень, серед яких пропозиції становили тільки 2,1 %; за десять місяців 2005 р. до Закарпатської ОДА надійшло 6391 звернення від громадян (на 2023 звернення більше, ніж у 2004 р.), серед яких – 60 пропозицій. Слід зазначити, що в окремих областях влада широко практикує особисті контакти з громадянами, зокрема виїзні прийоми громадян за місцем їх проживання. У Львівській області впродовж 2004 р. керівництво ОДА провело 45 виїзних прийомів, на яких прийняло 700 громадян; у Закарпатській області впродовж 2005 р. керівництвом ОДА було проведено 42 виїзні зустрічі, а начальники обласних управлінь і відділів ОДА охопили виїзними зустрічами близько 400 сільських населених пунктів.¹²

До певної міри це пояснюється доволі тривалою невизначеністю суті реальних механізмів реалізації прав громадян на участь у процесах політичного управління, що стало на заваді формуванню у масовій свідомості уявлення про їх важливість: у 2000 р. тільки

0,5 % громадян України назвали серед основних прав людини право брати участь в управлінні державою.¹³ До речі, в опитуваннях початку посткомуністичних трансформацій 28 % громадян України зауважили, що вони не могли реалізувати в СРСР деклароване право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, що сприяло формуванню антирежимних настроїв.¹⁴

Зруйнувати окреслені стереотипи щодо меж участі громадян у процесах державного управління був покликаний Указ Президента України від 17 травня 2001 р. „Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади” (№ 325).¹⁵ Ним передбачалася розробка низки заходів щодо поліпшення умов для розвитку демократії, реалізації громадянами конституційних прав на участь в управлінні державними справами та на вільний доступ до інформації про діяльність органів державної влади, забезпечення гласності та відкритості діяльності цих органів. Найважливішим кроком повинно було стати формування робочої групи з підготовки пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості влади, завданням якої визначалася підготовка низки законопроектів, спрямованих, зокрема й на визначення ефективних механізмів залучення громадськості до процесів формування та реалізації державної політики, підготовки і прийняття проектів законів, інших нормативно-правових актів та рішень органів влади, оцінки діяльності цих органів щодо виконання прийнятих рішень. Згодом, Указом Президента України „Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади” від 1 серпня 2002 р. (№ 683) була визначена стратегія „забезпечення відкритості формування та реалізації стабільної й зрозумілої громадянам економічної та соціальної політики держави”¹⁶, основним принципом якої стало забезпечення реалізації права громадян на отримання інформації про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Отже, постановка проблеми політичної участі громадян у міжвиборчий період відбувалася у термінах прозорості та відкритості влади, тоді як питання впливу на неї через діалог залишилося осторонь правового визначення.

Зауважимо, що на той час більшість громадян також здійснювали оцінку діяльності органів влади та визначали власну суб’єктність у процесах політичного управління в категоріях прозорості, відкритості, гласності. Зокрема, у 2000 р. 23,3 % громадян вважали,

що прозорість як принцип діяльності не характерна для ВРУ, 19,3 % – для КМУ, 16,1 % – для Президента України, 18,9 % – для апарату Президента, 22,4 % – для місцевих органів влади.¹⁷ На момент появи перших указів Президента, що стосуються участі громадян в управлінні державними справами, рівень довіри до основних інститутів політичної системи був достатньо низьким – Президенту цілком довіряли 6,6 % громадян, ВРУ – 1,4 %, Уряду – 2,5 %.¹⁸ Ці дані, які формуються і на основі власного досвіду взаємодії з органами державної влади та управління, є опосередкованим показником інформаційної та політичної відкритості влади.

Тільки починаючи з 2003 р. українська влада предметно почала говорити про необхідність унормування механізмів участі громадян у процесах політичного управління. Зокрема, український політикум активно обговорював відповідний проект постанови КМУ, яким передбачався розвиток та впровадження публічної політики, якнайширше залучення громадськості до процесу формування й реалізації державної політики, сприяння усвідомленню та загальному розумінню громадськістю її ролі і важливості участі у цих процесах, розвиток активного співробітництва та партнерських відносин з громадськими організаціями і політичними партіями, підтримка громадських ініціатив, спрямованих на поглиблення співпраці та підвищення результативності управлінської діяльності тощо. У проекті „Порядку проведення публічного обговорення питань формування та реалізації державної політики центральними та місцевими органами виконавчої влади”, який додавався до проекту постанови, було дано термінологічне визначення громадськості, яка розумілася як громадяни, політичні партії, громадські організації та інші об'єднання громадян. З одного боку, визначення інституту політичних партій як структурного елементу громадськості свідчило про їх недостатню інкорпорацію в структури влади, з іншого – розуміння владою джерел партійної діяльності, що криються у надрах громадянського суспільства, а визначення громадянина як основного представника громадськості створювало позитивні перспективи поглиблення конституційних норм політичної суб'єктності громадян.

Обговорення проекту постанови КМУ стимулювало початок діалогу між владою та громадянами, що мало вияв у формуванні системи дорадчих органів при Президентіві України та КМУ –

громадських рад. У 2003 р. було створено відповідно 28 та 23 дорадчі органи, переважна більшість з яких набула статусу міжвідомчих, інші були створені як експертні ради; з 16 міністерств працювали з громадськими радами тільки 2; громадські ради були створені і функціонували тільки при 3 із 35 державних комітетів та центральних органів виконавчої влади; з 23 комітетів ВРУ співпрацювали з громадськими радами – 5.¹⁹ Проте, навіть утворені та функціонуючі громадські ради здебільшого оцінювали власну роботу як малоефективну, зважаючи на небажання влади вести з ними діалог. Основними чинниками низької ефективності діалогу був дорадчий статус громадських рад, невизначеність джерел їх фінансування, специфіка формування керівництва та складу рад. Тоді чіткого окреслення набула ідея створення двох типів громадських рад. По-перше, це громадські експертні ради, до складу яких входитимуть експерти, фахівці, науковці, що працюють у неурядових структурах з метою комплексного аналізу політики певного органу; по-друге, власне громадські ради, що утворюватимуться з громадських діячів, політично активних громадян, які представлятимуть інтереси певних груп громадян і матимуть на меті прогнозування реакції громадськості на державні рішення, окреслення пріоритетних проблем у тій чи іншій сфері суспільного розвитку.²⁰ Проте ця конструктивна ідея не була реалізована в політичній практиці.

Оцінюючи інституційні можливості становлення діалогових форм політичної участі, не слід випускати з поля зору проблему зацікавленості громадян у їх використанні та готовності до цього складного процесу. За оцінками представників центральних органів виконавчої влади, у 2003 р. 43 % громадян були швидше готові, ніж не готові до використання діалогових форм політичної участі у вигляді відкритого співробітництва з органами виконавчої влади, 29 % – швидше були не готові, ніж готові до цього, 21 % – готові, 5 % – не готові.²¹ Основним механізмом розширення кола громадян, зацікавлених у веденні діалогу з владою, є підвищення рівня довіри до всіх гілок української влади (табл. 5.1). Аналіз даних, наведених у цій таблиці, засвідчує, що для більшості державних службовців мотивація налагодження діалогу з громадянами лежала у площині владного дискурсу, який, починаючи з травневого 2001 р. Указу Президента, формувався у напрямку обговорення гласності та відкритості влади.²² Такий підхід

Таблиця 5.1

Рейтинг основних чинників, здатних підвищити рівень довіри громадян до виконавчої влади (в оцінках державних службовців)

№ з/п	Чинники	Важливість чинника, % підтримки
1	Відкритість, прозорість дій уряду і установи	33
2	Максимально об'єктивне, достовірне, вчасне інформування громадськості про події, плани, рішення	25
3	Ефективні та якісні рішення	13
4	Чітка, принципова позиція уряду	6
5	Утримались від коментарів	6
6	Отримання зворотного зв'язку	4
7	Зацікавленість громадськості у роботі з урядом	4
8	Сформована система взаємовідносин влади з громадськістю	4
9	Авторитет регіональних представників виконавчої влади	2
10	Правова грамотність громадськості з визначених питань	2

Джерело: Звіт про проведене дослідження. Оцінка спроможності структурних підрозділів з питань взаємодії з громадськістю міністерств та інших центральних органів виконавчої влади виконувати свої функції на належному рівні. – К., 2003. – С. 33.

демонструє орієнтацію на монолог влади, тоді як форми взаємодії між владою та громадянами, які є причиною чи наслідком використання останніми діалогових форм політичної участі – отримання зворотного зв'язку, зацікавленість громадськості у роботі з урядом, сформована система взаємовідносин влади з громадськістю – характеризують позицію 4 % державних службовців (по кожному варіанту). Більше того, переважна кількість представників управлінь зв'язків із громадськістю центральних органів державної влади визначали тоді суть проблеми консультування з громадськістю як надання громадянам консультацій. Отже, було відсутнє розуміння процесу консультування як „низки взаємодії між урядом і зацікавленими

сторонами”, яке „протягається від вислуховування громадян до діяльності щодо спільно узгоджених рішень”, між якими „розміщуються діалог, дискусія та аналіз”²³. Відповідно, питання про те, що від громадян слід очікувати на зворотну реакцію у вигляді пропозицій, надання експертної оцінки, що вони можуть компетентно вести діалог із владою, знімалося автоматично.

Упродовж 2004 р. влада ініціювала низку заходів, які повинні були сприяти формуванню постійного діалогу з громадянами. 31 липня 2004 р. Указом Президента „Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” (№ 854)²⁴ були визначені основні принципи такого діалогу, зокрема проведення консультацій з громадськістю; організація широкого роз’яснення вимог законодавства щодо участі громадян в управлінні державними справами; забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади; активізація діалогу керівників органів виконавчої влади з громадськістю. На підставі даного Указу 15 жовтня 2004 р. Постановою КМУ „Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” (№ 1378)²⁵ було затверджено порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, в якому основна роль відводилася новому суб’єкту діалогу між владою та громадянами – Громадській раді при КМУ та громадським радам при місцевих органах виконавчої влади. Функціонально Громадська рада при КМУ визначалася як консультативно-дорадчий орган, який здійснює координацію діяльності громадських рад при центральних, місцевих органах виконавчої влади з питань формування та реалізації державної політики. Основними завданнями громадських рад усіх рівнів ставали організація проведення консультацій з громадськістю; сприяння реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами; забезпечення врахування громадської думки у процесі підготовки та організації виконання рішень всіх рівнів виконавчої влади.²⁶ Зауважимо, що серед науковців поширення набуло дещо інше визначення суті громадських рад як неформальних громадських структур, що „працюють з органами державної влади та місцевого самоврядування у визначених ними сферах та організаційних форматах”; „утворення за участю представників громадськості, які

мають формалізовану внутрішню структуру і яким державні органи чи органи місцевого самоврядування передають певні повноваження своїм рішенням, ухваленим відповідно до своєї компетенції та/або з якими консультуються з приводу підготовки, прийняття і виконання владних рішень”.²⁷

Отже, за Постановою КМУ основним механізмом становлення діалогових форм політичної участі громадян ставали консультації з громадськістю, метою яких визначалося ширше залучення громадян України до участі в управлінні державними справами, надання їм більш вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади та забезпечення гласності, відкритості й прозорості в діяльності цих органів. Вперше у нормативному документі було використано поняття „системний діалог органів виконавчої влади та громадськості”, який повинен сприяти підвищенню якості підготовки й прийняття рішень з важливих питань державного і суспільного життя з урахуванням думки громадськості, створенню умов для участі громадян у розробці проектів таких рішень.

Визначалося, що консультації з громадськістю можуть проводитися за двома основними напрямками – публічного громадського обговорення, яке відбувається у формі конференцій, семінарів, форумів, громадських слухань, *круглих столів*, зборів, зустрічей з громадськістю, громадських приймалень, теле- або радіодебатів, дискусій, діалогів, інтерв'ю, інтернет-конференцій, телефонних *гарячих ліній*, інтерактивного спілкування, в інших сучасних формах, та вивчення громадської думки, яке здійснюється у вигляді проведення соціологічних досліджень, запровадження спеціальних рубрик у друкованих та електронних ЗМІ, проведення експрес-аналізу коментарів, відгуків, інтерв'ю з метою визначення позицій різних соціальних груп, опрацювання та узагальнення висловлених у зверненнях громадян зауважень і пропозицій, проведення аналізу цільової інформації, що надходить до спеціальних скриньок.

У постанові чітко окреслювалося проблемне поле діалогу влади і громадськості, зокрема, консультації можуть проводитися щодо проектів нормативно-правових актів, які стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян; проектів державних та регіональних програм економічного, соціального і культурного розвитку, рішень щодо ходу їх виконання; звітів головних розпорядників коштів Держбюджету України про витрачання

бюджетних коштів за минулий рік; інформації про роботу КМУ, центральних і місцевих органів виконавчої влади тощо.

Ініціативи влади по інституціалізації консультацій з громадськістю як основи діалогу між нею та громадянами не були повною мірою віддзеркалені у масовій свідомості. У листопаді 2004 р. 38,9 % громадян вважали, що в Україні існує потреба в розробці додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю, 11,4 % зауважили, що такі механізми існують, їх треба лише активно впроваджувати, 9,3 % схилилися до думки, що за нинішніх умов від них не може бути жодної користі.

Потреба і влади, і громадян у діалозі особливої ваги набуває тоді, коли розробляється новий політичний курс, адже максимально відкрите пояснення та обговорення його основних положень здатне забезпечити йому широку соціальну підтримку, прискорити процес легітимації основних рішень влади, сформувати та закріпити у масовій свідомості модель демократичного типу відносин між основними суб'єктами політичного процесу. Вже у розпал передвиборчої кампанії 2004 р. В.Ющенко оприлюднив проект Указу „Про створення системи народного контролю за діяльністю органів державної влади”, яким передбачалося створення Комітету народного контролю як центрального органу виконавчої влади України, що здійснював би контроль за роботою органів влади з громадськістю та зверненнями громадян. Результати роботи Комітету щоквартально мали оприлюднюватися в *Урядовому кур'єрі* та *Голосі України*.²⁸ Доля цього проекту невідома, проте окремі елементи попুলізму як технологічного прийому, що місяться у ньому, не дозволяють говорити про ймовірність його підписання.

Після президентських виборів 2004 р. влада намагалася вдосконалити та завершити інституційне оформлення принципів становлення та функціонування діалогових форм політичної участі. Зауважимо, що проголошена орієнтація на відкритість влади супроводжувалася запереченням певних організаційних здобутків попередників. Зокрема, замість громадських рад Постановою КМУ „Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами” від 18 травня 2005 р. (№ 356)²⁹ ініціювалося створення громадських колегій при керівниках органів виконавчої влади. Переважно кулуарні шляхи їх формування

та певне звуження функцій до обслуговування керівників органів державної виконавчої влади спричинило скасування Постанови КМУ про їх створення та відновлення дії Постанови КМУ від 15 жовтня 2004 р.³⁰, згідно з якою знову починали працювати громадська рада при КМУ та громадські ради при місцевих органах виконавчої влади. Додатковою структурою для підтримки та розвитку діалогу з владою повинен був стати Центр комунікації – відокремлений структурний підрозділ Секретаріату КМУ, проте невдовзі процес його створення було зупинено.

Окрім практики проведення консультацій з громадськістю, Указом Президента України „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 15 вересня 2005 р. (№ 1276)³¹, як відповідь на підтримку ініціативи громадськості щодо створення системи постійного діалогу та взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів державної влади й місцевого самоврядування, було ініційовано проведення щорічних Президентських слухань – постійно діючого механізму громадських консультацій, основним організатором яких ставала Стратегічна рада при Президентові України. На перших Президентських слуханнях „Виклики, породжені свободою”, які відбулися 28 листопада 2005 р., В.Ющенко підкреслив, що „тільки погляд очі в очі, пряма дискусія, неодноразова, десятки круглих столів можуть дати відповідь на те, хто ми є, яку політику ми маємо вести”, сприятиме цьому і консолідована співпраця „влади, суспільства і громадянина”³².

Нова президентська команда В.Ющенко дійсно зробила ряд кроків у підвищенні ефективності діалогу з громадськістю. Зокрема, опитування представників недержавних громадських об’єднань засвідчили, що 60 % з них вважають, що для громадських організацій можливостей співпраці з владою стало більше; 35 % влада пропонувала співпрацю, проте тільки в одному випадку (1,6 %) вона виявилася результативною; 80 % опитаних представників громадських організацій вказали на те, що вони самостійно ініціювали діалог із владою, проте він виявився вдалим у трьох випадках (5 %).³³ Загалом, активізація створення громадських рад на всіх рівнях владної вертикалі у постпомаранчевий період ще раз наочно продемонструвала низьку результативність діалогу між владою та громадськістю. Її основними причинами є, по-перше, інерційне відтворення владою орієнтацій на консультації з

громадськістю „раз на рік одразу з усіма (громадськими організаціями, громадянами. – *Н.Р.*) і з усіх питань”³⁴, по-друге, розуміння громадськими організаціями громадських рад не стільки як механізму впливу на владу, скільки як спосіб інкорпорації у її структури з перспективою виконання окремих функцій влади. З цього приводу слушно зауважує В.Нанівська, підкреслюючи, що в Україні „два суспільні актори демократії – влада та громадянське суспільство – залишаються радянськими, тобто диктують і вимагають виконання, не беручи на себе відповідальності за повний і тривалий процес підготовки та супроводження рішення до його виконання. ...Президент і уряд завалені зверненнями громадян, організуються гарячі лінії, створюються громадські ради. Проте нереформована командно-адміністративна урядова машина не має механізмів взаємодії з громадськими представниками груп інтересів. Влада не випускає жодного публічного документа про свої наміри, плани, аргументи щодо державної політики, крім ще радянських указів, постанов, законопроектів. Суспільству і владі гостро потрібні ...публічні документи про зміст державної політики, що становитимуть основу для змістовного суспільного діалогу”³⁵.

Зруйнувати існуючі стереотипи здійснення влади та взаємодії з нею покликана „Концепція взаємодії держави з громадянським суспільством”, оприлюднена у травні 2006 р. та обговорена на базі обласних управлінь юстиції Хмельницького, Одеси, Полтави за участю представників громадських організацій, наукових установ. Зауважимо, що розробка зазначеної Концепції була стимульована не стільки внутрішнім бажанням влади остаточно інституціалізувати діалогові форми політичної участі громадян, скільки розроблена на виконання пункту 10 Заходів щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна – ЄС.³⁶ Основним каналом взаємодії влади і громадян було визначено інститути громадянського суспільства – об’єднання громадян, політичні партії, благодійні організації, органи самоорганізації населення, релігійні організації, професійні спілки, недержавні ЗМІ, через які громадяни одержують інформацію і виражають свою думку з приводу планових рішень. Це дозволить громадянам перетворитися з пасивних суб’єктів політики й управлінських рішень на активну і зацікавлену сторону, що має право брати участь у процесі ухвалення таких рішень на всіх його етапах – від початкових стадій обговорення доцільності їх прийняття до остаточного прийняття та реалізації.³⁷

Аналіз процесу моделювання владою взаємодії з громадянами дозволяє стверджувати, що сьогодні нею пропонується декілька перспективних для становлення діалогових форм політичної участі варіантів. По-перше, маємо на увазі механізм консультацій з громадськістю. Вивчення звітів про їх перебіг та використання владою результатів консультацій засвідчило, що до сьогодні вони відбуваються відповідно до стратегії *згори – вниз*, обраною владою для взаємодії з громадянами, оскільки:

- не стосуються конкретних пропозицій влади у тій чи іншій сфері державної політики, тому не здатні формувати предметне поле дискусії;
- ініціюються як інформаційні приводи для позиціонування представників влади;
- не надають учасникам консультацій та обговорень рівних прав щодо висловлення власних позицій та пропозицій;
- не розроблені і законодавчо не визначені механізми інформування про врахування владою результатів обговорень.

По-друге, для ширшого залучення громадян до участі у діалозі з владою, при органах виконавчої влади були утворені громадські ради, до складу яких увійшли представники громадських організацій, профспілок та інших об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування, ЗМІ. Одним з найважливіших завдань громадських рад є сприяння розвитку громадянської ініціативи, яка може набувати наступних форм:

- *касаційні* законодавчі ініціативи, які стосуються щойно ухваленого політичного рішення і є реакцією на урядову політику;
- *превентивні* законодавчі ініціативи, суть яких зводиться до впливу на процес ухвалення політичних рішень на етапі їх розробки;
- *альтернативні* законодавчі ініціативи, які можуть випереджати політичні кроки влади або бути реакцією на них;
- *інноваційні* законодавчі ініціативи, метою яких є участь громадян у формуванні міжвиборчого політичного дискурсу.

Традиції політичного процесу в Україні не дозволяють громадським радам вийти за межі касаційних законодавчих ініціатив, тоді як перспективи становлення демократії участі визначаються послідовним опануванням процесу формування превентивних, альтернативних та інноваційних ініціатив. Часова

невизначеність цих процесів поглиблюється потребою суттєвого вдосконалення законодавства про громадські ради, зокрема в частині розробки конкретних процедур їх діяльності, можливих наслідків та результатів. Завдяки цьому громадські ради можуть перетворитися на додатковий механізм легітимації політичних рішень. У цьому контексті видається далекосяжною ініціатива Міжнародного центру перспективних досліджень, який у грудні 2005 р. оголосив про створення консультативного центру з питань діяльності громадських рад.³⁸

По-третє, з 2003 р., відповідно до Закону України „Про засади державної регуляторної політики” громадянам, суб’єктам господарювання, їх об’єднанням та науковим установам, а також консультативно-дорадчим органам, що створені при органах державної влади та органах місцевого самоврядування і представляють інтереси громадян та суб’єктів господарювання, надається можливість подавати до регуляторних органів пропозиції про необхідність підготовки проектів регуляторних актів, а також про необхідність їх перегляду; у випадках, передбачених законодавством, брати участь у розробці проектів регуляторних актів; подавати зауваження та пропозиції щодо оприлюднених проектів регуляторних актів, брати участь у відкритих обговореннях питань, пов’язаних з регуляторною діяльністю; бути залученими регуляторними органами до підготовки аналізів регуляторного впливу, експертних висновків щодо регуляторного впливу та виконання заходів з відстеження результативності регуляторних актів; самостійно готувати аналіз регуляторного впливу проектів регуляторних актів, розроблених регуляторними органами, відстежувати результативність регуляторних актів, подавати за наслідками цієї діяльності зауваження та пропозиції регуляторним органам або органам, які відповідно до цього закону на підставі аналізу звітів про відстеження результативності регуляторних актів приймають рішення про необхідність їх перегляду; одержувати від регуляторних органів у відповідь на звернення, подані у встановленому законом порядку, інформацію щодо їх регуляторної діяльності.³⁹

Незважаючи на те, що політичні рішення, ухвалені з дотриманням принципів публічної політики, гарантують „публічний контроль над обраною владою та забезпечують постійну взаємодію між державою та громадянами”⁴⁰, є зваженими, прозорими, впровадженими,

оскільки вони були прийняті свідомо, не є визначальною характеристикою взаємодії влади та громадян. У 2004 р. тільки 17 % проектів регуляторних актів були оприлюднені для отримання зауважень і пропозицій; тільки у 9 % випадків розробники регуляторних актів розглядали альтернативні пропозиції.⁴¹ Результати моніторингу виконання вимог положень регуляторного законодавства міністерствами України за період з 1 червня по 28 вересня 2006 р. засвідчили, що більшість міністерств ідуть шляхом оприлюднення на офіційній сторінці в мережі Інтернет документів, підготовлених у процесі здійснення регуляторної діяльності, проте у жодному випадку не повідомлялося про розгляд будь-якого альтернативного варіанту регуляторного акту.⁴² Вважаємо, що цей сегмент діалогу влади і громадян є найбільш перспективним для залучення до нього представників малого та середнього бізнесу, який є основою формування середнього класу в Україні. Опанування цією стратою діалогових форм політичної участі міжвиборчого періоду сприятиме більш активній підтримці нею демократичних сил у період виборів.

По-четверте, останнім часом влада починає активніше виносити на обговорення білі та зелені книги – публічні документи про державну політику, які „уможливлюють залучення зацікавлених сторін до діалогу ще на ранніх етапах підготовки урядового рішення: на стадії вивчення проблеми, аналізу причин її виникнення й існування, формулювання й оцінки альтернатив, а також визначення оптимального способу вирішення цієї проблеми”.⁴³ Зокрема, Секретаріатом Президента України у 2006 р. підготовлена „Зелена книга щодо реформування публічної адміністрації”⁴⁴, яка має на меті продовжити дискусію із зацікавленими сторонами, науковцями, експертами, громадськістю щодо способів подальшого реформування центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування в Україні, вдосконалення їхньої діяльності та взаємодії, визначення способів розробки прозорої та ефективної політики з цих питань для створення ефективної системи публічної адміністрації європейського зразка, що буде в змозі надавати якісні адміністративні послуги. До подібної практики вдався і КМУ, який 30 червня 2006 р. розпочав громадське обговорення зеленої книги „Про демократизацію процесу прийняття рішень”.⁴⁵ Визнаючи, що існуюча практика прийняття рішень має низку типових проблем, як-от відсутність в учасників процесу підготовки та прийняття

рішень відповідних традицій та управлінської культури; недостатня увага до пропозицій громадян; відсутність взаємобалансованої системи планування діяльності органів виконавчої влади; недостатня інституційна спроможність міністерств; відсутність традицій та сталих механізмів щодо залучення громадян до управління державними справами, у зеленій книзі сформульовано, на нашу думку, ключовий принцип активізації діалогових форм політичної участі громадян. Ним є створення єдиного ресурсного центру, де зацікавлені сторони могли б ознайомитися з проектами усіх урядових рішень, які розробляються на поточний момент. Вважаємо за потрібне, в разі створення такого центру, включити у коло його функцій ознайомлення з результатами розгляду пропозицій до проектів рішень, які надходили від усіх зацікавлених сторін.

Здійснений аналіз правового поля, в якому формуються діалогові форми політичної участі громадян України, доводить, що влада зорієнтувала свої зусилля на діалог з інституційно оформленими об'єднаннями громадян. Зокрема, і остання Концепція продовжує українську традицію правового визначення діалогових форм політичної участі громадян через систему посередників. На нашу думку, інститути громадянського суспільства як транзитивний механізм трансляції інтересів громадян є ефективними там, де громадянське суспільство сформоване та має достатньо тривалу практику функціонування. В Україні, де такі інститути перебувають на стадії становлення, очікувати від них виконання у повному обсязі функцій, що забезпечать участь громадян у процесах політичного управління, поки що зарано.

На нашу думку, потребою справи демократизації політичного процесу в Україні є індивідуалізація діалогу, що сприятиме утвердженню задекларованого Конституцією України статусу політичної суб'єктності громадянина у міжвиборчий період. Українські науковці, звертаючись до осмислення цієї проблеми, справедливо підкреслюють, що „громадянин – не просто людина або індивід, особистість, а суб'єкт власних прав, своїх законних повноважень, які встановлюються всім суспільством”.⁴⁶ Тому регламент громадських обговорень, навіть у межах стратегії *згори – вниз*, міг бути дещо ширшим. Правом участі в обговоренні повинні бути наділені не тільки репрезентативні групи населення, об'єднання громадян, що провадять свою діяльність у певній галузі (сфері) чи регіоні, а й

окремі громадяни. Це відповідатиме ратифікованим Україною міжнародним документам, відповідно до яких „громадськість означає одну або більше фізичну чи юридичну особу, їх об'єднання, організації або групи, які діють згідно з національним законодавством або практикою”.⁴⁷ Така потреба мотивується, по-перше, достатньо низьким рівнем внутрішньоорганізаційної демократії як всередині політичних партій, так і інших об'єднань громадян та незавершеністю процесів політичної структуризації українського суспільства. До сьогодні частка рядових членів громадських організацій, що беруть участь у громадських слуханнях, є незначною. Наприклад, серед учасників громадських слухань, на яких аналізувався хід реалізації Програми діяльності Уряду України у 2003 р., 83,87 % представників громадських організацій обіймали в них керівні посади.⁴⁸ По-друге, це б відкинуло потребу й унеможливило винесення владою на всенародне обговорення потрібних тільки їй проектів. Варто пригадати практику обговорення політичної та адміністративно-територіальної реформи, механізми залучення до цього процесу громадян, коли громадські організації та інші типи об'єднань активно використовувалися владою з мобілізаційною метою. Одним з механізмів індивідуалізації діалогу може стати попередня реєстрація громадян для участі в обговоренні проблем, здійснена у визначені законодавством терміни.

Європейська практика використання громадянами діалогових форм політичної участі лежить поза площиною терміну консультування з громадськістю, оскільки реалізується в контексті консультацій із зацікавленими сторонами, які визначаються як громадські організації, представники громадськості та громадяни. Обґрунтовуючи процес консультування в рамках Європейської Комісії, зауважується, що „механізм консультування є складовою діяльності всіх інституцій ЄС у межах законодавчого циклу, починаючи від визначення напрямків політики і підготовки пропозиції Комісії щодо прийняття закону та закінчуючи його впровадженням. Залежно від спрямованості пропозиції мета проведення консультацій полягає в тому, щоб зібрати коментарі/пропозиції або зауваження представників регіональних та місцевих влад, недержавних організацій, асоціацій, окремих громадян, академічних кіл, технічних експертів та представників третіх країн, які можуть бути в цьому зацікавлені”.⁴⁹ Отже, європейський досвід діалогу влади та громадян визнає останніх суб'єктами цього діалогу.

Політична суб'єктність громадянина набуває специфічних, відмінних від традиційного розуміння ролі громадянина, ознак. Основним актором стає не політичний активіст, а пересічний громадянин країни, який не використовує притаманні для традиційної політики форми політичної участі (масові акції підтримки офіційного політичного курсу, виступи на захист політичних рішень, або опосередковує свою участь через політичні інститути), а безпосередньо бере участь у політичному процесі під час виборів та у міжвиборчий період. Це відповідає суті демократії участі, відповідно до якої перспективи формування ефективних механізмів реалізації діалогових форм політичної участі в Україні визначаються специфікою й особливостями комунікативного процесу між владою та громадянами. Зокрема, інституційною спроможністю органів державної влади, а саме наявністю експертів з публічної політики, що володіють знаннями та навичками вироблення політики у сфері державного управління; рівнем розвиненості громадянського суспільства, здатного генерувати та аналізувати інформацію, впливати на процес ухвалення політичних рішень; існуванням ефективних механізмів консультування; наявністю механізму відповідальності уряду щодо використання зауважень/пропозицій громадськості; забезпеченням достатнього відрізка часу, який дозволить владі сприймати, акумулювати, обробляти нові ідеї та пропозиції від громадян.⁵⁰

Одним з найважливіших аспектів процесу комунікації між владою та громадянами є забезпечення оптимізації доступу громадян України до інформації про діяльність органів центральної та місцевої влади, надання громадянам повної, об'єктивної, надійної, достовірної, зрозумілої, доступної інформації. Адже, „свобода слова, друку та зібрання призначена для підтримки дискусій, заснованих на вірі в те, що люди здатні дослухатися, коли їх достатньо ґрунтовно у чомусь переконують, і що дискусія – це вірний спосіб розв'язання конфліктів, що стосуються вибору найбільш придатних засобів для зміцнення загального блага”.⁵¹ Підкреслимо, що володіння якісною інформацією визначає характер політичної компетентності громадян, її рівень, інструментальні та функціональні характеристики.

Відповідно до Закону України „Про інформацію” (ст. 10), обов'язком органів державної влади, органів місцевого і регіонального

самоврядування є інформування про свою діяльність та ухвалені рішення; створення у державних органах влади спеціальних інформаційних служб та систем, що забезпечуватимуть доступ громадян до інформації у встановленому порядку; забезпечення вільного доступу суб'єктів інформаційних відносин до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів.⁵² Забезпечення доступу громадян до інформації може здійснюватися шляхом використання процедури запиту, який є зверненням громадян з вимогою про надання можливості ознайомитися з офіційними документами, навіть якщо вони безпосередньо їх не стосуються.

Законом допускається обмеження доступу громадян до певних видів інформації, проте за відсутності чітко визначених критеріїв, за якими інформація може бути віднесена до такої, що не має права поширюватися або надаватися громадянам, органи влади „самостійно відносять ту чи іншу інформацію, яка перебуває у їхньому розпорядженні, до конфіденційної”⁵³. У травні 2004 р. до Закону „Про інформацію” були внесені зміни, які визначили, що до конфіденційної інформації не може бути віднесена інформація про стан справ із правами і свободами громадян, незаконні дії органів влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб.⁵⁴

Зауважимо, що проблема вільного доступу громадян до інформації на всіх етапах розробки та ухвалення політичних рішень є актуальною для більшості посткомуністичних суспільств.⁵⁵ Більшість із них, як і Україна, ратифікували Оргуську конвенцію,⁵⁶ яка проголошує курс на полегшення доступу громадян до інформації та участь громадськості в процесі ухвалення рішень як основних механізмів, здатних підвищити якість прийнятих рішень і прискорити процес їх реалізації. Надання громадянам усього комплексу інформаційних послуг дозволить їм більш чітко артикулювати свої інтереси, а державним органам – забезпечувати належне врахування таких інтересів. Проте, здебільшого державні службовці, особливо на місцевому рівні влади, не володіють інформацією про існування такої конвенції та не вважають її обов'язковим документом в процесі інформування громадськості та встановлення діалогу з нею. Аналіз, проведений експертами Фонду „Європа ХХІ”, засвідчив, що в усіх регіонах України громадянам однаково не вистачає, по-перше, комплексу соціально значимої інформації, по-друге, інформації про процес обговорення

та ухвалення політичних рішень в органах державної влади.⁵⁷ Визнаючи доступність інформації для громадян України, більшість журналістів (46,6 %) оцінюють цей процес на 3 бали (за п'ятибальною шкалою).⁵⁸ Означена проблема прямо стосується перспектив формування діалогових форм політичної участі, тому вважаємо за потрібне визначити основні кроки влади, що сприятимуть більш ефективному доступу громадян до інформації. На нашу думку, слугуватиме цьому:

- унормування статусів документів в органах державної влади та місцевого самоврядування, визначення серед них кола документів, до яких громадяни мають вільний доступ;
- формування та систематичне поповнення вільних для доступу громадян архівів рішень, що ухвалюються органами державної влади та місцевого самоврядування;
- більш активне використання органами державної влади та місцевого самоврядування мережі Інтернет з метою вчасного розміщення інформації про процес ухвалення конкретних політичних рішень, програм соціально-економічного розвитку;
- використання власних ЗМІ з метою висвітлення поточної роботи органів влади;
- правове визначення комунікативних функцій громадських організацій, які зорієнтовані на налагодження діалогу між громадянами та владою.

Окрім безпосереднього звернення до офіційних установ, доступ громадян до інформації здійснюється за допомогою трьох основних каналів трансляції інформації – ЗМІ, громадських організацій, інституту політичної експертизи. Зокрема, їх роль у комунікативних процесах підсилюється тим, що вони здатні виконувати функції структур входу у політичну систему та забезпечити моделювання в масовій свідомості принципів використання діалогових форм політичної участі. Це пов'язане, по-перше, з їх системною, базовою – комунікативною – функцією, яка здатна зв'язувати, об'єднувати всіх учасників діалогу; по-друге, з можливістю участі ЗМІ у процесі діалогу як рівного суб'єкта політичної взаємодії.⁵⁹ Проте, ще у 60-х рр. ХХ ст. Дж.Клаппер довів, що політичний вплив ЗМІ може обмежуватися або знижуватися з різних причин: по-перше, громадяни можуть бути не настільки уважними, щоб помітити вплив, спрямований на них; по-

друге, суперечливі та клаптикові повідомлення здатні знижувати спрямований вплив одне одного; по-третє, процеси, що відбуваються на індивідуальному рівні – вибіркова увага та запам'ятовування, які ґрунтуються на раніше засвоєних політичних позиціях, – спотворюють повідомлення ЗМІ та зводять до мінімуму їх вплив; по-четверте, будь-яке повідомлення, яке навіть споживається громадянином, пропускається ним через систему соціальної взаємодії та комунікацію різних зразків.⁶⁰

Як один із суб'єктів політичної взаємодії у трикутнику *влада – громадяни – ЗМІ*, вони здатні і повинні формувати проблемне поле політичного дискурсу, артикулювати інтереси різних учасників політичного процесу, організовувати публічні обговорення найважливіших проблем суспільно-політичного розвитку, робити повноцінним і публічним діалог між владою та громадянами. У підсумкових документах останніх парламентських слухань, присвячених ЗМІ та свободі слова в Україні підкреслюється, що у трикутнику „суспільство – ЗМІ – влада сконцентровані відносини та впливи, які, по суті, є головними чинниками розвитку громадянського суспільства. А ЗМІ мають відігравати вирішальну роль – не арбітра, а головного посередника – в постійному діалозі суспільства та влади”⁶¹.

Зміст посередницької функції ЗМІ поглиблюється Законом України „Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”⁶², за яким вони мають право отримувати навіть конфіденційну інформацію. Проте, попередньо здійснений аналіз висвітлення офіційними, центральними, регіональними, місцевими та партійними ЗМІ процесу перебігу міжвиборчого політичного дискурсу в Україні засвідчив, що більшість із них зорієнтовані не стільки на об'єктивне подання фактів чи позиції власника періодичного видання, скільки на плюндрування позицій політичних опонентів, мобілізацію читачів на безапеляційну підтримку позиції даного видання, яка іноді заперечує навіть імовірність існування будь-якої іншої думки. Результати соціологічних досліджень доводять, що тільки для 2,7 % громадян інформація про роботу КМУ, яка висвітлюється ЗМІ, відповідає їх уявленням про його діяльність, 38,76 % – заявили про часткову відповідність.⁶³ Таким чином, українські ЗМІ не достатньою мірою сприяють формуванню

культури діалогу між владою та громадянами. У самооцінках журналістів суттєвим чинником, що перешкоджає їм здійснювати ці функції, є існуючі форми співпраці влади і ЗМІ, які не завжди здатні задовольняти потреби громадян в інформації про діяльність органів виконавчої влади. Такої позиції дотримувалися 56,25 % журналістів, опитаних у листопаді – грудні 2005 р.; 23,75 %, повністю заперечили можливість того, що громадяни можуть бути задоволені інформацією, отриманою від ЗМІ; тільки 16,25 % вважають, що ЗМІ є досить ефективним джерелом поширення інформації серед громадян.⁶⁴

Не менш важливим механізмом трансляції фахово обробленої інформації, основне завдання якого „полягає в тому, щоб дати інформацію тільки про засоби, а не про мету”⁶⁵ політичної участі, є, на нашу думку, інститут політичної експертизи, який в Україні перебуває на стадії формування. Чималу роль у цьому процесі відіграють неурядові аналітичні центри, зокрема Інститут громадянського суспільства, Лабораторія законодавчих ініціатив, Міжнародний центр перспективних досліджень, Український центр економічних та політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Український центр незалежних політичних досліджень, Фонд Демократичні ініціативи, Фонд Європа-XXI, Центр політичного менеджменту та інші. Основним адресатом досліджень, здійснених аналітичними центрами, є підготовлена аудиторія, насамперед – фахове середовище (табл. 5.2). Дані цієї таблиці засвідчують, що більшість аналітичних центрів спрямовують свою діяльність на формування громадської думки (47 %). Основним механізмом цього впливу вони визначають видавничу діяльність (45 %), проте майже рівними за значенням є й інші форми діяльності аналітичних центрів – публічні та просвітницькі заходи. Щорічно вони проводять від п’яти до десяти публічних заходів, і якщо врахувати, що у Києві активно працює близько 30 центрів, то публічний та просвітницький ефект діяльності є достатньо демонстративним – публічні заходи у столиці відбуваються щотижня.

Кожен з аналітичних центрів здійснює активну дослідницьку, наукову та просвітницьку роботу, проте перед ними стоїть низка завдань, розв’язання яких сприятиме оптимізації взаємодії між владою та громадянами. Аналіз результатів діяльності аналітичних центрів засвідчив, що попри величезні обсяги роботи, здійсненої

Таблиця 5.2

Пріоритети аналітичних центрів, %

Пріоритет	У першу чергу	У другу чергу	В останню чергу
<i>Аудиторія</i>			
Широкий загал	19	24	57
Підготовлені читачі	45	50	5
Фахівці	59	32	9
<i>Спрямованість діяльності</i>			
Вплив на громадську думку	47	32	21
Вплив на органи влади	38	52	10
Обмін з експертним середовищем	45	35	20
<i>Форми діяльності</i>			
Публічні заходи	41	41	18
Просвітницькі заходи	38	29	33
Видавнича діяльність	45	27	27

Джерело: Неурядові аналітичні центри в Україні: пропозиція і попит (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 10. – С. 6.

від початку утворення кожного з них, сьогодні вони стоять перед потребою створення консорціумів аналітичних центрів, що сприятиме більш чіткому узгодженню дій у контексті нав'язування своєї позиції владі, ключовим політичним гравцям щодо стандартів і умов ведення публічної політики; аналітичного покриття не тільки виборчого, а й міжвиборчого етапу електорального циклу, коли основним завданням стає залучення громадської підтримки для провадження аналітичних розробок у площину реальних політичних відносин; проведення публічних дискусій між експертами – представниками різних аналітичних центрів, що сприятиме підвищенню політичної компетентності зацікавлених громадян; налагодження взаємодії з громадськими організаціями, які не здійснюють аналітичної роботи, проте є представниками громадян у діалозі із владою; поширення інформації про механізми функціонування та використання маніпулятивних технологій інституційними суб'єктами

політичного процесу під час виборів та міжвиборчого дискурсу; розробки чіткої, конкретної програми дій щодо поширення аналітичних розробок серед українського загалу.

Для сучасного політичного процесу в Україні особливого значення набуває потреба консолідації усього третього сектора та виробленню спільної стратегії ведення діалогу з владою. На думку окремих експертів, головним пріоритетом реформ в Україні повинен бути не розвиток громадського сектора – він вже активно працює, а створення демократичних форм здійснення влади, відомих у термінах публічної політики.⁶⁶ Основна роль у здійсненні публічної політики належить громадським організаціям, ефективність роботи яких вимірюється рівнем успішності презентації інтересів соціальних груп у процесі ухвалення політичних рішень та вмінням вступати у взаємодію з владою у процесі вироблення та реалізації державної політики. Ми підтримуємо ідею, що демократія досягає розквіту у тих країнах, „де закон ефективно захищає право громадян вступати до різних асоціацій в ім'я спільних громадянських цілей та формувати групи, що відображають їх спільні думки, судження, цінності, інтереси”.⁶⁷ Саме громадські організації є найбільш ефективним механізмом трансляції інформації про діяльність влади, про можливості співпрацювати з нею та принципово здатні забезпечити ефект реального залучення громадян до процесів ухвалення політичних рішень.

Станом на 31 січня 2005 р. в Україні діяло 1937 громадських і 699 благодійних організацій загальнодержавного рівня, 11 тис. громадських і понад 5 тис. благодійних організацій обласного рівня та 9 тис. громадських і близько 3 тис. благодійних організацій районного рівня. Проте їх поширення по території держави коливається від 0,8 на 1 тис. жителів до 2,5-3,0, причому 70 % з них зорієнтовані на роботу з цільовими категоріями населення, які потребують соціального захисту від держави, тоді як інтереси економічно активних громадян представлені громадськими організаціями набагато меншою мірою.⁶⁸ Незважаючи на значну кількість зареєстрованих громадських організацій, існує різкий дисбаланс між кількісними показниками інститутів громадянського суспільства та їх якісними показниками, „ефективно-дієвим наповненням”.⁶⁹

Представники громадських організацій більш перспективним полем своєї діяльності вбачають місцевий рівень політичних

відносин, ніж загальнонаціональний. 79 % з них підкреслили, що на місцевому рівні співпраця з владою є доволі конструктивною і плідною, проте впливати на процес ухвалення політичних рішень на загальнонаціональному рівні політики їм заважає відсутність правових механізмів громадського контролю за діяльністю органів влади, брак інформації щодо основних рішень, які ухвалюються, небажання влади співпрацювати з громадськими організаціями в форматі діалогу (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Співпраця громадських організацій з центральними та місцевими органами влади

Рівень відносин	Конструктивна співпраця	Відсутність співпраці	Конфліктні відносини
Відносини з центральними органами влади	38	57	5
Відносини з місцевими органами влади	78	16	5

Джерело: Громадянське суспільство в Україні. Аналітичний звіт за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України. Підготовлено Фондом Демократичні ініціативи та СОЦІС на замовлення Світового банку / Я.Бачинський, І.Кучерів, І.Бекешкіна, О.Стегній, В.Полуйко. – К., 2003. – С. 24–25.

Однією з причин відсутності конструктивної співпраці з центральними органами влади слід визнати прагнення громадських організацій обмежити сферу своєї діяльності тими проблемами, розв'язання яких не призводить до конфліктів із владою, відповідно, вони концентрували власну активність на співпраці з місцевими органами влади. Іноді участь громадських організацій в цих процесах підмінюється роботою влади з громадськістю, яка спрямована на забезпечення підтримки влади та проведення профілактичної роботи в середовищі потенційних ініціаторів діалогу.

Громадські організації, через членство в яких у громадян формується орієнтація на використання діалогових форм політичної участі, є сьогодні ідеологічним стрижнем громадянського суспільства в Україні, тому коло їх функцій у цій частині доволі широке.

Зокрема, вони можуть ініціювати громадські обговорення тієї чи іншої проблеми суспільно-політичного розвитку; в процесі їх підготовки зібрати та поширити серед громадян відповідну інформацію; акумулювати позиції окремих громадян щодо розв'язання проблеми, яка стане предметом громадських слухань; здійснювати підготовку цільових аудиторій, перетворювати їх на компетентних суб'єктів діалогу з чіткими пропозиціями, сформованими в процесі ознайомлення з суттю проблеми. Підкреслюючи важливість окреслених функцій та можливостей громадських організацій, В.Ющенко у доповіді „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 р.” зауважив, що формуванню постійного конструктивного діалогу між владою та суспільством сприятиме активна співпраця представників громадянського суспільства з владою у форматі громадських слухань; започаткування практики експертизи громадськими організаціями проектів законодавчих і нормативних актів на предмет їх потенційного впливу на розвиток громадянського суспільства; розвиток горизонтальних зв'язків між громадськими організаціями.⁷⁰ Сприятиме залученню громадян до колективного і вільного обговорення питань, прийняттю виважених, погоджених рішень, зростанню довіри громадян до влади і Постанова КМУ від 1 серпня 2006 р. № 1065 „Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 11 грудня 1999 р. № 2263 і від 2 жовтня 2003 р. № 1569”, відповідно до якої представники громадських організацій, творчих спілок, підприємств, наукових установ можуть ініціювати власне включення до складу колегій місцевих держадміністрацій.⁷¹

Водночас, громадяни України не достатньо зорієнтовані на використання громадських організацій як структур входу у політичну систему. Досвід трансформаційного процесу в нашій країні доводить, що кількісні показники членства у громадських організаціях є незначними і коливаються в межах 0,7–0,9 % (0,9 % – найвищий показник зафіксовано у 1994 р., найнижчий – 0,4 % – у 1995 р., у 2005 р. він становив 0,7 %) (додаток 5.1). До того ж, з тих 4,7 % громадян, які брали участь у громадській діяльності у 2002 р., лише 69,5 % робили це тому, що така діяльність відповідала їхнім переконанням, 12,4 % пов'язували з нею можливість розв'язання власних проблем, близько 10 % мали на меті отримання грошей, тобто керувалися корисливими мотивами. Серед усього загалу громадян України 53 % не мали потреби у залученні до

громадської діяльності.⁷² Показовим є і те, що тільки 35,9 % висловили наміри і бажання брати участь у роботі громадських організацій в майбутньому, а 60,3 % залишилися байдужими до перспектив ведення діалогу з владою, які відкривають перед ними участь у громадських організаціях.⁷³

На нашу думку, специфіка мобілізації громадянськими організаціями громадян України на використання діалогових форм політичної участі визначається і тим, що вони з часів відновлення незалежності асоціюються в масовій свідомості з осередками загальної антиурядової орієнтації. Цим пояснюється доволі цікава регіональна особливість ситуації, коли громадські організації досить легко мобілізують громадян на протестні виступи і стикаються з проявами байдужості, коли йдеться про конструктивну ініціативу та альтернативу, що виходить за межі відкритого конфлікту з владою і вкладається в межі дискурсивної, а не протестної моделі політичної участі (табл. 5.4).

Дані цієї таблиці засвідчують, що регіональний зріз орієнтацій громадян України на використання діалогових форм політичної участі позначений певними особливостями. Зокрема, в Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях, які традиційно є електорально активними, зафіксовано достатньо високий показник байдужого ставлення до проблеми пошуків ефективних механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю. Тут він становить 11 %, тоді як у АРК – 6,9 %, Вінницькій, Київській, Хмельницькій, Черкаській областях – 5,8 %, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській – 6,7 %, Полтавській, Сумській, Чернігівській – 7,9 %. Ще більші показники байдужого ставлення до перспектив активності у міжвиборчий період спостерігаються у Волинській, Закарпатській, Рівненській та Чернівецькій областях, де не бачать потреби у діалозі з владою 20 % громадян; на Півдні України – 20,3 %, Донбасі – 24,2 %. Проте на Півдні та у Донбасі значно менша кількість громадян заперечує можливість власної участі у діалозі з владою шляхом членства у громадських організаціях.

Представники громадських організацій вважають, що громадяни не використовують їх як структури входу до політичної системи, оскільки не володіють інформацією про ту роль, яку виконують ці організації в процесі управління (67 %); другою причиною

Таблиця 5.4

**Ставлення громадян до проблеми забезпечення участі
громадськості у формуванні і реалізації державної політики, %**

Регіон*	Як ви вважаєте, чи існує сьогодні потреба в розробці додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю					Чи берете ви участь у роботі громадських організацій		
	Так, існує	Ні, бо вони вже є	Ні, бо від них немає користі	Мені це бай- дуже	Важко відповісти	Так	Ні, але хотів би	Не беру, і не буду брати
1	44,6	11,9	11,9	6,9	22,8	7,0	49,0	44,0
2	46,2	9,0	6,1	5,8	32,6	4,2	42,1	53,7
3	39,7	9,8	12,8	6,7	30,4	2,8	34,1	63,1
4	46,9	13,0	11,3	7,9	20,9	5,6	45,2	49,2
5	27,1	13,8	8,6	11,0	38,5	2,4	18,1	79,5
6	37,7	13,1	6,9	20,0	22,3	1,7	34,9	63,4
7	19,6	17,7	12,7	20,3	29,1	0,6	24,4	75,0
8	37,4	9,6	7,3	24,2	21,2	6,0	39,8	54,2
9	50,0	11,1	9,3	6,5	23,1	4,7	35,5	59,8

Джерело: Масове опитування „Деякі актуальні питання забезпечення участі громадян у формуванні і реалізації державної політики” (Інститут соціальної та політичної психології Академії педагогічних наук, листопад 2004 р.) // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=15352015&catid+15054520 Дата перегляду 12.10.2005.

* *Примітка:* 1 – АРК; 2 – Центр (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська області); 3 – Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); 4 – Північний Схід (Полтавська, Сумська, Чернігівська області); 5 – Галичина (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області); 6 – Інші західні області (Волинська, Закарпатська, Рівненська, Чернівецька області); 7 – Південь (Миколаївська, Одеська, Херсонська області); 8 – Донбас (Донецька, Луганська області); 9 – м. Київ.

від діяльності громадських організацій є зайнятість громадян повсякденними проблемами виживання (66 %);⁷⁴ не слід нехтувати і такими чинниками, як не завжди високий рівень професійної підготовки представників громадських організацій щодо розуміння специфіки роботи влади та її потреб, уміння грамотно

сформулювати власні пропозиції та презентувати проекти, володіння достатнім рівнем компетентності в цілому.

Проте не слід ідеалізувати реальний стан речей, вважаючи, що більшість громадян України зорієнтовані на засвоєння та використання діалогових форм політичної участі та прагнуть підвищувати рівень політичної компетентності задля презентації власної суб'єктності в процесі ухвалення політичних рішень. Вихідним у розумінні причин цього явища є те, що значна кількість громадян не очікує від влади позитивної реакції на власну міжвиборчу конвенційну активність. Це стереотипне сприйняття власного місця у системі політичного управління сприяє поширенню установки, що залучення громадськості до вироблення та схвалення державних рішень не повинно бути найважливішим напрямом діяльності уряду: 64,3 % громадян вважають, що пріоритетним напрямком у діяльності КМУ має стати вирішення соціальних проблем, 47,6 % – прискорення економічних реформ, 35,6 % – подолання нерівності у соціально-економічному розвитку регіонів, 29,5 % – підвищення міжнародного авторитету України, 16,9 % – залучення громадськості до вироблення і схвалення державних рішень, 14,2 % – розвиток місцевого самоврядування, 11,3 % – делегування владних повноважень з центру до регіонів.⁷⁵ Отже, більшість громадян України зорієнтовані на розв'язання усього комплексу проблем суспільного розвитку сильною центральною владою, тоді як місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування априорі вважаються менш дієздатними, а інститути громадянського суспільства майже не беруться до уваги як механізм впливу на владу будь-якого рівня.

Окреслена ситуація ставить одну з найважливіших проблем політичного сьогодення, проблему, яка здатна визначати суть перебігу електоральних циклів на всіх його етапах – проблему політичної компетентності громадян. Визнаний дослідник процесів демократії Б.Барбер, визначаючи роль політичної компетентності громадянина як чинника становлення демократії участі, підкреслює, що вона потребує не тільки реалізації всього спектра форм політичної участі громадянами, що діють у межах певної політичної системи, а й „громадянської підготовки та громадянської компетентності для ефективної участі в обговоренні та ухваленні рішень. Демократія участі, таким чином, розуміється як пряме правління освічених

громадян. Громадяни – це не просто окремі індивіди, що діють у приватній сфері, а добре поінформовані суспільні громадяни, які віддалилися від виключно власних інтересів настільки, наскільки суспільна сфера відокремлена від приватної. Демократія – це не стільки правління народу чи правління мас, скільки правління освічених громадян”⁷⁶.

У нових демократіях питання підвищення політичної компетентності громадян неминуче актуалізується у площині проблеми громадянської освіти, яка повинна змінити людину таким чином, щоб вона стала здатною приймати рішення на підставі власних думок, „яка без страху може оспорити думки іншої людини, але при цьому поважаючи її саму і її думки; яка може змінити свої погляди, якщо факти виправдовують цю зміну, і могла б приєднатися до інших, якби спільні зусилля були б більш ефективні, ніж діяльність на самоті”⁷⁷. В Україні проблема політичної компетентності громадян була перенесена у площину урядової політики не так давно, коли розпорядженням КМУ від 18 жовтня 2004 р. № 759-р „Про роботу центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення відкритості у своїй діяльності, зв’язків з громадськістю та взаємодії із засобами масової інформації” доручалося розробити план заходів щодо підвищення громадської і політичної освіти населення.⁷⁸ Урядові структури виходили з традиційного бачення процесу формування політичних знань та умінь громадянина, тому у розпорядженні йшлося про „підвищення освіти”, а не про заходи, що мають на меті підвищення політичної компетентності як усього українського загалу, так і громадян, для яких етап первинної політичної соціалізації завершено. Зауважимо, що для останніх центральним питанням є переведення формату політичної участі громадян з радикальної площини передвиборчого протистояння та виборчих революцій, коли домінуючою формою політичної взаємодії є дебати, у площину системного конвенційного впливу на урядову політику у міжвиборчий період, заснованого на принципах діалогу. Одним з перших кроків може бути організація владою або ініціювання громадськими організаціями громадянських форумів, робота яких завершуватиметься політичними рекомендаціями. Практика участі у громадських форумах усіх зацікавлених громадян поступово позбавить їх приреченої пасивності та наблизить до потреби членства в громадських організаціях, які

сьогодні є суб'єктами механізму консультацій з громадськістю, а повинні стати однією з основних структур входу громадян у політичну систему. Слушною є думка Б.Барбера, який образно окреслив механізм підвищення політичної компетентності громадян у будь-якій політичній системі – перехідній чи стабільно функціонуючій: „Політика стає для громадян їхнім університетом, громадянська сфера – їхнім тренувальним майданчиком, участь у політичному житті – їхнім наставником”.⁷⁹ Цим твердженням дослідник підводить нас до висновку, що успіх використання діалогових форм політичної участі криється не тільки у можливостях їх використання, що надаються владою, чи у високому рівні політичної компетентності, а багато в чому визначається регулярністю участі та рівнем політичної активності громадянина. Зазначимо, що в Україні це може бути досягнуте у середньостроковій перспективі, тому в даному випадку слід говорити про бажану наполегливість як з боку громадян, так і з боку влади.

Сьогодні в Україні для вікових груп, що перебувають у стадії первинної політичної соціалізації, завдяки зусиллям Інституту громадянської освіти (керівник д.ф.н., проф. С.Г.Рябов), починаючи з 1999 р. реалізуються проекти, спрямовані на підтримку громадянської та політичної освіти. Не зупиняючись на дискусії щодо співвідношення понять політичної та громадянської освіти⁸⁰, зауважимо, що поняття політичної компетентності громадян співвідносне з суттю громадянської освіти, яка є цілісним, безперервним процесом „навчально-виховної роботи, спрямованим на формування свідомого громадянина, його навичок громадянського співжиття, розуміння й застосування своїх прав і обов'язків, усвідомленої підтримки тих, хто реально може забезпечити його інтереси. ...Своїм вістрям вона спрямована на максимальне залучення громадян до участі в громадському житті, навчанню самоврядуванню”⁸¹. Наслідками та результатами громадянської освіти повинні бути сформоване відчуття власної гідності, шанування прав людини і вміння їх захищати; вміння мислити критично й незалежно, вимогливо ставитися до влади; відданість демократичним цінностям; політична освіченість і компетентність; знання, визнання і дотримання законів; толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом переговорів; участь у спільних справах.⁸² Саме вони визначають для громадянина

співвідношення між рівною участю та якісною участю у процесах політичного управління.

На нашу думку, відправним пунктом у підвищенні політичної компетентності громадян України, опанування ними діалогової форми політичної участі є поступове накопичення досвіду участі у розв'язанні проблем розвитку територіальних громад.⁸³ Постійна практика звернення до діалогу з органами місцевого самоврядування сформує позитивний досвід та конструктивну модель політичної участі у вигляді діалогу на національному рівні політики. На інституційному рівні це стане передумовою формування в Україні базових елементів демократії участі, яка ґрунтується на вільних і добровільних обговореннях громадянами суспільних тем та є дискурсивною соціополітичною системою, „де громадяни опановують відповідну інформацію, обговорюють політичні справи, формують громадську думку і беруть участь у політичних процесах”⁸⁴.

На жаль, до сьогодні є актуальним твердження українських науковців, сформульовані у період президентства Кучми, у розпал кампанії *Повстань, Україно!*: „Через регулярні демократичні вибори народ передає частину повноважень на здійснення влади державним органам, які представляють його інтереси. Проте досі не створено урядових та суспільних інституцій, що мали б налагоджувати співпрацю між державою і громадянами в період між виборами. Через брак таких інституцій громадяни відчують свою безпорадність перед державною владою, свідомо відмовляються впливати на неї, а в такому разі виникають ідеальні умови для корупції та відновлення тоталітарних методів ухвалення рішень. Як наслідок, державна політика не відображає інтересів українського народу”⁸⁵. Ми є свідками двох паралельних монологів – влади та громадян, автономне існування яких віддаляє перспективу їх перетину і перетворення на діалог. Консультації з громадськістю влада розпочинає на завершальному етапі процесу підготовки рішень, тоді, коли підготовлено його проект, коли реально пропозиції громадськості сприймаються нею в контексті схвального сприйняття законопроекту. Організація діалогу між владою та громадянами, поза сумнівом, є складним процесом, проте його постійне ініціювання двома сторонами провокуватиме поступове формування громадської думки про основні механізми, форми та методи формування політичного консенсусу, соціальної солідарності та

інтеграції в українському суспільстві. Оновлення, демократизація стилю здійснення влади сприятиме відповідним процесам і з боку громадян. Насамперед, йдеться про формування особистої зацікавленості кожного громадянина у суті тих політичних процесів, які відбуваються в державі, актуалізацію проблеми підвищення персональної політичної компетентності громадян, створення умов для більш активного використання ними інституційних структур входу до політичної системи.

Участь громадян у діалозі з владою як одного з суб'єктів діалогу сприятиме виробленню в них певної лояльності оцінок влади та держави, оскільки рівень їх політичної компетентності поступово підвищуватиметься. Громадські організації – це не вся громадськість, тому актуальною залишається проблема розширення кола зацікавлених громадян, що беруть участь у дорадчому процесі. Як нам здається, українське законодавство потребує чіткого визначення кола суб'єктів, які можуть використовувати кожен з існуючих вище громадянської ініціативи. На нашу думку, не варто обов'язково створювати будь-які консультативні центри при органах виконавчої влади чи місцевого самоврядування, законодавством повинно надаватися право інституційним суб'єктам політики та громадянам України ініціювати створення таких центрів. Подібна практика, яка ґрунтуватиметься на потребі і влади, і громадян, сприятиме більш ефективному діалогу. Поза сумнівом, що основними суб'єктами, здатними генералізувати діалог між владою та громадянами, є політична (владна й опозиційна) та інтелектуальна (зосереджена в громадських організаціях) еліта.

Формуванню діалогових форм політичної участі сприятиме забезпечення обов'язковості письмової відповіді на інформаційні запити громадян; підвищення рівня інформаційної культури громадян та державних службовців; ширше опанування громадянами технологією оформлення інформаційних запитів до органів державної влади та місцевого самоврядування; забезпечення публічності та прозорості роботи органів державної влади і місцевого самоврядування зі зверненнями громадян, особливо в частині надання ними пропозицій. Врахування думок і позицій громадян повинно стати невід'ємною частиною процесу здійснення влади в Україні. Це забезпечує легітимацію влади та еліти, формує не символічну, а

реальну політичну участь громадян, ту оптимальну її форму – діалогову, яка конститує громадян як суб'єкта влади. Зауважимо, що Україна стоїть сьогодні на початку цього складного та суперечливого шляху.

5.2. Політична участь громадян України в умовах інформатизації політичних відносин

Сьогодні для всього світового співтовариства доволі актуальною є проблема трансформації політичної участі громадян, яка відбувається під впливом мережевих технологій. Початок її актуалізації було покладено формуванням у 60–70-х рр. ХХ ст. принципів *теледемократії*, яка сприяла розширенню кола традиційних форм політичної участі громадян завдяки одночасному використанню телефона та телевізора, що надавало можливості бути безпосереднім учасником політичних теледебатів. Метою теледемократії визначалося сприяння підвищенню конвенційної політичної активності громадян та структурне реформування політичних процесів за допомогою нових комунікативних технологій.⁸⁶ Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. стає зрозумілим, що надії політикуму провідних європейських країн щодо можливостей теледемократії із залучення громадян до політичного процесу не виправдалися. Тому на зміну їй прийшла концепція *електронної республіки* Ю.Хабермаса, основна ідея якої зводилася до розуміння нового для світу явища – кіберпростору – як частини соціальної метасистеми, представленої у вигляді простору для вільного обговорення громадянами актуальних проблем суспільно-політичного та економічного розвитку.⁸⁷ Особливістю кіберпростору проголошувалася одночасна можливість для громадян висловлювати власні позиції та бути почутим представниками влади. На початку 90-х рр. ХХ ст. кіберпростір, представлений мережею Інтернет, уже був здатен не тільки забезпечити громадянам вільне обговорення актуальних питань, а й здійснити революційні за суттю перетворення в системі державного управління та реалізації владних повноважень. Останні дві концептуальні ідеї визначили суть теорії е-демократії.

Поступове формування інформаційного суспільства ставить і перед політичним сьогоднішнім Україною чимало питань, пов'язаних із особливостями функціонування політичної системи. Найбільш

актуальними серед них є перспективи становлення електронної демократії, електронного урядування, пов'язані з ними зміни у характері, формах та якості участі громадян у політичних процесах. Інформаційні технології у політичних процесах особливого поживлення набули в середині 90-х рр. ХХ ст., що в політичній науці відбилося появою нових концептуальних понять *електронна демократія* (e-democracy), *електронний уряд* (e-government), *електронне управління/урядування* (e-governance), *електронна участь* (e-participation).

Термін *e-демократія* вперше був використаний науковцями США та Великобританії і досить швидко набув широкого застосування у наукових колах.⁸⁸ Зазвичай e-демократія розуміється як використання „нових інформаційних технологій для захисту та розвитку основних демократичних цінностей, і перш за все, участі громадян у процесах ухвалення рішень органами влади, тобто залучення до політичного процесу. Ця участь повинна бути зорганізована таким чином, щоб громадяни відчували власну долученість до політики та результативність витрачених зусиль”⁸⁹. Доволі поширеним є тлумачення e-демократії як використання „інформаційно-комунікативних технологій та інформаційної структури (ІКТ) для розвитку й посилення демократичних інститутів і розширення участі громадян у суспільній та політичній діяльності. Можливості використання ІКТ використовуються в межах від інформування про різних претендентів на виборні посади та партії до участі в електронних форумах, в електронному голосуванні (e-голосуванні) та в електронних виборах (e-вибори)”⁹⁰. Д.Фукс та М.Каазе вважають, що термін e-демократія першочергово слід відносити до „технологічного аспекту в тому розумінні, що сучасна демократія змінилася або може змінюватися шляхом мережевого впливу громадян, організацій та інститутів через електронну комунікативну систему. Ці зміни у демократичному процесі в решті-решт слід оцінювати за рядом параметрів, зокрема, вони повинні (1) забезпечити ухвалення більш ефективних політичних рішень і (2) підвищити демократичну легітимність у частині схвалення та підтримки громадянами демократичного режиму”⁹¹. З розгортання процесів демократизації на пострадянському просторі до наукового обігу було запропоновано категорію електронної демократизації, зміст якої полягає у використанні інтернет-технологій для “1) розширення доступу виборців та ЗМІ до законотворчої діяльності;

2) зниження витрат по формуванню асоціацій та об'єднань виборців; 3) підвищення ефективності зворотних зв'язків між виборцями та їх представниками у законодавчих органах влади”.⁹²

Зважаючи на те, що категорії е-демократії, е-уряду та політичної е-участі є інтегральними, в сучасному загальнонауковому дискурсі зустрічаємо дві протележні точки зору щодо їх співвідношення між собою. Представники першого підходу, а це насамперед фахівці з ІКТ, вважають, що поняття е-демократії є похідним від категорії е-уряду, а політична е-участь обмежується голосуванням.⁹³ Натомість у межах другого підходу, який об'єднав представників гуманітарних наук, ідея е-уряду підпорядковується ідеї е-демократії: електронний уряд створюється згори для обслуговування інтересів держави, тоді як е-демократія “покликана відображати інтереси громадян, які утворюють локальні географічні співтовариства, і відповідно повинні створюватися знизу”⁹⁴.

Отже, стрижнем концепції е-демократії є ідея розширення кола форм політичної участі через використання громадянами електронних засобів та звуження можливостей влади у використанні мобілізаційних практик. Зокрема, російський дослідник М.Вершинін підкреслює, що “політична участь є центральною проблемою дискусій навколо електронної демократії”⁹⁵ як у стабільних традиційних демократіях, так і у перехідних суспільствах, де процеси демократизації тривають. Для останніх найбільш дискусійною напевне слід вважати проблему ефективного засвоєння громадянами нових можливостей політичної участі, які надаватимуться їм ресурсами електронної демократії.

На фоні позитивних тенденцій ширшого залучення громадян до участі у політичних процесах, порівняно з попереднім етапом розвитку демократії, досить помітними є думки скептично налаштованих науковців. Зокрема, е-демократія, яку Р.Деггер називає миттєвою демократією, має доволі суттєву ваду – вона формує тенденцію до знеохочення „людей бути активними, натхненними громадянським духом громадянами, як передбачає республіканський лібералізм”, та здатна перетворити їх на громадян-споживачів.⁹⁶ К.Гіл та Дж.Хьюз, оцінюючи перспективи підвищення політичної активності громадян, які мають можливість приєднуватися до онлайн-аудиторії в обговоренні політичних питань, зазначають, що “...Інтернет не змінює людей, він тільки дозволяє

їм робити те саме, але по-іншому. ...Всупереч утопічним уявленням, Інтернет, його розвиток навряд чи перетворить незацікавлених, непоінформованих, байдужих громадян на зацікавлених, інформованих та активних кібергромадян⁹⁷. Додамо, що політична онлайн-активність громадян абсолютно не означає подібної активності в реальному політичному процесі.

Процес становлення е-демократії охоплює п'ять основних етапів, на кожному з яких формується уявлення та засвоюються нові можливості участі громадян у політичному процесі:

- *Етап виникнення веб-присутності* пов'язаний з виходом інституційних суб'єктів політики в електронні мережеві структури з метою поширення інформації політичного характеру серед громадян.
- *Етап просування веб-присутності* передбачає отримання громадянами постійно оновленої інформації про діяльність та політичні пропозиції інституційних суб'єктів політики. На цьому етапі у громадян з'являється можливість коментувати діяльність інститутів влади, давати їй оцінки та надсилати пропозиції щодо більш ефективного політичного управління.
- *Етап інтерактивної веб-присутності* позначений посиленням інтенсивності взаємодії між громадянами та владними структурами. Зокрема, у громадян з'являється можливість отримувати потрібні документи, підписувати їх, записуватися на прийом до чиновників різного рівня, брати участь у електронних зібраннях, мітингах та ін.
- *Етап трансакційної веб-присутності* більше зорієнтований на задоволення повсякденних потреб громадян, оскільки в його межах вони здобувають можливість отримувати різного роду документи та укладати угоди.
- *Етап повного інтегрування веб-присутності* передбачає завершення становлення е-демократії, що дозволяє реалізувати електоральні форми політичної участі через електронні мережі, брати участь у мережевих публічних форумах, засіданнях органів державної влади та управління. Саме цей етап підкреслює зростаючу мережеву політичну активність громадян.⁹⁸

Отже, завершення переходу до е-демократії затверджується в новому, ширшому колі форм політичної участі громадян. У країнах Західної Європи досить поширеною стає участь громадян у

виборчих кампаніях у системі он-лайн, яка передбачає, окрім традиційних, чотири нових форми, зокрема маркетинг партійної політики та кандидатів; обмін інформацією та думками між виборцями; участь в обговоренні матеріалів друкованих та онлайн-ЗМІ; участь у формуванні нового, більш відкритого стилю політики.⁹⁹

Найбільш чітко і прозоро ідея е-демократії реалізується в країнах ЄС, охоплених проектом Електронна Європа (eEurope).¹⁰⁰ За ним, ІКТ впроваджуються у трьох ключових напрямках функціонування уряду: Уряд – громадянам (G2C), Уряд – бізнесу (G2B) та Уряд – уряду (G2G). Паралельно, ІКТ активно використовуються в електоральних процесах, в частині розширення кола механізмів голосування і підрахунку голосів. Така політика, розпочата у 90-х рр. ХХ ст., сьогодні привела до активного використання Інтернету громадянами більшості європейських країн. Лідерами в цих процесах є група Скандинавських країн, де регулярно до його послуг звертаються 3 з 4 скандинавів, зокрема, у Швеції 82 % населення є інтернет-активним, Данії і Фінляндії – по 70 %. Найнижчий рівень використання інтернет-ресурсів зафіксовано у Греції (25 %) та в країнах – нових членах ЄС (27 – 28 %). Незважаючи на достатньо високий рівень інтернет-активності громадян європейських країн, тільки 52 % з них зверталися до послуг державних установ у режимі он-лайн та використали хоча б одну форму політичної е-участі, переважно е-голосування.¹⁰¹

За визначенням експертів Ради Європи, е-голосування є процесом, що передбачає проведення виборів або референдумів з використанням ІКТ.¹⁰² Найбільш поширеним в Європі є голосування через Інтернет, яке здійснюється громадянами за допомогою власного комп'ютера через вихід на безпечний офіційний веб-сайт, призначений для голосування, з використанням особистого пароля; е-голосування у кабінах для виборців, де встановлено комп'ютер або сенсорний монітор з оптичним пером та передбачена ідентифікація виборця за допомогою електронної картки.

З усіх європейських країн найбільш повно ідеї е-демократії реалізуються у Великобританії, де очікується, що у 2008 р. буде завершено реалізацію програми е-урядування (*E-citizen, e-business, e-government. A strategic framework for public service in the information age*). Початок її реалізації припадає на 1997 р., коли кількість громадян, що постійно користувалися Інтернетом, становила

тільки 2 % від загальної кількості населення країни. Проте, британські урядові ініціативи щодо поширення механізмів е-голосування почали реалізовуватися. Такий підхід був зумовлений двома факторами. По-перше, загальною програмою модернізації державного управління, по-друге, намаганнями британської влади підвищити явку на вибори, насамперед молоді. У перших експериментах е-голосування на місцевих виборах 2002 – 2003 рр. виборцям пропонувалося голосувати за допомогою розісланих поштою бюлетенів, домашніх або мобільних телефонів, у інтерактивному режимі або за допомогою ресурсів кабельного телебачення. І хоча вони засвідчили, що такий шлях стимулювання виборчої активності суттєво не впливає на явку виборців, проте зумовлює позитивний інтерес до самої процедури виборів: за допомогою ІКТ у виборах взяло участь близько 100 тис. громадян Великобританії, що збільшило частку голосуючих на 3 %.¹⁰³

Згодом подібна практика дала позитивні результати, в першу чергу, на місцевому та регіональному рівнях британської політики. Наприклад, міська адміністрація Шеффілда впровадила сучасні методи голосування та забезпечує засвоєння виборцями нових технологій політичної участі. В рамках пілотних проектів було перевірено декілька технологій голосування, зокрема відправлення текстових повідомлень через Інтернет, голосування у спеціальних інтернет-кіосках та голосування за допомогою смарт-карт. Сьогодні такий підхід дозволяє мешканцям Шеффілда обирати найбільш адекватну для них процедуру голосування. Використання ІКТ значно прискорює процес підрахунку голосів, що суттєво зменшує ймовірність фальсифікації результатів виборів. Так, на останніх виборах мера Лондона, завдяки використанню інформаційних технологій голосування, підрахунки голосів (6 млн бюлетенів) було здійснено за декілька годин.

Подібні процеси поширення практики е-голосування, переважно у вигляді експериментів, стають типовими і для інших європейських країн. Наприклад, у Франції подібна форма голосування практикується у 54 муніципалітетах, в Італії – у 1500 виборчих округах, Португалії – у 9 муніципалітетах. Загалом європейська практика е-голосування на виборчих дільницях відбувається без будь-яких серйозних проблем, однак використання Інтернету для реалізації цієї форми політичної участі визначається

експертами як достатньо ризикована справа. Для оцінки співвідношення ризиків із перспективами підвищення рівня політичної активності громадян, у деяких країнах вдаються до використання практики, коли результатам е-голосування не надається юридичної сили. Так, на виборах в Іспанії у березні 2004 р. (провінції Луго і Замора) влада вдалася до використання подібного експерименту, який засвідчив збільшення активності громадян за рахунок е-голосуючих на 4-4,5 %. Водночас, у окремих європейських країнах намагання уряду запровадити політичну практику е-голосування досить гостро, з негативною домінантою, обговорюються у суспільно-політичних колах. Зокрема, урядова ініціатива запровадження е-голосування для виборців Ірландії на виборах до Європарламенту та місцевих органів влади наштовхнулася на суттєвий супротив громадськості. Залишаючи поза увагою те, що ірландським законодавством передбачається збереження результатів голосування упродовж 6 місяців, а за рішенням суду передбачено процес їх роздрукування, громадяни актуалізували проблему відсутності паперового підтвердження їх вибору.¹⁰⁴

Зважаючи на окреслені вище перестороги, Венеціанська комісія Ради Європи, яка займається проблемами впровадження форм політичної е-участі громадян на європейському просторі, у березні 2004 р. сформулювала рекомендації, спрямовані на підвищення безпеки е-голосування та зниження ризиків фальсифікації демократичних виборів. Комісія запропонувала використовувати е-голосування тільки за наступних умов:

- впевненості, що система підрахунку голосів є надійно захищеною стосовно зовнішніх втручань у програмне забезпечення;
- забезпечення прозорості системи е-голосування;
- наявності у виборців можливості підтвердження власного вибору та виправлення помилки в умовах повної конфіденційності;
- в разі виникнення конфліктної ситуації передбачена процедура роздрукування результатів голосування та їх збереження у спеціальних контейнерах.¹⁰⁵

Оцінюючи рівень безпеки е-голосування, колишній міністр внутрішніх справ Франції Н.Саркозі, виступаючи на IV Всесвітньому форумі з електронної демократії, зазначив, що дискусії навколо використання е-голосування мають не тільки технологічне, а й політичне забарвлення: “Або політичне обговорення буде точитися

навколо того, що дійсно є життєво необхідним для суспільства, і в цьому випадку громадянам необхідно буде навчитися використовувати технологію для того, щоб їх голос був почутий; або політика буде сприйматися як спектакль, і громадяни будуть ще більш негативно реагувати на ідеології, програми та політиків”¹⁰⁶.

Проте ідея е-демократії не вичерпується е-голосуванням, оскільки охоплює політичну участь громадян і в третій фазі електорального циклу – фазі постійно функціонуючої політичної дискусії. Професор Оксфордського університету С.Коулман підкреслює, що е-голосування не здійснює вирішального впливу на якість демократії і не розширює межі участі громадян у політичному процесі, таку функцію виконує їх е-участь в період між виборами: „Саме участь громадян у державному управлінні (e-participation) вносить дещо значиме у демократію”.¹⁰⁷ Тому, для е-демократії особливого значення набувають такі форми політичної е-участі громадян, як онлайн-доступ до процесів ухвалення політичних рішень на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях, онлайн-консультації з суспільно-політичних проблем, онлайн-викладення думок, поглядів та заперечень громадян. Зокрема, автори інтегративної моделі е-демократії вважають, що е-участь громадян у діяльності органів влади різних рівнів може здійснюватися у формах онлайн-зустрічей, мітингів, дебатів, протестів, у голосуванні, написанні петицій.¹⁰⁸

Приклади використання окреслених вище форм політичної е-участі громадянами країн ЄС достатньо чисельні. Так, Соціал-демократична партія Швеції з 2001 р. запровадила постійно діючу практику проведення *он-лайн дискусій* між представниками влади та громадянами на спеціальному сайті (<http://www.sap.se>). Подібні спроби здійснюються урядами окремих європейських країн, однак діалогових форм взаємодії з громадянами на системному рівні поки що не налагоджено. Натомість європейське співтовариство має можливість обговорювати загальноєвропейські та регіональні проблеми на постійно функціонуючому Форумі інформаційного суспільства (<http://www.ispo.sec.be/infoforum/>; <http://www.eurvoice.org>), який об’єднав зацікавлених представників державного апарату та громадськості з усіх країн ЄС.

Досить поширеної практики набуває *онлайн-ініціювання протестних акцій* у реальному часі. У 2000 р. громадські організації Великобританії, невдоволені ціновою політикою уряду на паливо,

об'єднавшись з опозиційними партіями, ініціювали за допомогою сучасних ІКТ масштабні протестні акції по всій країні.¹⁰⁹ Урядові кола одразу відреагували на тиск громадян та відкоригували ухвалені політичні рішення в сфері економічних відносин.

У деяких європейських країнах поширення набула практика функціонування *онлайн-муніципалітетів*, що забезпечує постійний діалог між місцевою владою та громадою. Найбільш повно ця форма політичної участі громадян реалізується у Швеції, яка є лідером по використанню громадянами інтернет-ресурсів.¹¹⁰ Основним завданням онлайн-муніципалітету є активізація громадян на міжвиборчому етапі електорального циклу, залучення їх до загальнонаціональної політичної дискусії.

Найперспективнішою формою політичної е-участі, є подання громадянами *онлайн-петицій* (в українській політичній практиці зверень/пропозицій) до органів державної влади та управління. Наприклад, парламент Шотландії у 2000 р. впровадив нову систему подання електронних петицій, яка передбачає їх обговорення в інтернет-чатах до того, як вони будуть офіційно направлені до парламенту. З 2001 р. до офісу прем'єр-міністра було подано 15 електронних петицій, під кожною з яких підписалося понад 300 громадян. Зазначимо, що суть і характер петицій найбільш повно відображають особливості конвенційної політичної участі громадян у міжвиборчий період, зокрема, вони можуть містити вимогу щодо розгляду парламентом тієї чи іншої суспільно значимої проблеми або зміни існуючого/прийняття нового законодавства. На офіційному веб-сайті Шотландського парламенту чітко окреслені наслідки розгляду петицій – зміна законодавства; перетворення петиції на частину більш широкого парламентського обговорення; ініціювання парламентського обговорення з проблеми, порушеної у петиції; спонукання органів виконавчої влади до певних дій; виступати як факти в процесі законотворчої діяльності парламенту; спричинення зміни регуляторних актів.¹¹¹ Особливістю подання он-лайн петицій до Шотландського парламенту, порівняно з іншими європейськими країнами, є те, що парламентський Комітет громадських петицій розглядає не тільки саму петицію, а й звіт експертів університету Нап'є щодо онлайн-дискусії навколо неї. Отже, громадяни мають можливість реалізувати пряму форму політичної участі у міжвиборчий період,

омінаючи такі традиційні транзитивні механізми їх інтересів, як депутати парламенту, політичні партії, громадські організації та групи інтересів.

За оцінками експертів, становлення е-демократії в Україні перебуває нині між першим та другим етапом, свідченням чого є те, що серед усіх ідей е-демократії в Україні найбільшого поширення набула доволі функціональна ідея електронного уряду (е-уряду), під яким зазвичай мають на увазі „єдину соціально відповідальну та інформаційно відкрити, з постійним зворотним зв'язком, установу”.¹¹² Відомий український дослідник проблем становлення в Україні інформаційного суспільства О.Голобуцький справедливо підкреслює, що суть проблеми використання владними структурами можливостей ІКТ в процесах політичного управління ширша за категорію е-уряду, більш адекватно вона відображується за допомогою поняття е-урядування.¹¹³ Е-урядування унаочнює потребу уряду вести постійний діалог з громадянами, реагувати на їх пропозиції та запити, стимулюючи таким чином інтерес до політики та активні форми політичної участі. Для е-урядування пріоритетним є підвищення постійної обізнаності громадян про діяльність органів державної влади та управління всіх рівнів; доступність державної інформації та її оперативна трансляція користувачам; підтримка та посилення зворотного зв'язку між владою та суспільством; пряма участь громадян у діяльності органів державної влади та управління; підтримка політичних процесів, спрямованих на розвиток та вдосконалення демократії участі.

Для оцінки потенціалу е-демократії в Україні та перспектив реалізації ідеї е-урядування, на нашу думку, можна використовувати наступні напрямки вимірювання цих процесів – рівень розвитку телекомунікаційної інфраструктури та доступу до Інтернету громадян України; основні параметри ресурсної бази політичного Уанету; розвиток людського капіталу, який визначає реальний попит на ресурси для автономної політичної участі. Проаналізуємо їх.

Рівень розвитку телекомунікаційної інфраструктури та доступу до Інтернету громадян України. Загалом в Україні відзначається позитивна динаміка збільшення користувачів Інтернету: якщо у 2000 р. їх кількість становила 500 тис., 2001 р. – 1 млн 100 тис. осіб (за різними оцінками – від 700 тис. до 2 млн осіб), 2002 р. – понад 1 млн, 2003 р. – 3,8 млн осіб, то у 2005 р. – 5 млн

653 тис. осіб (18 %).¹¹⁴ За оцінками українських дослідників, у найближчі шість-сім років кількість потенційних інтернет-користувачів може скласти максимально 13 млн осіб.¹¹⁵ Процеси зростання кількості інтернет-користувачів підтримуються насамперед чинниками соціально-економічного характеру, зокрема станом і розвитком системи освіти; рівнем доходів, структурою витрат і рівнем зайнятості населення; станом і рівнем розвитку інформаційних технологій.

Однак першочергово, для перетворення Інтернету на реальний рушій демократичних процесів, необхідно демократизувати доступ до глобальних комп'ютерних мереж, „а ця проблема впирається у необхідність забезпечення масового доступу до інтерактивних комунікацій. В іншому випадку, електронна демократія неминуче перетворюється на авторитарно керовану або некеровану систему управління суспільством за допомогою відповідних методів та засобів”¹¹⁶. Регіональна структура інтернет-користувачів в Україні засвідчує, що більшість з них зосереджена у великих містах. Зокрема, у лютому 2005 р. 52,86 % користувачів проживало у Києві (для порівняння – у 2001 р. тут було зосереджено 76 % користувачів), Дніпропетровську – 8,67 % (2001 р. – 5 %), Одесі – 6,84 % (2001 р. – 5 %). Тільки у восьми регіональних центрах України – Києві, Дніпропетровську, Одесі, Донецьку, Львові, Харкові, Запоріжжі, Сімферополі – здолано стотисячний рубіж за кількістю користувачів, що становить 87,7 % від загальної кількості користувачів в Україні в цілому.¹¹⁷ У Чернівцях, Хмельницькому, Кіровограді, Луцьку, Житомирі, Івано-Франківську, Рівному кількість користувачів Інтернет не перевищувала 30 тис. осіб. Отже, у регіональному зрізі фіксується суттєва диспропорція у доступі до інтернет-ресурсів, яка створює перешкоди на шляху використання оффлайновими громадянами форм політичної участі, можливих для реалізації тільки через мережу.

Основні параметри ресурсної бази політичного Уанету. Незважаючи на те, що суто політичні ресурси займають достатньо незначну частину Уанету (47 % інформації в українській частині Інтернету є інформацією про діяльність суб'єктів господарювання, 16,6 % становлять інформаційно-довідкові ресурси, 14,8 % – розважальна інформація, 4,4 % – інформація про діяльність закладів науки та освіти, 6 % – електронні ресурси ЗМІ, 1,3 % – сервери з інформацією про діяльність органів державної влади та

управління)¹¹⁸, більшість інституційних суб'єктів політики окреслили свою присутність у ньому. Найвагомим серед них є держава, представлена Офіційним сайтом Президента України (<http://www.prezident.gov.ua>), Офіційним сайтом Кабінету Міністрів України *Урядовий портал* (<http://www.kmu.gov.ua>), через який можна вийти на сайти усіх міністерств, відомств та установ України, Офіційним сайтом ВРУ (<http://www.rada.gov.ua>). Власні сайти мають також усі політичні партії, зареєстровані у Міністерстві юстиції України. Альтернативними до державних ресурсів в інтернет-просторі є численні проекти неурядових організацій, однією з цілей яких є формування автономних моделей політичної участі у громадян України та зниження ефективності мобілізаційних практик влади.

Створення Урядового порталу до певної міри розширило спектр форм е-участі громадян. Зокрема, вони отримали можливість опосередковано брати участь у численних публічних громадських обговореннях, громадських слуханнях та засіданнях *круглих столів*, а з їх результатами та резолюціями знайомитися на порталі КМУ (http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=11152108). Найбільше суті е-демократії відповідає проведення інтернет-конференцій членів уряду, участь у яких може взяти будь-який громадянин України. Перша інтернет-конференція відбулася 7 липня 2005 р., на якій тодішній перший віце-прем'єр України А.Кінах відповідав на запитання користувачів мережі та журналістів, присутніх у залі, стосовно оцінки та перспектив інвестиційного клімату в Україні. Під час конференції Урядовий портал відвідало понад 1000 громадян, одночасно на порталі знаходилося більше 100 людей. За правилами проведення інтернет-конференцій на сайті КМУ, в першу чергу, відповіді надавалися на 10 запитань, отриманих до початку конференції – таких, що набрали найбільшу кількість голосів користувачів; 10 запитань, отриманих під час проведення конференції; 10 запитань – від журналістів та представників громадських організацій, присутніх у залі. Архів стенограми конференції зберігається на Урядовому порталі та доступний усім користувачам мережі Інтернет.

Ця інтернет-конференція засвідчила не тільки ефективність використаних інформаційних технологій та продемонструвала всі сучасні можливості інтернет-спілкування (від попередньої акумуляції питань спікеру до отримання додаткових питань безпосередньо під

час конференції та демонстрації слайдів, зроблених у залі), а задекларувала доволі високий рівень політичної е-участі громадян України, сформовану у них потребу та можливість дистанційної взаємодії з владою.

Аналіз сайтів ОДА довів, що всі вони, відповідно до Указу Президента України „Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення” (13 серпня 2002 р., № 700/2002), пропонують громадянам використовувати форму е-звернення до органів державної влади та управління, однак на жодному з них не наводиться статистики щодо кількості та суті е-листів громадян. Е-листування на більшості сайтів ОДА означено фразою *Написати листа*, яка не припускає отримання відповіді, і до того ж, за українським законодавством, не має статусу офіційної відповіді. Найбільш показовим у цьому є сайт Чернігівської ОДА, на якому зазначено, що громадяни мають можливість звернутися до адміністрації зі своїми запитаннями, пропозиціями, зауваженнями та побажаннями, які будуть розглянуті і при можливості (необхідності) враховані. При цьому дається електронна адреса адміністратора сайту і зазначається, що офіційними зверненнями вважаються тільки ті документи, які отримані у письмовому вигляді. Виходить – навіть пропонувати громадянам вести діалог в електронному вигляді, якщо все одно до ОДА слід буде звернутися персонально, а те, що е-листування допомагає підготовці такого візиту, чомусь випускають з поля зору.

Дійсно, за Законом України „Про звернення громадян” електронні варіанти звернень не вважаються офіційними, так само як і відповіді на них. На нашу думку, пропозиції громадян є такою формою політичної участі, яка не передбачає швидкої реакції влади на звернення одного громадянина або однієї групи громадян, для такої реакції повинна зібратися критична маса пропозицій. Саме можливість надіслати електронним листом пропозицію, яка матиме офіційний характер, та отримати таким шляхом офіційну відповідь сприятиме формуванню у громадян України відчуття залученості до політичного процесу та сприятиме моделюванню автономного характеру їх політичної участі.

Паралельно, в більшості областей України, громадяни мають можливість використовувати форми політичної участі, типові для етапу теледемократії, який у країнах стабільної демократії розпочався в 60-х рр. ХХ ст. і сьогодні майже витіснений етапом е-демократії.

Наприклад, у Кіровоградській області запитання, надіслані громадянами електронною поштою до ОДА, отримують відповіді кожної останньої п'ятниці місяця, під час прямого ефіру місцевого телебачення; у Вінницькій області щосереді керівництво ОДА здійснює прямий телефонний зв'язок *Запитай у влади*, щотижневий прямий ефір по місцевому радіо та телебаченню; на Закарпатті запроваджена постійно діюча телефонна *гаряча лінія* в обласній газеті *Новини Закарпаття*, якою упродовж 2005 р. скористалося 536 громадян.

Найбільш стимулюючими до використання громадянами форм політичної е-участі є сайти Київської, Волинської та Луганської ОДА:

– Київська ОДА пропонує ефективну модель надсилання запитів громадян, яка передбачає авторизацію, логін та пароль, що дозволяють громадянам стежити за станом розгляду звернення в системі он-лайн. Одночасно громадяни мають змогу висловити власну думку щодо проектів, указів, постанов, розпоряджень та інших документів, які планує приймати Київська ОДА. Принагідно зазначимо, що подібне практикує і Харківська ОДА.

– Луганська ОДА підтримує дієвий Форум із заявленими напрямками обговорення – *Ситуація в Україні, Життя регіону, Економіка регіону, Пропозиції та зауваження, Обговорення проектів розпоряджень* – у межах яких громадяни пропонують теми для обговорення. І хоча інтернет-активність луганчан недостатньо висока (наприклад, за напрямком *Ситуація в Україні* 86 громадян обговорювали 11 тем, причому останнє повідомлення надійшло 21 березня 2005 р., останнє обговорення *проектів розпоряджень* відбулося 21 червня 2005 р., а напрямок *Економіка регіону* взагалі залишився без відвідувачів), ця форма політичної участі є перспективною для формування діалогових інструментів взаємодії між громадянами і владою;

– Волинська ОДА заохочує громадян до використання однієї з найефективніших форм е-участі – участі в інтернет-конференціях, які проводяться головою ОДА та окремо першим і трьома заступниками голови один раз на місяць. З архіву інтернет-конференцій довідуємося, що частка пропозицій щодо соціально-економічного та політичного розвитку регіону

також є доволі незначною, проте вона має тенденцію до зростання з кожною проведеною інтернет-конференцією, які сприяють поступовому формуванню досвіду політичної інтернет-активності у громадян.

Оцінюючи масштаби засвоєння державними структурами інтернет-простору, слід звернути увагу на те, що український уряд, забезпечений електронним інтерфейсом, суттєво відрізняється від е-уряду, який не тільки спирається на інші принципи роботи, а й реально працює для громадян. Аналіз сайтів Урядового порталу засвідчив, що більшість інформації, призначеної для громадян, має надто формальний характер та не передбачає зворотної реакції влади на запити і звернення громадян. З цього приводу всесвітньо відомий консультант з е-урядування та е-демократії С.Коулман зазначає: „Немає ніякого сенсу запускати консультацію, питати людей про те, що вони думають, якщо ніхто не збирається їм відповідати. Така поведінка є просто образою”¹¹⁹.

Розвиток людського капіталу, який визначає реальний попит на ресурси для автономної політичної участі. До інформації, розміщеної на політичних сайтах Уанету, звертається менше 1 % інтернет-користувачів, постійно функціонує тільки близько трьох десятків живих форумів на політичні теми, кількість повідомлень на яких перевищувало б 100 на місяць. Причини цього криються у тому, що в більшості громадян України відсутні мотиви до використання активних форм політичної участі, універсальним серед яких є прагнення впливати на владу з метою захисту власних інтересів або зміни політичної/соціально-економічної ситуації. Зважаючи на те, що в Україні найбільш дієвим способом впливу на владу виявився неконвенційний Майдан, тоді як конвенційні способи впливу на неї не викликають зворотної реакції, у громадян зникає мотивація до участі у політичних процесах, активний інтерес до політичного життя країни. Ці загальні тенденції політичної участі громадян знайшли своє відображення в усіх формах е-участі, коло яких обмежується переглядом сайтів інтернет-новин, відображаючи сформовану та постійно відтворювану орієнтацію на виконання в політичному процесі ролі пасивних спостерігачів.

Свого часу Б.Бімбер зазначав: „У нас поки що немає жодних підстав заперечувати тезу, сформульовану С.Вербою та Дж.Наєм

майже три десятиріччя тому, що у ХХ ст. доступність політичної інформації не мала прямого зв'язку з рівнем участі у політиці. Такою є жорстка реальність, яка розчаровує тих, що очікують відродження політичної участі шляхом збільшення доступу до інформації”¹²⁰. О.Голобуцький додає, що проти реалізації ідеї е-демократії в Україні об'єдналися декілька факторів – низький освітній рівень молоді, яка більше за інші вікові категорії громадян звертається до Інтернету; більш низький рівень політичної активності молоді, порівняно з іншими віковими групами громадян; складний процес адаптації людей похилого віку до соціальних інновацій; надання переваг освіченими громадянами соціальній, а не політичній активності, зокрема бізнес-активності, яка в Україні з політикою несумісна.¹²¹

Отже, перспективи становлення е-демократії та реалізації ідеї е-урядування чималою мірою залежать від поширення ідей інформаційного суспільства серед широкого загалу громадян України. Саме з такою метою в Україні створено та зареєстровано політичну партію *Інформаційна Україна*, лідером якої став А.Колодюк, представник Фонду „Інформаційне суспільство України”, керівник робочої групи по створенню проекту „Національна стратегія розвитку інформаційного суспільства України”.

Статутні документи декларують *Інформаційну Україну* як політичну партію, „яка діє на принципах добровільності, рівноправності та спільності інтересів її членів, та об'єднує у своїх лавах громадян України. Її мета – створення умов для побудови інформаційного, вільного, демократичного, солідарного, економічного, ефективного та екологічно безпечного суспільства на засадах свободи, демократії, соціальної справедливості й солідарності”¹²². Однією з головних цілей партії проголошується залучення народу до свідомого прийняття рішень і вирішення своєї долі, реалізації влади й власності через утвердження та постійне вдосконалення механізмів демократії; запровадження інформаційної демократії та електронного уряду, які оптимізують управління державою, оздоровлять відносини всередині суспільства, зменшать соціальну напругу.

Здавалося б, якщо партія своїм існуванням та акціями прагне унаочнити, що в „Україні існує повноцінне інформаційне суспільство як елітарний клас, який може диктувати свої правила гри тому середовищу, яке сьогодні прийнято вважати політичною елітою. Чисельність цього класу становить сьогодні 7 млн чоловік”, то з

метою стимулювання „людей, задіяних у сфері інформаційно-комунікативних технологій, тобто журналістів, фахівців з ІТ, студентів, працівників науки й освіти, користувачів Інтернету”¹²³ до використання *Інформаційної України* як структури входу до політичної системи, вона повинна пропонувати до використання форми політичної участі громадян, типові для е-демократії. Натомість, за статутом партії, вступ до неї, звітно-виборча процедура та інші аспекти внутрішньопартійного процесу тільки частково ґрунтуються на принципах, пропагованих самою партією, хоча в Програмі партії записано, що одна з трьох фундаментальних складових інформаційного суспільства – політична – має реалізуватися “через нові методи інформаційної демократії та електронного урядування”.¹²⁴ На нашу думку, одним з таких методів є зміна характеру взаємодії між партійною верхівкою та членами партії, наслідком використання якого є звернення членів партії до автономних форм політичної участі не тільки у внутрішньопартійному житті, а й у загальнонаціональному політичному процесі.

Інформаційна Україна безперечно використовує у своїй діяльності певні механізми, що розширюють можливості політичної участі громадян, однак вони за своєю суттю не відрізняються від механізмів, до яких звертаються сучасні парламентські партії України, зокрема організація он-лайн форумів, відкритого он-лайн обговорення партійних документів, он-лайн висловлення пропозицій. Проте певним ноу-хау є одна з акцій партії „Кіса, куку!”, в якій *Інформаційна Україна* пропонує активно використовувати традиційну мову спілкування у мережі Інтернет з метою реалізації двох цілей. „Перша – ми розраховуємо на те, що слова „Бабруйск”, „Жыботное”, „Киса”, „Прикольный штрих”, „Кг//ам”, „Жжечь”, „Пишы исо”, „Баян” тощо слугуватимуть знаками впізнавання один для одного в інформаційному суспільстві. ...Друга мета – маркірувати існуючу українську політику як суцільне „кісакукування”, тобто зафіксувати, що вона перебуває на тому ж змістовному рівні, що й розмови провінційних підлітків в інтернет-чаті”, – заявив Д.Белянський.¹²⁵ Вище зазначалося, що 87,7 % користувачів Інтернету зосереджені у восьми досить не провінційних містах України, з них 52,86 % – у Києві, то про яких провінційних підлітків йдеться? З іншого боку – навіщо „впізнаватися” з провінційними підлітками, якщо вони змістовно подібні до рівня

української політики, який в оцінках *Інформаційної України* сьогодні доволі низький? Такі заяви, на нашу думку, більше відповідають дискурсивній лексиці політичного хепенінгу та досить складно співвідносяться з програмними цілями партії.

Водночас, план дій партії „Володієш інформацією – володієш світом”, винесений на обговорення на партійному сайті, в частині „Впровадження нового типу відносин у системі “громадяни – бізнес – влада” є доволі конструктивним, особливо з огляду на пропозиції розширення спектра форм політичної е-участі громадян. Зокрема, партія ініціює поступове впровадження системи е-голосування на національних та місцевих виборах і підтримує ідею повного впровадження системи “Електронного Уряду” в управлінні державою.¹²⁶

Отже, процеси інформатизації політичних відносин знову актуалізують проблему оновлення формату політичних партій. У країнах стабільної демократії одним з напрямків такої трансформації є поступове формування нового типу партій – кіберпартій, концептуальна модель якої була сформульована Е.Маргареттс (Лондонська школа публічної політики).¹²⁷ Дослідниця вважає, що кіберпартії є продовженням еволюційного шляху розвитку інституту політичних партій та до певної міри подібні на картельні партії.¹²⁸ Основою діяльності кіберпартій є мережеві технології комунікації, що опосередковують взаємодію між організаційними партійними структурами та виборцями. Цей тип політичних партій не передбачає інституту формального членства у партіях, що позначається як на внутрішній структурі партії, так і на принципах її функціонування у політичному просторі. Кіберпартії розширюють можливості участі громадян у реальній політиці, стимулюючи її автономні форми. Іншими перевагами кіберпартій вважаються:

- відносно низька капіталоємність, яка розширює можливості доступу партій до потенційних виборців;
- висока ефективність двостороннього зв'язку між віртуальними членами партії та її лідерами;
- наявність постійно функціонуючого внутрішньопартійного дискурсу, який має відкритий характер не тільки для партійного керівництва, а для всіх, хто підтримує ідеї партії;
- сприятливі можливості для артикуляції та агрегації інтересів через віртуальні форуми і конференції;

- кращі можливості для розвитку більш тісних зв'язків між партіями та її прихильниками (виборцями);
- надання громадянам партійних документів і матеріалів у зручному форматі;
- відкритий стиль вироблення стратегії і тактики у формі публічного діалогу;
- рівні та рівноправні можливості для всіх учасників комунікації.¹²⁹

Говорити про формування подібного типу партій в Україні у середньостроковій перспективі не варто, однак використання партіями інформаційно-комунікативних технологій надає їм реальні можливості для швидкого поширення ідей на великі аудиторії та залучення нових членів з боку прихильників партійної ідеології, а членам партії здобувати досвід е-участі, який згодом використовувати у загальнонаціональному політичному процесі.

На нашу думку, поширення форм та механізмів політичної е-участі громадян України слід починати з місцевого рівня політики. Європейський досвід засвідчує, що найбільший інтерес у громадян викликають електронні сторінки місцевих органів влади – до них звертаються близько 55 % користувачів Інтернету в ЄС, тоді як інформація та зворотний зв'язок із центральними органами влади й управління цікавить тільки 25 % інтернет-активних громадян.¹³⁰

Метою е-демократизації в Україні є прагнення зробити всі гілки влади більш відкритими та доступними для кожного громадянина нашої держави, що надасть йому більше шансів та можливостей для активної політичної участі. Використання владою нових технологій у політичних відносинах, які передбачають залучення більшої кількості громадян до процесів управління та демократії, може стати одним з імовірних механізмів її легітимації.

Однак більшість ОДА не готові до реалізації ідеї е-урядування в Україні, зокрема в частині *уряд – громадянам*. На нашу думку, міжвиборча політична активність громадян була б набагато вищою, якщо б законодавчо такий вид звернень, як пропозиції, подані в електронному вигляді через мережу Інтернет, набули статусу офіційних звернень. Використання владою інтернет-ресурсів у політичному управлінні сприятиме формуванню практики двостороннього діалогу між владою та громадянами, залученню останніх до політичного дискурсу. Тому сьогодні першочерговим завданням влади є не стільки

забезпечення вільного доступу до Інтернету, скільки роз'яснення громадянам, для чого вони можуть використовувати його ресурси.

Тільки тоді одним з наслідків реалізації ідеї е-урядування в Україні стане налагодження діалогових інструментів офіційної взаємодії між владою та громадянами, основою яких є надання владою всього комплексу офіційної інформації, що сприяє формуванню конвенційних моделей політичної участі громадян.

Отже, процеси е-демократизації в Україні та використання громадянами відповідного віяла автономних форм політичної участі залежать від загального процесу е-демократизації політичних відносин. Доти, доки органи державної влади та управління не визначатимуть своїм першочерговим завданням процес обслуговування громадян, вони не будуть ініціаторами формування та засвоєння останніми діалогових форм політичної участі. Тому такі ініціативи повинні формуватися в надрах громадянського суспільства, в першу чергу – в громадських організаціях та політичних партіях. Тоді, коли вони стимулюватимуть участь громадян у постійно функціонуючій внутрішньопартійній дискусії за допомогою сучасних ІКТ, перетворять її на звичну політичну практику, тоді у громадян з'явиться потреба і конструктивна мотивація до політичної участі у міжвиборчий період. Сьогодні, коли членство громадян України у політичних партіях та громадських організаціях незначне, говорити про позитивні перспективи он- та оффлайнової демократії досить складно. Оцінюючи результативність формування моделей політичної е-участі громадян нашої держави, зазначимо, що цей процес повністю залежить від характеру е-урядування в Україні, яке, на нашу думку, буде повністю реалізоване у частині G2G, частково – у частині G2B і мінімально – у частині G2C.

* * *

Основним принципом функціонування відносин влади, на ґрунті яких можливе формування діалогових форм політичної участі громадян, є принцип надання комплексу послуг – політичних, соціальних, економічних, культурних та інших. Сьогодні українська держава править своїми громадянами, підтримуючи в їх свідомості систему патерналістських, етатистських та клієнтельних орієнтацій. Доволі часто влада обирає стратегію

взаємодії з громадськістю, яка ґрунтується на вчасному інформуванні громадян про ухвалені політичні рішення. Проте, така демонстрація інформаційної відкритості влади зазвичай не залишає можливості зворотного процесу – вивчення реакції громадян на інформацію і фактично перекриває можливість використання громадянами діалогових форм політичної участі. Не сприяє цьому і поширена практика імітації владою діалогу з громадянами та маніпулювання ними в процесі його ведення.

Діалогові форми політичної участі набудуть поширення тоді, коли вони зможуть використовуватися на всіх рівнях владної вертикалі, тобто влада не буде підтримувати звернення громадян виключно на рівні місцевого самоврядування. Ефективність становлення діалогових форм політичної участі залежить не від окремих політичних лідерів чи сегментів політичної еліти, а від українського політикуму в цілому, його відповідальності та готовності до завершення процесів консолідації демократії в Україні.

Вихідним у засвоєнні громадянами діалогових форм політичної участі є свідоме ставлення до рівня власної політичної компетентності, джерелом підвищення якої є ЗМІ, інститут політичної експертизи та громадські організації. Проте, формування політично компетентного громадянина, зорієнтованого на використання діалогових форм політичної участі та сучасних комунікативних технологій у процесі всього електорального циклу, може відбутися тільки у конкурентному політичному середовищі, позбавленому досвіду мобілізованої масової участі. Інакше, громадяни України мають усі шанси остаточно перетворитися на ресурс того чи іншого сегмента політичної еліти та втратити власну політичну суб'єктність.

Правове поле використання громадянами діалогових форм політичної участі потребує систематизації і подальшого вдосконалення, зокрема в частині формування конкретних механізмів діалогу між владою та громадянами. Доволі широкі можливості для цього відкривають принципи електронного урядування.

Було б помилкою, говорячи про е-демократію, робити наголос на інформаційних технологіях, які в першу чергу є механізмом, що забезпечує реалізацію демократії. Тому е-демократія із типовими тільки для неї формами політичної участі не може вважатися сьогодні альтернативою представницькій демократії як в Україні, так і в стабільних політичних системах демократичного типу.

Однак її можливості, і зокрема в частині розширення спектра взаємодії між громадянами та владою, прискорення реакцій влади на звернення громадян (формування зворотного зв'язку), роз'яснення громадянам завдань і установок влади, повинні активно використовуватися для прискорення завершення процесів демократизації в українському суспільстві.

Примітки

¹ Цит. за: Пазенок В.С. Демократія і людина. Теорія і українська дійсність // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 8.

² Перегудов С.П. „Корпоративний переворот” и будущее демократии // Политические институты на рубеже тысячелетий: XX в. – XXI в. / В.И.Борисюк, Г.И.Ванштейн, И.Е.Городецкая и др.; Отв. ред. К.Г.Холодковский. – Дубна: Феникс, 2001. – С. 48.

³ Гутман Е., Томпсон Д. Устрій дорадчої демократії // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 328–330.

⁴ Денисенко В. До питання про методологічні засади політичної науки // Суспільно-гуманітарні студії. – 1998. – № 1. – С. 2.

⁵ Участь громадян у прийнятті державних рішень. Партнерська взаємодія влади і громадських інститутів в Україні: загальна методологія запровадження, міжнародний досвід / Український незалежний центр політичних досліджень; За заг. ред. І.Попова. – К., 2006. – С. 8.

⁶ Конституція України. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. – 116 с.

⁷ Закон України „Про звернення громадян” // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

⁸ Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К.: ВАТ „Книжкова друкарня наукової книги”, 2000. – С. 237–239.

⁹ У 2005 році на адресу Президента надійшла рекордна кількість звернень громадян // http://ww7.president.gov.ua/news/data/6_6065.html Дата перегляду 24.02.2006.

¹⁰ Прес-служба Президента України Віктора Ющенка // http://www.president.gov.ua/news/data/6_1694.html Дата перегляду 25.11.2005.

¹¹ За дев'ять місяців на адресу Президента та Секретаріату надійшло понад 136 тисяч звернень громадян // http://ww7.president.gov.ua/news/data/6_10929.html Дата перегляду 10.10.2006.

¹² Звернень меншає, але проблем соціального характеру стає більше // <http://www.obladmin.poltava.ua/egi-bin/oda/oda.pl?chain=43&nl==564>; Протягом 2004 року до Львівської облдержадміністрації надійшло 7956 звернень // <http://www.loda.gov.ua/oda/newsarticle;1694/> Дата перегляду 10.10.2006.

¹³ Права і свободи людини в Україні: Результати загальнонаціонального опитування громадської думки. – К.: Сфера. – С. 41–42.

¹⁴ Громадська думка // Політика і час. – 1991. – № 8. – С. 54.

¹⁵ Указ Президента України „Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади” від 17 травня 2001 р. № 325/2001 // Участь громадян у прийнятті державних рішень. Нормативно-правові

акти, що регулюють відносини у сфері інформації, комунікації влади та громадянськості / Український незалежний центр політичних досліджень / Упоряд. Н.В.Окша, Д.В.Войтенко, Т.О.Бабенко. – К.: Агентство „Україна”, 2006. – С. 109–111.

¹⁶ Указ Президента України „Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади” від 1 серпня 2002 р. № 683/2002 // Участь громадян у прийнятті державних рішень. – С. 112–115.

¹⁷ Мельник М., Постульга В. ЗМІ і влада в Україні: як подолати корупцію? // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 1. – С. 85.

¹⁸ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994 – 2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ „Видавництво Софія”, 2005. – С. 52.

¹⁹ Лациба М., Ходько Н. Вступ // Структури громадської участі в Україні. Збірник аналітичних матеріалів / За ред. М.Лациби, Н.Ходько. – К.: УНЦПД, 2003. – С. 7.

²⁰ Ляпіна К. Розвиток системи громадських дорадчих органів та їх вплив на прийняття державних рішень // Структури громадської участі в Україні. Збірник аналітичних матеріалів / За ред. М.Лациби, Н.Ходько. – К.: УНЦПД, 2003. – С. 43.

²¹ Звіт про проведені дослідження. Оцінка спроможності структурних підрозділів з питань взаємодії з громадянськістю міністерств та інших центральних органів виконавчої влади виконувати свої функції на належному рівні. – К., 2003. – С. 33.

²² Див. наприклад: Відкритість української влади: проблеми і перспективи. Стенограма обговорення на „круглому столі”. – К.: НІСД, 2002. – 59 с.

²³ Посібник щодо проведення публічних консультацій / Н.Гнидюк, В.Горшкова, Н.Дніпренко, Т.Маркіна, А.Шпичко; За ред. В.Нанівської. – К., 2004. – С. 4.

²⁴ Указ Президента України „Про забезпечення умов для більш широкої участі громадян у формуванні та реалізації державної політики” від 31 липня 2004 р. №854/2004 // Участь громадян у прийнятті державних рішень. Нормативно-правові акти – С. 116–118.

²⁵ Постанова Кабінету Міністрів України „Деякі питання щодо забезпечення участі громадян у формуванні та реалізації державної політики” від 15 жовтня 2004 р. № 1378 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 42. – Ст. 2773.

²⁶ Типове положення про громадську раду при центральному, місцевому органі виконавчої влади. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 42. – Ст. 2773.

²⁷ Рада і депутат: робота в ім'я громади. Залучення громадян до підготовки та ухвалення рішень органами місцевого самоврядування та розвитку громад / А.Ткачук, Є.Фишко, Ю.Ганущак та ін. – К.: Ін-т громадянського суспільства, ІКЦ „Леста”, 2005. – С. 36.

²⁸ Підлуська І. Нова влада в діалозі з громадянськістю // Участь громадян у політичних процесах: Корені трави-3 / Національний фонд підтримки демократії (США); Фонд „Європа ХХІ” / І.Підлуська (наук.ред.), Г.Усатенко (упоряд.), О.Боронь (упоряд.). – К.: Агентство „Україна”, 2005. – С. 27.

²⁹ Постанова Кабінету Міністрів „Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами” від 18 травня 2005 р. № 356 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 20. – Ст. 1072.

³⁰ Постанова Кабінету міністрів України „Питання забезпечення участі громадян у формуванні та реалізації державної політики” від 1 березня 2006 р. № 215/2006 // Участь громадян у прийнятті державних рішень. Нормативно-правові акти. – С. 168.

³¹ Указ Президента України „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 15 вересня 2005 р. № 1276/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 38. – С.2363.

³² Президентські слухання „Виклики, породжені свободою” // Україна: Події. Факти. Коментарі. – 2005. – № 22. – С. 6.

³³ Розраховано за: Громадянське суспільство: досвід виборів та нова стратегія: Матеріали конференції, 19–20 березня 2005 р., Київ / Ред. О.Боронь – К.: Агентство „Україна”, 2005. – С. 10.

³⁴ Громадські ради: у діалозі влади і суспільства помилок припускаються обидві сторони // Вісник Центру. Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2005. – 19 грудня. – Число 44 (303).

³⁵ Віра Нанівська: Публічна політика – виклик для нової влади // Вісник Центру. Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2005. – 5 грудня. – Число 42 (301).

³⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України „Про затвердження заходів щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна – ЄС” від 22 квітня 2005 р. № 117-р // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> Дата перегляду 18.10.2005.

³⁷ Концепція взаємодії держави з громадянським суспільством. Проект // <http://www.minjuust.gov.ua/?do=d&did=7544&sid=discuss> Дата перегляду 15.06.2006.

³⁸ Громадські ради: у діалозі влади і суспільства помилок припускаються обидві сторони // Вісник Центру. Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2005. – 19 грудня. – Число 44 (303).

³⁹ Закон України „Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності” від 11 вересня 2003 № 1160-IV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 9. – С. 79.

⁴⁰ Засади публічної політики для громадських організацій. Практичні рекомендації щодо організації робіт / В.М.Гнат, О.В.Гуменюк, В.Т.Нанівська, В.А.Нікітін, М.В.Сунгуровський; За ред. В.Т.Канівської. – К.: Оптима, 2004. – С. 18, 22.

⁴¹ Вдосконалення консультацій із зацікавленими сторонами в практиці роботи уряду України / А.Бега, Н.Гнидюк та ін. / Міжнародний центр перспективних досліджень. Заг. ред. В.Нанівської. – К.: Київська друкарня, 2004. – С. 7.

⁴² Моніторинг виконання вимог положень Закону України „Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності” міністерствами України за період з 01.06.2006 по 28.09.2006 щодо оприлюднення шляхом розміщення на офіційній сторінці в мережі Інтернет документів, підготовлених у процесі здійснення регуляторної діяльності // <http://www.ics.org.ua> Дата перегляду 12.11.2006.

⁴³ Виконавча влада освоює публічну політику // Вісник Центру. Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2006. – 26 червня. – Число 22 (326).

⁴⁴ Зелена книга щодо реформування публічної політики. – К.: Секретаріат Президента, 2006. – 27 с.

⁴⁵ Зелена книга „Про демократизацію процесу прийняття рішень”. – К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2006. – 8 с.

⁴⁶ Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Заг. ред. Ф.М.Рудич. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – С. 93.

⁴⁷ Закон України „Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань що стосуються довкілля” від 6 липня 1999 р. № 832-ХІІІ // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 34. – Ст. 296.

⁴⁸ Експертне дослідження „Удосконалення форм співпраці громадських організацій з органами влади” (Український інститут підвищення кваліфікації працівників телебачення, радіо і преси, березень 2004 р.) // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art-id=15063739&cat_id=15054520 Дата перегляду 12.10.2005.

⁴⁹ Документ для консультацій: Зміцнення культури діалогу – пропозиція щодо загальних принципів та мінімальних стандартів консультацій, які проводяться Європейською Комісією із зацікавленими сторонами // Громадські ради в Україні. Довідник / Упорядник М.Лациба. – К.: УНЦПД, 2003. – С. 215.

⁵⁰ Усунення інституційних провалів координації державної політики, відновлення довіри до влади та підвищення ефективності держави. Розділ 1.3. Побудова діалогу між державою та громадянами // <http://www.icps.com.ua/doc/BRC3-1.doc> Дата перегляду 12.05.2006.

⁵¹ Хэллоуэлл Дж.Х. Моральные основы демократии. Пер с англ. С.Н.Бурина. – М.: ППП, 1993. – С. 97.

⁵² Закону України „Про інформацію” від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

⁵³ Громадський контроль органів влади ускладнено законодавчими прогалинами // Вісник Центру. Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2005. – 19 вересня. – Число 31 (290).

⁵⁴ Закон України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України” від 11 травня 2004 р. № 1703-ІV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 32. – Ст. 394.

⁵⁵ Детальніше див: НУО Новини. – 2003. – Вип. 20. Доступ до інформації: дієва сила. – 20 с.

⁵⁶ Закон України „Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань що стосуються довкілля” від 6 липня 1999 р. № 832-ХІІІ // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 34. – Ст. 296.

⁵⁷ Стан та перспективи оптимізації доступу до інформації / Упорядники: І.Підлуська, С.Горобчишина. – К.: Агентство „Україна”, 2005. – С. 5.

⁵⁸ Жданов І., Якименко Ю. Проблеми свободи слова і політичної цензури в Україні в оцінках українських журналістів // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 11. – С. 32.

⁵⁹ Груша А.В. Формы и методы организации взаимодействия субъектов политики. Пресса и политический диалог. – М.: Пульс, 2000. – С. 6.

⁶⁰ Карминес Э.Г., Хакфельд Р. Политическое поведение: общие проблемы // Политическая наука: новые направления / Пер. с англ. М.М.Гурвица, А.Л.Демчука, Т.В.Якушевой; Научный редактор Е.Б.Шестопап. – М.: Вече, 1999. – С. 248.

⁶¹ Парламентські слухання з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні: Стенографічний звіт: 21 вересня 2005 р. / Верховна Рада України; Комітет з питань науки і освіти: Редакційно-видавничий відділ. – К., 2005. – С. 90.

⁶² Закон України „Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації” № 539/97-ВР від 23 вересня 1997 р. // Голос України. – 1997. – 17 жовтня. – С. 4–5.

⁶³ Дослідження громадської думки „Виявлення пріоритетних напрямів у роботі Уряду, їх висвітлення у ЗМІ та складових бажаного іміджу” // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art-id=1505462&cat_id=15054520 Дата перегляду 18.01.2005.

⁶⁴ Експертне дослідження „Аналіз ефективності існуючих форм співпраці влади зі ЗМІ та пошук нових механізмів взаємодії, які задовольнятимуть потреби журналістів у відкритості та прозорості діяльності органів виконавчої влади” (Центр стратегічного аналізу економічних перетворень”, листопад – грудень 2005 р.) // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=30207367 Дата перегляду 21.09.2006.

⁶⁵ Истон Д. Новая революция в политической науке // Социально-политический журнал. – 1993. – № 8. – С. 124.

⁶⁶ Никитин В.А. Проблемы становления публичной политики в Украине // Публичная политика – 2005. Сб. статей / Под ред. М.Б.Горного и А.Ю.Сунгурова. – СПб.: Норма, 2006. – С. 27.

⁶⁷ Патрик Дж.Дж. Гражданское общество в период третьей волны демократии: его значение для гражданского образования // Гражданское образование: содержание и активные методы обучения / Под ред. С.Шехтера, Н.Воскресенской – М.: Межрегиональная ассоциация „За гражданское образование”, 1997. – С. 17.

⁶⁸ Масальський А., Богуш І. Сучасне майбутнє громадянського суспільства в Україні // Участь громадськості в політичних процесах: Корені трави-3 / Національний фонд підтримки демократії (США); Фонд „Європа ХХІ” / І.Піддуська (наук. ред.), Г.Усатенко (упоряд.), О.Боронь (упоряд.). – К.: Агентство „Україна”, 2005. – С. 15; Становлення публічної політики в регіонах України / С.Г.Конончук, М.В.Лациба, Ю.А.Тіщенко. – К.: УНЦПД, 2006. – С. 18; Український соціум / Національний ін-т стратегічних досліджень / за ред. В.С.Крисаченко. – К.: Знання України, 2005. – С. 673.

⁶⁹ Дергачов О. Особливості розвитку й організації структур громадянського суспільства // Україна: плоди дванадцяти бурхливих років: Зб. ст.. / Фонд ім. Фрідріха Еберта, регіональне представництво в Україні, Білорусі, Молдові; Упоряд. та ред.: В.І.Андрійко та Г.Курт. – К.: Заповіт, 2003. – С. 31.

⁷⁰ Доповідь Президента України Віктора Ющенка „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році”. – К., 2006. – С. 15.

⁷¹ Постанова Кабінету Міністрів України „Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 11 грудня 1999 р. № 2263 і від 2 жовтня 2003 р. № 1569” від 1 серпня 2006 р. № 1065/2006 // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> дата перегляду 10.09.2006.

⁷² Якименко Ю Громадянська активність в Україні: чи приречені ми мати те, що маємо? // Дзеркало тижня. – 2002. – 26 жовтня – 1 листопада. – № 41. – С. 4.

⁷³ Результати масового опитування „Деякі актуальні питання забезпечення участі громадськості у формуванні і реалізації державної політики” // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art-id=15352015&cat_id=15054520 Дата перегляду 10.06.2005.

⁷⁴ Громадянське суспільство в Україні. Аналітичний звіт за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України. Підготовлено Фондом Демократичні ініціативи та СОЦІС на замовлення Світового банку / Я.Бачинський, І.Кучерів, І.Бекешкіна, О.Стегній, В.Полуйко. – К., 2003. – С. 35.

⁷⁵ Масове опитування населення „Уявлення громадян про місце Уряду в системі органів державної влади, його пріоритетні якості та напрями діяльності” (Інститут

соціальної та політичної психології АПН, червень, липень, вересень 2003 р.) // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art-id=15062108&cat_id=15054520

Дата перегляду 18.01.2005.

⁷⁶ Barber B. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. – Berkley-London-Los Angeles: University of California Press, 1984. – P. 117–128; Barber R. B. *Participatory Democracy* // *Encyclopedia of Democracy*. – Vol. 3. – N.Y., 1995. – P. 23.

⁷⁷ Пілон Дж.Дж. Глобальна революція та потреба у громадській освіті у колишньому радянському блоці. – К.: IFES, 1995. – С. 13–14.

⁷⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України „Про роботу центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення відкритості у своїй діяльності, зв'язків з громадськістю та взаємодії із засобами масової інформації” від 18 жовтня 2004 р. № 759-р // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> дата пергляду 18,01,2005.

⁷⁹ Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу // *Демократія: Антологія* / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 261.

⁸⁰ Детальніше див.: Іванов М. Що таке „громадянська” і що таке „політична” освіта? // *Політичний менеджмент*. – 2004. – № 2. – С. 41–49; Пашенко В. Громадянська освіта і визначення поняття „політика” // *Політичний менеджмент*. – 2004. – № 5. – С. 164–165; Іванов М. Свій висновок підтверджую // *Політичний менеджмент*. – 2004. – № 5. – С. 166.

⁸¹ Ситник О.І. Громадянська освіта: проблема визначеності та побудова змісту // демократичний розвиток України. Матеріали конференції. Збірник наукових праць. – К.: Видавництво національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2006. – С. 26.

⁸² Жадан І., Кисельов С., Кисельова О, Рябов С. Політична культура і проблеми громадянської освіти в Україні. Методичний посібник. – К.: Тандем, 2004. – С. 43–44.

⁸³ Детальніше див.: Ротар Н. Громадська активність та проблеми формування конструктивних моделей політичної участі громадян України // *Менеджмент розвитку територіальних громад* / Збірник матеріалів Міжнародної конференції „Менеджмент розвитку громад”, 3 – 4 жовтня 2005 року, Чернівці, Україна. – Чернівці: ЧМГС „Буковинська Партнерська Агенція”, 2005. – С. 53–63.

⁸⁴ Лациба М., Ходько Н. Вступ // *Структури громадської участі в Україні*. Збірник аналітичних матеріалів / За ред. М.Лациби, Н.Ходько. – К.: УНЦПД, 2003. – С. 6.

⁸⁵ Стратегія трансформації: наше бачення // *Перспективні дослідження*. – 2002. – № 17. – Лютий. – С. 5.

⁸⁶ Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации. Мировой опыт / Под ред. В.И.Дрожжинова. – М.: Эко-Трендз, 2002. – С. 75.

⁸⁷ Grossman L.K. *The electronic republic. Reshaping democracy in the information age*. – N.Y.: Viking (20th Century Fund), 1995. – P. 92.

⁸⁸ *Digital democracy: Policy and politics in the wired world*. Ed. by C.J.Alexander and L.A.Pal. – Oxford: Oxford University Press, 1988. – P. XII.

⁸⁹ Проект электронной демократии. Government online international network // <http://www.governments-online.org/projects/e-democracy/> Дата перегляду 14 лютого 2004 р.

⁹⁰ Дрожжинов В.И. Электронное правительство // Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации. Мировой опыт. – М.: Эко-Трендз, 2002. – С. 12.

⁹¹ Цит. за: Кулик А.Н. Электронная демократия для трансформирующегося общества России: пределы возможного // <http://conf.infosoc.ru/2003/03-rGOVf09.html> Дата перегляду 14.02.2004.

⁹² Вершинин М.С. Электронная демократия как компьютерно-опосредованная форма политической коммуникации // Материалы международной научно-практической конференции „Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах”. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2002. – Ч.1. „Коммуникация-2002”. – С. 155.

⁹³ Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации. Мировой опыт / Под ред. В.И.Дрожжинова. – М.: Эко-Трендз, 2002. – С. 81

⁹⁴ Бондаренко С.В. Краткий курс истории развития конструкта „электронная демократия”. Выступление на Международной интернет-конференции „Демократия в информационном обществе: перспектива для России в свете международного опыта”. 2 июня – 7 июля 2004 г. // <http://www.adenauer.ru/report.php?lang=2&id=258>; Вершинин М.С. Электронная демократия: российские перспективы // Информационное общество. – 2002. – Вып. 1. – С. 17–18; Кристальный Б.В., Травкин Ю.В. Электронное правительство. Опыт США. – М.: Эко-Трендз, 2003. – 224 с.

⁹⁵ Вершинин М.С. Электронная демократия: российские перспективы // Информационное общество. – 2002. – Вып. 1. – С. 17.

⁹⁶ Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 304, 308.

⁹⁷ Hill K.A., Hughes J.E. Cyberpolitics: Citizen Activism in the age of the Internet. – Oxford: Rowman and Littlefield Publishers Inc., 1998. – P. 157.

⁹⁸ Сморгунов Л.В. Электронное правительство и административно-политические реформы // Политическая наука в современной России: время поиска и контуры эволюции: Ежегодник 2004. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 401–402.

⁹⁹ Coleman S. Online campaigning // Parliamentary affairs. – L., 2001. – Vol. 54, № 4. – P. 681; Дрожжинов В.И., Штрик А.А. Электронная демократия и поддерживающие её технологии // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество: труды VI Всероссийской объединенной конференции. Санкт-Петербург, 3 – 6 ноября 2003 г. – СПб: Изд-во филологического ф-та СПбГУ, 2003. – С. 103.

¹⁰⁰ eEurope // http://europa.eu.int/information_society/eeurope/index_en.htm Дата перегляду 10.11.2005.

¹⁰¹ Сергеев М. Электронная демократия становится реальностью // <http://www.politcom.ru/2005/zloba5602.php> Дата перегляду 10.11.2005.

¹⁰² Электронная демократия в действии. Какими могут быть формы электронного голосования? // http://www.coe.int/T/r/Press/%5Btheme_files%D/%5Be-voting%5D/democrasy.asp Дата перегляду 10.11.2005.

¹⁰³ Сэлкер Т. Как предусмотреть все вопросы, связанные с электронной системой голосования? // В мире науки. – 2005. – № 1. – С. 74.

¹⁰⁴ Irish citizens for trustworthy e-voting // <http://www.evoting.cs.may.ie> Дата перегляду 10.11.2005.

¹⁰⁵ Совет Европы считает, что системы электронного голосования должны предоставлять избирателям материальное подтверждение их выбора // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=6397145&cat_id=2251580 Дата перегляду 10.11.2005.

¹⁰⁶ Электронная демократия в действии. Какими могут быть формы электронного голосования? // http://www.coe.int/T/r/Press/%5Btheme_files%D/%5Be-voting%5D/democracy.asp Дата перегляду 10.11.2005.

¹⁰⁷ Марусов А. Интервью со Стивеном Коулманом на семинаре по публичным онлайн-консультациям. Вильнюс, 19.05.2004 // <http://www.e-uriadnik.org.ua/modules.php?name=News&life=article&sid=1117> Дата перегляду 10.11.2005.

¹⁰⁸ Дрожжинов В.И., Штрик А.А. Электронная демократия и поддерживающие ее технологии // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество: труды VI Всероссийской объединенной конференции. Санкт-Петербург, 3 – 6 ноября 2003 г. – СПб: Изд-во филологического ф-та СПбГУ, 2003. – С. 103

¹⁰⁹ <http://www.theregister.co.uk/content/1/13237.html> Дата перегляду 10.01.2006.

¹¹⁰ Democracy Square // <http://www.demokratitorget.gov.se> Дата перегляду 10.01.2006.

¹¹¹ Парламент Шотландии запустил обновлённую систему электронных петиций // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=5039711&cat_id=2251580 Дата перегляду 10.01.2006.

¹¹² Ирхин Ю. Электронная демократия и управление: британский опыт и российские реформы // <http://www.ukpolitics.ru/rus/members/15/15.doc> Дата перегляду 18.11.2005.

¹¹³ Электронный уряд як концепція державного управління в інформаційному суспільстві. За матеріалами О.Голобуцького, О.Шевчука “Електронний уряд” // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=10238324&cat_id=2251559 Дата перегляду 28.12.2004; Голобуцький О. Концепція електронного урядування і сучасні потреби України // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 75–86.

¹¹⁴ Кількість користувачів Інтернетом в Україні в 2003 р. збільшилася в 1,5 рази – до 3,8 млн. осіб // <http://www.telekritika.kiev.ua/news/?id=13038&print=yes> Дата перегляду 23.12.2004; Кількість користувачів Інтернетом в Україні за рік виросла вдвічі // <http://www.telekritika.kiev.ua/news/?id=24997> Дата перегляду 14.12.2005; Степанець В. Аудиторія Уанет, характеристика користувача як виборця // <http://e-ukraine.org.ua/publications/politics/Stepanets.htm> Дата перегляду 23 грудня 2004 року; Голова Держкомзв'язку: Число користувачів Інтернетом в Україні перевищило 1 млн // http://www.intellect.org.ua/index.php?lang=u&theme_id=10472&material_id=11177 Дата перегляду 23.12.2004.

¹¹⁵ Благодетелева-Вовк С.Л., Благодетелев С.В. Оцінка росту числа потенційних користувачів Інтернету в Україні на період до 2005 року // Маркетинг в Україні. – 2002. – № 1. – С. 24.

¹¹⁶ Ирхин Ю. Электронная демократия и управление: британский опыт и российские реформы // <http://www.ukpolitics.ru/rus/members/15/15.doc> Дата перегляду 18.11.2005.

¹¹⁷ Шевчук О. Власть и Информационное общество в Украине // <http://www.e-ukraine.org.ua/index.php?mod=article&id=27> Дата перегляду 18.11.2005; Українська аудиторія Інтернету зросла на 100 тис. чоловік // http://www.prt.dp.ukrtelecom.ua/ua/world_communication/?id=1236 Дата перегляду 14.05.2005.

¹¹⁸ Шевчук О. Власть и информационное общество в Украине // <http://www.e-ukraine.org.ua/index.php?mod=article&id=27> Дата перегляду 18.11.2005.

¹¹⁹ Интервью с профессором Стивеном Коулманом. Взято Андреем Марусовым, Вильнюс, 19 мая 2004 г. на семинаре по публичным онлайн-консультациям // <http://www.e-uriadnik.org.ua/modules.php?name=News&life=article&sid=1117> Дата перегляду 9.10.2005.

¹²⁰ Bimber B. The Internet and political transformation: populism, community, and accelerated pluralism // *Polity*. – 1998. – № 5. – P. 158.

¹²¹ Голобуцкий А. Цифровая демократия: реалии и перспективы // *Электронное правительство и электронная демократия. Сборник докладов. II Международная конференция, Киев. 12 апреля 2002 г.* – К., 2002. – С. 38.

¹²² Статут партії „Інформаційна Україна” // <http://www.info.org.ua/?ctype=content&menu=about&submenu=statut&1=ukr> Дата перегляду 17.11.2005.

¹²³ Прес-реліз “Початок інформаційної революції: вибори як час відстоювати інтереси” // <http://www.info.org.ua/?ctype=content&menu=pcenter&submrnu=news&1=ukr&item=82> Дата перегляду 17.11.2005.

¹²⁴ Програма партії „Інформаційна Україна” // <http://www.info.org.ua/?ctype=content&menu=about&submenu=programm&1=ukr&item+13&next=0> Дата перегляду 17.11.2005.

¹²⁵ Прес-реліз “Початок інформаційної революції: вибори як час відстоювати інтереси” // <http://www.info.org.ua/?ctype=content&menu=pcenter&submrnu=news&1=ukr&item=82> Дата перегляду 17.11.2005.

¹²⁶ План дій “Володієш інформацією – володієш світом!”. Проект для обговорення // <http://www.info.org.ua/?ctype=content&menu=about&submenu=forwork&1=ukr&tem=69&next=0> Дата перегляду 25.11.2005.

¹²⁷ Margaretts H. The cyber party // *ЕСPR joint of workshops. Papers to workshop „The causes and consequences of organizational innovation in European political parties”*. – Grenoble, 2001.

¹²⁸ Детальніше про картельний характер політичних партій України див.: Ротар Н.Ю. Можливості партійної еліти у формуванні політичних орієнтацій населення України // *Матеріали Міжнародної наукової конференції “Регіональні та національні еліти: Хто формує політику?”* Чернівці, 6 – 7 грудня 2001 р. – Чернівці: Букрек, 2002. – С. 233–237.

¹²⁹ Каринцев О.А. Киберпартии как результат трансформации политических партий в информационном обществе // *Партии и выборы: Хрестоматия / Отв ред. и сост. Н.В.Анохина, Е.Ю.Мелешкина; В 2-х частях.* – М.: ИНИОН, 2004. – Ч. 2. – С. 62–63.

¹³⁰ Ведяшкін Ю. Електронний уряд // *Дзеркало тижня.* – 2005. – № 1. – 15–21 січня. – С. 4.

ВИСНОВКИ

Формування якісно нового політичного простору, розпочате в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., спричинило зміни в характері та формах участі громадян у політичних процесах. Проголошений курс на становлення демократії в нашій країні, формування адекватних функціональних політичних інститутів потребували вмотивованої активної участі громадян у політиці. З одного боку, вона мала сприяти становленню і розвитку нових інститутів державної влади та політичного управління, що підтримуватимуться громадянами, з іншого – формуванню та усвідомленню українським суспільством мети функціонування цих інститутів, яка „полягає в тому, щоб зробити політичну участь традиційною – дати можливість звичайним громадянам за допомогою відносно рутинної поведінки, яка не загрожує державі, примусити її дослухатися до їх думки, інтересів та потреб”¹.

У межах розробленої концепції політична участь розглядається як інституціоналізований механізм впливу громадян на політичну систему і політичні відносини, за допомогою якого реалізуються артикульовані суспільно-політичні інтереси конкретного суспільства. В Україні артикуляція суспільно-політичних інтересів має виражений циклічний характер, який підпорядкований логіці перебігу президентських електоральних циклів, що розуміються нами відповідно до англо-американської наукової традиції як політичний час від виборів до виборів.

Особливості політичної системи України, її трансформаційний характер, основні принципи здійснення влади та залучення до цього процесу громадян України є вихідним моментом формування трьох основних моделей політичної участі – електоральної, протестної, дискурсивної, особливості використання яких вказали на потребу формування і засвоєння діалогової форми політичної участі. Цей підхід до розуміння політичної участі, сформований на основі вироблених у зарубіжній та вітчизняній науці уявлень про можливості та механізми впливу громадян на політичні процеси,

володіє широкими пізнавальними можливостями в частині аналізу перспектив завершення консолідації демократії в Україні.

Здійснений аналіз перебігу президентських електоральних циклів перехідного періоду дозволяє стверджувати, що загальна тенденція політичної участі громадян у них відповідає подібному досвіду більшості постсоціалістичних країн: „Вибори, які проводилися у регіоні (ЦСЄ. – *Н.Р.*) на початку 90-х років, суттєво відрізняються від виборів кінця десятиліття і початку ХХІ ст. Зараз більшість громадян уже не вірять політикам та партіям, за яких вони голосують. Після періоду ейфорії на початку 90-х років, пов'язаної із змагальними демократичними виборами, в останні роки наростає розчарування ними. Вони все більше сприймаються тільки як процедура, якою й обмежується вплив суспільства на політичний процес”².

Проте, розвиток інформаційних технологій, зростання загального освітнього рівня, раціоналізація політичної свідомості, руйнування політичних аспектів зв'язку із соціальною групою підвищують можливість і значення електорального вибору громадянина, що ґрунтується на особистих ідентифікаційних перевагах. Політико-партійні ідентичності, поряд із бажанням дати оцінку економічному курсу уряду, утворюють систему мотивації участі виборців у процесі голосування. Формування політико-партійних ідентичностей у постсоціалістичній Україні відбувається здебільшого під впливом ситуативних чинників, поступово набуваючи раціонально-інструментального характеру. Поширення раціонально-інструментальних мотивів голосування супроводжуватиметься порівнянням виборцями передвиборчих програм кандидатів на пост Президента України із реальним політичним курсом та принципами його втілення, що зрештою приведе до зникнення характерної двополюсної моделі розмежування політичного вибору.

Потужним формотворчим чинником моделювання електоральної участі громадян є геоструктура електорального простору України. В межах основних українських регіонів – західного, східного, центрального та південного – історично утворилася досить складна система відносин між різними соціальними групами, які мають специфічні політичні інтереси, а також способи та можливості їх вираження. Це стало основою для формування потужних регіональних моделей електоральної участі, які відрізняються

власною системною цілісністю на рівні політичних установок та орієнтацій громадян.

Відсутність стабільних партійних ідентичностей громадян України у поєднанні з ситуативним характером вибору та регіональним принципом підтримки чинної президентської гілки влади створюють підстави для безкарного використання під час виборчих кампаній а-ресурсу та створення політичних сил під певного політичного лідера. Це переносить громадянина з площини політичного вибору у площину вибору політичних проектів і провокує виборців до обрання протестних моделей голосування, небезпекою яких є поширення байдужого ставлення до інституту виборів у цілому.

Специфікою електоральної моделі політичної участі стало використання громадянами України активних форм електорального протесту на президентських виборах 2004 р. *Помаранчева революція* повністю підтвердила одну з тез сучасної політичної теорії, що в разі низького рівня конвенційної участі громадян в інституційних формах політичного життя у міжвиборчий період за умов високого невдоволення політикою владних структур та кризи довіри до основних інститутів політичної системи, слід очікувати стихійних за характером форм політичної участі. І хоча *Майдан* засвідчив певний рівень масової готовності та практичної здатності громадян України виборювати власні політичні права за допомогою конвенційних форм політичного протесту, а факт електорального протесту дав новий імпульс демократизації в нашій державі, провокування повторення сценарію *помаранчевої революції* матиме дестабілізуючий характер.

Характер електоральної участі громадян України свідчить про суперечливість і обмеженість політичної легітимності інститутів влади та збереження тенденції до формування фасадної демократії, яка продукує та підтримує обмежене коло форм політичної участі громадян у міжвиборчий період. Криза електоральної демократії в Україні актуалізує проблему формування поля публічної політики, відкритого для всіх суб'єктів політичного процесу.

Політична участь громадян України у міжвиборчий період може бути реалізована в межах двох основних моделей – протестної та дискурсивної. Специфіка їх використання визначається тим, що зміст політичного дискурсу та формування орієнтацій на

актуалізацію протестних настроїв перетинаються тільки для політичної еліти, тоді як для громадян залежність дискурсу та протесту є розірваними поняттями. Така обставина дозволяє еліті використовувати громадян як ресурсу у кризових ситуаціях політичного розвитку та в процесі організації „всенародної” підтримки необхідних їй політичних рішень і проектів. Зрештою, це сприяє втраті громадянами політичної суб’єктності у міжвиборчий період, закріпленої Конституцією України, та формуванню позиції „непричетності”³ громадян до політичних дискусій.

Характер участі громадян у політичному дискурсі дозволяє українській еліті переривати його перебіг у зручний для себе момент, створювати дискурсивний вакуум шляхом актуалізації несуттєвих, другорядних для політичного сьогодення проблем. Можливість формування ситуативного дискурсу в українському політичному полі, породжена існуючим, відтворюваним з цикла в цикл розривом між передвиборчими програмами кандидатів на пост Президента України, очікуваннями громадян та реальним політичним курсом; незавершеністю процесу інституціалізації системної опозиції в Україні, від якої залежить характер та змістовне навантаження протестної моделі політичної участі.

Оптимізм щодо успіху демократичних трансформаційних процесів в Україні пов’язаний насамперед з особистою зацікавленістю громадян у використанні активних форм політичної участі у міжвиборчий період, яка суттєво залежить від потенціалу громадянського суспільства. Сьогодні в Україні склалася парадоксальна ситуація функціонування демократичної громадянськості у неконкурентному політичному середовищі. Водночас, зі збільшенням частки політично активних громадян, зорієнтованих на раціональну, до певної міри автономну політичну участь, кількість готових сприймати „відносно пасивну роль, призначену для них моделлю партійної держави, або погодитися з обмеженнями їх прямого залучення, яке хотіли б нав’язати їм партійні лідери”⁴, знижуватиметься. Подібно до країн стабільної демократії, перевага надаватиметься іншим каналам політичної активності, в тому числі позапартійного характеру, що задовольнятимуть потреби громадян у прямій політичній участі.

Відповідно, перспективи завершення процесу консолідації демократії в Україні залежать і від потреби громадян використовувати діалогову форму політичної участі, яка передбачає, що громадяни є

рівним суб'єктом взаємодії як в ситуації ініціювання діалогу, так і в процесі його ведення, а всі сторони діалогу перебувають між собою у системних відносинах та набувають свого політичного значення тільки через зв'язок і взаємини з іншими суб'єктами цього процесу. Суттєвими чинниками, що сприятимуть поширенню орієнтацій громадян на використання діалогових форм політичної участі, є зацікавленість влади у цьому процесі, створення відповідної законодавчої бази, надання громадянам доступу до всіх передбачених видів інформації та використання політичних можливостей, що отримуються громадянами з поширенням процесів е-демократії. У цьому контексті чималого значення набуває ідея європейської ідентичності, здатна транслювати досвід політичної участі у площину політичного процесу в Україні та внести до нього певний консенсус стосовно засобів політичних дій і форм політичної участі.

Таким чином, можна стверджувати, що еволюція характеру політичної участі громадян України залежить і залежатиме від інституційних змін політичної системи, викликаних трансформацією політичної, економічної та соціальної систем, що конкретизується у її наступних специфічних рисах.

По-перше, політична участь є одним з індикаторів завершення процесу демократизації в Україні, що зумовлюється не тільки ціннісним виміром участі, а й відносинами між агентами політичного процесу – державою, системою представництва інтересів, громадськими рухами, що здатні запобігти відчуженню громадян від влади.

По-друге, всі три моделі політичної участі громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду – електоральна, протестна та дискурсивна – мають чітко виражений мобілізаційний характер.

По-третє, ендогенні зміни ресурсного потенціалу політичної участі будуть відбуватися відповідно до еволюційних тенденцій демократизації політичних інститутів.

По-четверте, моделі політичної участі громадян України, основою яких є парадигми взаємовідносин між ними та політичною елітою, можуть змінитися тільки у довготривалій перспективі та під впливом системних, а не особистих факторів. Тому бажаним для завершення етапу трансформаційних перетворень є політична активізація громадян на всіх трьох етапах електорального циклу, формування орієнтацій на автономізацію електоральної участі, що

унеможливить використання владою а-ресурсу та реальне включення громадян у діалогові форми політичної участі.

По-п'яте, перспективи розвитку дискурсивної моделі політичної участі визначаються основними тенденціями модернізації сфери публічної політики в Україні. Вони пов'язані з посиленням ролі інститутів громадянського суспільства, впровадженням демократичних механізмів у процес формування політичного порядку денного, становленням принципів відповідальності виборних органів влади перед виборцями.

Примітки

¹ Джадда К., Берри Д.М., Голдман Д., Хула К.В. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / Пер. с англ. А.Н.Кулика, О.С. Миндрул. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 205.

² Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Ин-т международных экономических и политических исследований РАН. – М.: Наука, 2005. – С. 11.

³ Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. – С.220.

⁴ Katz R.S. Party Governments: European and American Experiences. – Berlin, NY. – 1987. – P. 24.

СПИСОК АБРЕВІАТУР ТА СКОРОЧЕНЬ

АПУ	Аграрна партія України
А-ресурс	Адміністративний ресурс
АТР	Адміністративно-територіальна реформа
БЮТ	Блок Юлії Тимошенко
ВАТ	Відкрите акціонерне товариство
ВРУ	Верховна Рада України
ГКЗК <i>За Україну – без Кучми!</i>	Громадський комітет захисту Конституції <i>За Україну – без Кучми!</i>
ГУ МВС України	Головне Управління Міністерства внутрішніх справ України
ДКНС	Державний комітет з надзвичайних ситуацій
ДС	Демократичний союз
Е-вибори	Вибори із застосування електронних ресурсів
Е-голосування	Електронне голосування
Е-демократизація	Електронна демократизація
Е-демократія	Електронна демократія
Е-уряд	Електронний уряд
Е-урядування	Електронне урядування
Е-участь	Електронна участь
ЄС	Європейський Союз
ЗМІ	Засоби масової інформації
ЗОШ	Загальноосвітня школа
ІКТ	Інформаційно-комунікативні технології
КВУ	Комітет виборців України
КМУ	Кабінет Міністрів України
КПУ	Комуністична партія України
КУН	Конгрес українських націоналістів
ЛДПУ	Ліберально-демократична партія України
НАТО	Північноатлантичний альянс
НДО <i>Нова Україна</i>	Народно-демократичне об'єднання <i>Нова Україна</i>
НДП	Народно-демократична партія
НРУ	Народний рух України
НСНУ	Народний союз <i>Наша Україна</i>
НУ	Блок <i>Наша Україна</i>
ОДА	Обласна державна адміністрація
ПЗУ	Партія зелених України
ППіПУ	Партія промисловців і підприємців України
ПР	Партія регіонів

РДА	Районна державна адміністрація
РіП	Реформи і порядок (партія)
СДПУ(о)	Соціал-демократична партія (об'єднана)
СелПУ	Селянська партія України
СНД	Союз Незалежних Держав
СПУ	Соціалістична партія України
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТПУ	Трудова партія України
УБК	Акція Україна без Кучми!
УНП	Українська народна партія
УНР	Український народний рух
УРП	Українська республіканська партія
УСДП	Українська соціал-демократична партія
G2B	Уряд – бізнесу
G2C	Уряд – громадянам
G2G	Уряд – уряду
ФНП	Фронт національного порятунку
ХДПУ	Християнсько-демократична партія України
ЦВК	Центральна виборча комісія (України)
ЦСЄ	Центрально-Східна Європа
ЦК КПУ	Центральний комітет Комуністичної партії України
ЧАЕС	Чорнобильська атомна електростанція
ЕНЕМО	Європейська мережа організацій, що спостерігають за ходом виборів

Наукове видання

Ротар Наталія Юрїївна

Політична участь громадян України у
системних трансформаціях перехідного періоду

Монографія

Літературний редактор Людмила Звенигородська
Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки

Реєстраційне свідоцтво ДК №891 від 08.04.2002 р.
Підписано до друку 21.12.2006. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Умов. друк. арк.
Обл.-вид. арк. Зам. Тираж
Друкарня видавництва „Рута” Чернівецького національного університету
58102, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2